
WIDENER LIBRARY
HX 7V5D K

[redacted]

[redacted]

LES ÉTUDES
ARMÉNIENNES EN EUROPE
(SIÈCLES XIV—XIX)

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՑԱՐԵՒՄՈՒՏՍ

(ԺԴ — ԺԹ ԴԱՐ)

ՎԵՆԵՏԻԿ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1895

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

LES ÉTUDES ARMÉNIENNES EN EUROPE

(SIÈCLES XIV—XIX)

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՅԵՒՐՈՊԱ

(ԺԴ—ԺԹ ԴԱՐ)

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1895

0

Zarahonadian

Venice
1895

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Գաղղիացի հայագէտ մը, կիւստաւ Ատոլֆ Շրրումփֆ (G. A. Schrumpf), իր եւ անգլիական լեզուով հրատարակուած քաղաքական ու բանասիրական լրագրի մը մէջ ի Լոնտոն (1890) սկսաւ հրատարակել *Հայկական ուսմունք յԵւրոպա* (Les Etudes Arméniennes en Europe) կոչուած շար մը յօդուածներու։ Փափաքելով մեր ընթերցողաց ծանօթացընել զայն, փութացինք թարգմանել, եւ հետզհետէ հրատարակել *Բազմավէպ* հանդիսարանին մէջ։ Չէինք տարակուսեր որ ազգայնոց հաճոյ պիտի ըլլային այն տեղեկութիւնք թէ՛ եւրոպացի հայերէնագիտաց եւ թէ իրենց գրուածոց. եւ իրականութիւնն այլ նոյնը հաստատեց. զի մերինէն զատ ի նմին ժամանակի սկսաւ հրատարակուիլ ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ ի Տփխիս, արեւելեան գաւառաբարբառով։

Մեզի երեւցաւ թէ ինչպէս տեղ տեղ զեղչելու կարօտութիւն ունէին այն յօդուածներն, երբեմն ալ ուղղութեանց, զոր ջանացինք ընել. սանկ ալ հարկ էր գործոյն ամբողջութեան կատարելագոյն կերպարանք տալու համար, աւելցընել ինչ ինչ, որ հեղինակն չէր ուզած կամ կրցած ընել։ Ասով իր գրուածք առանձինն հրատարակուած ատեն՝ թերեւս նոր կերպարանք մը առած երեւնայ՝ մեր կողմանէ դրուած այլեւայլ յաւելուածներով, որոց նպատակն՝ ինչպէս ըսինք, ուրիշ բան չէ՝ բայց աւելի կերպով ծանօթացընել մերոց՝ արեւմտեայց կամ իրենց այլեւայլ լեզուներով եղած

ուսումնասիրութիւնքը մեր լեզուին, պատմութեան ու մատենագրութեան նկատմամբ։ Այս էր նաեւ Տրումպֆի փափաքը, եւ ազնուութեամբ յայտնած էր մեզ իր գոհութիւնը։

Քառասունեւութ տարուան մեռաւ նա ի Լոնտրա, (1892 ի 16 դեկտ)։ Ծնած յՕպէրհաուսպէրկէն, մերձ ի Ստրասպուրգ, (1844, փետր. 8), նշանաւոր եւ բազմալեզու բանասիրի անունն ստացաւ։ Երեսուն տարի պարապելով յԱնգղիա՝ մայրենի լեզուին ուսուցչութեամբ՝ կը վարժապետէր ապա յ'University College School, զգաղղիական, գերման եւ սպաներէն լեզուս. անդամ ազգային (գաղղիացի) ուսուցչաց ընկերութեան յԱնգղիա, ու բանասիրական եւ արքունի Ասիական ընկերութեանց։ Կենացը վերջին երեք տարիներուն մեծ ջանքով ետեւէ եղաւ հայերէնի ուսմուն՝ հմուտ ազգայնոյ մը առաջնորդութեամբ անոր պարապելով։ Լաւ ըմբռնած էր հին լեզուի ոգին, եւ տեղեակ նորոյն բազմաթիւ գաւառաբարբառներուն։ Բանասիրական ընկերութեան եւ Արեւելագիտաց ժողովոյն մէջ ի Լոնտրա՝ բազմահմուտ բանախօսութիւններ ըրած է հայ լեզուի կազմութեան եւ հանգամանաց վրայ, որոց նկատմամբ ազգային լրագիրք եւ հանդէսք խօսած են գովութեամբ։ Համառօտ գրուածքս ալ զոր կը հրատարակեմք, վկայութիւն եւ յայտնի հաւաստիք մ'է իր ընդարձակ հմտութեանը։

Ընթերցողը պիտի տեսնէ թէ մեր ըրած յաւելուածներուն մէջ շատ տեղ օգտուած ենք՝ հմտագունից նախընթաց ու արդէն տպագրութեամբ հրատարակուած երկասիրութիւններէն։

Հ. Գ. Զ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆ, *կամ Հայկական լեզուի, պատմութեան և մատենագրութեան ուսումնասիրութիւնն յարեւմուտս, երեք ժամանակաց՝ կամ ինչպէս սովորութիւն եղած է անուանել, պարագայից՝ կրնանք բաժնել:*

Ա. Դիւանագիտական, *երբ արեւմտեան ազգք և ժողովուրդք, ընդհանրապէս, արեւելքի, և մանաւորաբար մեր աշխարհին հետ ունեցած յարաբերութեանց պատճառաւ սկսան ծանօթանալ Հայաստանի, և անոր բնակչաց, պատմութեանը, աշխարհագրութեան և լեզուին:*

Բ. *Երբ այն առթով, և նախ մեր Թագաւորաց ոմանց խնդրանօք՝ սկսան արեւմտեան հոգեւորականք մուտ գտնել ի մեր աշխարհ, և հմտանալով մեր լեզուին՝ աշխատիլ կրօնական և բանասիրական տեսակէտով:*

Գ. Ուսումնական, *որպիսի հայկական հետազօտութիւնք սկսած են մեզմէ երկու և աւելի դար յառաջ, և որ ինչուան հիմայ կը շարունակուին գովելի ջանիւք և բազմաշահ արգասեօք, մանաւանդ ներկայ՝ և իրեն շրջանը արդէն աւարտելու վրայ եղող դարուս մէջ, գրեթէ ամէն եւրոպական ազգերէ գիտուն հայագէտներ մեջի ընծայելով:*

Համառօտ գլուխ մը ընծայենք նախ դիւանական տեսակէտով եղած փոխադարձ յարաբերութեանց և ուսումնասիրութեանց, երկու խօսքով յիշելով Օթէոնի

գրչագիրը, զոր վերջերս տպագրութեամբ ծանօթացոյց մեզ Գարրիէր, ուսուցիչ հայ լեզուի ի դպրոցի արեւելեան կենդանի լեզուաց ի Փարիզ։

Գաղղիոյ Օթէոն (Autun) քաղաքին եկեղեցական մեծ դպրանոցին մատենադարանին մէջ՝ սրբոյն Հերոնիմեայ Թղթոց լատինական գրչագիր օրինակ մը կայ (Թիւ 17 A) կարոլինեան ամենընտիր մանրագրով ի վերջ իններորդ կամ ի սկիզբն տասներորդ դարու գրուած։ Պ. Հ. Օմոն (Omont), Փարիզու ազգային մատենադարանին պաշտօնակալ, և հնագրական արուեստի քաջածանօթ, այս թուականն ստոյգ կը համարի։ Ի վերջ գրչագրին (թերթ 156), մի և նոյն գրչի ձեռքով յաւելուած կը գտնենք երկար ցուցակ մը իննսուն լատին բառից, իրենց համանիշ հայկական բառերով, և արեւմտեան տառիւք, զորս Օմոն տպագրութեամբ հրատարակեց Մատենադարան հրովարտակաց դպրոցի կոչուած գրոց մէջ (1882, յէջս 563–564)։ Այս հետաքննական յիշատակարան՝ գրեթէ անծանօթ մնացած բոլորովին ուրիշ նպատակ ունեցող հաւաքման մը մէջ, ոչ ոք ի բանասիրաց՝ որչափ մեզ յայտնի է, տակաւ չէր եղած անոր շահեկանութեամբը զբաղիլ և յայտնել բանասիրութեան ինչ որ ի նմա հետաքննելի կրնար համարուիլ։ Ուստի Գարրիէր հարկ սեպեց նորոգ հրատարակութեամբ օգտակար ծառայութիւն մը մատուցանել հայկական լեզուի ուսումնասիրութեամբ պարապողաց։

Որպիսի ալ ըլլայ գիտական արժէք այս փոքրիկ բառգրոց, միշտ մեծարելի և պատուական կը մնայ իր հնութեամբն. վասն զի չենք կարծեր թէ ասկէ աւելի հնագոյն յիշատակ և հաւաստիք մը գտնուի հայ լեզուի ծանօթութեան յարեւմուտս։ Անկէ ետքը հարկ է իջնել մինչև յառաջին ամս չորեքտասաներորդ դարու (1322),

որպէս զի կարող ըլլանք գտնել հայ լեզուի ուսումնասիրութիւն յարքունիս քահանայապետաց յԱւենիոն, ի ձեռն պատգամաւորաց Լեւոն Ե թագաւորի։

Կարեւոր կը համարինք քանի մը դիտողութիւններ ընել բառագրոցս յօրինման, և նախ թուականին վրայ յորում գրուած է, և երկրորդ՝ թէ ինչ ոճով և կերպով է յօրինումը։

Գրչագիրն, ինչպէս կանխեցինք ըսել, իններորդ դարուն վերջին կամ տասներորդին սկզբանը կը պատկանի, այսինքն՝ այն ժամանակին յորում Յովհաննէս Զ հայրապետ Պատմաբան՝ կը գրէր իր Հայոց պատմութիւնը, և Բագրատունի նահատակ թագաւոր Սմբատ Ա կը կռուէր փառօք ընդդէմ արշաւանաց թշնամեացն և նախանձու իր հպատակաց։ Բայց այս բառգիրքը՝ եթէ չէ և չիկրնար ըլլալ նորագոյն գրչութիւն մը քան զգրչագիրն որ զայն հասուցած է առ մեզ, արգելք մը չկայ որ քան զնոյն հնագոյն ըլլայ։ Հաւանական չիթուիր ոմանց որ ինքն ընդօրինակողն անձամբ հաւաքած և կարգի դրած ըլլայ հայկական բառերն՝ գրքին մէջ պարապ մնացած քանի մը էջ լեցընելու համար. այլ անշուշտ պատրաստ պիտի գտած ըլլայ, և առանձինն ընդօրինակուած կամ անջատ թերթի մը վրայ և կամ ի վերջ գրչագրի մը. որով դժուարին կ'ըլլայ այս բառագրոց յօրինման՝ ճիշդ թուական մը որոշել, այլ այնչափ միայն թէ յառաջ է քան զսկզբնաւորութիւն տասներորդ դարու։

Կը մնայ գիտնալ թէ ինչպէս խմբագրողն կրցեր է ճանչնալ և գրի վրայ առնուլ այդչափ թուով հայկական բառեր։ — Մեզի կ'երեւայ, կ'ըսէ Գարրիէր, թէ պատասխանն՝ տարակուսական չէ կարող ըլլալ. նոյն իսկ վեր ի վերոյ քննութիւն մը այդ համառօտ գրուա-

ծին կ'ապացուցանէ թէ հեղինակին ծանօթ չէր այն լեզուն՝ որոյ վրայ տեսութիւն կամ ակնարկ մը միայն ուզեր է ընել։ Զի ոչ լոկ յաճախակի և անօգուտ կերպով կը գործածէ բառից յոգնակին՝ լատին եզականին դիմաց, այլ շատ անգամ կը վրիպի նաև ի նշանակութեան հայ բառից։ Այսպէս homo (մարդ) թարգմանուած է անձն. brachium (բազուկ) ձեռք. manus (ձեռք) ափ, սիրտ թարգմանուած է pectus և latus. անդամ՝ renes և coxa. ժամ՝ համանշանակ ենթադրած է ecclesia բառին. պատարագ կը նշանակէ զոհ (sacrificium) և ոչ խորան, ինչպէս գրիչն կը համարի։ Այս ամէն վրիպակաց պատճառը փնտռելով, — կ'ըսէ դարձեալ հրատարակողն, — տեսանք որ ուր որ բառ մը կայ որոյ նշանակութիւնը դիւրին է և որոշ և չէ մարթ շփոթել ուրիշ բառի հետ, թարգմանութիւնը ճիշդ է։ Նոյնը չենք գտներ այն բառից նկատմամբ որ մարմնոյ ներքին մասունքը կը նշանակեն, կամ այնպիսիք՝ որ ճիշդ և սահմանափակ նշանակութիւն մը չունենալով, կրնան շփոթիլ ուրիշ մերձաւոր բառից հետ. այն ատեն ճիշդ թարգմանութիւնը գրեթէ բացառութիւն մ'է։ Այս դիտողութիւն դիւրաւ կը համոզէ զմեզ որ գրուածքիս հեղինակն անտեղեակ էր հայկական լեզուի, և հայազգւոյ մը տուն տալովը գրած է այս բառերը, որ դիմացը եղող օտարին լաւ հասկընալի ընելու համար՝ առարկաները կը ցուցընէր, և անունն կ'ուզէր սորվիլ իրմէ. ասկէ յառաջ եկած են այն ամենայն վրիպակք զոր նշանակեցինք։

Արտասանականին այլ և այլ մասնաւորութեանց նկատմամբ որ բառգրոցս մէջ գործածուած ուղղագրութենէն կրնան յառաջագայիլ, փնտռելով թէ ո՛ր գաւառական լեզուին կրնան պատշաճիլ, եթէ ձեռնհաս՝ մանաւանդ ազգային գիտնականէ մը ըլլուին այդ ուսումնասիրութիւնք, շատ հետաքննական կրնան ըլլալ հայ լեզուի համար։

Մենք կրկին առիթ պիտի ունենանք դառնալ այս գրուածքիս[1]*, Գարրիէրի և իր երկասիրութեանց վրայ մատենկանս ընթացքին մէջ խօսած ատեն։*

ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆՔ

Մեր լեզուի և մատենագրութեան ուսումնասիրութիւն, թէպէտև երկու իրեք դարերէ ի վեր առանձին մտադրութեան և բանասիրական հմուտ քննադատութեանց և հետազօտութեան նիւթ և նպատակ եղած է արևմտեան գիտնոց, բայց իրաւամբ նախամեծար սեպուած է միշտ, մանաւանդ առջի բերան, իր պատմական բազմակողմանի տեսակիտով։

Թէպէտ Աստուածաշունչ գրոց ընտիր թարգմանութիւն, զոր հինգերորդ դարու բազմերախտ նախնիք մեզի ընծայեցին, և յասորւոյն և ի յունականէ բազմաթիւ փոխադրութիւնք՝ օտար չեն նոր ուսումնասիրութեանց գրգիռ և ճարակ ըլլալէն, բայց անոնց գլխաւոր շարժառիթն, ինչպէս հետզհետէ և շարունակաբար պիտի տեսնենք, պատմութիւնն եղած է։

Ասոր պատճառը՝ ոչ լոկ այն գրուածոց ներքին արժէքն և հետաքննական ըլլալն է, — թէպէտև առանց կարող ըլլալու իբրև մատենագրութիւն, հաւասարիլ և մրցիլ յոյն և լատին նմանօրինակ դասական երկասիրութեանց, — այլ մանաւանդ անով որ ընդհանուր պատմական ծանօթութեանց և ուսմանց ամբողջութեան մեծ և կարևոր ծառայութիւն մը մատուցանելու սահմանուած են, շատ տեղուանք ոչ աննշան՝ և եւրոպացի գիտնոց բոլորովին անծանօթ պարապներ լեցնելով. և

1. Un ancien Glossaire Latin—Arménien, publié et annoté par A. Carrière, professeur à l' Ecole des langues orientales vivantes. Paris, 1886.

աւելի յաճախագոյն՝ լոյս սփռելով ուր ընդ աղօտ կամ դեռ եւս մութ է պատմութիւն արեւելից։

« Հայկական ուսմունք, — կը վկայէ անոնցմէ մին, և ի մերձաւորաց մեզ ժամանակաւ, Տիւլորիէ, որ ամենէն աւելի բազմարդիւն վաստակաւորներէն մէկն եղաւ՝ Հայոց լեզուն, մատենագրութիւնն և պատմութիւն հիմնական գիտութեամբ ու շահագրգիռ գրուածներով Եւրոպիոյ ծանօթացընողաց մէջ, — պատմական ու բանասիրական ուսմանց համար՝ հարուստ ու արգասալիր բովք մը կը բանան. ու արդէն եղած գիւտերը գուշակել կուտան՝ ինչ որ ապագայն մեզի համար կը պահէ։ Իր մատենագրութիւնը, ինչպէս կը նկատենք այն յիշատակարաններէն որովք ճոխացեալ է, անդստին իր երեւման առաջին շրջանէն՝ քրիստոնէութեան ազդեցութեան տակ բարգաւաճած է, տոգորուելով կամ իր ազդեցութիւնն ընդունելով ի յունական գաղափարաց որով կամաց կամաց խառնուեցան արեւելեան վարդապետութեան մը հետ։ Կը յառաջագայի կամ կը բղխի աւելի յուսումնական և յիրական ոգւոյ քան յերեւակայութենէ, և անով տուած է գիտնական աշխարհի բազմաթիւ պատմագիրս և ժամանակագիրս, որք դարէ դար իրարու յաջորդելով՝ ճշմարիտ ոսկեղէն շղթայ մը կը կազմեն, որոյ առաջին օղակը՝ չորրորդ դարուն վերաբերելով, կը տեւեն բովանդակ միջին դարը, և շարունակաբար կը հասնին մինչև առ մեզ »։

Կ'արժէր ուրեմն այսպիսի ազգ, լեզու և մատենագրութիւն մը ուսումնասիրել՝ թէ ե՛րբ կամ ինչ առթով սկզբնաւորութիւնն եղած է այդ հետազօտութեանց, և ո՛րչափ կամ որպիսի՛ անոնց յառաջադիմութեան չափը. ահաւասիկ ինչ որ հետաքննելին է մեզ։

Արեւմտից մէջ մեր մատենագրութեան ծանօթութենէն յառաջ է հայ ազգին լեզուին և ժողովրդեան ծանօթութիւնը։ Թողլով հին ժամանակներն, ու իջնելով մինչև ի միջին անուանեալ դարս, խաչակիր զինուորու-

թեանց արշաւանաց առթով կը տեսնենք որ ծովերով ու ընդարձակ սահմաններով իրարմէ զատուած և հեռաւոր արեւմտեան և արեւելեան ժողովուրդք իրարու կը մօտենան, գիրար աւելի կը ճանչնան, ու անով սկիզբն կ'ըլլայ մէջերնին յարաբերութեանց։

Պետրոս անապատական, անուանի իր խառնակրօն վարքով, բայց մանաւանդ հրապուրիչ և համոզիչ լեզուով, մեծ գումարման մը մէջ ի Փուաթիէ Գաղղիոյ, առաջի բազմախուռն և եռանդուն ժողովրդեան, կը բարձրացընէ Յիսուսի խաչը, և մարդկային ազգի փրկագործութեան այդ երկրպագելի նշանը՝ խրախոյս և ստոյգ առհաւատչեայ յաղթութեան կ։ ցուցընէ անոնց որ յօժարակամ և յօժարափոյթ յանձնառու կ'ըլլան մասնակցելու սուրբ երկրին ազատութեան գործոյն։

Առաջին խաչակրութիւնն էր այդ։

Նմանօրինակ և նմանավառ եռանդն, ինչպէս քաջածանօթ է, այլ և այլ անգամ նորոգուեցաւ ու արծարծեցաւ քրիստոնեայ արեւմտից մէջ. և թագաւորք և իշխանք՝ բազմախուռն բանակաց և արիագունդ կամաւոր նահատակաց գլուխ անցած, մոռնալով իրենց դիւրութիւնն ու հանգիստ, վայելք ու արքունական փառք, խաչակրօնք և խաչանիշք ցամաքաց և ծովերու ընդարձակութիւնն կը կտրէին կ'անցնէին՝ տարերաց բռնութիւնն ու վտանգք արհամարհելով, ու բոլորանուէրք՝ իրենց արեան գնովը կը դիմէին ի փրկութիւն այն աստուածընկալ գերեզմանին, ուր Անմահի մը կամաւոր մահուամբ՝ նորոգատուր կենաց և յարութեան լոյս և յոյս սփռեցաւ։

Առաջին և երկրորդ խաչակրութեանց յաջորդեց նաև երրորդ արշաւանք մ'ալ։

Կղեմէս Գ քահանայապետ Հռովմայ, և մեծանուն և

մեծազօր Ֆրեդրիկ Շիկամորուս (Պարպարոսսա) կայսր Ալամանաց՝ կը միաբանէին նոր պատրաստութեամբ և ուժով կրկին ձեռք զարնել այդ պատերազմին. մին իւր քաջալերիչ և ընդ ամենայն քրիստոնեայ աշխարհ լսելի ձայնովը ու յաստուածակոյս խոստմանց շնորհիւ, և միւսը՝ զինուցը ահաբեկիչ ուժով ու պատերազմափորձ արիութեամբ։

Ամէն կողմանէ կը փութային գալ խառնուիլ և միաբանիլ այն բանակին հետ, ու ամենուն զարմացմամբ և պակուցողական սարսափմամբ յառաջ խաղալ դէպ իրենց նպատակը։ Հայաստան ալ կը փութայր իր կողմանէ պարտուպատշաճ մեծարանքն, ու կարևոր սեպուած ու խնդրուած ատեն նաև օգնական ձեռքն կարկառել ասպետական մեծանձն արիութեամբ այն հեռաստան եկւորաց, որոց բարեպարիշտ արշաւանաց վախճանին մէջ իր դեդևեալ և յամենուստ վտանգի մէջ եղող ինքնավարութեան հաստատութիւնն ու յաջողութիւնը կը յուսար տեսնել և յերկար վայելել։

Զվրիպեցաւ գէթ մասամբ՝ իրեն այդ քաղաքագիտական տեսութեան մէջ։ —

Այդ մերձաւոր և անմիջական յարաբերութեամբք՝ ծանօթ, բարեկամ և դաշնակից կ՚ըլլային մեզքն եւրոպական պետութեանց և ժողովրդոց. Որք և երախտապարտք այդչափ մտերիմ և անկեղծաւոր սիրոյ, անոնցմէ ընդունած բարեաց յիշատակը հետերնին կը փոխադրէին մինչև յարևմուտս. և իրենց ձեռք բերած յաջողութեանց կամ կրած ձախող արկածից մէջ չէին ուզեր անտեսել կամ մոռնալ այն ազգը, որ քրիստոնէական կրօնից ամուր պատուար մ՚էր յարևելս, ուր օրըստ օրէ աւելի զգալի կ՚ըլլար բիւզանդական յոյն կայսրութեան մերձաւոր անկման իրաւացի կասկածը։ Այս վախճանաւ ոչ միայն կիլիկեան սահմանաց նաւահանգստից մէջ իրենց կայանի տեղ և ոյժ կը փնտռէին, այլ և Հայոց ազատ և անարգել մուտ կը բանային

արեւմտից զանազան շահաստան քաղաքաց մէջ, և ինչուան արքայական թագ ու գաւազան կը շնորհէին անոնց։

Հայկական ծանօթութեան, կամ մանաւանդ հայագիտութեան սկզբնաւորութիւն յարեւմուտս՝ կրնանք ըսել թէ դիւանագիտութեամբ եղաւ։

Փոխադարձական էր այս ծանօթութիւնը։

Տոհմային քաղաքական, եկեղեցական ու գրականութեան հին պատմութենէ գիտենք թէ մերայինք միշտ հետամուտ և փութաջան եղած են իրենց մերձաւոր և դրացի ազգաց լեզուին ուսմանը։ Պարսիկ, յոյն, ասորի և արաբ լեզուք յաջորդաբար ունեցած են իրենց դարաւոր գործածութիւնն և ազդեցութիւնը։ Խաչակրաց արշաւանք և ծանօթութիւնն կ՚ընդելացընեն զմերոն և արեւմտեան ազգաց և ժողովրդոց լեզուին, լատինականին մանաւանդ և փրանկականին, որով ոչ միայն արքունի սովորոյթք, օրէնք և հրահանգք, այլ և լեզուի գիտութիւնն ու սովորութիւն մուտ կը գտնէ. և երբեմն նաև թարգմանութիւնք այն լեզուներէ։ Եւ ինչպէս մերքն արեւմտականաց, իրենք ալ կը սկսին սորվիլ և գործածել մեր լեզուն։

Ռուբինեանց պատմութիւն կեցած է ի հաւաստիս մեր խօսքին ստուգութեան։

Դեռ նոր յայտնուած ու հայ թարգմանութեամբ ալ ծանօթ, Դարդէլ գաղղիացւոյն պատմական գրոց մէջ կ՚ընթեռնունք թէ Գուի Լուսինեան թագաւոր՝ կ՚առաջարկէ Հայոց որ արեւմտեան ազգաց մտադրութիւնն և համակրանք իրենց վրայ հրաւիրելու նպատակաւ՝ պատգամաւորներ ղրկեն ի Հռովմ՝ վիճակնին ու քաղաքական դիրքը լաւ ևս հասկըցընելու համար. « Յայնժամ, կ՚ըսէ պատմիչն, հրաման ետ արքայ և կաթողիկոսն և եպիսկոպոսունք և իշխանք աշխարհին զի մի ոմն եպիսկոպոս

կրօնաւոր, հմուտ գրոց և ճարտար ի դպրութեան անդ-
նոցա (Հայոց), որոյ անուն կոչէր Եղբայր Յովհաննէս
Կորադեցի, և ասպետք երկու առաքեցին առ պապն ընդ
Դանիելի քահանայի »։

Դարձեալ յ'էջ 76 նոյն գրոց․ « Փութացաւ Լևոն իշխան
և գնաց յապարանս արքայի․ և եգիտ զի դեռ այն ինչ
հասեալ էր սուրհանդակ ի Նէապոլսոյ, Մանուկ անուն,
որոյ էր սերունդ ի վերին Հայոց, և գիտէր քաջ խօսիլ
զհայ և զնէապոլսական լեզուս »։

Նմանապէս Լևոն Թագաւորի զինակրին համար կ'ը-
սուի (յ'էջ 78) թէ « գիտէ քաջ զհայ լեզուն՝ և որ խորհըր-
դակից լիցի քեզ »։

ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆՔ

Երեքտասաներորդ դարուն սկիզբը, Ռուբինեան Թա-
գաւորութեան վերականգնման ատեն, երկու կրօնաւո-
րական կարգք հաստատեցան յարեւմուտս, Փրանկիս-
կեանք և Դոմինիկեանք կոչեցեալք յանուանէ իւրեանց հի-
մնադիր նախահարց․ և մինչ առաջինքն պարտք և օ-
րէնք ունէին՝ ի Քրիստոսէ երանեալ աղքատութեամբ
և խոնարհութեամբ հետեւիլ աստուածուսոյց առաջնոր-
դին, Դոմինիկեանք մասնաւոր պարտք մ'ալ վրանին ա-
ռած էին, քարոզութեան բանին կենաց առ հաւատացեալս
և անհաւատս․ ուստի և առանձինն Քարոզիչք կոչուած։
Փրանկիսկեանց հեղինակին հոգեկեցոյց վարքն և եռանդ՝
աքանչացուցին զաշխարհ, նախ զԵւրոպա՝ և ապա զԱսիա,
յորս առաջին՝ Թերեւս և միակ գտուեցան մերքն։ Վասն
զի Կիլիկիոյ տան Թագաւորութիւն երբ դեռ նոր կը
բարգաւաճէր, և զարեւմտեայս առ ինքն կը ձգէր՝ ոչ
միայն իրեն մերձաւոր Ասորւոց երկրին և Պաղեստի-
նոյ լատինական տէրութեանց, այլ և բնիկ Եւրոպիոյ․

և թէպէտ գլխաւոր պատճառ մը խաչակիր զօրաց անցքը կրնար համարուիլ, և ի մեծ չափաստանն Ասիոյ յաճախող արեւմտից վաճառականաց բազմութիւնը, որ մեր ազգին ճարտարութեամբ գրեթէ առաջին վաճառատեղի մը դարձեր էր բովանդակ աշխարհի, որով ամենայն եւրոպական պետութիւնք առեւտրոյ դաշինք կը կռէին մերայնոց հետ, այլ նաեւ վասն անցից և գնացից իրենց դեսպանացը Մեծ և Փոքր Հայոց երկիրներէն՝ երթալով առ ղանս Թաթարաց, որք դիւրալուրք քրիստոսական կրօնից հաւանութեան և ընդունելութեան, բանակցութիւնք կ'ընէին ընդ քահանայապետաց Հռովմայ. և սոքա յօժարք ի նիզակակցութիւնն քրիստոնեայ թագաւորութեանց: Այսպիսի մեծ գործոյ մը միջնորդք՝ յիշեալ երկու կարգաց միանձունքը կարծես թէ սահմանուած էին, որք ոչ միայն ոչ իբրեւ քարոզիչք ղրկուեցան այն կողմերը՝ այլ և առաջին դեսպանք քահանայապետին և արեւմտեան թագաւորաց: Որոց երախտապարտ է Եւրոպա նաեւ այն կարեւոր ծանօթութեանց համար՝ զոր այդ հեռաւոր աշխարհաց վրայ տուին, որ կա՛մ բոլորովին իրեն անծանօթք էին՝ կամ խիստ աղաւաղ տեղեկութեամբք. ուստի և մեծ յարգով ընդունեցաւ, և դեռ եւս կ'արժէ քննել և պարապիլ այն առաջին քարոզիչ դեսպանաց գրութեամբք, Բլանգարբենի՝ Րուպրիքի և Նմանեաց. որք մեր երկրէն ալ անցնելով՝ ծանօթացան և ծանօթացուցին. մանաւանդ Րուպրիք՝ որ ի 1254 յամսեան փետրուարի Անի քաղաքին մէջ էր, ու կը տեսնէր անոր հարիւր եկեղեցիքը, և քանի մը ամսէն յարքունիս Կիլիկիոյ կը տեսնէր արքայահօր Կոստանդնի ուրախական հանդէսներն՝ երբ իրենց Հեթում թագաւորին յաջողակ ճանապարհորդութեան լուրն առին և Թաթարաց ղանին քով գտած մեծ ընդունելութիւն:

Դոմինիկեանցմէ ետքը Փրանկիսկեանք ժամանեցին. ճանչցան մերայնոց ուշիմութիւնն և ընտելասէր բնութիւնը. ինչպէս փոխադարձաբար մեր իշխանք ալ անոնց հըմ-

տութիւնն և շատ բանի մէջ առաւելութիւնը քան զմերսն. ուստի ոչ միայն յօժարութեամբ կ՚ընդունէին՝ այլ նաև իրենց արքունեաց մէջ անոնց բնակութիւն կուտային. ինչուան թագաւորք և թագուհիք ոմանք ետեւէ եղան որ անմեկին քովերնին մնան հաստատ բնակութեամբ. հետերնին լատին և փռանկ լեզուով խօսիլ կը սիրէին, ինչպէս նոքա ի կրթանս և ի հրահանգս հայ լեզուի:

Դարձեալ Ռուբինեան թագաւորութեան հաստատութենէն մինչև ցբարձումն, անընդհատ թղթակցութիւնք կ՚ըլլային Հռոմայ քահանայապետաց ու մեր թագաւորաց ու կաթողիկոսաց մէջ, և թղթաբերքն շատ անգամ այդ կրօնաւորք կ՚ըլլային: Եւ այս յառաջ քան զկէս երեքտասան դարու, Հեթմոյ ու անոր դշխոյի Զապելի ժամանակ. որոյ խնդրանօք, կ՚ըսեն, Դոմինիկեանց ի Տրեվիր փռանկաց գումարած ժողովոյն մէջ (1265) սահմանեցին վանք մը հաստատել ի Հայաստան. նոյն որոշմունքն ըրին ի Վենետիկ և ի Փերբինեան ժողովոց մէջ: Փրանկիսկեանց համար ալ կ՚ըսուի որ չորեքտասարորդ դարու մէջ իրենց ուխտին վանք մը հաստատած ըլլան յԵրզնկա (1314): Լատինաց և իրենց ի Հայաստան հաստատուելուն բնական հետևանք էր որ նաև ոմանք ի Հայոց իրենց կրօնին մէջ մուտ գործէին թէ՛ իրենց և թէ անոնց հայրենեաց մէջ յարեւմուտս:

Ոչ անծանօթ է և նորանշան անցք Հեթմոյ Բ, որ Փրանկիսկեան ուխտ մտնելով՝ (1293), աւելի քան յազգայնոցն՝ ի համակրօնից օտարաց պատուեցաւ Երանէլ մակդիրով. 1313ին կը յիշուի և հայ Դոմինիկեան մը Դաւիտան անուամբ ի Պոլոնիա, և իբրև զգօն մէկը՝ պատգամաւորութեամբ ղրկուեցաւ ի Սիկիլիա՝ թագաւորին սիրտը շահելու:

Արևելեայց հետ այս հաղորդակցութիւնը շատ աճեցոյց Յովհաննէս ԻԲ քահանայապետ, որոյ հարիւրէն աւելի թուղթերը կան առ թագաւորս և եկեղեցական առաջնորդս ազգիս: Որ և շատ քարոզիչներ ալ ղրկեց,

և մանաւոր թեմ և վիճակ ալ տուաւ՝ մեզմէ արդէն յիշատակուած երկու կրօնաւորական ուխտից (1318)․ Փրանկիսկեանց՝ հիւսիսակողմը, իսկ զարեւելակողմանս Դոմինիկեանց․ որոց և Պարսից Սուլտանիա քաղաքին մէջ արքեպիսկոպոսական աթոռ մը շնորհեց, անոր իշխանութեան տակ դնելով ուրիշ վեց եպիսկոպոսական աթոռ․ և ընծայական թղթով մը առ Օշին թագաւոր դրկելով, կը խնդրէր դիւրացընել ճամբանին, ազգայնոցն ալ յանձնարարելով․ ի նմին ժամանակի թագաւորին և թագուհւոյն ալ՝ իրենց խնդրանաց համեմատ, քանի մի անձինք յուխտէ Նոցին Քարոզչաց։ Ոմանք կը կարծեն թէ ասոնց հետ դրկուած ըլլայ նաեւ Բարթողիմէոս Փոքր (Պլուզ, Parvus), Պոլոնիացի, հռչականուն գիտութեամբ և սրբութեամբ վարուց։ Ատրպատականի Մարաղա քաղաքին եպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ սա, և հետն իր կարգակիցներէն երկու անձինք առնըլով, հաստատեց աթոռը։ Սրբութեան և գիտութեան մեծ համբաւը հռչակուելով, Յովհաննէս Երզնկացի, երեքտասաներորդ դարու մեր մեծ և զգօն մատենագիրը, իր քովն եկաւ․ և իրարու փոխադարձ օգնականութիւն ընելով, սրբոյ Ակուինացւոյն Եօթն խորհրդոց գիրքը թարգմանեցին ի հայ։ Նոյն համբաւէն շարժելով նաեւ անուանի վարդապետն Եսայի Նչեցի, ղրկեց առ նա զՅովհան վարդապետ Քռնացի, որ ի 1328 գնաց ի Սուլտանիա՝ Յակոբ անուն հայրենակից վարդապետի մը հետ․ և այնպէս կապուեցան հետը որ չուզեցին ետ դառնալ, ու տարի և կէս հետը կենալով սորվեցան լատին լեզուն, և Բարթուղիմեայ ու իրենց ընկերաց՝ հայ լեզուն սորվեցուցին, և Պետրոս Արագոնացի՝ անոնցմէ մէկը, սպանիացի ազգաւ, այնչափ յառաջադիմութիւն ըրաւ որ Յակոբ Թարգման կոչուած վարդապետին հետ այլև այլ թարգմանութիւններ ըրաւ ի լատինէ ի հայ։ Յետոյ զԲարթուղիմէոս եպիսկոպոս հետերնին բերին ի Քռնա, մեծ պատուով և ընդունելութեամբ։ Այն ատեն և այսպիսի առթով՝ խոր-

հեցան ըստ արեւմտեան միանձնական կարգաց՝ Միաբա-նող Եղբարց հայազգեաց ուխտ կամ միաբանութիւն մը հաստատել, որոց նպատակն ու դիտումը իրենց անունը և գործը կը յայտնէր։

Նախիջեւանի գաւառին առաջին եպիսկոպոսաց մէջ կը յիշատակուի՝ Մարտինոս ոմն Տէքիարի, հաւանականաբար իտալացի, որ ի 1419, յետ մահուն Մխիթարայ հայազգւոյ, անոր յաջորդ դրուեցաւ, որ Միաբանողաց քով կրօնաւորեալ, սորվեցաւ նաեւ զհայ լեզուն, և քահանայապետական կոնդակին մէջ գովութեամբ կը յիշուի լաւ կերպով իմանալը զնոյն լեզու և խօսիլը (Armenia fidelibus, quorum idioma bene intelligis et intelligibiliter loqueris)։ Կը յիշուի և Յովսէփ անուն Դոմինիկեան լատին վարդապետ մը, որ Թերեւս ի վեր անդր յիշուած Թարգմանիչն է սրբոյ Ակուինացւոյն գրոց, որ իրենց ուխտին ընդհանուր կարգապետին կողմանէ այցելու ղրկուեցաւ Միաբանողաց ի Նախիջեւան և ի Սուլտանիա (1422)։ — Կը յիշուի նաեւ Պօղոս Չիտադինի պոլոնիացի, զոր Պօղոս Ե քահանայապետ (1615) դեսպանութեամբ առաքեց առ Շահ Աբաս արքայ Պարսից․ որ փառօք ու պատուով կատարելով իրեն յանձնուած պաշտօնը, երկու գրքոյկ ալ շարադրեց Միաբանողաց գաւառին ուղղափառաց համար․ Քրիստոնէական վարդապետութեան մը և Սուրբ Հաղորդութեան խորհրդոյն և Վարդարանի աղօթից, զոր ինքն եղաւ Հայոց մէջ խօթող, օգուտներուն վրայ։ — Գրիգոր ԺԵ քահանայապետ՝ Դոմինիկեանց կարգապետին խնդրանաց համեմատ Նախիջեւանայ վիճակին մէջ դպրոցի մը հաստատութեան հաճութիւն տուաւ, հանդերձ դրամական օժանդակութեամբ․ և այս վախճանիս համար՝ Մինուերայի վանքէն գիտնական անձ մը, Գրիգոր Ուրսինոյ, ղրկուեցաւ, բայց ճամբան յեղուզակաց ձեռքն իյնալով, ձեռնարկն ալ չյաջողեցաւ, զոր իրմէ ետքը այլք ալ ուզեցին փորձել առանց իրենց նպատակին հասնելու․ մինչեւ որ Միաբա-

նողաց մին կրցաւ յաջողել, Հաւատոյ ժողովոյն նպաստիւքը։

Աւգոստինեայ Բակենց հայազգի Միաբանողի հմտութիւնն և արեւմտեայց հետ ծանօթութիւն և երկարատեւ եպիսկոպոսութիւն (1627–1653) նոյն վիճակին վրայ, մեծապէս բարգաւաճ ըրին զայն, առ որ սատար եղաւ և յԱպարաներ հաստատուած վարժարանը, և յԻտալիոյ հոն վարժապետելու համար ղրկուած հմուտ ուսուցիչք. որոց մէջ նշանաւորք են Պօղոս Փիրոմալլի՝ յուխտէ Քարոզողաց, և Կլեմէս Գալանոս ի Թէատինեանց։ Ասոնցմէ առաջինը՝ Կալաբրիոյ Սիդեռնոյ քաղաքէն էր, որ 1632 ին նախ եկաւ յԱպարաներ. անտի գնաց ի Նախիջեւան, ուր և տարի մը և աւելի մնաց. ու Արարատայ կողմերը, յԵրեւան և յԷջմիածին երթալով այլեւայլ անգամ, մեծ սէր և ընդունելութիւն գտաւ, ինչպէս կ'ըսէ, ժամանակին Փիլիպպոս կաթողիկոսէն։ Փիրոմալ դառնալով յարեւմուտս և ի Հռովմ, Ուրբանոս Ը (1640) միւսանգամ ղրկեց զնա առ կաթողիկոսն և առ թագաւորն Լեհաց, ինքնագիր նամակաւ մը, խնդրելով արքայական միջնորդութիւնը Լեհաստանի հայ գաղթականութեան մէջ երեւցած տարաձայնութիւնը վերցընելու։ Կ'երեւնայ թէ Փիրոմալ տարւոյ մը չափ ալ հոն մնացած ըլլայ։ — Իսկ Գալանոս՝ որոյ անունն ու գործերը կրկին առիթ պիտի ունենանք յիշել, 1636 ին Վրաց և Եգերաց կողմերը առաքելական քարոզութեան պաշտամամբ ղրկուեցաւ ուրիշ իր ընկերներով. ուր և տասներկու տարի կեցաւ. բայց աւելի Հայոց հետ յաճախելով, լեզունին սորվեցաւ ու կը գրէր համարձակ. կ'երեւնայ թէ ծանօթանալով ու նաեւ յարաբերութիւնք ունենալով Միաբանողաց հետ, ոճով գրեց անոնց հաստատութեան և գործունէութեան պատմութիւնը, թէպէտեւ

տեղ տեղ վրիպելով ի ժամանակագրութեան։ Գալանոս ալ գնաց ի Լեհաստան և երկար ատեն յամեց ի հայ գաղթականութեան, և ապա դառնալով ի Հռովմ, տպագրեց ի լատին և ի հայ՝ իր ծանօթ Միաբանութեան գիրքը։ — Ֆիրոմալլի այլևայլ գրուածք շարագրեց հայ և ուրիշ արևելեան լեզուներով, որոց մին՝ ի հայ, տպագրեալ է ի Հռովմ (1679), և խորագիրն՝ Ցուցակ ճշմարտութեան հաւատոյն քրիստոնէականի առ Շահ Աբբաս (Բ) արքայ Պարսից։ Ձեռագիրք՝ Ցուցակ Երկուց Բնաւորութեանց Քրիստոսի, ընդդէմ Սիմէոնի վարդապետի, ընծայեալ առ Գէորգ արքեպիսկոպոս Լիպարեայ. որոյ յառաջաբանին մէջ կը յիշէ թէ ուրիշ այլևայլ ճառեր և գրքոյկք յօրինած է կրօնական խնդրոց վրայ՝ ուղղեալս առ Տէր Ստեփանոս ոմն և առ Տէր Ներսէս, Լևոնի և Կիւրղի թղթոց թարգմանութիւններն և Քաղկեդոնի ժողովոյն պատմութիւնը. և ընդարձակ Բառագիրք մը իբրեւ 35,000 բառից Հայ-լատին, որ կը պահուի ի Հռովմ Հաւատոյ Տարածման ժողովոյ վարժարանին մատենադարանին մէջ. Հայ լեզուի Քերականութիւն մը, և Պարսկերէնի Բառարան մը։ Ձեռք զարկաւ Սուրբ Գիրքն ալ լատինէ ի հայ թարգմանել, և ուղղել ենթադրեալ եկամուտ խօսքերը սրբոց Հարց ի հայ լեզուի։ — 1694 տարւոյն ալ յիշատակութիւն կ'ըլլայ Դոմինիկոս անուն հայագէտ միանձին մը ի Պոլոնիոյ, որ կ'առաքէր ի քարոզութիւն յԱպարաններ։ 1709 ին Մարտիրոս Պետրոս Պարմացի, որոյ իսկագիր թուղթ մի և ստորագրութիւն կայ առ մեզ հայ անսխալ տառիւք։ Նոյն տարւոյն և Անճելոյ Սմոլենսքի, որոյ մականուանէ կը յայտնուի և հայրենիք. Լեհաստանցի էր նա, ուր Հայոց բազմութիւն գտնուելով՝ հաւանական է որ տեղեակ եղած ըլլայ նաև անոնց բարբառոյն. մանաւանդ զի և կարգապետն կը վկայէ թէ հայագէտ էր նա։ — 1738 ին Դոմինիկեանց գաւառահայրն Պորկոմի՝ իրենց Ֆերրարա քաղքին վանքն գտնուելով, հայերէն լեզուով յանձնաբարական գիր կուտայ և վկայութիւն ուղղութեան Նշնոյ

Գէորգ վարդապետի, և նոյն լեզուով կը ստորագրէ․ « Ես Պատրի Պեռնարտոս Պեռկոմի ի կարգէ Տոմինիգանաց, երբեմն առաքելական քարոզիչ և գաւառական առաջնորդ գաւառին Նախիջևանու » *։

*
* *

Դոմինիկեանց ու Փրանկիսկեանց յաջորդեցին Յիսուսեանք, որք արդէն ծանօթք են յազգային նոր պատմութեան իրենց գործունէութեամբ ի հայ գաղթականութեան Լեհաստանի։

Աղեքսանդրիա, Դամասկոս, Հալէպ, Զմիւռնիա և Պոլիս հաստատուելէն ետքը, ուզեցին նաև ի Հայաստան մտնել։ 1650 ին Հռիգորտ առաջին փորձն ըրաւ, Պարսկաստանէն և կամ Հայաստանի այն մասէն՝ որ հպատակ էր այս տէրութեան։ Ինչպէս առաջնոց՝ սանց ալ գլխաւոր նպատակն՝ կրօնականն էր․ բայց իրենց վախճանին հասնելու համար՝ հարկ անհրաժեշտ էր ընտանենալ նախ լեզուին, և ապա մանկութեան դաստիարակութեան գործով զբաղիլ։

Պարսից հպատակ՝ բազմաթիւ հայ գաղթականութիւն մը կար։ Զորեքտասաներորդ դարուն վերջին կիսուն՝ Լանկթամուրի սաստիւ և բռնութեամբ հոն վարուածներուն վրայ աւելցեր էին 1605 ին ուրիշ բազմութիւն մ'ալ Շահաբասայ հրամանաւ տարուելով մինչ ի Սպահան։ Հռիգորտ սանց ուզեց նուիրել իր ծառայութիւնը։ Սակայն արքունի հրովարտակի մը կարօտ էր ազատ ու անարգել գործել կարող ըլլալու համար։ Գիտնականի համարում ու պատիւ ստացած ըլլալով, առանց դժուարութեան կրցաւ ձեռք ձգել ուզած հրամանագիրը, Սպահանի ու Շիրազի մէջ դպրոց և վանատեղի ունենալու, ուստի Եւրոպա դարձաւ իրեն օգնականներ գտնելու։

* Քաղեալ յԱյրարատ երկասիրութենէ Ալիշան վարդապետի։

Չկրնալով դառնալ, Շէզոյ՝ ընկերակիցը, շարունակեց իր սկսած գործը։ Նշանաւոր անձն մը ըլլալով ի գիտութիւնս, մանաւանդ ի չափականս, սորվեցաւ յաջողակութեամբ զպարսիկ և զարաբ լեզուս, և արքունեաց մէջ և ի պաշտաման անձանց հետ յարաբերութիւններն շատցուց։ Բայց չգիտցուիր ինչ պատճառաւ, նախորդին ձեռք բերած հրամանագիրը՝ զօրութիւն մը չկրցաւ ունենալ իր ձեռքին մէջ, որովհետև իշխանութիւն չունէր ոչ հաստատուն բնակութիւն մը ունենալու և ոչ ալ ընկերներ բերելու Եւրոպայէն։ Լուդովիկոս ԺԴ գրեց առ Շահն, որ մէկէն ջանայ հանեցընել զԹագաւորն Գաղղիոյ, բնակարանէ զատ նաև յարքունուստ թոշակ ուզելով սահմանել, յորմէ իրենք խոհականութեամբ հրաժարեցան։

Բայց Յիսուսեանց ընդհանրական առաջնորդին աչքին այնչափ յարգի էր այս հայկական գաւառն ու անոր հոգևոր և ուսումնական յառաջադիմութիւնն, որ Թոնքինէն վերցուց զհռչակաւոր հայրն Տըռօտ, ու Սպահան փոխադրելով՝ նմա յանձնեց տեղւոյն կառավարութիւնը։ Դժբաղդաբար ժամանակ չունեցաւ ծերունին՝ իր փորձառութեանց օգուտները հաղորդել հետը եղող աշխատակցաց, ու յաջորդ տարին մեռնելով (1660), կրկին առաջնորդ եղաւ Շէզոյ։

Արքունի քմահաճոյ կամք մը՝ մեծապէս դիւրացուց Շէզոյի գործը։ Հայք ինչուան այն ատեն ցրուած ու գրեթէ կորսուած ընդարձակ քաղաքին մէջ, յանկարծ հրաման ընդունեցան ի Թագաւորէն՝ որ Սպահանէ ելլելով գետին միւս կողմն անցնին, ուր իրենց տրուած գեղեցկադիր երկրին վրայ՝ բոլորովին հայկական քաղաք մը շինելով՝ ի յիշատակ իրենց հեռաւոր հայրենեաց՝ Նոր Ջուղա կոչեցին։ Քրիստոնեայ ընտանեաց մէկտեղ ժողվուիլը՝ ոչ լոկ դիւրացուց, այլ մեծապէս արդիւնաւոր ըրաւ Շէզոյի գործը, որ ոչ միայն հոգևորական պաշտամամբ կը պարապէր, այլ նաև բժշկութեան արուես-

տիւ, ու չորս իրեն ծանօթ արեւելեան լեզուներով գրքեր ալ կը շարադրէր։ Մահուընէն առաջ իրեն օգնական հասան Տըլամագ և Մէրսիէ և այլք, որոնք Ջուղայէն անդին ալ տարածեցին իրենց գործը։ Ինչուան Գաղղիոյ Թագաւորաց հետ նամակագրութիւններ ալ ունեցան Հայոց եպիսկոպոսունքն և մեծամեծք, ինչպէս քիչ ետքը պիտի տեսնենք, ու շատերը սկսան Եւրոպա անցնիլ վաճառականութեան համար։

Յիսուսեանց ձեռք բերած այս ընդունելութիւն ու յաջողութիւնը պատճառ պիտի ըլլար իրենց և գործերնուն դէմ հակառակելու։

Իրենք չլքան ու շարունակեցին աշխատիլ, մինչեւ ութուտասներորդ դարուն իրենց դէմ յարուցուած մրրիկը՝ քշեց հեռացուց զիրենք նաեւ ի Ջուղայէ։

Ըսինք յառաջ թէ Սպահանէն անդին ալ հարկ սեպեցին Յիսուսեանք տարածել իրենց գործոյն սահմանը։ Շիրուանի գաւառին մէջ ալ ուզեցին հաստատուիլ։ Դժուարինը արքունի հրամանագիրը ստանալուն վրայ էր։ Երբ հայրն Փոթիէ՝ գրեթէ անօգուտ ջանքով այս բանին ետեւէ կ'ըլլար, Լեհաց Թագաւորին կողմանէ դեսպանութեամբ հասաւ կոմս Տըսիվրի, և յայտնեց թէ ինչպէս իր արքունեաց կողմանէ յանձնարարուած էր իրեն Շամախիի մէջ Յիսուսեանց տան մը հաստատութեան ետեւէ ըլլալ։ Դեսպանը ամէն ջանք ըրաւ խափանիչ արգելքներու յաղթելու և յաջողելով, ի Վարշաւ վերադարձին՝ հետն առաւ զՓոթիէ՝ Շամախիէ անցնելու ատեն, հաստատել զնա նոր բնակութեանը մէջ։

1687 *սեպտ.* 27 *զոհ իր անձնանուիրութեան՝ սպաննուած գտնուեցաւ Փոթիէ յանկողնի։*

Այն անակնկալ պատահարով չյուսահատեցան Յիսուսեանք։ Սպահանի վանահայրը՝ ղրկեց զՏըլամագ,

որ թէպէտ վաթսունըհինգ տարուան ծերունի մ՚էր, բայց մեծապէս օգտակար երեւցաւ իրեն յանձնուած գործին, այնպէս որ հարկ եղաւ իրեն օգնական մ՚ալ տալ, զՇամբիոն՝ որ նոր հասած էր ի Գաղղիոյ։ Քիչ ատենէն ուրախութեամբ կրցան գրել և ծանուցանել թէ «Երբէք չէինք կրնար ենթադրել թէ Շամախի այսչափ հարկաւոր առաքելութիւն մը ըլլար»։ Չէ թէ հոն Հայոց բազմաթիւ ըլլալուն, ուր ընդհականակն սակաւաւորք էին, այլ գաւառին մէջ գտնուած բազմամարդ գիւղից պատճառաւ և կարաւանաց անցուդարձի յաճախութեան՝ բազմութիւն ճանապարհորդաց գործելու դիւրութիւն և միջոց կ՚ընծայէին։ Անոնց հետ տեսնուիլն ու ծանօթութիւն բաւական չէին սեպեր. այլ կարաւաններու ընկերելով՝ հոն ալ կը ջանային հրահանգել և ուսուցանել իրեն դիմողներն, անանկ որ Փոթիէի եղբական մահուընէն զատ՝ ուրիշ աղէտք մը կամ նեղութիւն չիկրեցին. «Երկու անձի տեղ չորս հոգի ալ ըլլայինք՝ – կը գրէին – աշխատանքը պակաս չէր։ Ամէն ազատութիւն տրուած է մեզ։ Պարսկաստան գացող Եւրոպիոյ դեսպանաց ողորմաբաշխ կը սեպեն զմեզ. Լեհաց թագաւորը ամէն եռանդեամբ պաշտպան կեցած է. մեծ նեցուկ էր մեզ և թագաւորն Լուդովիկոս ԺԴ, զոր Գաղղիա կորոյս։ Հայք և Պարսիկք մեծ համարումն ունէին՝ արքայիս մեծութեան և արդեանց վրայ»։

* * *

Փոթիէի մահուընէն ետքը՝ երկու Յիսուսեանք հնոյն Նինուէի աւերակաց վրայ հանդիպեցան իրարու. Բառնաբաս և Նոյ (Nau), որոնց երկուքին ալ խորհուրդն էր Հայաստանի և Հայոց համար աշխատիլ։ Երկար մտածելէն ետք՝ որոշեցին որ հայրն Բառնաբաս երթայ ի Բաղէշ, իսկ միւսն դառնայ ի Բերիա՝ նոր ընկերներով իրենց գործոյն աւելի ընդարձակութիւն և ոյժ տա-

լու: Բաղէշի մէջ որչափ ալ առջի բերան դժուարութիւններ կրեցին, բայց տեղական իշխանութեանց զօրաւոր պաշտպանութեամբը, և իրենց բժշկական արուեստի և բնակչաց այն ատեն բոլորովին անծանօթ գիտութեանց ունեցած հմտութեամբ՝ սիրուեցան ու մեծարուեցան, որով դիւրացաւ իրենց մուտքն ի Կարին, ուր Թագաւորական հրովարտակաւ, զոր ձեռք ձգեց Գաղղիոյ Կիլեբաք դեսպան, 1688 ին մտաւ Ռոք իր ընկերներով: Մահտարաժամէ մեռնելով, Սպահանէն իրեն յաջորդ կը փութայ հայրն Վիլլոտ, որուն օգնական հայրն Լըվէր դպրոց կը բանայ տաճիկ, հայ ու գաղղիացի լեզուները սորվեցընելու, և որոյ կը յաջորդէ նոյն պաշտամամբ՝ իր կրօնակիցն Փոթիէ:

Ծանօթ են մեր բանասիրաց Վիլլոտի այլևայլ երկասիրութիւնք ի հայ լեզու, յորոց ոմանք տպագրուեցան ապա ի Հռովմ, հաւատոյ Տարածման ժողովոյն բազմալեզու տպարանին մէջ և ի Վենետիկ: Ասոնց մէջ յիշատակենք. Մեկնիչ սրբոյ Պատարագին (տպ. ի 1714), Պատմութիւն կաթողիկոսաց և Թագաւորաց Հայոց, (1713), Բառգիրք Լատին – Հայ, (1713), Զօրք խոկմանց, (1714) Պատմութիւն գժտութեան զոր Նոր Ջուղայի առաջնորդին հետ ունեցեր է, որ կը յիշատակուի առ Տէր–Յովհանեանի, և կ'երեւնայ թէ ի Վենետիկ եղած ըլլայ տպագրութիւնն: Մեզ անծանօթ է այս գրուածք:

* * *

Վիլլոտի համառօտ կենսագրական մը աւելորդ չենք համարիր:

Գաղղիոյ Պար Լը Տիւք քաղաքը ծնած ի 1656. Յիսուսեան ընկերութեան յօդանալով, առաքելութեան հրաման ընդունեցաւ յաշխարհն սինէական, անցնելով ընդ Տաճկաստան, Պարս և Թաթարս: 1688ին Մարսէյլէ ճամբայ ելաւ, ու Կոստանդնուպոլսոյ վրայէն անցնելով

ընդ Տրապիզոն և Կարին, յաջորդ տարուան 6 յունուարի հասաւ յԵրեւան և անտի ի Գանձակ, և մարտի սկիզբը ի Շամախի, Կասպից ծովուն քով՝ ուր, ինչպէս ըսինք, երկու տարիէ ի վեր Յիսուսեանք իրենց բնակութեան տեղ և ուսումնարան հաստատեր էին. և արդէն Հայաստանի ուրիշ կողմանք այլեւայլ դպրոցներ ունէին, և իրենց անձնանուիրութեամբ և ուսումնական գործունէութեամբ աւելի համբաւ և մեծարանք ստացած՝ քան իրենց նախընթաց վեղարաւորքը, աւգոստինեանք, կարմեղականք, թէատինք և դոմինիկեանք: Շամախի հինգ ամիս կեցած ատեն՝ ետեւէ եղաւ Վիլլոտ տաճիկ, պարսիկ և հայ լեզուաց ուսման: Ապա ճամբայ ելաւ երթալ ի Պարսս, անցնելով Կուր և Երասխ գետերէն ընդ Արտաւիլ, Սուլթանիէ, Սավա, Քաշան, և հոկտեմբերի 16 հասաւ ի Սպահան: Իր բնակութիւն ի տան Յիսուսեանց ի Ջուղա կարծածէն աւելի յերկարեցաւ, զի Լեհաստանի դեսպանին մահը արգելք եղաւ Վիլլոտի ի Չին անցնելու հրամանագիրը ձեռք ձգելու, ինչպէս կը յուսար՝ ուստի 1690 ին Սպահանէն մեկնելով, հինգ տարուան միջոցի մէջ տասն անգամ ճամբորդութիւն ըրաւ ի Կարին, յԵրեւան, ի Տրապիզոն և ի Պոլիս, ուստի 1696 ին միւսանգամ ճամբայ ելաւ Պարսկաստան դառնալու: Հռոդոս ու Կիպրոս կղզիներէն անցնելով, ելաւ ի Տրիպոլիս Սիւրիոյ, ուստի յԱնտիոք և ի Բերիա, ու շատ դժուարութեամբք և նեղութիւններ կրելով՝ հասաւ վերջապէս ի մայրաքաղաքն Պարսից, և ուր տասուերկու տարի կեցաւ: Իրեն հոգեւորական նպատակէն զատ, ետեւէ եղաւ քննել, դիտել այն կողմերը բնակող ժողովրդոց և ազգաց բարքն, սովորութիւնները, կառավարութիւնը, քաղաքականութեան հանգամանք ու վաճառականութիւն, և իր ըրած տեսութիւններն հմտաբար գրի վրայ առաւ. և այն ատենուան ճանապարհորդաց մէջ գրեթէ միակ կը համարուի որ արեւելից, և Պարսկաստանի վրայ ստուգապատում

և մեծաւ մասամբ վստահելի տեղեկութիւններ աւանդեց. և ի մասնաւորի՝ դեսպանութեանն զոր Լուդովիկոս ԺԴ ղրկեց առ Շահ-Հիւսէյին։ Ֆապր դեսպանին յաջորդ Միքայէլի հետ 1708 ին ելաւ Վիլլոտ ի Սպահանայ դառնալու ի Գաղղիա, ընդ Դավրէժ, Երեւան, Կարս և Կարին, ու Անատոլիոյ մէկ մասն ալ կտրելով, հասան յԵւդոկիա, ի Նիկոմիդիա, ի Պոլիս և անտի ի Գաղղիա. ուստի Վիլլոտ անցաւ ի Հռովմ, ուր և տպագրեց իւր գրքերը զոր յիշեցինք։ Վիլլոտ մեռաւ Նանսի քաղաքին մօտ ի հասակի 87 ամաց (14 յունուար 1743)։ Իրենն է անանուն հրատարակուած և հետեւեալ խորագիրն ունեցող գրուածն, Voyage d'un missionnaire de la compagnie de Jésus, en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie et en Barbarie, տպագրեալ ի Փարիզ ի 1730։ Կարգաւորեալ ոճով գրուած տեղեկագիր մը, որ հիմայ դժուարագիւտ գրուածք մ'է, և Վիլլոտի յիշատակարաններն են՝ իրեն միաբանակցի մը ձեռքով կարգի դրուած և տպագրուած հեղինակին մահուընէն ետքը, քանի մը յաւելուածներով՝ այն անցից և պատմութեանց որ իրմէ վերջ հանդիպած են։

Այլեւայլ հայկական գրչագիրք ալ հետը բերած է Վիլլոտ յարեւելից, որք զետեղեցան և կը պահուին ցարդ յազգային մատենադարանին Փարիզու, և ցանկեցան ապա ի Վիլֆռուա արեւելագիտէ։

Անցողաբար յիշենք թէ յառաջ քան զՎիլլոտ՝ Փրանկիսկոս Ռիվոլա Միլանու կանոնիկոսը, որ հեղինակ է հայերէն Բառարան-Լատին մը (1621), յօրինած է հայէ ի լատին Բառգիրք մ'ալ, որոյ առաջին տպագրութիւնն եղաւ ի Միլան (1621), և կրկին անգամ ի Փարիզ, Ռըշըլիոյ ծիրանաւորին հրամանաւն և ծախուք. շատ անկատար ու վրիպակօք լի երկասիրութիւն մը. ուր Աստուածատուր Ներսիսովիչ եպիսկոպոսի յօրինածը, հրատարակուած ի Հռովմ (1695), և մանաւանդ հօրն Վիլլոտի՝ անհամեմատ ի վեր են իրենց արժէքով քան զռիվոլեանն։

Երեւանի մէջ ալ ուզեցին Ցիսուսեանք իրենց տեղ մը ունենալ: Նախիջեւանի այլեւայլ քաղաքներէ՝ ուր յառաջ Միաբանողք և իրենց վանորայք կը գտնուէին, բազմաթիւ Հայեր իրենց աղխուից և Թշուառութեանց մէջ աչուըննին և յոյս յարեւմուտս դարձուցած՝ Լուդովիկոս ԺԴ Գաղղիոյ Թագաւորին դիմեցին, անոր պաշտպանութիւնը խնդրելով: Թագաւորը առանց ժամանակ կորսնցընելու գրեց առ շահն. « Սէրը, կ'ըսէր, զոր ունեցեր եմք միշտ ամէն քրիստոնէից. և մանաւորաբար Նախիջեւան գաւառին ուղղափառ Հայոց վրայ, որոնք ձեր զօրաւոր ինքնակալութեան մէջ ապրելու բարեբաստութիւնն ունին, յորդորամիտ ըրած է զմեզ, ինչպէս մեր նախորդքը, յայտնել ձեր մեծափառութեան մեր երախտապարտ գոհութիւնը՝ զոր մեր յանձնարարականաց միջոցաւ, կը վայելեն նոքա՝ իրենց քաղաքապետներէն: Բայց որովհետեւ քաղաքապետք կը փոփոխին, և անոնց տեղ անցնողները չեն կրնար տեղեակ ըլլալ այն բարեզգած մտադրութեանց զոր ունի ձեր մեծութիւն նկատմամբ այն ամէն բանին որ չայեկան է մեզ, կը խնդրենք նորոգել այն հրամանները, որպէս զի Նախիջեւան գաւառին հայ ուղղափառք անդադար անոնց արդիւնքը կարենան տեսնել: Զունինք տարակոյս թէ մեծափառ տէրդ այս պաշտպանութիւնը պիտի տարածէ ամէն քրիստոնեայ եկեղեցեաց վրայ, և պիտի օգնէ Կեսարուպոլսոյ եպիսկոպոսին, որուն մեր այս գիրը յանձնեցինք, և ի Պաղտատ մեր հիւպատոն անուանեցինք, որպէս զի ձեռքէն եկածն ընէ վաճառականութեան, մեր միութեան և բարի յարաբերութեանց, զոր կը փափաքինք որ յաւիտենականաբար հաստատուին այս երկու ինքնակալութեանց մէջ:

« Վստահ ենք դարձեալ որ մեծափառ տէրդ պիտի

պաշտպանէ ձեր պետութեան մէջ գտնուած գաղղիացի կրօնաւորներն, և մանաւանդ Յիսուսեանս՝ որոնց վրայ առանձին գորով մը ունինք, և որք ի բացակայութեան Կեսարուպոլսոյ եպիսկոպոսին, ձեր քով պիտի մնան, իբրու հաւաստի նշանակ մը մեծարանաց և բարեկամութեան զոր ունինք ընդ ձեզ »։

Թագաւորն այս թղթին հետ այլեւայլ ընծաներ ալ ղրկեց՝ աստեղաբաշխական գործիներ, նշանաւորք իրենց կատարելութեամբ և գիւտին նորութեամբ, որք մոլորակաց խաւարումը և միացումը կը ներկայացընէին։ Ասոնց բացատրութեան համար՝ երկու Յիսուսեանք ընտրուեցան, որ ղրկուին առ շահն, Լոնժոյ և Փոթիէ։ Տարի մը ճանապարհորդելէն ետք՝ երկու պատգամաւորք հասան ի Սպահան (1683), և Կեսարուպոլսոյ եպիսկոպոսը իբրու փոխանորդ աթոռոյն Հռովմայ և բդեշխ Գաղղիոյ՝ յանձնեց շահին թէ՛ թագաւորական թուղթը և թէ ընծաներն։ Շահը Յիսուսեանց ուսումնականութեան վրայ զմայլած, « Գոհ եմ, ըսաւ, ձեզմէ. կը յուսամ որ դուք ալ ինծմէ. և պիտի ջանամ որ ձեր գոհութիւն օր ըստ օրէ առաւել աճի ». և հրովարտակաւ հրամայեց որ հաստատուին յԵրեւան։

Բայց այս ամենայն յաջողութիւնք սակաւատեւ եղան։ Կարծիք մը թէ արեւմտեան տէրութեանց ծածուկ գործակատարքն ըլլան, միշտ կասկածոտ ըրաւ վրանին արեւելեան ազգերը և պետութիւնք։ Ուր ուրեմն ստիպուեցան թողուլ հեռանալ։

*
* *

Կ'երեւնայ թէ յիշեալ առաքելական քարոզիչք մեծապէս գոհ էին իրենց ի Հայաստան անցուցած կեանքէն։ Այս ենթադրութեան ստուգութիւնը յայտնապէս կը տեսնուի 1694 ին ի Փարիզ տպագրուած՝ « Արդի վիճակ Հայաստանի » (Etat présent de l'Arménie) կոչուած

գրքէ մը, որոյ հեղինակն է Թոմա Շարլ Ֆլէօրիոյ Յիսուսեանն, թղթակից իր ուխտին առաքելական քարոզչաց, որպէս զի հարկաւոր տեղեկութիւններ ստանալով կարող ըլլայ ուղղել անոնց ջանքը։ Այդ գրքէն քանի մը հատուածներ աւելորդ չենք համարիր մէջ բերել. իրենց բուն քարոզչաց խօսքերն են, որ ապրեցան այն ժողովրդեան մէջ՝ որոյ սովորութիւնները կը ստորագրեն.

« Աշխարհիս վրայ քիչ ազգ կայ, կ՚ըսէ, որ Հայոց ազգին նման ընտիր բարեմասնութիւններ ունենայ։ Ամէն տեղ կը տեսնուի թէ Հայք մեծ ողջմտութիւն և խոհականութիւն ունին։ Քիչ կը խօսին, շատ կը խորհրդակցին, և ի գործառնութիւնս մեծապէս յաջողակ են։ Իրենք են արեւելքի մէջ վաճառականք, և կը սատարեն Եւրոպայի զանազան քաղաքաց վաճառականութեան։

« Իրենց ամենէն աւելի գովելի յատկութիւններէն մէկն ալ ընտիր գրոց ընթերցասիրութիւնն է. անով կ՚անցընեն տօնական օրերուն մեծ մասը։ Այնչափ կը յաճախեն յընթերցումն նոր կտակարանին, որ շատք գրեթէ ի բերան սերտած են զայն... Հիւրը՝ միշտ սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնէ քովերնին. հաճոյք մը կը սեպեն անոր օթեվան տալ և պատուասիրել... Խօսակցութեան մէջ մեծ քաղցրութեամբ, սիրով ու պարկեշտութեամբ կը վարուին... Կռիւ հակառակութիւն հազիւ թէ կը տեսնուի մէջերնին. երբ մէկու մը հանդիպին որ մէկէնիմէկ կիրք կ՚ելլէ, չկամելով ի չափաւորութեան մնալ, համարմունք չեն ունենար այնպիսի անձին վրայ։

« Հայրն Վիլլոտ ամէն ջանք ի գործ դրաւ այսպիսի ընտիր բարեմասնութիւնք ունեցող ժողովրդի մը մտաւոր և բարոյական մշակութեան. Նախ հայերէն լեզուով քարոզեց՝ որուն քաջահմուտ էր, և քարոզներուն վրայ աւելցուց նաեւ երիտասարդաց ընտանեկան կրթութեան համար կարեւոր խօսակցութիւններ »։

Նոյն քարոզիչք՝ հետեւեալ տեղեկութիւններն կու տան

հայ լեզուին վրայ. «Բաց ի Թուրք լեզուէն, որ սովորական է բոլոր աշխարհին, Հայք իրենց աշխարհիկ լեզուն ալ ունին՝ որ ժողովրդական է, ինչպէս նաեւ մասնաւոր լեզու գիտնոց համար՝ զոր գրաբար կը կոչեն։ Այս լեզուով կը շարագրուին գրքերը։ Քիչ մը անախորժ, և շատ դժուարին է անոր ուսումը. վասն զի աշխարհիս վրայ խօսուած լեզուներու մէկին հետ ալ նմանութիւն չունի. բայց և այնպէս մեծավայելուչ, ամէն բացատրութեանց յարմարութիւն ունեցող ճոխ լեզու մ՚է։ Իր արտադրած ամենէն աւելի վերացեալ բառերը կրօնից, գիտութեանց և արուեստից, յայտնի ապացոյցք են թէ նախընթաց դարուց մէջ տգիտութիւնը տիրած չէր ի Հայաստան, և թէ պիտի ունենար — ինչպէս յայլուստ գիտենք թէ ունէր, — իր անուանի վարդապետքը և ճարտար ուսուցիչքը։ Շատ գեղեցիկ են հայ լեզուին տառերը. ոմանք ենթադրեցին թէ սուրբն Յովհան Ոսկեբերան եղած ըլլայ անոնց հնարիչն. բայց ինչ որ ստուգագոյն է՝ մեծ արդիւնք մը սեպուած է՝ գիտնական այս լեզուն կարդալն ու հասկընալը։ Երկու դար յառաջ գրչագրէ զատ ուրիշ գիրք չունէին. հիմայ շատ են տպագիրքն, զոր հրատարակել կու տան ի զանազան քաղաքս Եւրոպիոյ»։

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆՔ

Հայկական հետազօտութեանց յարեւմուտս գլխաւոր և առաջին նպատակն էր ըսինք պատմականն. ուստի և ազգային պատմչաց և անոնց գրուածոց վրայ պարապմունք՝ իրաւամբք փափաքելի պիտի ըլլային իրենց, որ թերեւս մեզմէ աւելի յարգ և կարեւորութիւն գտցան ընծայել այդ երկասիրութեանց, և զանոնք ողջամիտ և անաչառ քննութեան բովքէն անցուցած ատենին ալ՝

ոչ նուազ զգուշաւոր խոհականութեամբ և շրջահայեցութեամբ ուզեցին վարուիլ, որպէս զի մեր անցեալին մէջ՝ ժամանակին աւերիչ ձեռքով գործուած բազմատխուր և բազմակոյտ աւերակաց վրայ, ուրիշ նորանոր աւերումնք չաւելցընեն, առանց յաջողելու քանդուածը ընտրելագոյն և աւելի գոհացուցիչ կերպարանաց տակ վերընծայել մեզ։ Ցաճախ կրկնուած գանգատ մը՝ և շատ անգամ լսուած նաև մեր բանասիրաց կողմանէ. «Այս տարօրինակ քննասիրութեան, — ըսած է անոնցմէ մին, — ճգանց հակառակ՝ ազգերը շուտով չեն բաժնուիր այն պատմական ճշմարտութիւններէն՝ զոր իբրև իրենց էութեան մէկ մասը կը պաշտեն, և չեն թօթափեր տակաւին մինչև անգամ այն աւանդութիւններն՝ որ իրենց կենաց զանազան յիշատակներուն հետ կապուած՝ հոգեշունչ ներգործութիւն ունին իրենց ներկայ գործերուն և ուղղութեանց վրայ։... Ո՞ր պատմութեան ծագումն ամփոփուած չէ մթին ամպերու մէջ, ամպեր՝ որոնց միջէն միշտ ճշմարտութեան նշոյլներ կ'երեւուին։ Բայց և այնպէս այսօր ամենէն աւելի լուսամիտ ժողովուրդն՝ իր պատմութեան մասունքն, թէ և ստէպ մտացածին, իբրև նուիրական աւանդ կը պահէ պահպանէ և իր զաւակաց կ'աւանդէ, յատկապէս շեշտելով այնպիսի պարագաներ, դէպքեր և դէմքեր որ արիութիւն ու անձնանուիրութիւն ներշնչող զօրութիւն մը, առաքինութեան հետեւելի տիպար մը կրնան ըլլալ... Հայութիւնն եւս այս քննադատական ոգւով կը ճարակի, ցաւալի աւերումներ գործելով իր պատմական անշուք աւանդութեանց մէջ, որ լիովին անչքութեան և մինչեւ իսկ չքութեան պիտի մատնուին եթէ մի և նոյն ոգին շարունակի»։

Ոչ այսպիսի էր արեւմտից կարծիքն ու դատաստան, ուստի փափաքանօք փնտռեց այդ երկերը, և երբ իրեն տրուեցան՝ սիրով և երախտագիտութեամբ ընդունելով՝ օգտուեցաւ անոնցմէ։

Այս տեսութեամբ, առաջին երախայրիք և ճաշակն ընծայողաց մէջ, ժամանակագրական կարգով կը գտնենք զգերմանացի հայագէտն Մարտինոս Գեմբիոս, հեղինակ Եկեղեցւոյ Հոխրէն Հայաստան կամ Dissertatio de Statu Armeniæ Ecclesiastico et Politico, tam pristino quam hodierno կոչուած վիճաբանական գրքի մը, և զԿղեմէս Գալանոս իտալացի թէատինեան կրօնաւորն, զոր քիչ յառաջ արդէն յիշեցինք, Միաբանութիւն եկեղեցւոյն Հայոց (Conciliatio Ecclesiæ Armenæ) եռահատոր գրքին հեղինակն ի հայ և ի լատին, մինչդեռ առաջնոյն երկասիրութիւն սոսկ լատին լեզուով է։ Չենք գիտեր թէ որչափ էր առաջնոյն մեր լեզուին նկատմամբ ունեցած գիտութիւնը, մինչ երկրորդս բաւական հմուտ կ'երեւնայ թէ՛ լեզուին և թէ պատմութեան։ Երկուքին ալ ի ճակատ իրենց գրոցը դրած խորագրէն կը յայտնուի թէ գլխաւոր նպատակնին կրօնական է, թէպէտ և իրարմէ տարբեր տեսութեամբ և դիտմամբ. որովհետեւ մէկը կալուինական վարդապետութեան հետեւող, իսկ Գալանոս արեւմտեան — լատին եկեղեցւոյ, բնականաբար իրենց համոզման համեմատ է նաեւ բռնած ուղղութիւննին։ Սակայն ինչ որ մեզ համար հետաքրքնական է, բաց ի կրօնականէն՝ պատմական այլեւայլ տեղեկութիւններ ալ կ'ընծայեն մեզ իրենց գրքերով՝ մեր ազգին հին անցելոյն և իրենց աւելի մերձաւոր ժամանակաց վրայ, որոնք իրաւամբք հարկ էր որ մեծապէս շահագրգիռ ըլլային և մասնաւոր մտադրութեան արժանաւորք, որովհետեւ մեր պատմութեան սէրը և փոյթն աճեցընելով իրենց դրած սկզբնաւորութեամբ՝ նախկին պատճառք եղած են հետեւաբար և ժամանակաւ աւելի արգասաւոր ըլլալուն։ Գեմբիոս՝ չըլլալով անշուշտ այնչափ ծանօթ մեր պատմութեան բուն և ազգային

աղբերաց, բռնադատուեր է յօտարաց՝ ի յոյն և ի լատինական դասական մատենագրաց և յայլոց արեւմտեայց քաղել ընդհանրապէս իր երկասիրած մատենական նիւթը, որ շատ տեղ օտարանալով ի մերոցն՝ կը պակսին և ի ստուգահաւատ ըլլալէ։ Ոչ նոյնպէս և կամ հաւասար չափով նաեւ Գալանոս, իր բազմամեայ՝ գրեթէ հնգետասան տարի բնակութեամբն ի Հայաստան և յարեւելս, և ծանօթացած ոչ լոկ աշխարհիկ, այլ նաեւ գրական լեզուին, որով և մատենագրելու բաւա՛կան վարժութիւն ստացած։ Իր վարուց արկածք, ձեռնարկք և երկասիրութիւնք գրուածքիս նպատակէն դուրս ըլլալով, մեր այս ուսումնասիրութեան չեն վերաբերիր։ Ուստի գոհ ըլլանք պարզ ակնարկ մի միայն ձգելով, կամ յիշատակութիւն մը միայն ընենք այնպիսի երկասիրութեան մը, — նկատելով զայն առանց կանխակալ կարծեաց, և ոչ իր բուն արժանիքէ մը աւելի հիացմամբ, — որ ունենալով ալ իր բազմաթիւ վրիպական տեսութիւններն և կարծիք՝ ազգերնուս թէ՛ քաղաքական և թէ կրօնական վիճակին վրայ, առաջին կրնայ համարուիլ հայ ազգն և իր պատմութիւն արեւմտեայց ծանօթացընողներու մէջ, որով իր երկասիրութիւնն ունի կարեւորութիւնն և արդիւնք։

Իրեն գլխաւոր նպատակ դրած է, ըսինք, կրօնականը· բայց ջանացած է եկեղեցականին հետ աւանդել նաեւ ազգին քաղաքական պատմութիւնն, իր ձեռքը գտնուած հայ աղբերաց օժանդակութեամբ, որոց շատք հասած են մինչեւ առ մեզ· բայց հաւանականաբար ռուբինեան ժամանակի անցից համար ունեցած է նաև այնպիսի երկասիրութիւնք՝ որոց բարեբաղդաբար հանդիպած կ'երեւնայ լեհաբնակ հայ գաղթականութեան քով, ուր բաւական ժամանակ կեցած է, և մասնաւոր պաշտօն ալ վարած յօգուտ և յուսումնական բարգաւաճանս գաղթականութեանն համար հաստատուած դպրանոցին մէջ ի Լէոպոլիս։ Այդ գրուածք, որ կը թուին ունենալ պատմական կարեւորութիւն, մինչեւ հիմայ մեր ձեռք հասած

չեն, բայց երբ Գալանոսի երկասիրութեանց միջոցով, որ տպագրեալ է ի Հռովմ ի 1650–1666։

Հեղինակը՝ որ արդէն 1645ին հայ լեզուի Քերականութիւն մ'ալ հրատարակած էր, որ նոյն նիւթին վրայ եւրոպացւոյ մը ձեռքով յօրինուածներուն մէջ առաջինն է, գրուածքին յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ թէ ինքն գոհ պիտի ըլլայ աւանդելով հայկական պատմութիւնն և աւանդութիւններն՝ հռովմէական եկեղեցւոյ վարդապետութեանց հետ՝ առանց ուզելու վիճաբանութեան մէջ մտնել.

«Հայք կ'ենթադրեն, կ'ըսէ, թէ արեւմտեայք խիստ ճարտարք են ի գործածութեան հնարից, և թէ շատ դժուարին է պատճառաբանութեամբք զիրենք համոզել։ Ուստի հարկ է գոհ ըլլալ, պարզապէս դիմացնին դնելով զդէպս, որպէս զի իրենք իրենցմէ կարող ըլլան դատել»։

Գեմբիոսի գրուածք՝ նուիրեալ է ի հեղինակէն առ Սիգիսմոնտ Ա. Բիրքէն, և տպագրեալ յամի 1665 ի Հռեգիոմոնտ Բրուսիոյ։ Յառաջաբան ընծայականին մէջ՝ այս երկասիրութեան յօրինման ձեռք զարնելու պատճառ կը դնէ Հայոց ազգին, կամ մանաւանդ եկեղեցւոյն վրայ, հրատարակուած ու շատերուն ընդունելի կարծուած, ինչպէս ինք կ'ըսէ, անհիմն՝ և քմահաճ տեղեկութիւններն, տուեալ ի յունաց և ի լատինաց։ Իր գլխաւոր վախճանն է զանոնք մերժելով՝ Հայոց եկեղեցւոյ ի հռովմէականէն ունեցած տարբերութիւններն աչքի առջեւ դնել, և վեշտասաներորդ դարու նորազանդ վարդապետութեանց շատ բանի մէջ ունեցած համաձայնութիւնը ցուցանել իր ենթադրութեամբ։

Հարիւր երկոտասան միջակ դրիւք էջից մէջ ամփոփուած երկասիրութիւն մ'է, յորում ի բաց առեալ հեղինակին անձնական տեսութիւններն և կրօնական հա-

մոզմունք, տեղ տեղ ալ նաեւ պատմական և աշխարհագրական սխալմունք, ընդհանրապէս հետաքննական տեղեկութիւնք կան ազգերնուս նախնական և երբեմն նաեւ իրեն ժամանակաց քաղաքական և կրօնական վիճակին վրայ, գէթ աղօտ լոյս մը ուզելով սփռել՝ մինչ դեռ եւս ոչ այնչափ ծանօթ ազգ և ժողովուրդ մը կրնար համարուիլ արեւմտեայց իր նախնի պատմութեամբ, հին լեզուով և կրօնական վարդապետութեամբ։

Մտադրութեան արժանաւոր է նաեւ անով որ գրուածքին մէջ մերթ ընդ մերթ նաեւ հայկական բառեր ալ գործածած է, և նոյն լեզուի խոշոր և տձեւ տառիւք, որ մասնաւորաբար փայտի վրայ փորագրուած են անկերպարան և անարուեստ ձեւերով։ — Վեց գլխի բաժնուած է բովանդակ գիրքը, յորոց առաջին երեքը աշխարհագրութեան և քաղաքական պատմութեան կրնան պատկանիլ, վերջինները եկեղեցականին։

Զորրորդին մէջ աստուածաշունչ գրոց հայկական թարգմանութեան վրայ խօսելով կ'ըսէ. « Աստուածաշունչ տառից հայ թարգմանութիւնը՝ բազումք ի հմտից և ի տեղեկաց Ոսկեբերան հայրապետի կ'ընծայեն, թէպէտեւ Քսեստոս սենացի՝ միայն Նոր կտակարանի և սաղմոսաց թարգմանութեան զնա հեղինակ կը համարի։ Կ'աւանդեն թէ երբ Ոսկեբերան կապանօք աքսորական տարուեցաւ ի Հայաստան, այդ դժուարին գործոյն ձեռք զարկած ըլլայ և յաջողած։ Նոյն կարծեաց հետեւող է և Թէոդորետոս, որ յետ Ոսկեբերանի ծաղկեցաւ (440), վկայելով թէ իր ժամանակէն յառաջ եղած է սուրբ Գրոց ի հայ թարգմանութիւն։ Ասոնցմէ տարակարծիք է Անգեղոս Ռոքքա, որ միայն հայ այբուբենից հեղինակ և գտիչ կը համարի զՈսկեբերան։ Մենք բաւական կը սեպենք, կ'ըսէ, յիշեցընել թէ Հայք զպատուականագոյն գանձ աստուածային տառից ոչ միայն ունին, այլ և կը պանծան. և Ոսկեբերանի, Գրիգորի Նազիանզացւոյ և այլոց բարերար թարգմանութեամբ՝ փրկագործ հաւատոց մէջ հաստատուած են։

« Այս թարգմանութիւն մեծապէս կը դրուատի ի զանազանից, և կը գտնուի յայլեւայլ տեղիս և ի մատենադարանս Եւրոպիոյ։ Կը յիշատակէ զայն՝ նուիրական հնութեանց անխոնջ խուզարկուն Աթանաս Քիրխեր, և կ'աւանդէ թէ ընտիր գրչագիր մը սուրբ Գրոց Հայ թարգմանութեան պահուած է ի Վատիկանեան գրատան. և անուանին Հոոտինկէր կը գրուցէ թէ այլ և այլ օրինակք աւետարանաց և սաղմոսաց կը գտնուին յՈքսոնեան գրատան։ Պաւարիոյ մատենադարանին մէջ ալ յոյն գրչագիր մը կայ, կ'ըսէ, յորում այսպիսի ինչ կ'աւանդի, թէ Թէոդոսի թագաւորութեան ատեն, երբ Պարսից վրայ կ'իշխէր Վռամշապուհ, և բնակիչք Հայաստանի գիտակ էին յոյն լեզուի, գտնուեցան ոմանք որ սրբոյն Գրիգորի կարգադրածին հակառակ՝ զսաղմոսարան և զեկեղեցական երգս թարգմանեցին ի Հայ։ Զոր երբ լսեց կայսրն Թէոդոս, յանդիմանեց զՀայս որ ի սրբոյն Գրիգորէ աւանդուած պատուիրին հակառակեր էին »։

Վեցերորդ և վերջին գլխոյն մէջ երկու նախադասութեամբք կը զբաղի։ Առաջին թէ Հայ եկեղեցի իր այսօրուան դիրքովը և վարդապետութեամբ՝ արդեօք հերձեալ կը համարուի՞։ Երկրորդ՝ թէ առ ո՞ր եկեղեցի կը միտի։

Առաջին նախադասութիւնը կը մերժէ, տալով Հայկական եկեղեցւոյ ուղղափառ դաւանութեան վկայութիւն, զանազան հաւատոյք և ընծայութիւնք մէջ բերելով, և ջանալով օտարացուցանել զՀայս և զվարդապետական նոցա ի Հռովմայ, և մերժեցընելով առ կրօնական վերանորոգութիւն, որում կը պատկանէր, ըսինք, հեղինակն։ Նոյնը աւելի բացայայտ կը քարոզէ երկրորդ նախադասութեան լուծմանը մէջ։

ԹԵՍԷՈՍ ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ

Թեսէոս Ամբրոսիոս Փաւիացի հետամուտ և հմուտ էր (1469–1540) *արեւելեան լեզուաց, և որոց ուսումը արեւմտից մէջ մտցընելու և ընտանեցընելու վախճանաւ,* 1539 *թուականին երկասիրութիւն մը հրատարակեց ի Փաւիա հետեւեալ խորագրով.* — Introductio in Chaldaicam linguam, Syriacam atque Armenicam et decem alias linguas. Characterum differentium alphabeta, circiter quadraginta, et eorumdem invicem conformatio. Theseo Ambrosio ex comitibus Albonensii F. V. Doct. Papien. Canonico Regulari Lateranensi, a Sancti Petri in Celo Aureo Papiæ Prepositu Authore. MD. XXXIX.

Ինչպէս ճակատն կը ցուցընէ, արեւելեան լեզուաց ուսման ծառայելու նպատակաւ յօրինուած է այս մատեան, չենք կրնար ըսել թէ ո՛րչափ և որպիսի՛ արդեամբք, և յորում կարեւոր մասն մը կը գրաւէ նաեւ հայկականն. և առաջին փորձ մը կը համարուի, արեւմտեայց ծանօթացընելու զայն։ Աշխատասիրողն, գէթ իր դարուն մէջ և ժամանակակցաց առջեւ, բաւական հռչակ և անուն ունեցող անձ մը կը թուի. որոյ հաւաստիք պէտք է սեպուին, ի սկիզբն տպագրիս դրուած բազմաթիւ վերտառութիւնքն և քերթուածք, ի դրուատ և ի գովեստ իր հմտութեանն. բարեկամ և թղթակից էր մեծահամբաւ Փոսթէլի արեւելագիտի գաղղիացւոյ։

Ի խորագրին յիշատակուած երկու արեւելեան լեզուաց, ինչպէս նաեւ հայկականիս քերականական ուսումնասիրութիւն մ'է այս գրութիւն։ — *Ցէջն* 16–20 *կը խօսի մեր ձայնաւոր տառից վրայ* (De Armeniorum

vocalibus), *ինչպէս նաեւ ուրիշ արեւելեան լեզուաց՝ մասնաւոր ու առանձին գլուխներով։ Ապա յ'էջն* 142–193 *երկար գլուխ մը Գրոց Հայոց, Ներածութիւն* (De Armeniorum literis, et introductione) *զայն կոչելով, և նախընթացաբար պատմական տեղեկութիւն մի դնելով Հայաստան աշխարհի վրայ. « Ասիոյ գաւառ մ'է, կ'ըսէ, ի մէջ Տաւրոս և Կաւկաս լերանց, ծանօթ՝ ինչպէս կը համարինք, անոնց որ հետամուտ են արտաքին մատենագրաց գրուածներուն, և հին և նոր սրբազան կտակարանաց։ Թողլով զՊտղոմէոս։ Սոլինոս, Ստեփանոս, Լուկանոս, Ծննդոց գրոց ութերորդ գլխոյն մէջ կը կարդանք թէ յեօթներորդ ամսեան ջրհեղեղի՝ հանգեաւ տապանն ի լերինս Արարատայ. այսպէս նաեւ ի գիրս չորրորդ թագաւորութեանց, թէ երբ Սենեքերիմ ասորեստանեայց թագաւոր յետ պարտութեանն յիսրայէլացւոց դարձաւ ի Նինուէ, և պաշտօն և զոհս կը մատուցանէր աստուածոյն Նեսրաքայ, Ադրամելէք և Սանասար որդիքը սրով զարկին զնա և սպանին, և ինքեանք փախան յերկիրն Հայոց. թէ յայնմ աշխարհի են Տիգրիս և Երասխ, և Լուկանոս կ'ըսէ իր վեցերորդ գրոց մէջ թէ « Հռովմայեցին կը խմէ Հայաստանի Երասխայ ջրէն »։ Հայաստան ի ժամանակաւորս, կ'ըսէ, կը հնազանդէր թագաւորին Պարսից, որ Սօֆի կը կոչուի. իսկ հոգեւորական գլուխն է Սիմաս* (?) *պատրիարք, որ Հնդկաստանի նախագահին՝ Յովհաննու քահանայի կը հնազանդի։ Վերջի ատեններս, կ'ըսէ, Թուրքք տիրեցին Դավրէժ* (Troisan) *մեծ քաղաքին, ու սրով և հրով կործանելով զայն՝ բոլոր քրիստոնեայ բնակիչներն՝ քառասուն տարուընէ վեր եղողներն խողխողելով, մնացածներն ալ գերեցին կամ վաճառեցին։ Քաղաքին բնակչաց անուանիներէն մին՝ Յովհաննէս անուն, Պաւղոս քահանայապետին ոտքը գալով՝ իր գթութիւնն ու պաշտպանութիւնն խնդրեց դժբաղդ հայրենակցացն համար։*

Հայոց տառից թիւը երեսուննուինն կը դնէ Թեսէոս,

նշանակելով անոնց ձեւերն ու հնչմունք, թէ՛ արեւմտեան և թէ արեւելեան տառադարձութեամբ. զոր օրինակ՝ բեն գրին դիմաց կը դնէ եւրոպական տառիւք թէ byen *և թէ* pyen. *գիմ տառին՝* giem *և* chiem, *դայն դիմաց* da *և* ta, *և այլն։*

Ապա առանձին գլուխներով «Յաղագս բաժանման հայկական տառից. — Յաղագս բաժանման բաղաձայնից. — մասնաւոր գլխակարգութիւն մը ի սուրբ գրոց քաղուած հեբրայեցի բառից և անուանց՝ դիմացնին նշանակելով համանիշ հայ բառն և անունն, և անով գաղափար մը տալ ուզելով եւրոպացւոց՝ հայ բառերու հնչման։ Ասանկ՝ օրինակի համար, կը դնէ հայ տառերով Ադամ բառն, և յետոյ այդ եբրայական անուան տրուած այլեւայլ նշանակութիւնք՝ նախ հայ և ապա նաեւ լատին տառիւք։ Խօսի նաեւ անոնց տառադարձութեան վրայ։ Այսպէս ալ հայ տառից, յայբէ մինչև ի վերջինն, յարմար կամ անյարմար, իմաստուն կամ իմաստակ անդրադարձութեանց նիւթ կ՚առնու ու կը ճառէ վրանին, այլեւայլ օրինակներով կամ հայագիր բառերով։ Մէջ բերուած օրինակներն ընդհանրապէս ի սուրբ Գրոց առնուած են, մանաւանդ ի Նոր կտակարանէ. բայց մերթ ալ ի հընոյն, ինչպէս նաեւ ի հայ թարգմանութենէ Պորփիւրի գրոց։

Ի վերջ գրոցն զետեղուած են տէրունական աղօթքն, նախ ի քաղդէական լեզու, ապա ի հայ և յասորի. նոյնպէս նաեւ հրեշտակային ողջոյն, մեծացուցէ օրհներգութիւն և այլն։

ԱԿՈԼՈՒԹ ԱՆԴՐԷԱՍ

Գերմանիոյ մէջ՝ հայկական ուսմանց առաջին սկզբնաւորութիւնն եղած է հռչականուն արեւելագիտին Անդրէի Ակոլութի ձեռքով, որ ի 1654 (6 մարտ) ծնած է ի Բեռնստադ, և մեռած ի 1704 (4 նոյեմբերի)։ Կենսագիրքը՝ իբրու զարմանալիք մը կը ներկայացընեն զինքը ի յիշողութեան. և թէ վեցամեայ հասակին՝ արդէն իր ամէն ուզածը կրնար բացատրել հեբրայական լեզուով։ Ճարտարագրած գլխաւոր գրքերն, որ արեւելեան մատենագրութեան կը վերաբերին, երկուք են. առաջինն՝ Քառալեզու կուրանք Τετραπλα alcoranica, sive specimen Alcoram quadrilinguis; arabici, persici, turcici et latini, տպագրեալ ի Պերլին (1701), և յիսուն և եօթն էջերու մէջ ամփոփուած ճաշակ մը արաբական օրինագրքին. որոյ ամբողջ թարգմանութիւնն ալ կ'ուզէր ընել և հրատարակել Փրեդրիկ Գ կայսրընտիր իշխանին ծախքովը։

Երկրորդ գրուածքին հայ և լատին խորագիրն է. Աբդիա հայերէն. Obadias armenus, quo cum analisi vocum armenicarum grammatica et collatione versionis armenicæ cum fontibus aliisque maximum partem orientalibus versionibus exhibetur primum in Germania specimen characterum armenicorum in celeberrima academia Lipsiensi procuratorum a M. Andrea Acolutho Vratislav. Siles. Anno epochæ Messianæ MDCXXC Armenorum MCXXIV. Lipsiæ, typis Justiniani Brandi.

Երկար ուղերձիւ մը կը սկսի, նուիրելով Inclytæ Cesareæ Reipublicæ Vratislaviensis, յիշատակելով արեւելեան լեզուաց ուսումնասիրութեան վիճակը յԵւ-

րոպա, և մանաւանդ ի Գերմանիա յառաջ քան զ1680․ թէ սակաւաթիւք էին անոնց հետամուտքը, աւելորդ ու գրեթէ վնասակար համարելով այդ ուսմամբք պարապիլը․ և թէ ինչպէս երեսի վրայ էին երբայեցի, ասորի, քաղդէական, արաբ, եթովպացի, պարսիկ և թուրք լեզուք։ Իսկ հայկական լեզուի համար կ'ըսէ թէ «ցայսօր արտաքսուած էր այն ի Գերմանիոյ»․ (At enim vero exul atque extorris in hunc usque diem è Germania fuit armenorum lingua)․

Գրուածքն՝ ինչպէս անունէն ալ յայտնի է, Աբդիու մարգարէութեան հայկական ու անոր Ակոլութի ձեռքով եղած լատին թարգմանութիւնն է, իբրեւ նմոյշ մը մեր նախնեաց ոսկեղէն թարգմանութեան, որ այն ատեններն կը սկսէր ծանօթանալ արեւմտեան գիտնոց, և իրաւամբ իւր վրայ կը հրաւիրէր ամենուն մտադրութիւնը։ — Էջք տպագրին՝ յառաջնոյն մինչեւ ցեօթներորդն՝ երեք սիւնակաց բաժնուած են․ յորս առաջինն՝ հայ ընթերցուածին՝ լատին տառերով փոխագրութիւնն է․ երկրորդն՝ հայերէն լեզուով և տառիւք, իսկ երրորդն՝ լատին թարգմանութիւն։ Ց'7 իջէն ց'53 քերականական մանրամասն վերլուծութիւն մը կը բովանդակէ և բացատրիչ ծանօթութիւններ․ իսկ երեք վերջին էջք՝ կը ներկայացընեն զհայ այբուբեն և անոնց զօրութիւնը։

Թեսէոս Ամբրոսիոսի և Ռիվոլայի հետեւողութեամբ՝ որպէս զի այս ձեռնարկին մէջ կարող ըլլայ յաջողիլ, մանաւոր հայկական տառեր փորագրել և ձուլել տուխյուեցաւ շատ ու ծանր ծախքով։

Ակոլութ սորված էր ուրիշ բազմահմուտ արեւելագէտի մը քով, Աւգոստեայ Ֆայֆէր (1640–1698), որ նախ ի Վիւրթէմպէրկ և ապա ի Լայպցիկ ուսուցիչ էր աստուածաբանական ուսմանց։

Ժամանակակիցքը կը կոչեն զԱկոլութ՝ ամենահմուտ հին եգիպտական և հայ լեզուաց և իմաստութեանց․ (lingua et sapientia ægyptiaca et armenorum potis-

simum linguæ restituta)։ Ուզած է ապացուցանել թէ հայերէնը հին եգիպտական լեզուի հետ յարակցութիւն և նմանութիւն ունենալով, պէտք է որ անկէ յառաջա֊գայի։ Բայց բանասէրք ժամանակին, ինչպէս Սպանհէյմ և Լայպնից, չհաւանեցան իր այս կարծեաց։ Նամակ մ'ալ ունի առ Լուդուիկ Փիքէ՝ Սորպոնի աստուածա֊բանն, գրեալ ի Վրատիսլաւէ (26 մայիս 1696), յորում կը յիշեցընէ նմա թէ ինն տարի յառաջ (1687) գրած ըլլայ առ ինքն՝ որ թէպէտ փարիզացի՝ բայց լատինա֊կանին հաւասար գիտութեամբ կը գրէ, կ'ընթեռնու և կը խօսի հայերէն լեզուով։ (Parisinus scribit, legit, audit, loquitur scilicet armenice, quasi latina legat).

Մեզի համար նոր է այս ծանօթութիւնը, թէպէտև յայլուստ գիտենք Փիքէի մեծարանքն և մեծ համարում սուրբ Գրոց հայ թարգմանութեան վրայ։

Աբդիու գրոց և Ակոլութի վրայ տեղեկութիւններ կրնան գտնել խնդրողք Marsch. *Bibliotheca Sacra*. — Nova Acta hist. eccles. — Chambers, *Biographie*. — Allgemein – Geshrten Leicon. Փոքր հանդիսի (Ա. Տարի), և ուրիշ զանազան գրուածոց մէջ։

Հ. ՊՐԷՆՆԷՐ

Վխաոնեանց Խորենացւոյ պատմութեան լատին թարգ֊մանութենէն քանի մի տարի յառաջ անոր համառօտու֊թիւնն ալ ընծայեցաւ նոյն լեզուով ի Ստոքհոլմ Շուե֊տաց՝ Հենրիկ Պրէնների ձեռքով։ Շուետացի էր սա, ծնեալ ի 1669։ Կարոլոս Ժ դեսպան մը ուղեց ղրկել ի Պարս՝ վաճառականական փոխոխակի յարաբերու֊թիւններն կարգի դնելու նպատակաւ։ Պրէններ արքունի հրամանաւ ընկերացաւ դեսպանին։ Ի դարձին պատե֊

բազմ հրատարակուած ըլլալով ընդ Ռուսս և ընդ Շուետս, մեծին Պետրոսի հրամանաւ կալանաւորեցաւ ի Մոսկուա, և միայն խաղաղութեան դաշնադրութեանը հաստատուելէն ետքը կրցաւ ազատութիւնը ձեռք ձգել (1721)։ Դառնալով ի Շուետս, արքունի մատենադարանապետ անուանեցաւ, ու մեռաւ ի 1732։ Իր լեզուով շարադրած է Տեղեկագիր մը Պետրոսի մեծին արշաւանաց ընդդէմ Պարսից, և լատինական համառօտութիւն մը, ինչպէս լսինք, Խորենացւոյ պատմութեան գրոց, ծանօթութեամբք՝ որ և տպեցաւ ի Ստոքհոլմ (1723)։ Առաջին թարգմանութիւնն էր այդ թանկագին երկասիրութեան. Պրէններ այս գրուածը շարագրեց երբ ի բանտի էր յաշխարհին Ռուսաց՝ այն համառօտութեան վրայէն զոր կրօնաւոր մի Դոմինիկեան ըրեր էր ի Հռովմ ի վանս սրբոյն Սաբինայ ի 1699 թուականի, որոյ հանդիպեցաւ Պրէններ ի Սպահան, և իրմէ ընդունելով օգտուեցաւ յիւրում հրատարակութեան։ Թարգմանութեանս լատին խորագիրն է. Epitome commentariorum Moysès Armeni de origine et regibus Armenorum et Parthorum; (breviori stylo compositum per Joannem Bartholomeum a Sancto Hyacintho); item serius principum Iberiæ et Georgiæ: cum notis et observationibus Henrici Brenneri. Accessit ejusdem epistola ad Dr Ericum Benzelium, de presenti statu quarundum gentium orientalium. Stockholmine, 1723. in 4. էջք 108։

Մենք այս երկասիրութեան անուամբ եւեթ ծանօթ ըլլալով, առ այժմ չենք կարող աւելի ընդարձակ տեղեկութիւն մը տալ՝ յառաջաբանին և ծանօթութեանց պարունակութեան։ Փափաքելի է որ փնտռուի ի մատենադարանս Փարիզի, Լոնտոնի և մանաւանդ երկասիրողին հայրենեաց, և բանասիրաց հաղորդուի։ Այսչափ միայն լսենք որ փափաքողք կրնան այս գրոցս ծանուցման և քննադատութեանց ծանօթութիւն առնուլ՝

եթէ յաջողին ձեռք ձգել, Acta eruditorum Lipsiensium ab an. 1682 ad an. 1731. *տպագրեալ ի Լայպցիկ ի յիսուն հատորս. ուր ի հատորն* 1724 *տարւոյ յէջս* 436–9 *Պրէնների գրոց վրայ տեղեկութիւն մը կայ։* — *Նոյնպէս ի գիրսն* Acta literaria Sueciæ, *յամի* 1727 *յէջս* 457։

Քիչ յառաջ յիշուած Դոմինիկեան Բարթուղիմէոս կրօնաւորն, Պրէնների աշխատակից, կը գրէ առ նա ի 1669 (*յապրիլի*), *ի Սպահանէ, մանրամասն ծանօթութիւններ տալով նմա զվանորէից գաւառին Նախիջեւանու, և զվանորէից զոր արեւմտեայք ունէին ի Հայս, ի Վրաստան և ի Պարսկաստան. զորս տասներչորս կը դնէ թուով. և իր ուխտակցաց համար կ'ըսէ թէ վանք մը ունէին ի Սպահան, ուր կը գտնուէր նաեւ միաբան մի յԱպարաներոյ։*

Մ. Վ. ԼԱՔՐՈԶ

Գալանոսէ ետքը յարատեւութեամբ հայկական լեզուի պարապող արեւմտեայց մէջ կը գտնենք զԼաքրոզ։

Մաթիւրէն Վէյսիէ տը Լաքրոզ, բազմահմուտ ու բազմաջան արեւելագէտ, ծնած է ի Նանթ Գաղղիոյ (1661, *դեկտ.* 4). *հարուստ ծնողաց որդի, որուն ուսումնական դաստիարակութիւն մը տալու նպատակաւ ամենեւին ծախուց չխնայեցին։ Անչափ դիւրութեամբ սորվեցաւ նա զլատին լեզու, որ կը խօսէր ու կը գրէր համարձակ այն հասակին մէջ՝ յորում այլք իր ուսումնակիցք և հասակակիցք՝ հազիւ թէ ընդելացած կ'ըլլային լեզուին կանոնաց։ Մեռաւ ի* 1719։

Բազմաթիւ երկասիրութեանցը մէջ՝ անոնք միայն յիշատակենք որ մեր լեզուին և մատենագրութեան կը վերաբերին։

Պատմութիւն Քրիստոնէութեան յԵթովպիա և ի Հայս. (Histoire du Christianisme en Ethiopie et en Arménie)։

Գանձ Լաքրոզեան նամակաց (Thesaurus epistolicus Lacrozianus), *երեք հատոր, տպագրեալք ի Լայպցիկ, 1762–46, յորս շատ տեղեկութիւնք և ակնարկութիւնք կան մեր լեզուին և մատենագրութեան պատկանաւորք։*

Բառարան հայ լատին, *ձեռագիր, և որոյ վրայ տասն երկու տարի աշխատած է։*

Ասոնցմէ աւելի մեզի համար հետաքննականն է ենթադրեալ Ստեփանոսի Սիւնեաց *կամ* Օրբելեանի Պատմութեան Մնացորդաց, *որոյ վրայ քիչ մը ետքը։*

Բարեկամ և թղթակից էր Լաքրոզ իրեն ժամանակակից ուսումնականաց շատին. ասանկ Սպանհէյմ, Պայլ, Լանֆան, Լէյպնից, Կուփեր, Ց. Ալբ. Փաբրիկիոս, Վոլֆ և այլք։

Ասոնցմէ մին, Գ. Կ. Գոետիոս, (Goethius), *կը գրէ առ նա ի Լայպցիկէ յամի 1717, Ակոլութոսի՝ միւս այլ հայագիտի, զոր յիշեցինք, մահուընէն ետքը, մօտը գտնուած արեւելեան ձեռագրաց հաւաքման վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը տալով, և կը յաւելու. «Ասոնց մէջ հայկական լեզուով գիրք մ'ալ կայ, զոր իր պարունակած նիւթոյն համար շատ պիտանի կը համարէիր, և եթէ յիշողութիւնս զիս չխաբեր՝ քանի մը թերթերն ալ թարգմանութեամբ համառօտած էիր։ Եթէ կ'ենթադրես թէ այդ գրուած կարող ըլլայ օժանդակութիւն մը ընծայել քու Հայոց պատմութեան նկատմամբ ըրած հաւաքմանդ, իմացու ինձ. և ես յօժարամիտ կուտամ որ գործածես զայն, ինչպէս նաեւ մեր մատենադարանին մէջ գտնուած ուրիշ որ և իցէ գիրք»։*

Թէ ի՛նչ էր Լաքրոզի աշխատասիրած այս հաւաքմունք, զոր թղթակիցն կը յիշէ, չենք կրնար որոշ բան մը ըսել, որովհետեւ տպագրուած չըլլալով՝ անծանօթ մնացած կամ անուամբ միայն յիշուած երկասիրութիւն մ'է։

Այսչափը միայն կրնանք ըսել, քաղելով նոյն իսկ իւր նամակներով տուած տեղեկութիւններէ, թէ նոյն միջոցին կը պարապէր նա Ստեփանոսի Սիւնեցւոյն անուամբ իր ձեռքն հասած պատմական երկասիրութեան մը լատին թարգմանութեամբ: Ինքն Լաքրոզ՝ 1717 ին առ Թէոփիլ Պայէր գրած նամակին մէջ յիշատակութիւնը կ'ընէ անոր քով գտնուած այս գրքին, Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ Պատմութիւն Օրպէլեան նախարարաց կոչելով զայն, և փափաք կը յայտնէ. որ գէթ քիչ ատեննուան համար իրեն յանձնուի ի հետազօտութիւն *:

Ակոլութի քով գտնուած գրչագրին վրայէն՝ Լաքրոզ ըրած է իւր թարգմանութիւնը ի վեցերորդ գլխոյն, և որ հրատարակուած է ի չարս թղթակցութեանցն ընդ վերոյիշեալ Թէոփիլի Պայէր, աւելցընելով նոյն գրքէն նաև քանի մը հատուածք, յորս կը խօսի հեղինակն զԹաթարաց: Այս զանազան քաղուածք, առեն անցնելէն ետքը, կրկին տպագրուեցան առանց որ և իցէ փոփոխութեան, ի 1810 ի Ս. Պետրբուրգ, այսպիսի խորագրով. Excerpta ex libro Stephani Synensis, archiepiescopi, scripto sub finem sæculi XIII, cui titulus est Պատմութիւն Օրպէլեանց (Badmutiun Orbeleanzz), Hystoria Satraparum Orbelensium in majore Armenia: à M. V. Lacrozio, Bayero tranmissa. Կը գտնուի դարձեալ նոյնը տպագրեալ յառաջին և ի միակ տետրակի արեւելից վերաբերեալ հաւաքման մը, զոր միտք ունէր Ց. Կլապրոտ շարունակաբար հրատարակել, և որ կը կոչուէր; Arkhiv für Asiatische litterature, geschichte und sprachkunde, erster band; p. 114–118:

Առ նոյն Պայէր գրած նամակաց այլեւայլ հատուած-

* Utinam tamen uno aut altero è numero librorum Armenicorum, quos istic perlustravi, mihi per brevissimum temporis spatium usura concederetur. Inde, ut nosti, descripsi olim *Stephani Synensis historiam Satraparum Orpelensium*, libellum quantivis pretii.

ներքէն յայտնապէս կ'երեւնայ որ Լաքրոզ մեծ կարեւորութիւն կուտար Օրպէլեանց պատմութեան հրատարակութեան, եւ թուի թէ ամբողջ թարգմանութիւնն ալ պատրաստած էր։ Եւ թէպէտ հեղինակը, կ'ըսէ Սէն-Մարտէն, այնչափ կարգաւոր չէ իր պատմութեանը մէջ, զանազան պարապներով (lacune) յաճախ կ'ընդհատի, սակայն կը կարծենք թէ արժանաւոր է Լաքրոզի յարգանաց, եւ շատ կերպով կրնայ օգտակար ըլլալ Ասիոյ ընդհանուր պատմութեան, ոչ միայն Օրբէլեանց տոհմին վրայ գրածներովը, որ ուրիշ տեղ չեն գտնուիր, այլ նաեւ Մողոլաց աշխարհակալութեանց պատմութիւններով, ու Վրաստանի մէջ հանդիպած յեղափոխութիւններով, որոց տարեգիրք սակաւածանօթք են մեզ։ Ուստի արեւելասէր բանասիրաց մեծ ծառայութիւն մը ընել կը համարինք նոյն պատմութեան բովանդակ բնագիրն ու թարգմանութիւնը հրատարակելով։ Հայկական առաջին սկզբնագիրը պիտի ըլլայ այն Գաղղիոյ մէջ ամբողջապէս հրատարակուած, հանդերձ գաղղիական թարգմանութեամբ »։

Այսչափ Սէն-Մարտէն։ Մենք աւելցընենք որ թէ ինքն եւ թէ Լաքրոզ սխալեցան Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ երկասիրութիւն ենթադրելով զայն, համանուն եւ բոլորովին տարբեր գրութիւն՝ դեռ այն ժամանակ բանասիրաց անծանօթ, իսկ հիմայ ծանօթ ամենուն։ Լաքրոզի եւ Սէն-Մարտէնի թարգմանութիւնը՝ բոլորովին տարբեր հեղինակի մը գործ է, եւ վրիպակաւ ի Լաքրոզէ, որոյ կարծեաց հետեւող եղած է եւ Սէն-Մարտէն՝ Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ ընծայուած։ Գործոց–Ըխան Մնացորդաց խորագրով տպագրութիւն մ'ալ կայ գրուածիս ի Մադրաս 1775։ Ասոր թարգմանութիւնն է զոր ամբողջովին գաղղիական թարգմանութեամբ ընծայեց Սէն-Մարտէն։

Ուրիշ երկասիրութեամբ մ՚ալ կը պարապէր ի ժամանակին Լաքրոզ, — Խորենացւոյ պատմական գրուածքովը՝ — յառաջ քան զՊրէններ և զՎիստոնեան եղբարս. և յաճախ կը հանդիպինք որ իր բանասէր և բանիբուն բարեկամք՝ առ նա ինքն ուղղած նամակներուն մէջ, և Վիստոնեանք մանաւանդ, իր կարծիքն կ՚ուզեն իմանալ այդ գրուածին վրայ՝ զոր միտք ունէին լատինական թարգմանութեամբ ծանօթացընել Եւրոպիոյ։

Գէորգ Վիստոն արդէն ճաշակ մը իրենց թարգմանութեան ղրկած էր առ նա, և ի 1730 ի Լոնտոնէ կը գրէր. « Հաճութիւն չես ցուցըներ մեր դիտաւորութեան՝ Մովսիսի տատաղելոց ի լատին թարգմանութեան։ Մեծարելով ալ քու դատաստանդ, աւելի չափաւոր ենք ի մեր կարծիս։ Ցամենայնի ջատագով չենք Խորենացւոյն պատմագրութեան. որ եթէ յաճախ առասպելախառն, սակայն ոչ միշտ անօգուտ և խոտելի։ Մեր խորհուրդն և մտածութիւն է՝ նախնի մատենագրաց գրուածներն հաւատարմութեամբ ի լոյս ընծայել, և մեր կրցածին չափ՝ այդ Նորագիւտ և հաճոյական պատմութիւնը հմուտ խորհրդածութեանց ենթարկել. որպէս զի անանկով թէ՛ հայկական ուսում բարգաւաճի, և թէ ուրիշ գրքերու ալ, նաեւ աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեանը քննութեան, որոյ յարգը մեզմէ աւելի կը ճանչնաս ու կը մեծարես, դուռն բացուի ուսումնասիրաց։ Խորենացւոյ վրայ, — որովհետեւ քան զամենայն սիրելի է մեզ ճշմարտութիւն, — միտք ունինք համառօտ ծանօթութիւններ աւելցընել, որոնք կրնան ծառայել թէ՛ իր պատմութեան զանազան տեղերը լուսաւորելու, և թէ միանգամայն անընդունելի համարուածներն մերժելու։ Այս նպատակիս հասնելու համար՝ մեծապէս օգտակար և հաճոյական պիտի ըլլան մեզ այն տեղեկութիւններ զոր

խոստացար յղել. քու աշխատասիրած Սիւնեցւոյ գրոց, Հեթմոյ և Ներսիսի մեկնաբանութեանց հետ՝ փափաքելի է մեզ գիտնալ Խորենացւոյ մէջ գտնուած քանի մի անիմանալի բառից ճիշդ նշանակութիւնն ալ»։

Լաքրոզ նոյն 1730 ի 20 ապրիլի գրած նամակաւ առ Գուլիելմ Վիստոն, հարցասէր բարեկամին հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտար. «Խորենացւոյ վրայ իմ կարծիքս կ'ընթեռնուս ի ծանօթութիւնս վիպասանական քերթուածի Կլայեցւոյն Ներսիսի։ Միայն քանի մը խօսք աւելցընեմ։ Կը համարիմ թէ այդ պատմութիւնը շարադրողը ապրած ըլլայ ի միջոցի իններորդ և տասներորդ դարուց, յաւուրս Բագրատունի իշխանաց, որ մեծ ազդեցութիւն ունէին յայնմ ժամանակի, և իշխանք էին բովանդակ Հայաստան աշխարհի։ Կը կարծեմ դարձեալ թէ զինուորական անձ մը եղած ըլլայ. զի հմուտ և յոյժ ճշգրիտ կը գտնեմ զնա ի նկարագիրս մարտից և պատերազմաց. ինչպէս կը նկատես որ ի լուսանցս գրոցն տեղ տեղ նշանակած եմ։ Կը յղեմ նաեւ Ներսիսի Կլայեցւոյ Յիսուս որդի վիպասանական քերթուածը, զոր մասնաւոր մտադրութեանդ կը յանձնեմ. սակաւագիւտ գրութիւն մ'է, և ինձ մեծապէս սիրելի»։

Վիստոնի խնդրանաց համեմատ՝ իրենց անծանօթ կամ անիմանալի կարծուած Խորենացւոյն քանի մի բառից ալ նշանակութիւնը կուտայ։ Այս ծառայութեան մէջ ալ յաճախ կը սխալի Լաքրոզ, յայտնելով իր ոչ այնչափ հմտութիւնը ի հայ լեզուի. ուր Վիստոնեանք մեծապէս օժանդակուած կ'երեւնան ի Նուրիջան Ղուկայ՝ մեզի արդէն ծանօթ և ճարտար տպագրչէ Ամստելոտամի։ Աւելորդ կը սեպենք օրինակներ մէջ բերելը։

Քանի մը տարի ետքը գրուած նամակի մը մէջ (1735 յունիս 19), յառաջ քան զհրատարակութիւն պատմութեան Խորենացւոյն, կը գրէ նոյն Գէորգ Վիստոն. «Խորենացւոյ վրայ՝ երկու կողման պատճառներն ալ խնամքով կշռելով, համառօտիւ յայտնեմ կարծիքս։ Մե-

զի կ՚երեւնայ թէ բաւական հմտութիւն ունեցող մատենագիր մ՚է, դիւրահաւատ քան քննադատ, եւ այլոց երկասիրութիւններէն օգտուելով յօրինած է զիւր պատմութիւն. հաւատարիմ եւ խոհական, սակայն յաճախ անստոյգն ու վրիպականն իբրեւ ճշմարիտ աւանդելով։ Հինգերորդ դարու մէջ ապրած է. եւ չկայ պատճառ մը յետագայ դարուց մէջ զինք դնելու. ուր ամենայն ազգային մատենագիրք, եւ ի մասնաւորի Շնորհալի իր վիպասանականին մէջ կ՚ընդունին այդ դարուն մարդ ըլլալը»։

1731 յուլիս Թուականաւ ալ կը գրէ առ Լաքրոզ. «Ինչ որ քու աշխատասիրած Կլայեցւոյ վիպասանական քերթուածոյն եւ Խորենացւոյ պատմութեանց ծանօթագրութեանց համար նշանակեցի, չեմ ուզեր որ կարծես թէ այն մտքով գրած ըլլամ՝ իբրու թէ ինք զինքս բաւական սեպելով այսպիսի խնդրոց մէջ հետդ ապարէզ իջնելով վիճաբանելու։ Այլ միայն ճշմարիտն որոնելու եւ անոր խելամուտ ըլլալու դիտմամբ. ու իբրեւ մոլորահետ ի ճանապարհի՝ քեզ եւ այլոց հետեւիլ։ Ցայսպիսիս եւ ուրիշ յոր եւ իցէ հետազօտութիւնս՝ միայն զճշմարիտն եւ զստոյգն արժան է փնտռել, ինչպէս եւ դու զնոյն գործես»։

1735 յուլիս 13 գրած թղթով մ՚ալ կ՚իմացընէ Լաքրոզի թէ Խորենացւոյն պատմութեան իրենց ձեռքով լատինական թարգմանութիւնն արդէն հրատարակուելու վրայ է, եւ համառօտիւ ծանօթութիւն կուտայ ի գլուխ գրոցն դրուած յառաջաբանին պարունակութեանը։

Վիէննայի կայսերական մատենադարանին մէջ գրչագիր հաւաքածոյ մը կը պահուի Լաքրոզի ընդօրինակութեամբ, (Cod. Arm. 22), գրեալ ի Պերլին եւ հոն թագաւորական ձեռագիրներէ օրինակած։ Բաց ի գրչա-

գրաց՝ յորոց հաւաքումն եղած է, յիշատակարաններէն, տեղ տեղ կը հանդիպինք նաեւ Լաքրոզի գրածներուն ի հայ լեզու և ի գիր․ այսպէս յէջ 340․ « Ես ես Մատուրինոս Վէյսսիէրը Լակրոզը Նաննեսացի զայս աւետարանագիր տարագրեցի Բերլին մայրաքաղաք, տուեալ ի ձեռագրեալ մատենէ, որ ի Թագաւորական գրատան պահի․ Ցամի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՉԺԴ (=1714) ի Մարտ ամսոյ է »։ Նոյն յիշատակարանը նման խօսքերով, միայն Թուականաց տարբերութեամբ, կը կրկնուի սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի և Նիկողայոսի Հայրապետի վարուց պատմութեան վերջը։

Ուրիշ գրչագիր Հատուածոյ մ՚ալ կայ նոյն կայսերական մատենադարանին մէջ, նոյնպէս գրչագրեալ ի Լաքրոզէ (Cod. Arm. 23)․ իր Թարգմանութեանց, ծանօԹութեանց և ընդօրինակութեանց հաւաքումը։

Ց՚էջ 1–50․ Տաղադրութիւն Հոմերական, վիպասանութեամբ սակս Հայկազանց սեռի, և Արշակունեաց զարմի․ ի սկզբանցն ի վախճան։ Ասացեալ Ներսէսի եղբօր կաթուղիկոսի Հայոց Տէր Գրիգորիսի յիւրականըս նախնիս․ ի համբակութեան ելով տիս․— Compositio Metrica narrationis Historicæ de genere Armeniorum... Այսպէս բովանդակը հանդերձ լատին Թարգմանութեամբ՝ վերնագիր դնելով Carmen historicum Nersis Patriarchæ. Գրութեան առաջին սիւնը հայ բնագիրն․ երկրորդ սիւնը լատիններէն Թարգմանութիւնն է։ Լաքրոզ՝ յիշատակագրութիւն մը կը դնէ ի լատին լեզու․ Descripsi et in linguam Latinam converti ex editione Veneta Poematum Nersis, sive libri quem a primis vocibus Armenio appellant Յիսուս որդի Jesus ordi... Berolini A. D. N. I. C. MDCCXIII. Maturinus Veyssière La Croze.

Էջ 51–57․ Carmen Historicum Haithonis, sive Հեթմոյ, Regis Armeniæ, editum in fine Bibliorium editionis Amstelodamensis A. C. 1666, ubi extat pa-

gina էջի 829; post Indices, latinitate donatum a me Maturino Veyssière La Croze. Վերնագիրն է. «Ոտանաւոր բարեպաշտի արքային Հայոց Հեթմոյ. «Որ ծառայեալս եմ բիւր ախտից» և այլն։ Սեան մէկը հայ բնագիրն, միւսը թարգմանութիւն։

Էջ 58–62. Additio Uscani de Festo Paschatis (Յաւելուած Ոսկանայ վասն տօնի Զատկին. և յետոյ այլեւայլ ծանօթութիւնք Լաքրոզի)։

Էջ 63–103. Annotationes in Carmen Historicum Nersis Patriarchæ (Ծանօթութիւնք ի վիպասանութիւնս Ներսիսի Հայրապետի)։

Էջ 104–122 Ad Carmen Haithonis Regis annotationes. (Ծանօթութիւնք յՈտանաւորն Հեթմոյ արքայի)։

Էջ 123–142 Appendix de reliquis Regibus Armeniæ Minoris (Յաւելուած վասն այլոց թագաւորաց Փոքուն Հայոց)։

Էջ 1 (նոր սկսեալ) 1–146. Ցուցակ ազգաբանութեան թագաւորաց Հայոց Յովհաննէսի տէր Անտոյ և իշխան Հայոց Մեծաց։ Դիմացը լատին թարգմանութիւնն ի Լաքրոզէ, սիւն առ սիւն։

Էջ (նոր) 134–145. Excerpta quædam de statu Armeniorum, sub finem sæculi XIV, ex Historia Schildtbergeri germanice scripta. Միայն լատիներէն, երկսիւն գրութեամբ։

Էջ 146–180 Յաւելուածք։

Էջ 146–168. Հատուած յաշխարհագրութենէ Խորենացւոյ (Ամստ.)։ Վերնագիր լատիներէն թարգմանութեան. Appendix altera in qua Miscellanea quædam Geographica utriusque Armeniæ et vicinarum regionum. Descriptio Asiæ ex opusculo geographico Mosis Choronensis editio Amstelodami 1668։ Դիմացը սիւն առ սիւն լատիներէն թարգմանութեամբ։ Յետոյ յիշատակագրութիւն. «Տպագրեցի և թարգմանեցի ի Բերլին ես Մատուրինոս Վրիւսիերը Լակրօզը։

Յամի Քրիստոսի ՌՉԺԳ (1713) *ի Յունիս ամսոյ ժդ։ Նոյնը և ի լատին լեզու։*

Յետոյ Լուսինեանց տոհմին վրայ հատուածք ի գրոցն Estienne de Lusignan, Histoire generale de l'ile et Royaume de Chypre։ — *Նոյն գրքէն*. Généalogie des Princes d'Arménie Mineure. — Genéalogie des Roys d'Arménie, *և այլն։ Իսկ ի վերջն* (*յէջ* 180) *քաղուածոյ յԱռաքել պատմագրէ* *։

Յ․ Յ․ ՇՐՕՏԷՐ

Ութեւտասներորդ դարուն մէջ երեւցած ամենէն աւելի նշանաւոր հայագէտն էր՝ Յովհան Յովակիմ Շրօտէր (*Սկրոտեր*), *ծնեալ ի Նայքիրխըն որ ի լանդկրաւութեան Հէս–Գասսէլլի, ի* 6 *յուլիսի ի* 1680. *ուսաւ զհեբրայականն և ուրիշ արեւելեան լեզուներ ի համալսարանին Մարպուրկի, Գէորգ Օթթոյ* (1634–1713) *ուսուցչին ձեռքին տակ, և որ յետոյ յանձնեց զինքը համբաւանուն Յովբ Լուտոլֆի փրանքֆուրթեցւոյ։ Հոն մասնաւոր ջանքով ետեւէ եղաւ Շրօտէր ուսանել զեթովպացին։ Լանդկրաւը* 1707 *ին դիւրացոյց Ութրեխթ երթալու միջոցները, ուր աշակերտեցաւ Ռէլի, Լէյտէքէրի և մանաւանդ Ռէլանդի, երեք անուանի ուսուցչաց։ Հոլանտա եղած ատեն իմացաւ թէ հայ արքեպիսկոպոս մը, Թովմաս Գողթնացի, իր քեռորդւոյն Ղուկայ Նուրիջանի հետ եկեր էր յԱմստերտամ, հայերէն լեզուով գրքերու հրատարակութեան նպատակաւ. Շրօտէր՝ որ արդէն Մարպուրկ եղած ատեն սկսեր էր*

* *Տաշեան վարդապետին կազմած Վիէննայի կայսերական մատենադարանի գրչագրաց ցուցակէն քաղեցինք այս ծանօթութիւնները, որովք կը ստուգուին Լաքրոզի թղթակցութեանց մէջ յիշատակած աշխատասիրութեանց տեղեկութիւնները։*

այդ լեզուին ուսմամբ զբաղիլ, փութաց երթալ յԱմըսդերտամ՝ նոյն եպիսկոպոսին հետ ծանօթանալու համար։ Այս հմուտ ուսուցչին առաջնորդութեամբ՝ արագ ու մեծ յառաջադիմութիւն ունեցաւ. ու երբ երկու ամսէն Թովմաս ուզեց վերադառնալ ի Հայաստան, Շրօտէր փափաքեցաւ ընկերանալ նմա։ Լանդկրաւը արդէն համոզուած էր բանալ և դիւրել նմա զայն ուղեւորութիւն, երբ Թովմաս արքեպիսկոպոս յանականկալս և ծանր խօթութեամբ անկողին ինկաւ։ Շրօտէր միայնակ գնաց յԱրխանկէլ և ի Մոսկուա, իրեն սպասելու դիտաւորութեամբ։ Ուր հասնելով՝ արքեպիսկոպոսին մահուան լուրն առաւ. բայց և այնպէս միտքը դրաւ չարունակել ճամբորդութիւնը Աստրախանի վրայէն։

Զկարենալով Ռուսաց կառավարութենէն մտից հրամանագիր ընդունիլ, բռնադատեցաւ Շրօտէր դառնալ միւսանգամ յԱմսդերտամ, ուր իրեն բաղդովը՝ դեռ ես ես կը բնակէր Նուրիջան. որով կրցաւ չարունակել իր ուսումը, և ունեցաւ խորհուրդ և կամք՝ հայ լեզուի քերականութեան ու բառգրքի մը յօրինման։ Քերականութիւնը ի լոյս չընծայած՝ ուղեւորութիւն մը ընելով յԱնգղիա, ժամանակին ամենէն անուանի գիտնոց հետ ծանօթանալու պատեհութիւնն ունեցաւ, Պէնթլէյի, Հուստընի, և այլոց։ Գրուածքը հրատարակեցաւ յԱմըսդերտամ ի 1711, և խորագիրն է. «Արամեան լեզուի գանձ»; Hoc est: Joh. Joachimi Schröderi Thesaurus linguæ Armenicæ, antiquæ et hodiernæ, cum varia praxios materia.

*
* *

Աւելորդ չենք համարիր մէջ բերել աստէն, մեր ժամանակը սակաւագիւտ սեպուած գրքիս բովանդակութիւնը ըստ գլխոց, համառօտելով նաեւ իր կարծիք և դիտողութիւնները, որ թէպէտ մեր ժամանակաց լեզուագիտու-

թեան յառաջադիմութեամբ մեծապէս կորուսած կը համարուին իրենց կարեւորութիւնը, բայց անով հանդերձ հետաքննական ըլլալէն չեն դադրիր։

Ա. Քննախօսութիւն Հայ լեզուի հնութեան, յեղափոխութեանց, յատկութեան և գործածութեան վրայ։

Բ. Քերականութիւն և Առոգանութիւն կամ Ձայնագիտութիւն հին լեզուին։

Գ. Դաւանութիւն եկեղեցւոյն Հայոց, թարգմանութեամբ ի լատին և ծանօթութեամբք։

Դ. Տեսութիւն Հայոց արդի կամ գործածական լեզուին։

Ե. Երեք տրամախօսութիւնք Հայոց նուիրական, աշխարհական և ընտանեկան սովորութեանց վրայ։

Զ. Թղթագրութիւն, և այլն։

Գիրքն ընծայուած է Հասսիոյ լանդկրաւ Կարոլոսի առաջնոյ, իր Մեկենասին, զոր արժանապէս դրուատելէն ետքը կը յաւելու հեղինակն. «Արեւելից մէջ, ի Մոսկուա և այլուր՝ հմուտ և գիտնական անձանց հետ ունեցած յարաբերութեամբք ստացած տեղեկութեանցս առհաւատչեայն քեզ կը վերընծայեմ՝ զԳանձ հայկական լեզուի. գանձ մը՝ ցանկացեալ ցարդ յիմաստնոց Եւրոպայ, և բազմաց անծանօթ իր պարունակութեամբը, նկատմամբ լեզուին մեծարգոյ հնութեանը, կատարելութեան, և աստուածաբանական, պատմական, իմաստասիրական ուսմանց մեծապէս օգտակարութեան»։

Հմուտ, հետաքննական և մեր լեզուին համար պատուաւոր Յառաջաբանէ մը ետքը, Շրօտէր ի գլուխ գրոցն դնելով հայկական տառերով ու լեզուով Հանդերձ Աստուածով, սկսի խօսիլ հայ լեզուի հնութեան վրայ (De antiquitate linguæ Armeniæ)։ Որչափ շահագրգիռ՝ այնչափ ալ դժուարին կը գտնէ բազմահմուտ հեղինակն այս խնդրոյս լուծումը. առ որ բաւական չի սեպեր՝ յոյն և լատին դասական մատենագրաց քով գտնուած ցրիւ և անկատար տեղեկութիւնները. և ոչ ժամանակաւ աւելի նորագոյն՝ հնախոյզ և հնագէտ հեղինակաց խու-

զարկութիւնքն և քննադատութիւնք։ Սակայն եթէ չուզենանք ալ, կ՚ըսէ, ինչուան ի ժամանակս Նոյի ի վեր հանել անոր ծագումն և սկզբնաւորութիւն, այլ առանց տարակուսի բաբելոնեան աշտարակին շինութեան ու աստուածասաստ պատուհասիւ կործանման ատենին կը վերաբերի. և զոր կը ջանայ հաւատարմացընել ի յիշատակարանաց հնութեան՝ Հայոց ազգին իր հաւատարմութեամբն արգոյ՝ պատմագիրն Մովսէս Խորենացի, որ քաղելով ի գրուածոց հնոց Քաղդէացւոց և Յունաց՝ Թողուց, կ՚ըսէ, պատմական ընտիր երկասիրութիւն մը, յորմէ պիտի օգտուի և ինքն յապացուցանել իր ենթադրութեան և կարծեաց ստուգութիւնը հայ լեզուի հնութեան նկատմամբ։

Արդէն ծանօթ, և ինչուան դարուս սկիզբը ազգերնուս մէջ ընդհանրապէս տիրող կարծեաց հետեւողութեամբ, լեզուաց զանազանութիւնը ազգաց իրարմէ բաժանման և ցրման հետեւանք սեպելով, զՆոյ և իր սերունդը այս բաժանման և ցրման անմասն համարելով, մանաւանդ Թէ ըստ սուրբ Գրոց՝ զինքը ջրհեղեղէն փրկող տապանին Արարատ լերան վրայ հանգչելովը՝ ո՞վ կրնայ տարակուսիլ, կ՚ըսէ, որ ութ հոգիք՝ մարդկային ազգի կրկին նախահարք, հոն հաստատելով իրենց բնակութիւնն՝ խօսած ու ընտանի լեզունին ալ չիծաւալեցին. և ժամանակ անցնելէն ետքը՝ իրենցմէ սերեալքն շրջակայ երկիրներն բնադատուելով ցրուիլ, նոյն լեզուն գործածեցին, իրենց հարցն ու նախնեաց լեզուն, մինչեւ աշտարակին շինութեան պատճառաւ՝ շփոթեցան լեզուք, և մարդիկ բաժնուեցան իրարմէ։ Այս ըստ ինքեան մեծ ոյժ ունեցող փաստին առջեւ, ինչ որ հեբրայական կամ ուրիշ հին լեզուաց համար ենթադրութիւններ մէջ բերուած են, ամենէն աւելի զօրաւոր կը գտնէ ի նպաստ հայկականին եղածներն։

Հեբրայականին հնութեան և անկէ յառաջ եկած այլեւայլ նախնի ազգաց լեզուներու վրայ խօսելէն ետքը,

կ'անցնի Շրօտէր Խորենացւոյ պատմութեան առաջնոյ մասին ծանօթ աղբեր՝ Մարիբասայ գրքին։ Կը դնէ ըստ գրութեան նորա՝ Հայ նահապետաց և թագաւորաց անուանքն, ի Հայկայ մինչեւ յերեսներորդ վեցերորդ յաջորդ նորա, ի Պարոյրէ մինչեւ յԱրտաշէս կամ յԱրտաշիր արշակունի, թուելով զնա ութսներորդ ի Հայկայ։

Այսոնք ամէնքը Հայոց նահապետք և թագաւորք կը դնէ՝ յերկուց հարստութեանց. զառաջինն ի Հայկայ մինչեւ ցՎահէ, և զերկրորդն՝ յԱրշակայ առաջնոյ մինչեւ ցԱրտաշիր։

Հայկայ համար, կ'ըսէ, յետ յիշատակելոյ զնա Մարիբասեան գրոց համեմատ և անոր խօսքերով, թէ մի էր ի նոցանէ որք «յղացեալ ամբարտաւանութեամբ ծնան զամբարիշտ խորհուրդն աշտարակաշինութեան», թէ առաջին եղաւ որ իր հետ միաբանողներով և ազգը ձեւացընողներուն հետ խօսեցաւ զհայ լեզու (Haik primus haicanam linguam loquitur gentis suæ conditor)։ Կը համարի թէ յառաջ քան զկործանումն աշտարակին՝ հեբրայական լեզու խօսող հօրէ ծնած ու դաստիարակուած էր նա, և մինչեւ ի կործանումն որ ի Սենաար՝ նոյն լեզուն կը խօսէր։ Բելայ բռնութեան չկարենալով հանդուրժել, կ'ապստամբի իրմէ, և կ'երթայ ի սահմանս Արարատայ, որ է ի հիւսիսակողմանս, «հանդերձ որդւովք և դստերօք, և որդւոց որդւովք»։ Ու յառաջ տանելով Մարիբասեան աւանդութիւնը, թէ «Գայ և բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտակին Հարք... շինէ և գիւղ մի և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն» վրայ կը բերէ. «Ահաւասիկ հայկական լեզուի հնութեան կրկին վկայութիւնք. վասն զի Հարք՝ մեծին Հայաստանի գաւառ մ'է, ինչուան հիմայ այս անունով կոչուած, և չէն Հայոց լեզուին մէջ ցարդ գործածական բառ, ուստի շինել և շինուածք»։ Կը յաւելու նաեւ ի հաստատութիւն իւր

կարծեաց Հայոց յոր, Գեբերմանտ տեղեաց անուանք, այսպէս կոչուած ի բնակչաց երկրին, և նոյն անուններով հասած մինչեւ առ մեզ։ Ասոնց, և Հայկազանց ժամանակի նահապետաց անուանց և անոնց նշանակութեանց վրայ յերկար՝ և իր ատենին տեղեկութեամբք՝ համառօտ խօսելէն ետքը, և որ մեզի և նորագոյն գիտութեանց համար արդէն հնացած և իրենց արժէքը բաւական կորուսած կը սեպուին, կ՚անցնի Շրօտէր երկրորդ գլխով մը հայ լեզուի վիճակին կամ ունեցած կերպարանափոխութեանց վրայ (De fatis linguæ Armeniacæ) խօսիլ։

*
* *

Կը ջանայ այս գլխոյն մէջ ցուցընել թէ ինչ որ հայ ժողովուրդն և ազգ, նոյնպիսի վիճակ մը ունեցած է նաեւ իր լեզուն։ Ազգին ծաղկեալ ու բարգաւաճ վիճակին համեմատ՝ լեզուն ալ ճոխ, ընտիր և բարգաւաճ եղած է. անոր տկարացած, անշուք ու նկուն պայմանն՝ ունեցած է իր մեծ ազդեցութիւնն նաեւ լեզուին վրայ։ Վայելուչ ծանրութեամբ իրենց բնիկ լեզուն կը խօսէին, կ՚ըսէ, Հայկազունք՝ երբ թագաւորական ու իշխանական գահոյից վրայ բազմող նահապետաց ու արքայից քաջարի գործունէութեամբ կ՚իշխէին մերձաւոր՝ ու երբեմն նաեւ հեռաւոր ազգաց վրայ. բայց երբ յատուկ թագաւորութիւնն ու իշխանական ազդեցութիւնը կորուսին, ու Սարակինոսք, Խորազմեայք և Թաթարք սկսան տիրել իրենց բնիկ երկրին ու հայրենեաց, այդ իշխանութեանց ու տիրապետութեանց ի հարկէ ու բռնադատ ազդեցութիւնը կրեց նաեւ լեզուն, որով սկսան գաւառական բարբառք երեւնալ, իրարմէ բոլորովին տարբեր, ու ինչուան նաեւ իրարու անիմանալիք։

Հայ լեզուի առաջին ծաւալող կը համարի զՀայկ*՝

* ինչպէս յայտնի է՝ Շրօտէր կը շփոթէ զՀայկ ընդ Արամայ։

որ Բելայ և անոր բանակին վրայ տարած յաղթութենէն ետքը եռեւէ եղաւ, կ՚ըսէ, իր իշխանութիւնն ընդարձակել. և անցնելով ընդ Եփրատ, Փոքուն Հայոց ամէն բնակչաց, մինչեւ ի Կապադովկիա՝ իրեն հպատակութեան տակ եղող ժողովրդոց պատուիրեց հայկական լեզուն խօսիլ. զոր և կը հաւաստարմացընէ Խորենացւոյ վկայութեամբ, թէ «Հրաման տայ բնակչաց աշխարհին ուսանել զխօսս և զլեզու հայկական». ուր անդրադարձընել կու տայ Շրօտէր թէ Խորենացի չըսեր զլեզուն Հայկայ, այլ զլեզուս հայկական (մեր լեզուն), ինչուան հեղինակին դարուն արդէն ծանօթ լեզուն, և որ Հայկազանց ու Հայկայ լեզուն էր կ՚ըսէ։ — Հայկայ ատեն ու իր բարեբաստ կառավարութեամբն, կ՚ըսէ Շրօտէր, այնչափ խոր արմատ ձգեց հայ լեզուն, որ իր իշխանութեան տակ եղող ամէն ժողովրդոց սովորական լեզու մը եղաւ, և հասաւ մինչեւ առ մեզ. ձեռագրաց և տպագրաց մէջ գրեթէ իր ամբողջութեամբն, ծանրութեամբ և վսեմական ոճով գերագոյն բարբառ մը։

Ի Խորենացւոյն (ինչպէս նաեւ յայլոց) յիշատակուած նախարարութեանց վրայ ալ կը խօսի Շրօտէր, և երբեմն նաեւ քմահաճոյ մեկնութիւններ տալով անոնց անուանց նշանակութեան. ինչպէս Գնթունիքը առաջ եկած կը սեպէ կուանթ (guanto) բառէն, իբրու սպասաւորք արքունի տան։ Ասոնց ամենուն անուանց մէջ՝ իրենց պաշտաման կամ յանձնուած իշխանութեան յատուկ նշանակութիւն մը համարելով նկատել, կը հետեւցընէ թէ հայկական լեզուն այն ատեններէն ի վեր պէտք էր որ սովորական եղած ըլլար ազգին մէջ. և թէ այն ժամանակ միայն սկսաւ փոփոխութիւններ կրել և օտար ազդեցութեանց կնիքը, երբ Հայք այլեւայլ մերձաւոր ու մերթ նաեւ հեռաւոր ազգաց հետ բռնադատուեցան պատերազմունք ունենալ. մանաւանդ մեծին Աղեքսանդրի մահուընէն ետքը՝ յունականն ընդ հանուր արեւելս գործածական ըլլալով, Հայոց մէջ ալ մուտ գտաւ, բայց առանց բուն

լեզուին հետ խառնուելու կամ ձուլուելու, արուեստից՝ կամ այն ատեն ծանօթ մակացութեանց բառերէն զատ. զորս եթէ ուզենանք հայ լեզուէն հանել, նաեւ ինչուան քրիստոնէական հաւատքն ընդունելնէն ետքն ալ, քիչ բառ կը գտնենք, կ'ըսէ, որ յոյն ծագումն ունենան։ Այսպէս հիւսիսակողման Հայք, որ յաճախակի վերաբերութեանց մէջ էին ընդ Ասորիս և Պարսս, ինչուան նոյն ատեններն անարատ պահեցին լեզուն։ Ընկերական և միջազգային անհրաժեշտ յարաբերութիւնք ալ, կ'ըսէ, չկրցան վնասել լեզուին անխառն անարատութեան մինչեւ Քրիստոսի թուականին չորրորդ դարը, քանի որ Հայկազունք և Արշակունիք կանգուն և յաղթող պահեցին իրենց իշխանութիւնը։ Բայց երբ իրենց նախկին փայլը կորուսին կամ բոլորովին ինկան, սկսան մուտ գտնել Հայոց մէջ պարսիկ և յոյն տառք՝ փոխանակ հայկականաց. և առ այս վկայութիւն կը բերէ Խորենացւոյ հանրածանօթ խօսքը թէ «Գիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ գիւղից և գաւառաց, եւս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց՝ այժմ առ մեզ գտանին անբաւ գրուցաց մատեանք»։ Մեծ Հայաստան ալ ի Փոքուէն բաժնուելով, առաջինն Պարսից ազդեցութեան ու իշխանութեան տակ կ'իյնար, իսկ միւսն Յունաց կայսերութեան։ Այս բաժանման հետեւանք կ'ըլլար՝ Հայաստանի ծանր ու անհանդուրժելի նեղութեանց տակ իյնալն ու հեծելը, և անթիւ ձեռագիրք՝ մանաւանդ անոնք որ յոյն տառերով գրուած էին, հրոյ ճարակ կ'ըլլային։ Այսպիսի աղէտից առաջն առնըլու համար՝ լեզուին յարմար, ու հայ ձայներն լիուլի բացատրող տառեր գտնելու ետեւէ կ'ըլլային Մեսրովպ և իւրքն, և յաջողեցան իրենց փափաքելի գիւտին մէջ։

Հայկական տառից գիւտին պատմութիւնն աւանդէ Շրօտէր՝ մեզի ծանօթ ի հին աղբերաց քաղելով, ու Թարգմանչաց Նախանձելի ու մեր ազգային գրականութեան բարգաւաճանաց պատմութիւնն ընելէն ետքը, կը յաւելու միւս ալ խորագիր մը Երջանիկ դարուն աներջանիկ վախճան կոչելով. յորում համառօտիւ կը նկարագրէ հայ լեզուին և դպրութեանց աղէտքը. որ որչափ ալ ծանր եղան, կ'ըսէ, սակայն չկրցան կորսնցընել զայն խօսող ազգը և անհետ ընել յերկրէ, և վրայ կը բերէ. «Ունեցան, ինչպէս ցարդ ևս ունին Հայք, ամէն դարու մէջ՝ սրբակրօն վարուք և գիտութեամբ նշանաւոր անձինք, որք ընդհանուր անկման և բարբարոսութեանց դիմամարտելով՝ ազգին կրօնքը, և եկեղեցւոյ հասարակաց պաշտամանց հետ պահպանեցին նաև զլեզուն իրենց բազմաթիւ գրաւոր երկասիրութեամբ: Այսպիսիք եղան աշակերտք Թարգմանչաց՝ Եղիշէ, Ղեւոնդ, Ենովք, Գինթ, Դաւթան, Կորիւն, Աբրահամ, Յովսէփ, Եզնիկ: Իրենց հետեւողք Յովհան Մանդակունի, Անանիա Շիրակացի, Մովսէս և Կոմիտաս Արշարունեաց, Իսահակ Ձորափորոյ, Ստ. Սիւնեաց, Գր. Նարեկացի, Գր. Մագիստրոս, Գր. Վկայասէր, Ներսէս Կլայեցի, Ներսէս Լամբրոնացի, Վարդան վարդապետ, Յակոբ Կլայեցի, Յովհաննէս Պլուզ, Մխիթար Գոշ, Գր. Սկեւռացի: Նոյնպէս երկու վերջին դարուց մէջ և ինչուան ի ժամանակս հեղինակին ապրողք, Պաւղոս և Իսահակ Մուղնեցիք, Յովհաննէս Ուռհայեցի, Մելքիսեթ Երեւանեցի, Խաչատուր Կեսարացի, Ոսկան Երեւանեցի, Ստեփանոս Լէոպոլսեցի, Միքայէլ և Սիմոն Ջուղայեցիք, Մովսէս Բաղիշեցի, Աղեքսանդր պատրիարք Էջմիածնի, Առաքել Դավրիժեցի, Վարդան Թոխաթեցի, Մեսրովպ, Սուքիաս եպիսկոպոս, Աստուածատուր Լէոպոլսեցի, Թով-

մաս եպիսկոպոս Վանանդեցի, Ղուկաս Նուրիջան, և այլք։

« Ասոնց ջանիւք և գրուածներով հին հայկական լեզուն պահուելով, ապագայից ալ աւանդուեցան, ու անցեալ և մեր այս դարուն մէջ, կ'ըսէ, տպագրութեան շնորհիւ յաւերժական եղան։ Հայ տպագրութեան արուեստին սկզբնաւորութիւնն եղաւ ի Վենետիկ՝ ի ձեռն վարդապետաց ոմանց, ու նոյն քաղաքը բնակող վաճառականաց. յետոյ ի Ջուղա, մերձ ի Սպահան Պարսից. ի Հռովմ՝ Հաւատոյ տարածման ժողովոյն ու դպրոցին տպարանին մէջ. յ'Ամստերտամ, ի ձեռն Ոսկանայ Երեւանեցւոյ, որ ապա իւր տպարանն փոխադրեց Գաղղիոյ Մարսէյլ քաղաքը, ուստի ի Կոստանդնուպոլիս։ Հայկական տպագրութիւնք եղան նաեւ ի Լէոպոլիս (Լեհաց), ի Փարիզ՝ Ռըշլիոյ ծիրանաւորին ջանիւք, ի Լիփսիա՝ յԱկոլութոսէ։ Ասոնցմէ վերջ՝ ամենընտիր տպագրատունն կանգնեալ յԱմստերտամ, ծախիւք Թովմաս արքեպիսկոպոսի, որոյ արժանաւոր ժառանգն և յաջորդ եղաւ՝ իր քեռորդին և ամենայն գովութեանց արժանաւոր Ղուկաս Նուրիջան »։

Ու մի առ մի կը թուէ Շրօտէր այս տպարաններէն ելած հրատարակութիւնքն՝ առաւելապէս եկեղեցականք, և որոց յոյժ կարօտ էր ազգն։ Այս ամէն կարեւոր, և մեզի արդէն ծանօթ տեղեկութիւններէն ետքը, կը յաւելու հեղինակն թէ ինչպէս իր ատենի հայազգեաց սիրելագոյն և փափաքելի պարապմունքն էին, մանաւանդ դեռ ի կանգուն մնացած վանս, այս ուսումն իրենց լեզուին և եկեղեցւոյ նուիրական գիտութիւնք. անանկ որ ի պաշտօն և ի ծառայութիւն սեղանոյն մտնել ուզող անձինք՝ պէտք է որ յառաջ սորված ըլլան իրենց հայ լեզուն. հետամուտ ըլլան աստուածաշունչ գրոց և ուրիշ եկեղեցական մատենից գիտութեան. լիուլի տեղեկութիւն ունենան հաւատալեաց, շարականաց, եկեղեցւոյ արարողութեանց, ժողովոց և աւանդութեանց հարց։

Հայոց մէջ կը հանդիպիս, կ'ըսէ, շատերու՝ որ ոչ միայն սաղմոսներն, այլ նաև Յոբայ, Սողոմոնի Առակաց, Եսայեայ մարգարէութեան, Պաւղոսի թղթոց, և նաև սուրբ Գրոց մեծագոյն մասին այնչափ ընտանի են, և սերտած ի բերան, որ պէտք եղած ատեն կը զրուցեն, և ամէն օր անոնց ո՛ր մասը և ինչուան ո՛ւր կը կարդացուի յեկեղեցւոյ՝ անվրէպ կ'իմացընեն, ի մեծ զարմանս լսողաց։ Տեղեակք են նաև իրենց ազգային եկեղեցւոյն և սրբոց վարուց պատմութեանց։

Հայկական լեզուի այլ և այլ վիճակի և յեղափոխութեանց վրայ այսչափ հմտութեամբ և աշխատանօք խօսելէն ետքը, կը խոստանայ ձեռագիր և տպագրեալ մատենագրութեանց վրայ ընդարձակագոյնս ճառել՝ Մատենադարան հայկական կոչուած ուրիշ մէկ երկասիրութեան մը մէջ, որ հրատարակուած՝ կամ թերևս շարագրուած ալ չէ․ և կ'անցնի առանձին գլխով մը խօսիլ հայ լեզուին հոգւոյն կամ բնութեան վրայ (De Indole linguæ Armeniacæ).

Հեղինակին երկասիրութեան այս գլուխն ալ հետաքրքրական է, միշտ՝ ինչպէս կանխեցինք ըսել, համեմատութեամբ լեզուաբանական ուսմանց և գիտութեան որ իր ժամանակին ընդունելի էին։

Հայկականը գլխաւոր լեզուաց դասակարգին մէջ դնելով, կը յաւելու Շրոտէր թէ իր մէջը կ'ամփոփէ այլևայլ նախնական անուններէ զատ՝ յաւուրց անտի աշտարակագործութեան առ մեզ հասած նաև օտար բառեր, ուրիշ ազգերէ և ի լեզուաց փոխառութեամբ։ Առաջնոց կարգէն կը համարի, օրինակ իմն, զբառն Աստուած և կը մեկնէ աստու-ած, հրեշտակ՝ իբրու հուր կիզիչ։ Աւելորդ է ըսել թէ այսպիսի բազմաթիւ նախնական համարուած կամ ենթադրուած բառից մեկնու-

նութեանց մէջ կը հեռանայ ի ստոյգ գիտութենէ. Թէ- պէտ և իր այս դրութեանն հետեւողներ ալ ունեցած է, ինչպէս յայտնի է բանասիրաց։

Ինչպէս Խորենացւոյ խօսքերով հաւաստարմացուցինք, կ՚ըսէ, զանազան ազգութիւնք խառնուեցան ընդ Հայոց, և կամ դրսէն պատերազմաւ և բռնութեամբ մուտ գոր- ծեցին յաշխարհն, իրենց խօսած և գործածած լեզուաց հետքն ձգելով հոն։ Ի Գնթունեաց և ի Բագրատունի ցեղէ մտած կը համարի այլեւայլ եբրայական բառեր. ինչպէս ընկոյզ, օր, տախտ, ֆղամ, ֆէհէն, ջէն և այլն. Նոյն- պէս ի Քաղդէացւոց՝ օրէն, նոխորդ, նորխան, տողալ, լալ, և այլն. յարաբականէն՝ անուֆ, թագէ, Նոմոզ, Նիկկանու, ծանա- ղարհ, և այլն. ի Նախնի լեզուէ Պարթեւաց՝ բախտ, վար, վարմար, բրինձ, դրախտ, և այլն. ի յունէն աթոռ, եկեղեցի, հեթանոս, բրաբիոն, սոյնց ամենուն համեմատական նոյ- նանիշ բառերն ալ իրենց լեզուով ու տառիւք մէջ բերե- լով, ու երբեմն ոչ դոյզն հմտութեամբ և ճարտար ան- դրադարձութեամբք։

Որչափ այլ այսպիսի և սոյնց նման բազմաթիւ ե- կամուտ բառերով ճոխացած կը գտնէ զհայ լեզու, միւս կողմանէ ալ նկատելով անոր ճոխութիւնն զոր ունի ի բնութենէ լեզուին, մայր լեզու մը կը նկատէ զայն, յորմէ ծնած են և բարգաւաճ կերպարանք առած և ցայսօր չարունակուած գաւառական ազգային բարբառք. և յորոց մեծապէս օտարացած կը գտնէ իր հայ բարե- կամաց և վաճառականաց ոմանց, որ այն ատեն կը գտնուէին յԱմսդերտամ, գրութիւնքը և խօսքը, խառն արաբ, պարսիկ և թուրք բառերով։ Խօսքին հաւաստիքն ալ մէջ կը բերէ այնպիսի գրուածներով յ՚էջս 229 և ի հետեւեալսն, ինչպէս նաեւ զրուցատրութեանց և նա- մակաց օրինակներով յ՚էջ 391, և այլն։

Խօսելով ապա հայերէն քերականութեան մասանց բանի վրայ, և անոր ուրիշ յատկութեանց, կ'անցնի չորրորդ գլխով մը հայերէն լեզուի կիրառութեան կամ գործածութեան (De usu linguæ Armenicæ) վրայ։

Լեզու և խօսք յԱստուծոյ տրուած են, կ'ըսէ, մարդուս. որպէս զի մեր մտաց մէջ եղածը՝ բերնով արտաբերենք. և ինչ որ յօգուտ է հասարակաց և կարևոր ի գիտութիւն և ի տեղեկութիւն՝ մեզի հետ ապրողաց կամ մերձ եղողաց աւանդենք. իսկ գիր՝ Պղատոնի և Կիկերոնի վկայութեամբն ալ՝ նոյնպէս երկնապարգև ձիրք մ'է, որպէս զի լեզուի և խօսքի տեղ բռնէ։ Անոր միջոցով՝ ականջաց լսածը և իմացած՝ աչաց ալ կ'երևութանան. և հեռաւորաց հետ ալ՝ ինչպէս ներկայ եղողաց, կը խօսակցինք. և մտածութիւնք, հին և նոր գիրք, խօսք, գործ, ինչպէս թէ իրօք մեր աչաց առջև հանդիպած ըլլային, այնպէս կ'իմանանք և կ'ըմբռնենք։ Զանազան օտար լեզուաց և գրոց ծանօթութեամբ և գիտութեամբք ալ անոնց հետ յարաբերութեանց մէջ կը մտնենք. և ինչ որ նուիրական, նշանաւոր, հասարակաց կամ առանձինն գրուած կայ առ նոսա կամ գործուած, գրով կը տեղեկանանք և մեզ կը յատկացընենք։ — Այս ընդհանուր ծանօթութենէն ետքը կը յաւելու Շրօտէր.

Սորա միջոցով, հայկականն ալ որ հեբրայականէն ետքը ամենահին լեզուաց մէկն է, իր վրայ հասած բազմարկածեան դէպքերու մէջ ալ յաջողեր է սուրբ Գրոց անզուգական և աստուածաբանական ուսմանց հետամտից մեծապէս յարգի թարգմանութենէն զատ՝ պահել և ինչուան առ մեզ հասցընել բազմաթիւ ընտիր երկասիրութիւնք. ոչ լոկ հին ու արևելեան եկեղեցեաց, ժողովոց, կանոնական սահմանաց նկատմամբ, այլ և կարի հետաքննական պատմական գրուածներ, յուշարարք ի-

բենց Նախնի Թագաւորաց և իշխանաց քաջարութեանց, պատերազմաց և խաղաղութեան, կառավարութեան և քաղաքագիտական հանճարոյ. բնական և իմաստասիրական գիտութեանց, խոտոց, պտղոց, մետաղաց անուանք, և անոնց վրայ տեղեկութիւնք: Եւ այս ամեն լեզուի ձրից վրայ համառօտիւ կը խօսի հեղինակը, ինչպէս նաեւ ի մասնաւորի աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեան, և անոր նախկին տպագրութեան յԱմսդերտամ: Կը յիշատակէ ապա՝ իրեն ծանօթ մեր ազգային պատմըչաց անուանքը, հայկական ժամանակագրութեան և Ագարիայի Թուականին վրայ ալ ծանօթութիւններ տալով, և այլն:

Կը դնէ յետոյ զքերականութիւն հայ լեզուի, խօսելով առանձին նաեւ քերթողական արուեստին վրայ:

Շրօտէր յօրինեց նաեւ բառարան մը հայ լեզուի, որ երբեք չհրատարակուեցաւ, և կը գտնուի հիմայ ի մատենադարանին Գասսէլի: Քերականութեան տպագրութենէն ետքը դառնալով ի Մարպուրկ, արեւելեան լեզուաց ուսուցիչ անուանեցաւ, ինչպէս յետոյ նաեւ աստուածաբանականին: Մեռաւ յ'19 յուլիս 1756. մահուընէն տարի մը յառաջ նոյն պաշտօնը յանձնուած էր որդւոյը միոյն, Յովհաննու Գուլիելմի (1726–1793), որ հօրը նման արեւելագէտ մ'էր:

ՎԻՍՏՈՆ ԵՂԲԱՐՔ

Հայ տպագրութեան պատմութիւն կ'աւանդէ մեզ թէ Վանանդեցի Թովմաս արքեպիսկոպոս 1695 ին Խորենացւոյ Պատմութեան գրոց սկզբնագրին առաջին տպագրութիւնն ըրաւ յԱմսդերտամ, իրեք տարիէն ալ իր անուանն ընծայուած Աշխարհագրութեան:

Հետաքննական նորութիւն մ՚էր որ կ՚ընծայուէր բանասիրաց, և բնական էր որ անով ախորժէին պարապիլ ուսումնականքը, թէ հեղինակին անձամբը և թէ պատմութեան գրքովը․ ուստի 1736 ին հայկական բնագրովն ու ի հանդիպոյ լատին թարգմանութեամբ ի լոյս կ՚ընծայուի Խորենացւոյ Պատմութիւն ու Աշխարհագրութիւն՝ Վիստոնեան եղբարց ջանիւք և աշխատասիրութեամբ։ Հայ խորագիրն է․ Մովսեսի Խորենացւոյ Պատմութիւն և Աշխարհագրութիւն․ իսկ լատինն․ Moysis Choronensis Historiæ Armenicæ libri III. Accedit ejusdem scriptoris Epitome Geographiæ. Præmittitur Præfatio, quæ de literatura ac versionis sacra armenica agit; et subjicitur Appendix, quæ continet Epistola duas armeniacas, primam Corinthiorum ad Paulum apostolum, alteram Pauli apostoli ad Corinthios, nunc primum ex codice Ms. integre divulgatas. Armeniace ediderunt, latine verterunt, notisque illustrarunt Gulielmus et Georgius, Gul. Whistoni filii, Aulæ Clarensis in Academia Cantabrigiensi aliquandiu Alumni. Londini, 1736։

***

Ընդարձակ և հմուտ յառաջաբան մը ունի այս թարգմանութիւն, զոր հրատարակիչք իրենց արժանապէս պատիւ բերող հմտութեամբ պատշաճ սեպեր են դնել ի գլուխ գրոցն։ Երկարօրէն կը խօսին աստուածաշունչ Գրոց հայկական թարգմանութեան վրայ․ օրինակներով կը ցուցընեն անոր յարգը, չիքաշուինք ըսել՝ նաեւ առաւելութիւնն ուրիշ հին թարգմանութեանց վրայ։ Գրուածքին այս մասը ու անոր քննադատութիւնը՝ մեր այս երկասիրութեան սահմանէն դուրս է։

Խորենացւոյ պատմութեան գրոց վրայ խօսելով՝ ընդհանրապէս կ՚երկրորդեն իրենց այն ամէն կարծիքները զոր արդէն հաղորդած էին առ Լաքրոզ, ինչպէս տե-

ատնք նախընթաց քանի մի էջերու մէջ։ Սակայն քննադատականին առջեւ անարդարանալի համարուած կամ մատենագրական թերութեանց և պատմական յայտնի անճշդութեանց վրայ խօսելու ատեննին ալ չափաւորք կ՚երեւին քան զբազումս, որ իրենցմէ ետքը պարապեցան մեր պատմահօր անձին և անոր գրուածքով։ Այլ մեծարողք միշտ իր անձնականութեան, աւելի յօժարեցան խաբուող, կամ իրենց խօսքովն՝ դիւրահաւան համարիլ զնա, քան որ և իցէ պատրուակաւ կամ դիտմամբ խաբելու աշխատող. ուստի և իր երկասիրութիւնը ամենայն մեծարանաց և հետաքննութեան արժանաւոր խոստովանեցան։ Ով որ, կ՚ըսեն, կը կարծէ թէ այս պատմութեան գրքէն օգուտ մը քաղելը կարելի չէ, զայնպիսին բոլորովին անգրագէտ մէկը կը համարինք. ուստի և յոյսերնիս մեծ է թէ արդարադատ և հմուտ ընթերցողք՝ մեր այս ձեռնարկը պիտի չարհամարհեն, որ այսպիսի ամենահին լեզուով շարագրուած երկասիրութիւն մը ի խաւարէ ազատելով ի լոյս կ՚ընծայենք։

Այս տողերը կը գրէին ու կը հրատարակէին Վիստոնեանք 1736 *մայիսի առջի օրերը։*

Եւ յիրաւի, մեծ մտագրութեան արժանաւոր եղաւ իրենց այս իմաստուն ձեռնարկը։ Այդպիսի շահագրգիռ երկ մը և անոր հրատարակութիւն՝ կարելի չէր որ միակողմանի եւեթ արգասիք ունենար. կարելի չէր որ նոյն ժամանակին բանասիրութիւն հաւասար արժէք և կշիռք տար անոր՝ միայն հրատարակողաց տեսութեան և կարծեաց համեմատ։ Պիտի երեւնային, երեւցան ալ, շատ բանասէրք՝ որ ինչպէս յառաջ քան զհրատարակութիւն գրոցն, անկէ ետքն ալ քննադատականին ամէն խստութեամբ պիտի վարուէին այնպիսի պատմագրի մը երկասիրութեան նկատմամբ՝ որ բոլորովին նոր էր իրենց անձամբն ու գրուածքով, և չէր համաձայներ արդէն ծանօթ և նախընթաց յոյն և հռովմայեցի պատմագրաց մինչեւ առ մեզ հասած երկասիրութեանց հետ, որոնք

ունեցեր էին և կը շարունակէին ունենալ մեծ կշիռ և արժէք ուսումնասէր և բանասէր աշխարհի մէջ։ Խորենացւոյն պատմութեան լատին թարգմանութիւն՝ սահմանուած էր արդարև արեւմտեան բանասիրութեան մտադրութիւնը հրաւիրել մեր պատմութեան և մատենագրութեան վրայ. և Վիստոն եղբարցմէ ընծայուած այս առաջին հայկական երախայրիք՝ փափաքելի պիտի ընէր ուրիշ նորութեանց ի խնդիր ելլել և համակրել անոնցմով։

Այսոր սկզբնաւորութիւնն և յառաջադիմութիւն գաղղիական ազգին կերպով մը պարտական է ուսումնական աշխարհ։

Քանի մի դարէ հետէ, Խաչակրաց արշաւանաց ժամանակէն ի վեր, արեւելեան ազգաց պատմութեամբ, հնախօսութեամբ ու աշխարհագրութեամբ պարապող մեծ ազգը, ունենալով նաեւ քաղաքագիտական նպատակ մը՝ իր ազդեցութիւնը ա՛լ աւելի տարածելու և սիրելի ընելու այդ հեռաւոր աշխարհաց մէջ, ունէր իր պետական պաշտօնեայքը, ուսումնական և հետազօտող ճանապարհորդքը և առաքելական քարոզիչք, որոնք ուշի ուշով կը պարապէին այն ժողովրդոց և անոնց աշխարհաց ուսումնասիրութեամբ, և փոյթ ունէին փոխադրել յարեւմուտս նաեւ անոնց գրաւորական և ի նախնեաց աւանդուած ճոխութեան մէկ մասը, թէ՛ զանոնք անկորուստ պահելու պահպանելու, և թէ անոնցմէ օգտուելու դիտմամբ։ Իրենց տեսութեննէն և այս նպատակէն չէր կրնար վրիպիլ և Հայաստան աշխարհ և ժողովուրդ։

Մեծին Լուդուիկեայ փառապանծ թագաւորութեան ժամանակ և անկէ ալ յառաջագոյն՝ Գաղղիոյ մայրաքաղաքին մեծ և բազմահարուստ մատենադարանն սկսեր էր իր ճոխութեանց կարեւոր և ազնուագոյն մասն սե-

պել հայկական գրչագրաց հաւաքումը, չխնայելով ոչ աշխատանքի և ոչ ծախուց։ Զանոնք ցանկելու հոգն ու աշխատութիւն վրան առնող հայերէնագէտն Վիլֆուռա՝ հետեւեալ երեք դասակարգի կը վերածէ.

Ա. Մեծին Լուդովիկի թագաւորութեան ատեն՝ արքունի մատենադարանին մէջ գտնուած հայ գրչագիրք էին 100 թուով։

Բ. 1730ին ստացուած գրչագիրք, երեք թուով, որ հինգ տարի վերջը հասան ի Փարիզ։

Գ. Դարձեալ նոյն թուականին ստացուած ուրիշ գրչագիրք, քսան և աւելի թուով։

Մայրաքաղաքին ուրիշ գրատանց մէջ ալ կային սակաւաթիւ հայ գրչագիրք։

Արքունի գրատան հարիւր երեսուն և աւելի գրչագրաց թիւը եռապատկեցաւ և քառապատիկ եղաւ մեր օրերը, և որ քան զօր կը ճոխանայ։ Վիլֆուռայի յօրինած ցուցակը՝ զոր արդէն հրատարակած են Մոնֆոքոն և Միների, հետեւորդ ստացմամբք մատենադարանին շատ ճոխացած է, և նոր ցուցակք արդէն յօրինուած և պատրաստ են ի տպագրութիւն։

Այս հաւաքման մէջ առջի բերան քիչ էին պատմական երկասիրութիւնք. բայց իրենց նոյն իսկ սակաւաւոր թուով՝ բաւական ի գրգռել զհետաքննութիւն, և յորդորամիտ առնել զգաղղիացիս յուսումն հայ լեզուի և ի խնդիր նորա պատմական հնութեանց։ Այս փութոյն և ջանից մեծապէս օժանդակած են արդէն յիշատակեալն Վիլֆուռա, իր աշակերտն և հետեւող Լուռուէ, մեզի ծանօթ և երախտապարտ անուանք, և իրենց ժամանակէն քիչ ետքը՝ ի Փարիզ հաստատուած հայերէն լեզուի ուսման վարդապետական աթոռը՝ ի Դպրոցի արեւելեան կենդանի լեզուաց։ Իրաւացի է որ այս երկու անձանց, և այս ուսումնական հաստատութեան վրայ համառօտ տեղեկութիւն մի ունենան ընթերցողք։

ՎԻԼՖՌՈՒԱ

Ութեւտասներորդ դարու արեւելագիտաց մէջ հռչականուանն Գուլիէլմ Վիլֆռուա, ծնաւ Փարիզ (1690), պատուաւոր ընտանիքէ։ Տիրոնի աբբայարանին մէջ ուսմանց ընթացքն աւարտելով, ինքզինք տուաւ մասնաւոր ջանքով յուսումն և ի կատարելագործութիւն եբրայական լեզուի, և Սուրբ Գրոց լաւ խելամտութեան համար կարեւոր ուրիշ լեզուաց։ Պրզանսոնի եկեղեցական դպրանոցին համբաւ՝ հոն ձգեց զինքը, ուր վարդապետ եղաւ աստուածաբանութեան և սրբազան կարգերն ընդունեցաւ։ Տաղանդովը Տակլըսոյ արքունի դիւանադպրին հաճոյանալով, անոր պաշտպանութեամբ Օռլէանի դքսին քարտուղարի պաշտօնն ընդունեցաւ։ Սըվէն քահանայի ի Կոստանդնուպոլսոյ ի Փարիզ փոխադրած ձեռագրաց մէջ՝ բաւական թուով հայերէն ընտիր ձեռագիրք կային. և որովհետեւ նոյն ժամանակին գիտնոց մէջ ի Փարիզ՝ միայն Վիլֆռուա քահանայն էր տեղեակ նոյն լեզուի, իրեն յանձնուեցաւ զանոնք քննելը և մանրամասն տեղեկագիր մը կազմելը։

Վիլֆռուա՝ Սուրբ Գրոց բաղդատական ուսմանց սիրող և հետամուտ, երիտասարդ հասակէն ետեւէ եղած էր յաջողութեամբ, ինչպէս ըսինք, բաց ի հեբրայականէն, նաեւ արեւելեան ուրիշ հին լեզուաց։

« Տղայ հասակէս, կ՚ըսէ, մասնաւոր ախորժ և բուռն բերում կը զգայի Սուրբ Գրոց ուսման։ Տասուերեք տարուան էի երբ արդէն ծանօթ և ընտանի էին ինձ եբրայեցի տառք և նշանակք, և որոց հետամուտ էի և փութաջան։ Բայց անկէ անդին չգնաց իմ յառաջադիմութիւնս. կամ այն պատճառաւ որ տղայական հասակ անհաստատ է ընդհանրապէս, և կամ առիթը կը պակ-

ակէր այդ բերմանս հետեւելու։ Հինգ տարի ետքը՝ ու-թեւտասնամեայ եղած ատենս, այդ ուսման կարեւոր և անհրաժեշտ գրքերը գնեցի, ամենայն ջանքով այդ լեզուին պարապելու դիտաւորութեամբ։ Սկսայ դաս առնուլ ռաբբիէ մը՝ որ լաւ հմուտ էր հեբրայականին. բայց տասնուհինգ օրէն՝ ուսուցիչս չհամարձակեցաւ յառաջ վարել սկսած դասախօսութիւնը. որովհետեւ կը հակառակէր անոր հռետորականին վարդապետս։ Դիմացս ելած այս արգելքը՝ փոխանակ քջուցանելու, աւելի եռանդ մը վառեց յիս և մեծագոյն փափաք այս նուիրական լեզուին։ Լոկ անձնական ջանքով և հետապնդութեամբ՝ եբրայեցի լծորդութանց դժուարին ապարէզը կտրեցի անցայ, և այնուհետեւ բոլոր կարելի եռանդեամբ տուի ինքզինքս յուսումն կիտից և անոնց փոխադրութեանց, և որով կը պարապէի 1709 ին ծանր ձմրան երկար գիշերները։ Թանկագին ժամանակ մը՝ զոր շայեկանագոյն կերպով կրնայի գործածել Սուրբ Գրոց բնագիրն ուսումնասիրելով քան բաբունեաց մնոտեօք. բայց այն ատեն ուրիշ էր կարծիքս, ենթադրելով թէ առանց կիտից՝ հեբրայականին ուսման չէնք կը կործանէր կ'իյնար։

« Ինչ ալ ըլլայ, քիչ ժամանակէն այնչափ եղաւ յառաջադիմութիւնս յընթերցման, որ ա՛լ բուն սկզբնագրին վրայ կարող էի Սուրբ Գրոց ընթերցմանն պարապիլ։ Բայց ամէն դիտութեամբս ալ՝ նկատմամբ կիտից, մերթ ընդ մերթ դժուարութիւնք կ'ելնէին դիմացս, որով և իմաստք անիմանալի կը մնային։ Այն ատեն բնագիրը լուսաբանող մեկնըչաց հարկ կ'ըլլար դիմել. և կը տեսնէի որ որչափ մեկնիչք՝ այնչափ ալ տեսակք մի նոյն տողին մեկնութեան. և հետեւաբար՝ այնչափ առիթք անստուգութեան ինձ համար։ Հեբրայականին հետ՝ կը զբաղէի նաեւ հին պատմութեանց ժամանակագրութեան և աշխարհագիտական ուսմամբ. որպէս զի կարող ըլլամ Սուրբ Գրոց իմաստից խելամտութեան աւելի պայծառ լոյս մը ծագուած տեսնել։

Քսանուերկու տարուան կը մտնէր ի Թրոյա՝ ի մեծ դպրանոցն եկեղեցական, հաշակաւոր Տրլավինների ձեռքին տակ, որ յետոյ Սան քաղաքին արքեպիսկոպոսն եղաւ. ու երկու տարիէն պատուեց զիս՝ ընդունելով ի փոքրիկ դպրանոց վիճակին. ուր աստուածաբանականին և Հայրագիտութեան ուսումնասիրութիւնը, որոց պարապեցայ ամբողջ չորս տարի, որչափ ալ չափի մէջ դրաւ հետաքննութիւնս Սուրբ Գրոց ուսման, բայց առանց կորուսանելու զայն յաչաց և ի սրտէս։ Քահանայական ձեռնադրութիւն և վարդապետական աստիճանի տիտղոսն ընդունելով ի Պրզանսոն՝ ի վերջ կոյս 1716 տարւոյն, բարեբաստագոյն զտնուեցայ այնուհետեւ բոլորովին իմ հակամիտութեանցս և բերմանցս հետեւելով՝ մեծաւ եռանդեամբ տալու ինքզինքս՝ իմ սիրելի ուսմանցս և պարապմանց։

« Փարիզ դառնալէս ետքը՝ մեր դարուն ամենամեծ մարդոց մէկը, — և այս չէ իր բոլոր գովութիւնը, — ինձ պատուիրեց որ երբեմն երբեմն փոքր մարգարէից գրքերն կարդամ իր առջեւը՝ իրենց սկզբնագրին լեզուովը։ Ըրած իմաստուն անդրադարձութիւններն և խոհական դատաստանք թէ՛ բնագրին և թէ անոնց ամենէն աւելի մեծանուն մեկնրչաց խօսքերուն, բացին աչքերս և իմացուցին թէ միայն Հեբրայական լեզուին գիտութիւնը բաւական չէր դիտած վախճանիս հասնելու »։

*
* *

Շարունակելով պատմել այն առթով քաղդէացի, արաբ, ասորի, եթովպական ու սպանիացի լեզուներու ուսմանն հետեւիլը, կը յաւելու. « Օր մը Ուոլթընի Սուրբ Գրոց բազմալեզու տպագրին յառաջաբան տեղեկութեանց 91դ էջին յառաջին սեանն դրուած հետեւեալ տողերն աչքիս հանդիպեցան. Գրիգոր սկոլաստիկոս ասորի կ՚աւանդէ թէ ամենուն ծանօթ է որ Հայք՝ որչափ

ալ ի յոյն լեզուէ ըրած ըլլան աստուածաշունչ Սուրբ Գրոց Թարգմանութիւնը իրենց լեզուով, սակայն ասորականին հետ ալ համեմատեցին օրինակնին, և որուն տեղ տեղ ալ համաձայնեցան։ Ըստ դիպաց հանդիպելով այս տողերուն, և որոց կրկին անգամ ընթերցումը աւելի ազդեցութիւն ըրին վրաս, մէկէն գրավաճառի մը դիմեցի՝ հայերէն լեզուի քերականութիւն և բառգիրք մը փնտռելով քովը։ Վրան վեց ամիս անցաւ առանց յաջողելու ձեռք ձգել ուզած գրքերս. վերջապէս մէկու մը ձեռքով փափաքս կատարուեցաւ, 1729 ին, և սկսայ անմիջապէս աշխատիլ հայերէն լեզուին վրայ։

« Քանի՛ ծանրագնի եղաւ ինձ առջի բերան՝ այս ահաբեկիչ (terrible) լեզուն. որուն քով ուրիշ ամէն լեզուաց ուսումն, նոյն իսկ արաբականին, խաղալիկ մը կ'երեւնար ինձ համեմատելով հայկականին հետ։ Խիստ և ամենադժուարին հնչումն, բառեր՝ որ բոլորովին խուժադուժ (barbare) և անօրինակ կը թուէին. Ռիվոլայի պակասաւոր քերականութիւն մը. նոյն հեղինակէն շարադրուած բառգիրք մը, քերականութենէն ալ անկատար. որովհետեւ պարունակած բառերն՝ վեցերորդն ալ չեն լեզուին ամբողջութեանն. և վերջապէս քրիստոնէական վարդապետութեան գիրք մը՝ այնչափ անհոգ և անմտադիր անձանց ձեռքով հրատարակուած, յորում չէ կարելի գտնել էջ մը ուր չվխտան իրարու կպած, կամ իրարմէ անջատ բառեր խառնուած չփոթած իրարու հետ։ Այս ամէն հանգամանք և դժուարութիւնք կարծես կը միաբանէին՝ ինչպէս դիւրին է գուշակել, նոյն լեզուին ուսումէն պաղեցընելով զիս ետ կեցընելու։ Բայց կը ջանայի քաջալերել զիս, արծարծել վառել զհուր եռանդեանս, անոնցմէ ամենեւին չահաբեկելով։ Տասը հոլովմունքը սորվեցայ, որոց իւրաքանչիւրը տասը փոփոխութիւնք ունին. և ձգեցի ինքզինքս բայերու խոնարհմանց և անկանոններու մէջ որ բազմաթիւ են, և վեց ամսէն աւելի անցուցի ի դժուարին նախակրթանս հայ

լեզուի։ Վերջապէս յաջողեցայ քիչ մը հասկընալ իմ քրիստոնէական վարդապետութեանս գիրքը․ բայց իմանալով միանգամայն թէ անկարելի պիտի ըլլայ ինձ ա՛լ աւելի յառաջադիմել սիրած լեզուիս ուսման մէջ այսպիսի անյաջող առաջնորդներով, գնացի (ի 1731) ի Մատենադարանն արքունի, ուստի ի փոխ առի զօրինակ աստուածաշունչ գրոց։ Այս օրուընէն սկսայ երկու գործի մէկտեղ ձեռք զարնել․ այսինքն՝ Հայկական լեզուի լուրջ պարապման, հետեւելով անդուլ ամէն օր յետ ճաշածամու, և թարգմանել զԵրգոց երգս Սողոմոնի․ Համեմատութեամբ ընթերցուածոց քաղդէացի, ասորի, յոյն, արաբ, եթովպացի և սպանիական կամ ֆէրրարեան թարգմանութեանց։ Այս աշխատասիրութիւնս ներկայացուցի Սալիէ քահանային, որոյ դատաստանը մեծապէս կը յարգեմ, և որ ծանոյց ինձ թէ կը գտնուին ի նմա բոլորովին նոր տեսութիւնք՝ որ ցարդ մէկէ մը զուրցուած չեն․ և թէ խոհականութիւն չէր հրատարակելը այնպիսի ատեն մը՝ յորում ազատամիտք ամէն բանով կը զեղծանէին։ Իմ գործած բացատրութիւնքս թէպէտեւ աւելի զգուշաւորք կը թուէին՝ քան ուրիշ թարգմանութեանց մէջ, սակայն Սալիէ խիստ գողտր գտաւ։ Ուստի իր իմաստուն խորհրդոց անսալով, յօժարակամ մէկդի դրի զայն, այնչափ սիրով՝ որչափ աւելի աշխատութեան կարօտութիւն կար իմ նոր գրութիւնս բացայայտելով՝ գոհացուցիչ ընթերցման արժանաւոր ընել զայն։

*
* *

« Երդոց երգոյն վրայ սկզբնաւորեալ երկասիրութենէն հրաժարելովս՝ հայկական ուսմանս վնաս մը չեղաւ։ Դարձայ միւսանգամ յարքունի մատենադարանն, ուր յաջողեցայ գտնել հայ լեզուի բառգիրք մը․ և ուրախութեամբ ընդունելով զայն՝ ուսմանցս սենեակն մտայ, նոյն

օրուընէ անոր գործածութիւնն սկսելով։ Կարծածէս աւելի օգտակար եղաւ ինձ այն գիւտ։ Հայ աստուածաշունչ մատեններից վրայ ըրած երկամեայ և յարատեւ հետազօտութիւնք՝ բաւական ընդելացուցած էին ինձ նոյն լեզուին մէջ սովորաբար և յաճախակի գործածուած բառերն. իսկ նոր ձեռք ձգած բառգրոցս օգնականութեամբ՝ հասկրնալու վիճակի մէջ էի անոնցմէ դուրս մնացածները, և որ կարեւոր էին ուսումս կատարելագործելու համար։ Սրտիս մէջ բնածին աշխատելու սէր և եռանդ՝ յորդորամիտ ըրին զիս Փարիզ քաղաքէն հեռանալ, ու հայկական լեզուի ուսման աւելի մտադրութեամբ պարապիլ։ Աստուածաշունչը տեղը դարձընելով, առի ուրիշ գիրք մը՝ Հայոց հայրապետի մը երկասիրութիւն. ու վերադառնալով ի գիւղ՝ տեսայ որ ընտիր գրուածք մ'էր ձեռք ձգածս. Ներսէս Դ մեծ հայրապետին ընդհանրական թուղթն էր այն, զոր յաթոռն կաթողիկոսութեան բազմած ատեն ուղղեր էր առ ամենայն հայաստան ազինս։ Ետեւէ էի ի թարգմանել զայն, բայց ոչ առանց ծանր վաստակոց. վասն զի ամէն իմաստ՝ նոր դժուարութիւն մը կը հանէր դիմացս։ Արեւելեան շատ ազգաց յատկաբանութիւնք (idiotisme) միանալով հայկաբանութեան ոճերու հետ, որոց դեռ այնչափ ծանօթացած չէի, կարծես ամենայն ճիգն ի գործ կը դնէին ետ կեցընելու յառաջադրեալ նպատակէս։

« Բայց որովհետեւ նախախնամութիւնն պատրաստեր ու սահմանած էր զիս այս դժնդակ աշխատանքին, նոր ձեռք բերած գրքերուս մէջ կը հանդիպէի այնպիսեաց ալ որ կրնային մի առ մի դիւրացընել ինձ առջեւս ելած ամէն դժուարութիւններ։ Ներսիսի Շնորհալւոյ ընդհանրականին թարգմանութենէ ետքը՝ քաջալերուեցայ ի թարգմանութիւն սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ հայ վարդապետի մէկ ճառին։ Հեղինակին դժուարագոյն ոճը և գրութեան լեզուն՝ թելադիր եղան ինձ գէթ քիչ մը ատեննուան համար ետ կենալ այս աշխատութենէն. բայց

ապա դժուարութեանց առջեւ արխութիւնս կրկնապատիկ եղաւ. ու վեց ամսուան մէջ օրը տասներկու կամ տասնըչորս ժամ միակերպ աշխատելով, ընդհանրական Թուղթը և Նարեկացւոյ ճառը թարգմանեցի ամբողջ։ Բայց այսպիսի յաջողութեան մը ուրախութիւնը շատ նուազեցաւ կրած քառամսեայ հիւանդութեամբս և որ մերձեցոյց զիս ի դրունս մահու. և արգասիք էր այն յերկար պարապմանցս և անոր մէջ յաջողելու համար կրած աշխատութեան։ Հազիւ քիչ մը ապաքինած, փափաքելի էր ինծի սիրելի հայկական լեզուի ուսման շարունակութիւնը։ Բարեբաղդաբար այն տան մէջ ուր կը բնակէի՝ հայերէն քանի մի տպագիրք գտնուեցան։ Կը զբաղէի մերթ ընդ մերթ անոնց ընթերցմամբ. և երբ առողջութիւնս գտայ, սկսայ ասդիէն անդիէն հայերէն հատուածներ թարգմանել։ 1734 մարտ ամսոյն՝ կրկին աչքէ անցուցի Շնորհալւոյ Թղթոյն թարգմանութիւնը. զոր սկզբնագրին հետ բաղդատելով՝ շատ ճշդութեամբ եղած կը գտնէի, ու քանի մի սրբագրութիւններ ընելով կը համարէի թէ տպագրութեամբ հրատարակուելու անարժան երկ մը չէր, և հաճոյական ընդունելութեան կրնար հանդիպիլ, իբրու նմոյշ մը այն գրչագրաց՝ որոց յարեւելից ժամանումը արդէն հռչակուած էր ի Գաղղիա։

« Բայց յառաջ քան զհրատարակութիւն այս հետաքըննական երկասիրութեան, համոզուեցայ թէ առաւելագոյն յարգ պիտի ստանար այն եթէ հարկաւոր եղած տեղերը ծանօթութիւնք ալ աւելցուէին։ Արքունի մատենադարանն երթալով՝ հանդիպեցայ հոն նոյն սուրբ հայրապետին ուրիշ այլեւայլ գրուածոց։ Այս գիւտը՝ խորհուրդ մը միտքս ձգեց, որ լոկ ընդհանրական Թըղթոյն թարգմանութեամբ գոհ չըլլամ. այլ ետեւէ ըլլալ գտնելու իրեն ուրիշ երկասիրութիւններն ալ. ու թարգմանելով՝ միացընել ընդհանրականին հետ, և ամբողջը միանգամայն հրատարակել, որով ձեւանար քառածալ բաւական մեծկակ հատոր մը։

« Այսպիսի հետազօտութիւնք առիթ տուին ինձ նոր աշխատասիրութեան մը ձեռք զարնելու. արքունի մատենադարանին մէջ գանձուած հայ գրչագրաց ցուցակ մը յօրինել, պէտք եղած տեղեկութիւններով անոնց ամենուն վրայ։ Սկսելով թերթել և աչքէ անցընել այդ գրչագիրքը, տեսայ որ շատերը հաւաքմունք են, զորս հարկ էր առանձին քննութեան ենթարկել. որով միտքս դրած գրութիւնը ի գլուխ հանելու համար գէթ երեք ամսուան կարօտութիւն ունէի։ Չէի սխալած ենթադրութեանս մէջ. վասն զի սկզբնաւորութենէն մինչև յաւարտ հասցընելը՝ ինն ամսէն աւելի տևեց։ Հոս պատշաճ կը սեպեմ քանի մը խօսք աւելցընել այն ձեռագրաց վրայ ընդհանրապէս. այսինքն՝ տառից որով գրուած են, և դժուարութեանց որոց հարկ եղաւ յաղթել՝ անոնց ընթերցումը ինձ ընտանի ընելու համար։

Փարիզու ազգային մատենադարանի հայկական ձեռագրաց վրայ Վիլֆրուայի ձեռնագիր ծանօթութիւնք. — « Հայկական ձեռագրաց ցուցակիս վերջը պիտի գտնէ ընթերցողը անոնց թիւը՝ որոց քննութեամբն զբաղեր եմ։ Նշանակուած են ի նմա անոնց արտաքին երևոյթ (forme), տեսակք տառից որովք գրուած են և վերադիրք. և այդ վերջինը չունեցողներուն՝ բռնադատուած եմ իմ կողմանէս աւելցընել անոնց պարունակութեանն համեմատ։

« Բազմաթիւ են այս դասակարգին պատկանող գրչագիրք. վասն զի Հայք՝ ճանչնալով արդէն իրենց գործածած գրքերը, և գիտնալով անոնց անուանքը, հոգ չեն ունեցած նշանակել անոնց վերադիրքը ի գլուխ գրոցն. որով ընդհանրապէս ոչ նախաբան տեղեկութիւնք և ոչ ալ յառաջաբան ունին։ Գլխակարգութիւնք սովորաբար պակաս չեն. բայց յաճախ անորոշ և անհաւատարիմ կերպարանօք. որով և կը հանդիպի նշանակուած

տեսնել զայն ինչ՝ որ իրապէս կը պակասի ի գիրսն. ուստի եթէ ուզեմնայ ոք որոշ գաղափար մը ունենալ անոնց բովանդակութեանն, պէտք է որ ամբողջ գլուխը աչքէ անցընէ։

Ասոնք են առաջին ներկայացած դժուարութիւնք՝ որոց պէտք էր յաղթել, և անհրաժեշտ հարկաւոր՝ իւրաքանչիւր գրչագրի ընթերցման մէջ յաջողելու համար։ Ասոնց վրայ յաւելուլ արժան է ուրիշ դժուարութիւն մ'ալ. գրչագրաց շատին սկզբնաւորութեան կամ աւարտման պակսիլը, և ոմանց մէջ ալ թէ՛ մէկը և թէ միւսը»։

Ցայլ և այլ և արդէն ծանօթ դասակարգութիւնս կ'որոշէ Վիլֆռուա զձեւս հայկական տառից, և են՝ Երկաթագիր կամ Գլխագիր, Բոլորգիր, Նոտրգիր, Գաղտնագիր, Ծաղկագիր և այլն. և կը յաւելու.

«Ասոնք են զանազան ազգք տառից՝ որոց հանդիպեցայ ի գրչագիրս։ Բայց պէտք չէ ենթադրել թէ կենդանիք կամ ծաղկըներ ներկայացընող տառք՝ արուեստով ու ճաշակով յօրինուած ըլլան, և որոց մեծ բացակայութիւն կը տեսնուի. վասն զի այն տառից ամենէն աւելի ճարտարագոյն համարուած հայ արուեստագէտք՝ չեն կրնար բաղդատուիլ եւրոպացի նորավարժ աշակերտի մը հետ ալ։ Եթէ արուեստական միայն ըլլար այս թերութիւն, ըսելիք մը չունէինք. բայց այսպէս չէ. վասն զի ենթադրած են թէ ընտիր ախորժակի ցոյց մ'է և պատուաբեր իրենց ճարտարութեան՝ այնպէս իրարու հետ խառնել տառերն որ մարդ չիգիտեր ո'ր կողմանէ և ինչ կերպով զանոնք ընթեռնուլ։ Բայց աւելի տագնապեցուցիչն՝ յաճախ հանդիպելն է երեք կամ չորս տող բանից՝ խորտակեալ (brisé) տառիւք, որոց մասունք բաժան ի մարմնոյ իրենց բուն տառից, նախընթացից կամ հետեւորդաց հետ կը շփոթին։ Հանդիպեր է ինձ երբեմն ութ օր անցընել՝ առանց կարող ըլլալու ճանչնալ թէ ինչ տառք են և ինչպէս պէտք է ընթեռնուլ զանոնք. և անտարակոյս մեծ դժուարութիւն մ'է այս աչաց և վայրապար կորուստ ժամանակի։

« Բայց այս ալ բաւական չէ։ Երկաթագիր գրչագիրք յոյժ դժուարընթեռնլիք են. եթէ ի պատճառս ձեւոյ տառից, որ թէպէտ վայելուչք են, այլ բառից իրարմէ զատուած չըլլալուն պատճառաւ՝ ամբողջ իմաստք, և երբեմն նաեւ երկարք, այնպէս իրարու քով սեղմ միացած են՝ որ կարծես թէ իրենց ամբողջը բառ մը միայն կը ձեւացընեն. և հարկ կ'ըլլայ մի և նոյն իմաստը չորս հինգ անգամ ընթեռնուլ, և երբեմն նաեւ ամբողջ սիւնակը, որպէս զի իմանաս թէ ինչ նիւթի վրայ կը խօսի հեղինակը աչքիդ դիմացն եղող տողերու մէջ։ Այնպիսի նեղիչ աշխատանք մ'է այս գլխոյ և աչաց, որ յաճախ չկարենալով շարունակել՝ բռնադատուած եմ ուրիշ օրուան ձգել աշխատութիւնս...

« Թանաքը զոր գործածած են Հայք ի գրչագիրս, մերթ խիստ գէշ տեսակէն է. և ասոր պատճառը կա՛մ ամենաքիչ խիժի կիրառութիւնն է, և կամ անոր չափազանց թանձր ըլլալը։ Խիժի պակասութեան հետեւանք է որ տառերն երկար չեն դիմանար, մանաւանդ գիծին տեղ մը դրուած կամ պահուած ատեննին։ Ասկէ զատ, եթէ էջի մը վրայ քիչ մը ջուր թափուի, տառք՝ որոց վրայ ջուրը կը տարածուի՝ անդարմանելի կերպով կ'եղծանին. և ինչ պիտի ըլլան եթէ պատահմամբ տղմի կամ ջրոյ մէջ իյնայ գրչագիր մը։ Ուստի պէտք է զգուշանալ, և խնամոտ ձեռաց յանձնել անոնց պահպանութիւնը։ Մեծ խնամք ունենալովս առ այդ, ամենայն ջանք և փոյթ ի գործ դրած եմ անոնց անաղարտ մնալուն։ Ուրիշ անպատեհութիւն մ'ալ, երբ թանաքը խիստ թանձր ըլլայ. վասն զի մագաղաթէն կամ թղթէն լաւ կերպով չծծուելով, և հետը հաստատապէս չմիանալով, վրան ժամանակ անցնելէն ետքը՝ գիրը կը ջնջուի կամ կը զատուի, ուրիշ բան չիթողլով՝ բայց եթէ անորոշ կամ աննշան հետք տառից։

« Թանաքէն զատ Հայք ուրիշ չորս տեսակ հեղուկ ալ կը գործածած են իրենց գլխագիր տառից գրութեան հա-

մար։ Այս չորս հեղուկք՝ այլ և այլ գոյն ունին. կարմիր, մութ կարմիր, ծիրանեգոյն և կապոյտ։ Կարմրագոյնք աւելի հեշտեաւ կ՚եղծանին. իսկ ծիրանին ու կապոյտ՝ որոց գործածութիւն համեմատաբար ցանցառ է, յերկարատեւք են։ Թուղթը թէ՛ ընտիր է և թէ թանձր. յաւաՀ քան զգրութիւն կը յղկեն ու տողերը գծերով կը նշանակեն. ծծուն թղթոյ ամենեւին հանդիպած չեմ ի հայ գրչագիրս»։

*
* *

Վիլֆուա մանրամասն կը խօսի Փարիզու մատենադարանին մէջ իր ատեն գտնուած Ճառընտրաց, Յայսմաւուրաց, Քերականութեանց և անոնց մեզի ծանօթ պարունակութեան վրայ. և ի վերջոյ կ՚անցնի ճառել հայկական բանաստեղծութեան ու տաղաչափութեան մասին. «Պարզապէս, կ՚ըսէ, գաղափար մը եւեթ տալու համար և վեր ի վերոյ կերպով ի գիտութիւն հետաքրքրողաց թէ ի՛նչ է և որպիսի՛ բանաստեղծական արուեստ առ Հայս։

«Մագիստրոս կը վկայէ թէ քան զՅոյնս մեծագոյն արուեստի մը կարօտ ենք՝ ոտանաւոր գրելու համար. վասն զի միացած է ի մեզ չափն ու նոյնավերջական յանգ. երկուքը իրարու հետ միաբանեցնելով ախորժալուր ընելու համար՝ մեծ հանճարոյ կարօտութիւն կայ, և գործադրութիւնը դժուարին. բայց այսպիսի արուեստէ մը յաւաՀ կու գան զարմանալի հատուածք քերթողականք։ Մենք տողերը կը վերջացընենք մերթ երկու և մերթ երեք տառիւք՝ որ կը նմանին իրարու երկու տողից մէջ ալ. և այս կերպով կը ձեւանան վեց կամ չորս ոտք ունեցող տողք։

«Յարաբացւոց, — կը շարունակէ նոյն բանասէր իշխան, — ընդունած ենք այս մեծ արուեստը, և որոյ հետամտութիւն և ուսում՝ յերկար ջանից ու աշխատու-

թեան արգասիք են. վասն զի հարկաւոր է ուսանել նախ անոնց տառերն, յետոյ լեզուն և քերթողութիւնը։

« Ցոյնք չափ կը գործածեն իրենց տողերը կազմելու համար, բայց յանգ չունին. ուր բովանդակ Արաբաց մէջ սովորութիւն եղած է երկուքին ալ հաւասար գործածութիւնը, թէ՛ չափու և թէ յանգաց. հարսանեաց հանդէս մը չի կատարուիր առ նոսա՝ առանց գեղեցիկ և ճոխ քերթուածոց՝ զոր նուիրեն ամուսնաց։ — Հայոց մէջ յԱրաբիա գնացողք կը յիշատակուին, բանաստեղծական արուեստ սորվելու նպատակաւ (Սահլ?) ոմն որդի Շապհոյ, զոր այլք քաղդէացի կը համարին, և Ահարոն քահանայ։ Սոքա թարգմանիչք էին ի յոյն և յարաբ լեզուաց. պարապեցան նախ ի թարգմանութիւնս բժշկական մատենից. բայց որովհետև լաւ չէին հասկընար զհիպոկրատ և զԱսկլեպիադ, բռնադատեցան ի թարգմանել զքերականութիւն, զտրամաբանութիւն և զիմաստասիրութիւն. յետոյ ի թարգմանութիւն այլ գրոց, մինչև լիուլի հմտացան արուեստին։ Ամէն անգամ որ կը յաջողէին աւարտել թերթի մը թարգմանութիւնն, կը մատուցանէին զայն առ թագաւորն, որ առատաբար վարձատրելով, մաքուր ոսկւով շրջապատել կու տար իրեն ներկայացուած թերթերը։

« Արաբացի ու հայկական բանաստեղծութեան վրայ տրուած այս ընդհանուր գաղափարէն ետքը, Յովհան Երզնկացի, որ ժամանակաւ կրտսեր է քան զՄագիստրոս, իր ձեռքն եղած հեղինակաց խօսքերը մէջ բերելով, իրեք կանոն կ'աւանդէ, որ կը սորվեցընեն թէ ի՛նչպէս ձայնաւորք՝ երկարք ի բնէ, կը սղին. և ի՛նչպէս սուղք բնութեամբ՝ տեղ տեղ կ'երկարին։ Այս կանոններն են, նախ՝ ի՛նչպէս երկու վանկով ձեւացած բառի մը վերջին երկձայնն կամ երկբարբառ կը սղի՝ երբ հետեւեալ բառն սուղ միավանկ է։ Երկրորդ՝ տարակուսելի ձայնաւոր մը կը սղի, երբ յերկու բաղաձայնից մին որովք կազմած է բառը, նայ կամ կակուղ ըլլայ։ Երրորդ՝ երբ երկա-

վանկ բառի մը առաջինն ըլլայ երկար և երկրորդն սուղ ։ Ուրիշ կանոն կամ ազատութիւն մ՚ալ կայ հայկական բանաստեղծութեան մէջ, որով շնորհուած է բառի մը առաջին մասը դնել ի վերջ տողին, և զմիւսն ի սկիզբն երկրորդին ։

« Ասոնք են քերթողական առանձնաշնորհութիւնք զոր Հայք առած են յԱրաբաց ։

« Մագիստրոս չաւանդեր մեզ թէ ո՛յք են զանազան տեսակք տողից որ գործածական ըլլան Հայոց մէջ ։ Յիշատակուած կը գտնեմ թէ՛ վեցաչափը և թէ քառաչափ · բայց տասնավանկ ալ գտած եմ, ինչպէս նաեւ իննավանկ » ։

Չափուց վրայ խօսելէն ետքը, քանի մի դիտողութիւններ կ՚ընէ Վիլֆռուա նաեւ նոյնավերջ յանգաց նկատմամբ ։ « Որովհետեւ, կ՚ըսէ, այն ժողովրդոց ծանօթ չէ արական և իգական յանգաց զանազանութիւն, զոր կը տեսնենք ի գաղղիականին, չենք կրնար սպասել որ յանգք փոխուին երկերկու տողից մէջ, ինչպէս առ մեզ ։ Իրենց թոյլ տրուած է որ տողք շարունակին վերջանալ մի և նոյն յանգով, որչափ հաճոյ երեւնայ քերթողին, բաւական է որ տողք հաւասարաթիւ ըլլան · որով կրնան, եթէ ուզեն, երկու, տասն, քսան՝ երեսուն տողք և աւելի՝ միշտ է տառով վերջացընել · նոյնպէս նաեւ եւ, եաւ, իւ, և այլն ։

« Ասիկայ պէտք չէ որ զարմացընէ զմեզ · վասն զի գաղղիական քերթողական արուեստն ալ նոյն ոճով էր ի մետասաներորդ դարու · թերեւս առաջին խաչակրութեան ժամանակ և առթիւ յԱրաբացւոց ընդունուած սովորութիւն մը » ։

Մեր քերթողական արուեստին այս համառօտ տեսութենէն, կ՚անցնի Վիլֆռուա խօսիլ հայ քերականութեան և անոր հանգամանաց վրայ, զոր աւելորդ կը համարինք մէջ բերել ։

Յառաջ ալ յիշեցինք թէ Թագաւորական (ազգային) մատենադարանին հայկական գրչագրաց ցուցակն յօրինած է Վիլֆռուա, անոնց ամենուն պարունակութեանց համառօտ տեղեկութիւններով։ Եւ նախ քանի մի նախաբան ծանօթութիւնք դրուած են ի դիւրութիւն և ի գիտութիւն այդ ցուցակը գործածող բանասիրաց, մանաւանդ իր ազգակցացր և ընդհանրապէս ամէն եւրոպացի հայերէնագիտաց. «Զի կրցայ, կ'ըսէ, ըստ փափաքանացս կարգաւորել այդ գրչագիրքն ըստ նիւթոց, կամ հատորներու չափուն և դրից համեմատ. այլ մէկ կողմանէ ինչ որ ինձ կը յանձնուէր, անոնց վրայ քննութիւններս կ'ընէի։ Կարելի ալ չէր ուրիշ կերպով վարուիլ, մինչ անոնց բովանդակութեանը լիուլի տեղեկութիւն չունէի։

«Այս գրչագրաց իրարմէ տարբեր ժամանակներ եղած ստացումը զատեցի և որոշեցի, նշանակելով վրանին պթուականն յորում բերուեցան ի մատենադարանն արքունի. բայց որովհետեւ անոնցմէ երկուքը՝ որ Գոլպէրի գրատան մէջ եղած ձեռագրաց հետ գնուեցան, շատ առենէ ի վեր փոխադրուած են ի Գաղղիա, հարկ սեպեցի զանոնք յառաջ նշանակել քան զկէտոյ բերեալսն ի Կոստանդնուպոլսոյ յամի 1730։

«Սոյն թուականին ստացուած ձեռագիրներէն շատը կազմուած չըլլալով, ուրիշ դասաւորութիւն մը ըրի անոնց, առանձինն կրկնակի տառիւք և թուագրովք։ — Նշանակեցի իւրաքանչիւրոց գրչութեան դարն ու թուականը։ Եւ որովհետեւ բազմաթիւ են գրչութեան թուական չունեցողքն, բաւական սեպեցի ենթադրութեամբ միայն որոշել անոնց ժամանակը կամ դարը։ — Գրչագիրքս, բաց յերկուց կամ յերից, էջերը նշանակող թուագիրք ալ չէին կրեր։ Այս տաղտկալի աշխատու-

թիւնն ալ ըրի անոնցմէ շատին վրայ, ոչ եթէ՝ ինչպէս առ մեզ սովորութիւն է, ի վերին կողմն իջիցն դնելով զթուահամարս՝ այլ ի ստորեւ, ինչպէս սովոր են ընել Հայք։

« Կը ծանուցանեմ, կ՚ըսէ, հայազգի գաղղիագիտաց, որոց ձեռք կրնայ իյնալ իմ այս ցուցակ, որ տեղ տեղ իրենց արդի հնչմանէն խոտորեր եմ։ Այսպէս վարուելուս պատճառ, ձեռագրաց վրայ ըրած քննութիւններովս՝ հին Հայոց ճիշդ հնչման կերպը գտնելս եղած է, մանաւանդ զի Տրօտէր՝ որ հայերէն լեզուն սորված էր բո՛ւն ազգային ու հմուտ ուսուցչաց քով, ընդհանրապէս շա՛տ տառից նկատմամբ՝ այս հնչմանց կը հետեւի յիւրում քերականութեան տպագրելոյ յԱմստերտամ ի 1711 ։

« Վերջապէս դիտել կու տամ, կ՚ըսէ, որ ձեռագրաց գրչութեան թուականն նշանակած ատենս չեմ հետեւած արդի Հայոց սովորութեան, որով հայկական թուականին սկզբնաւորութիւնը Քրիստոսի 551 *թուականին կը դնեն. մինչ ես այդ թուէն երկու տարի ետքը դրած եմ, հետեւելով հռչակաւորն Անանիայ Շիրակացւոյ հեղինակութեան, որ ի վեցերորդ դարու, նոյն տարւոյն մէջ հաստատեց Հայոց թուականը։ Այս վախճանաւ քննեցի՝ հայկական եկեղեցւոյն գործածութեան համար իրմէ կարգադրուած կաղանդացոյցը, և հարկ սեպեցի իրեն հետեւողութեամբ կրկին հաստատել զթուականն՝ որոյ հեղինակն է, ինչպէս միաձայն կը հաւատարմացընեն հին և նոր Հայք։ Նորոց այս սխալը՝ Հայոց թուականին սկզբնաւորութիւնը* 551 *թուականին դնելով, մեծապէս զգալի կ՚ըլլայ հետեւեալ օրինակաւ։ Կոտֆրուա տը Պույոն, Երուսաղեմի տիրեց Հայոց* 546 *թուականին. եթէ արդի Հայոց մէկուն հարցընես թէ Քրիստոսի ո՛ր թուականին հանդիպեցաւ այդ,* 551 *թուականն* 546 *թուոյն վրայ յաւելլով պիտի ըսէ թէ Երուսաղեմի տիրեցին Փռանկք ի* 1097 *թուականի։ Ուր ես Անանիայ*

Շիրակացւոյ և Սամուէլի Անեցւոյ ժամանակագրութեան հետեւելով՝ որ կ'որոշեն Գաղղիոյ պատմութեան այս փառապանծ թուականն, 553 յաւելլով 546 թուոյն վրայ, պիտի պատասխանեմ թէ Երուսաղեմի առումը հանդիպեցաւ ի 1099, և որ համաձայն է մեր (գաղղիացի) պատմըչաց։

« Դեռ չեմ կրցած հասկընալ թէ ուստի՛ յառաջ կու գայ արդի Հայոց մէջ մուտ գտած այս սխալ, և ի՛նչ աղբիւրէ առնելով 551 ին կը դնեն իրենց թուականին սկզբնաւորութիւնը, մինչ զայն հաստատողը, ինչպէս ըսի, 553 ին կը դնէ, ազգին հաճութեամբ և հրամանաւ սահմանելով մասնաւոր կաղանդացոյց մը, զոր կը գործածեն ցարդ, և յորմէ երբեք խոտորած չեն ազգային գիտնականք » ։

Վիլֆռուայի ծանօթ երկասիրութիւնքն, նկատմամբ մեր լեզուին և մատենագրութեան, հետեւեալքն են.

1.º Արդէն շատ անգամ մեզմէ յիշատակուած արքունի մատենադարանին մէջ գտնուած հայ ձեռագրաց ցուցակը հետեւեալ խորագրով. Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque de Roy; dressé en 1735, par l'abbé de Villefroy.

2.º Remarques sur le Catalogue précédent. Idée des manuscrits les plus intéressants.

Այս երկու գրուածք՝ թարգմանուելով ի լատին հրատարակուեցան ի ցանկի գրչագրաց արքունի մատենադարանին. բայց բուն սկզբնագիրն տպագրեցաւ ի Մոնֆոքոնէ ի բազմահմուտ գիրսն Bibliotheca bibliothecæ manuscriptorum, ի 1739, Հատոր Բ. յ'էջ 1015–1027 ։ Միւս այլ տպագրութիւն Մինեի, ի Nouvelle Encyclopédie Théologique. Dictionnaire des Manuscrits, Հատոր Ա. յ'էջ 1120–1240.

3.⁰ Discours préliminaire de la notice des manuscrits arméniens de la Bibl. de Roi: *Ցարքունական (այժմ ազգային) մատենադարանի ի Փարիզ.* Ms. p. XIV. *զոր կը յիշատակէ և Գաթրըմէր (է ձեռք Լանգլէ)*:

4.⁰ Lettre au R. P.** en lui envoyant une traduction française des cantiques arméniens, composés dans les V. et VI. s. pour les fêtes de la Nativité de S. Jean-Baptiste et du mystère de la Présentation au temple. (Ի Mémoires de Trévoux, 1735, *յամսաթերթն օգոստոսի, յէջ* 689, *հանդերձ յառաջաբան տեղեկութեամբ զշարականաց: Անդ, յէջ* 1341–81):

5.⁰ Canon de la Nativité de S. Jean Baptiste. *որ է գաղղիական թարգմանութիւն շարականին Աքե-ֆաչանն արքայութեան:*

Յովհաննու Կարապետին ծննդեան կանոնը՝ Մովսիսի Խորենացւոյ կամ Անանիայ Շիրակացւոյ կ՚ընծայէ, և զԽորենացի՝ հեղինակ կը համարի Տեառնընդառաջի տօնին շարականաց:

6.⁰ Récit de martyre de S.t Christophe (=*Քրիստափորի վկային*), de la famille de Shanaghloükh, et de ceux qui ont été immolés par le fer avec lui. Tiré du Ménologe arménien. Manuscrit de la Bibl. du Roi. (*Անդ*, 1752, *յամսաթերթն սեպտեմբերի, յէջ* 2110):

7⁰. *Ոսկեբերանի ներբող ի սուրբ Լուսաւորիչն, ի հայ թարգմանութենէն փոխադրեալ ի լատին (Աստուա-ծաշուրջեց արանց սկզբնաւորութեամբ ճառն).*—(B. Jo. Chrysostomi encomium sancti Gregorii Illuminatoris ex armene lat. versum) *և զետեղեալ ընդ անհարազատ գրուածս սուրբ Հայրապետին ի Մոնֆոքոնէ. ի հատ ԺԲ. յէջ* 822: Opp. gr. et lat. cura et studio Bern. de Montfaucon. Parisiis, 1718–38):

Ջրպետեանն ի յառաջաբանի Քերականութեանն կ'աւանդէ ըստ վկայութեան Լուստէի թէ Վիլֆոուա հայերէն քերականութիւն մ'ալ յօրինած ըլլայ։ Անշուշտ այս երկասիրութիւնն է որ գրչութեամբ Լուստէի կը պահուի ի մեր մատենադարանի, և որոյ յառաջաբանէն քաղեր ենք իր վարուց և հայ ուսմանց տեղեկութիւնները։ Գրուածքիս խորագիրն է De la langue arménienne, *հմուտ և հետաքննական ճառով մը մեր լեզուին վրայ, յորմէ հարկ կը սեպենք հետևեալ տողերը թարգմանելով մէջ բերել, որովք կը տեսնուի այն մեծ սէրն և համարում զոր ունէր մեր ազգին և մատենագրութեան նկատմամբ.*

« Գեղեցիկ դպրութեանց համար մեծ նշանակութիւն ունեցող և չայեկանագոյն դիպաց մէջ, ամենէն աւելի օգտակար կրնանք համարիլ 1730 *ին յարևելից առ մեզ հասած և յանուն Լուդովիկեայ ԺԵ ստացուած յոյն և հայ գրչագրաց հաւաքում մը։ Եթէ գրականական ախորժակաց տէր անձինք, որոց զմայլական հաճոյքն է իմաստունն Յունաստան, նորանոր լոյսեր կը յուսան քաղել ի յոյն գրչագրաց, որովք պիտի օգտուի նաև հասարակութիւնն ընդհանրապէս, քանիպատիկ յուսոյ առիթ կ'ընծայեն հայ գրչագիրք։ Հինն և նուիրական Յունաստան արդէն լիուլի ծանօթ է. իրեն գլխաւոր յիշատակարանք ձեռուընիս են ի վաղուց, և նորանոր գիւտք որ օր ըստ օրէ կրնան յայտնուիլ, տարա՛յոյս չիկայ որ պիտի ծառայեն աւելի լոյս և կենդանութիւն սփռել այն տեղեկութեանց վրայ, զոր հելլեն հմտութեամբ անուանի անձինք՝ երեք հարիւր տարիներէ ի վեր մշակեր և դեռ ևս կը մշակեն յԵւրոպա։*

« Հայկական գրչագիրք ընդհակառակն նոր մատենագրական աշխարհ մը կը ներկայացընեն մեզ, ուր եւրո-

պալցի մը տակաւին մուտ գործած չէ, անոր մէջ ամփոփուած ճոխութիւնքը հասարակաց ծանօթացընելու համար։ Անոնք որ մինչ մեր ատեններն՝ հաստատած են հոն իրենց բնակութիւնն, առաքելական քարոզիչք, նպատակ և վախճան ունենալով ի կրօնից յանձնուած աշխատութիւն և գործ մը, զայն միայն ունեցեր են տեսակէտ․ պաշտամանը գործոյն անհամաձայն գտնելով Հայաստանի հնութեանց հիմնովին ուսումնասիրութիւնը, այդ կողմանէն անդին չեն ուզած անցնիլ։

« Անտարակոյս հաճոյական զարմանք մը պիտի ազդէ երբ գիտցուի որ՝ եթէ ծանօթանալու ամէն արժանաւորութիւնն ունեցող ազգ մը կայ, Հայոց ազգն ու երկիրն է։ Թերեւս անհաւատալի երեւնայ լսելը թէ Ասիոյ ամենէն հռչականուն ակադիմիայն եղած է գրեթէ հազար տարուան միջոց, Քրիստոսի 440 թուականէն մինչ յառումն Կոստանդնուպոլսոյ, և որոյ հետեւանք եղաւ ուսմանց և գիտութեանց անկումն ոչ միայն ի Յունաստան, այլ նաեւ ի Հայս։

« Կը համարձակիմ ըսել թէ իններորդ դարէ մինչեւ յերեքտասաներորդն՝ Հայաստան կրնար ուսուցիչ ըլլալ երկրիս մեծագոյն մասին, բովանդակ այն միջոցին ճոխացած ըլլալով այնպիսի հռչակաւոր անձնաւորութեամբք որ հմտացեալք էին ամենայն գիտութեանց․ աստուածաբանք, սրբազան ճարտարախօսք, քերթողք, իմաստասէրք, եկեղեցական մատենագիրք, պատմաբանք, աստեղաբաշխք, ճարտար թարգմանիչք, հմուտք ասորի, արաբ, պարսիկ և լատին լեզուաց։ Կրնամ իսկ յաւելուլ թէ ոմանք իրենց յարդի քերթողաց այնչափ լաւ ի՚ իմանային հին գաղղիական բարբառը, որ չորեքտասաներորդ դարու մեր վիպասանից մէկուն գրուածքը թարգմանեցին հայ չափական ոտիւք։ Սէրը զոր ունեցան Հայք յուսումն գլխաւոր լեզուաց՝ զոր հիմայ իսկ յիշատակեցինք, պէտք է որ նոյն ազգը մեծապէս սիրելի և պատուական ընէ մեզ․ վասն զի իրենց իմաստունքը թարգմանեցին ինչ

որ ընտիր և օգտակար գտան այն լեզուաց գրականութեան մէջ, զհայրենիխն աւանդապահ ընելով ամենազգի իմաստուն մատենից։ Հայաստան մէյմ' որ ծանօթանայ, այնուհետեւ կը բացուին դրունք արեւելից, և կը յայտնուին մեզ անյուսալի ճոխութիւնք. և եթէ յաջողինք նորանոր գրչագիրք ձեռք բերել, չենք կրնար բացատրել թէ ո՛րչափ և որպիսի՛ լոյս պիտի ընդունինք թէ՛ այս գիտնակա՛ն ազգին և թէ մերձաւոր ժողովրդոց պատմութեան վրայ »։....

9°. Ի մատենին The Bible of every Land կ'ընթեռնունք թէ Վիլֆռուա իր ժամանակին բանասիրաց հետ միախոհութեամբ ձեռք զարկած ըլլայ յամին 1775 ի նոր հրատարակութիւն աստուածաշունչ գրոց, օգտուելով հայ թարգմանութենէն ալ. և թէ իբրու նմոյշ մը՝ Ամբակումայ մարգարէութեան գիրքը տպագրելով, յետոյ այդ ձեռնարկ խափանուած ըլլայ։ Մենք այդ հրատարակութիւնն ալ տեսած չենք։

Քիչ ետք՝ պիտի յիշատակենք այս նկատմամբ Լուռտէի ձեռքով եղած աշխատասիրութիւնը։

Հայ պատմութեան և մատենագրութեան մեծապէս օգտակար երկասիրութեան մ'ալ ձեռք զարնելու միտք ունէր Վիլֆռուա։ Հայ ձեռագրաց ի Փարիզ և անոնց համառօտ բովանդակութեան նկարագիրն ընելէն ետքը, կ'ըսէ. « Իրաւամբ կրնան պահանջել յինէն՝ այս մեր ծանօթութեանց համառօտութիւն մը, յորում ի մի հաւաքուած տեսնուին ինչ որ կրնայ վերաբերիլ Հայոց մէջ ծաղկած ամէն գիտութեանց և արուեստից։ Օրինակ իմն, աստուածաբանական ուսմանց տեսակէտով՝ մէկ գլխակարգութեան մը տակ զետեղեմ՝ իրենց ամէն աստուածաբանքը և անոնց գրուածոց անուանք։ Հաճոյիւք պիտի նկատեն իրենց մէջ գտնուած քերթողական երկասիրու-

թիւնք, երգեր, բանաստեղծութեան ճառգորդք՝ անոնց հեղինակ հայ քերթողաց անուններուն հետ։ Հանրական պիտի ըլլայ իրենց գիտել համառօտիւ, ի մի գլուխ ամփոփուած, թէ որո՛նք են յունական եկեղեցւոյ այն գրուածներն, զոր Հայք անկորուստ աւանդեցին, և որ տակաւին հրատարակուած չեն։ Համոզուած եմ թէ գոհ պիտի ըլլան մեծապէս երբ իմանան թէ արդեօք հայ թարգմանութիւնքը բաղդատեր եմ այն սկզբնագրաց հետ որոց վրայէն փոխադրուած են։ Վերջապէս, իրաւամբ կրնան հարցընել ինձ թէ ինչո՛ւ գէթ ցուցակ մը չեմ հրատարակեր Հայաստանի թագաւորաց, և այդ մեծ եկեղեցւոյն պատրիարքաց վրայ ծանօթութիւն մը։ Կը խոստովանիմ թէ իմ ընթերցողէս պիտի գանգատէի եթէ չպահանջէր յինէն թէ՛ նշանակածներս և թէ ուրիշ զանազան տեղեկութիւններ, զորս երկար կ'ըլլայ մի առ մի յիշատակել։ Բայց կը խնդրեմ իրմէ մտադրել, թէ ինչ որ այժմ այս ամէն նիւթոց վրայ հրատարակուի, կանխահաս պտուղ մի պիտի ըլլայ և անկատար երկասիրութիւն։ Նոր լոյսերու կը սպասեմ ի հայ գրչագրաց և ի տպագրաց, զորս տակաւին քննած չեմ, և կատարեալ գործ մը ընծայելու համար, ինչ որ փափաքելի է և կարելի, դեռ մեծ աշխատանք կայ ինձ ընելիք։ Բայց որպէս զի ամէնքն համոզուին թէ կ'ուզեմ հասարակաց այս իրաւացի պահանջքը գոհացընել, և որ միանգամայն անհրաժեշտ կարեւոր է հայկական մատենագրութեան, թոյլ տրուի ինձ առաջի առնել իմ գաղափարիս ուրուագիծը, եթէ նախախնամութիւն շնորհէ ինձ զմիջոցս առ ի շարունակել զուսումնասիրութիւն իմ ի վերայ Հայաստանի։

« Հայ լեզուի գրչագրաց և տպագրաց վրայ քննութեանց ատեն երեք նպատակ ունէի. և նախ թագաւորական գրատան հայ ձեռագրաց ցուցակը կարգի վրայ առնուլ, և հետեւաբար ամեն փափաքողաց առջեւ դնել անոնց բովանդակութիւնը. երկրորդ՝ իմ առանձին օ-

դուրս փնտռելով, ետեւէ ըլլալովս այն աշխատանքին՝ լաւագոյն եւս վարժիլ ի հրահանգս նոյն լեզուին, և տեղեկանալ ինչ որ անոր կը վերաբերի. և երրորդ՝ անոնց ամենուն որ այս լեզուին ուսման պիտի պարապին՝ լաւագոյն օրեր և միջոցներ պատրաստել՝ և կարելի եղած լոյսը ընձեռել, որպէս զի ընդհանուր գաղափար մի ունենան Հայաստանի թէ Նուիրական և թէ արտաքին վիճակին վրայ։ Հա՛րկ է աւելցընեմ չորրորդ նպատակ մ՚ալ, որոյ առջեւ պէտք չէ անտարբեր մնալ։ Արդեօք հասարակութիւն աւելի հաճոյիւք և օգտակարութեամբ չը՞նդունիր այն երկասիրութիւններն որ ետեւէ ետեւ պիտի ընծայուին, երբ պատրաստուած ըլլան արդէն ընդհանուր և յաճախ մասնաւոր տեղեկութեամբք՝ որոնք մեր այս առաջին մասին մէջ պիտի դրուին իրեն դիմաց։ Այս վախճանաւ յօրինեցի ու կարգի վրայ առի 1730 թուականին ի Կոստանդնուպոլսոյ հասած գրչագրաց վրայ ծանօթութիւններ։ Իսկ հիմայ կը մնայ ինձ՝ գիտութեան ախորժ և սէր ունեցողներն գոհացընելու համար, քննել նախ արքունի մատենադարանին մէջ, 1730 ին ստացմանէն յառաջ գտնուած գրչագիրքը։ Երկրորդ՝ քննել այնուհետեւ սոյն լեզուով եղած Գոլպերեան գրատան մէջ գտնուածներն, որ գեղեցիկ դպրութեանց սիրող ծիրանաւորին ջանիւք փոխադրուեցան յարքունի մատենադարան։ Յետոյ կուգան նոյն լեզուով տպագիրք ոչ միայն յարքունական մատենադարանի, այլ ուր որ կարելի ըլլայ գտնելը։ Չորրորդ՝ աչքէ և հետազօտութենէ դուրս չեմ ուզեր թողուլ սրբոյն Վիկտորի գրատան մէջ պահուած քանի մի հայ գրչագիրքը։ Հինգերորդ՝ պիտի խնդրեմ ի Բիննեոն քահանայէ գրել ի Վենետիկ, ուր Հայք տպարան մը ունին, իրենց լեզուով տպագրուած գրոց ցուցակ մը ուզելու։ Պիտի բաղդատեմ ընդ գտելոցն յարքունի մատենադարանի, և կը յուսամ որ Բիննեոն բարեհաճի տալ բերել ինչ որ պակսի։ Վեցերորդ՝ դուրս պիտի չձգեմ ինչ որ Յոյնք և

Լատինք գրեր են Հայոց նկատմամբ, և այս ամէն գրուածոց վրայ զատ տեղեկութիւններ պիտի տամ։ Եօթներորդ պիտի ընթեռնում ի Հայաստան ճանապարհորդութեանց գրքերը և հաւաքեմ ծանօթութիւններ, որոնց նպատակն ըլլայ՝ ճանչցնել ինչ որ ուղիղ է և ստուգապատում, և նշանակել ինչ որ ընդհակառակն անստոյգ է և պակասաւոր այդ երկասիրութեանց մէջ։ Չպիտի մոռնամ դիտել տալ, օրինակ իմն, թէ աշխարհիս մէջ զուրցուած ամենէն անհաւատալին է ինչ որ Դաւեռնիէ կ՚աւանդէ Հայոց մկրտութեան վրայ. և համոզուելու համար բաւական է համեմատել այս խորհրդոյն մատակարարութեան նկատմամբ գրածս (Գ. բ). իրեն պատմածին հետ (Ուղեւորութիւն ի Պարս, Գիրք Դ, Գլ. բ.) Վերջապէս պիտի խնդրեմ յիմաստնոց որ բարեհաճին օգնել ինձ իրենց լուսովը և հմտութեամբ՝ ընելիք հետազօտութեանցս, անոնց կարգաւորութեան և նիւթերուն ընտրութեան։... Երբ յաջողի ինձ ի գլուխ հանել այս մտածութիւն, այն ատեն աւելի ընդարձակ ոճով և որոշ հմտութեամբ պիտի խօսիմ հայկական գրոց և անոնց հեղինակաց վրայ» և այլն։ Ուրիշ այլեւայլ զբաղմունք՝ չներեցին Վիլֆուայի այս օգտակար մտածութիւնն ի գործ դնել, որ մեծապէս ձեռնտու պիտի ըլլար՝ նոյն ժամանակին, սիրելի և արգոյ ընծայելով մեր պատմութիւնն ու մատենագրութիւն։ Մեռաւ նա ի 1777, ի 4 ապրիլի։

Ս · ԼՈՒՌՏԷ

Վիլֆուայի աշակերտաց մէջ, որոց աւանդեց զուսումն հայ լեզուի, գլխաւորներէն մէկն էր Սիմոն — Պետրոս Լուռտէ քահանայն, ծնեալ ի Լիոն իբր ի 1729, և ի 1761 ընտրուած ուսուցիչ եբրայականի՝ Վիլֆուայի

կենդանութեան առեն, և անոր պաշտաման յաջորդութեան իրաւունքով (survivancier)։ Իրեն նման համակրութեամբ և եռանդեամբ լի առ լեզու մեր և մատենագրութիւն, մանաւանդ յանձնարարականաւ պետական անձանց Գաղղիոյ՝ յամի 1785 եկաւ ի վանս սրբոյն Ղազարու ի Վենետիկ, ստացած ուսումը ա՛լ աւելի կատարելագործելու նպատակաւ։ Յօրինած էր արդէն հայ և լատին ընդարձակ բառգիրք մը, զոր մեր լեզուի աւելի հմտագոյնից սրբագրութեանն ենթարկել կարեւոր կը համարէր. և այս մի՛ւս վախճան մ'էր այդ ճանապարհորդութեան։ Ասոնցմէ զատ, իր ժամանակին Գաղղիոյ կառավարութեան քաղաքագիտութիւնը՝ դարերէ ի վեր արեւելից մէջ ստացած և պահպանած ազդեցութիւնն ա՛լ աւելի ամրապնդելու և արդիւնաւոր ընելու դիտմամբ՝ հայկական լեզուի ուսման մասնաւոր աթոռ մը կ'ուզէր հաստատել ի մայրաքաղաքին. և զԼուռտէ ղրկելով յԻտալիա և ի Վենետիկ, կը փափաքէր այդ մտածութիւնը ի գործ դնելու և դիւրացնելու միջոցներու վրայ խորհիլ, Սակայն երկրին մեծ յեղափոխութիւնը՝ որ քիչ ատենէն վրայ հանելով բռնացաւ, այդ մտածութիւնն ալ նաւակոծեց, ինչուան որ յետոյ ուրիշ առթով և կերպով հաստատուեցաւ նոյն ուսումն ի դպրոցի արեւելեան կենդանի լեզուաց։

Մէկուկէս տարի մնաց Լուռտէ ի Ս. Ղազար, նոյն միջոցին ուրիշ կարեւոր աշխատութեան մ'ալ ձեռք զարնելով։ Աստուածաշունչ գրոց հայկական թարգմանութեան ընտրութեան վրայ աքանչացած, փափաքեցաւ փոխադրել զայն ի լատին լեզու, հանդերձ բաղդատութեամբ ընդ յունին և եբրայականին, և անցընել ի կարգ տպագրելի բազմալեզու Սուրբ Գրոց։ Գաթրըմէր, գրիչ իր վարուց, և որ տեսած էր զայդ աշխատութիւն, կը վկայէ թէ երեք միածալ հատորք էին, և կը պահուէին ի մասնաւոր գրատան մարգիզ Ֆորթիայ։ Այսպիսի կարեւոր երկասիրութեան մը սկզբնաւորու-

Թիւնն ըրած էր ի Վենետիկ, և յառաջ տարած մինչեւ ի վախճան Թագաւորութեանց գրոց, ինչպէս կը վկայեն նաեւ ժամանակագիրք մեր ։ և յետ դարձին ի Փարիզ շարունակելով զայն՝ երկու հատորը աւարտեց․ իսկ զերրորդն ի Լիվոռնոյ ի 1797 ։ *Այս երեք հատորոց մէջ կը բովանդակուէին ամբողջ պատմականք Գրոց Սրբոց, և կը պահուին ցարդ յարքունի մատենադարանի Միւնխենի Պաւարիոյ ։*

Գալէմքեարեան վարդապետին կազմած նոյն մատենադարանի հայկական ձեռագրաց ցուցակէն կը քաղենք սոյն երկասիրութեան նկարագիրը․

« *Թուղ գրչագրին*, 19․ *մեծադիր* (35․ 5+23 *սմ*)․ *երեք հատոր ամբողջ փառակազմ մատեանք ։ Առաջին հատորին կռնակը ոսկեգիր դրոշմուած* Bible arménienne traduite par M. Lourdet. *Կողին ներքին երեսը տպագիր զինանշան մը կայ, տակը* M. le marquis Fortia, rue de la Rochefaucaud, N. 12 ։ *Կողին թղթին վրայ* Ex bibl. Quatr. *Գրութեան ճակատն* Liber Genesewς, Absolutus, die 11 Aprilis, anno Domini 1792․ *Այս հատորն Մովսիսի հինգ գիրքն է հայերենէ ի լատին թարգմանեալ, առանց բնագրի, ճոխ ծանօթութեամբք ։* Ի *վերջոյ*․ Explicit totus Pentateuchus, Deo favente et protegente Beatissima Virgine Maria, hac ipsa die 2. Decembr. Anni R. S. H. 1793. Ad majorem Dei gloriam ipsiusque Ecclesia utilitatem.

« *Երկրորդ հատորն նոյն զինանշանը, կողին վրայ նոյն գրութիւն ։ Այս հատորն է* Liber Josue. Ի *վերջոյ*․ Explicit liber Josue die 7 Julii, anno Domini 1794․ Judicum, libri Ruth. Ի *վերջոյ*. Explicit liber Ruth die 9^{bri} 21^{a} , anno Domini 1794. Libri Regum. Explicit liber 1 Reg. die 16^{a} April. 1795. Liber Regum II, III, IV, *որմէ ետեւ* Ad majorem Dei gloriam, et auspice Deiparâ Sanctissima Virgine Maria, explicit liber hic Regum quartus Venetiis, anno R. S. H. 1795, die vero Decembris 30^{a} .

« Երրորդ հատոր. նոյն կազմ, գինանշան և այլն: Կը սկսի Paralipomenum, liber Primus, Secundus. յետոյ Deo juvante absoluti sunt duo libri Paralipomenum, Venetiis, anno R. S. H. 1796 die vero 12^{a} Octobris. Յետոյ Libri Esdræ I, II; Libri Nehemiæ; Libri Tobiæ die 9^{a} mensis Julii, anno R. S. H. 1797. Յետ որոյ Liber Judith. որմէ ետեւ Explicit liber Judith in Livorno, die 7^{a} mensis Januarii, anno R. S. H. 1798: Յետոյ Libri Esther. որմէ ետեւ Explicit liber Esther, post quosdam locorum mutationes, die 2^{a} Junii, anno R. S. H. 1798. in urbe Florentiæ.

Լուռտէի երկասիրածն է նաեւ հետեւեալն որ կը պահուի նոյն Միւնխենի արքունի գրատան մէջ, և խորագիր կը կրէ. « Գիրք Ծննդոց ի հայէ ի լատին ». Cod. Arm. XX 1785: Մեծ քառածալ (24, 5+18, 5), 216 թուղթ. կանաչ թղթով, խաւաքարտեայ կազմով հատոր մը, Ծննդոց գրոց լատին թարգմանութիւն, մէկ երեսը հայերէն բնագրով, միւս երեսը լատիներէն: Ինչպէս յառաջաբանէն կ'երեւնայ, 1723 ին Մխիթար Աբբահօրմէ հրատարակեալ Աստուածաշնչոյ վրայէն է թարգմանութիւնը: Ճակատն է Biblia Sacra. Armeno–Latina, in Supplementum ad Sacra Biblia Polyglotta Waltonis. Genesis. Tomus primus. Auctore Petro Simone Lourdet, presbytero Parisensi, Regio linguarum Hebraice et Siriace professore, nec non librorum Censore Regio. Parisiis; anno R. S. H. 1785 »:

Այս խորագիր երկու ինչ կը յայտնէ. նախ թէ ինչ վախճանաւ ձեռք զարկեր էր Լուռտէ այս դժուարին աշխատանքին, որ չիրականացաւ վերահաս ազգային քաղաքական յուզմամբք. և երկրորդ թէ արեւելեան գրոց քննըչի պաշտօնն կը վարէր ի Փարիզ, որով իրեն յանձնուեցաւ հայ բառգրքի մը քննութիւն՝ զոր հրատարակել կ'ուզէր հայրն Գաբրիէլ Վիլլաֆորեցի, նախկին առաքելական քարոզիչն, որ երեսուն տարի կե-

ցեր էր ի Հայաստան։ Այս գրուածքն յարմարցուած էր համանման ուրիշ երկասիրութեան մը վրայ, զոր յօրիներ էր հայրն Յովհաննէս Մկրտիչ ի Դոկսինչիոյ, մեծաւոր կարգի վեղարաւորաց ի Հայաստան։

Վիլլաֆօրեցի գանգատեցաւ Լուատէի վրայ, և մեղադրեց թէ իր երկասիրութիւնը երկար ատեն քովը պահելով ընդօրինակած ըլլայ զայն, որպէս զի յետոյ իր անուամբ հրատարակէ։ Լուատէ նեղուած, իր այնչափ խնամքով յօրինած բառգրոց օրինակն առնելով Վիլլաֆօրեցւոյ ներկայութեամբ կրակը ձգեց զայն։ Իրեք տարի վրան անցնելէն ետքը՝ անխոնջ և բազմավաստակ Լուատէ քահանայն՝ կրկին յօրինման ձեռք զարկաւ և գլխաւորեց, որ դժբաղդաբար չհրատարակուեցաւ։ Ատեն անցնելէն ետքը՝ այս բառգրոց ձեռագիր օրինակը գնաց առաւ Պէլլոյ՝ որ նախկին աշակերտ մ'էր արեւելեան կենդանի լեզուաց դպրոցին։

***

Ի դարձին ի Փարիզ՝ գաղափարաց մեծ յեղափոխութիւն տեսաւ ի Գաղղիա, գուշակք ապագայ յուզմանց. և զոր առ մերսն գրած թղթոց միոյն մէջ հետեւեալ խօսքերով կ'ակնարկէ. «Լուաւ, կ'ըսէ, հայրութիւնդ* զոր ինչ այժմ չար լինին ի Գաղղիա. ուր եթէ ոչ ողորմեսցէ մեզ Աստուած, ամենայն ինչ ի կորուստ քրիստոնէական հաւատոց սահին օր ըստ օրէ։ Ի վաղուց հետէ նոր փիլիսոփայութիւն զօրացաւ, և միասին պակասեցաւ բարեպաշտութիւն առ մեզ։ Փիլիսոփայքն՝ ի ձեռն ոմանց չարաչար պաշտօնէից՝ հաւանեցուցին զթագաւորն մեր դարձուցանել ի թագաւորութենս ոչ միայն զպրօտեստանդս, այլ և զամենայն այլս հերձուածողս։

* Կը գրէ առ Ստեփանոս վարդապետ Ագոնց, (ապա ընդհանուր աբբահայր Ուխտին և արքեպիսկոպոս), որ իր ուսուցիչն և աշխատակիցն էր։

Իսկ արքայ մեր, թէպէտ բարեպաշտ, որչափ կարէ բարեպաշտիլ թագաւոր, բայց դիւրաշարժ է և նուաստ մտաց. ուստի հնարիւք հանին ի նմանէ զհրովարտակ, զի առաքեսցին ընդ մեզ ակաթողիկոսք ի թագաւորութեան... Յայսմ ժամանակի թշուառութեանցս սակաւք գտանին ուսումնասէրք »: Ուրիշ նամակի մը մէջ ալ կ'ըսէ. « Ստացայ և աշակերտ հայերէն լեզուի զքահանայ մի, առ ի օգնել թարգմանութեան աստուածաշնչի »: Հաւանականաբար Կառնիէ քահանայն էր աս, որուն յանձնեցաւ ապա եբրայական լեզուի ուսուցչութեան աթոռը:

Ոչ աննշան են թուով իր այս հայերէն թղթակցութիւնք ընդ մերսն. և նախագիծ օրինակքն են անշուշտ որոց համար նոյն Գաթրըմէր կ'աւանդէ թէ կը պահուէին ի գրատան Փարիզու, բայց յետոյ ի նորոգ կարգաւորութեանն անհետ եղած ըլլան, չգիտելով թէ ո՛ւր զետեղած է մատենադարանապետն Վան-Պրայէր: — Նամակներէն զատ ձեռուընիս կայ փոքրիկ քերթուած մը յօրինեալ ի նմանէ ի նուէր հարսանեաց դստեր ազնուական Նանի սեպհոյն վենետկեցւոյ:

Իսկ Հայկական Բառգրոց (Dictionnaire de la langue arménienne) *գրչագիր օրինակը կը պահուի յազգային գրատան Փարիզու**: — *Մեռաւ Լուռտէ ի Փլորենտիա, յամի* 1799, *յ'*9 *մարտի:*

* * *

Միւս այլ աշակերտ Վիլֆուսայի ի Փարիզ եղաւ Պետրոս Տիւֆուր (Du Four), *միանձն դոմինիկեան: Իր մէկ լատին նամակէն՝ զոր ուղղած է առ Նախահայր Ուխտիս յօգոստոսի* 1749 *տարւոյն, չգիտնալով իր երջանիկ վախճանը որ հանդիպած էր նոյն տարւոյն ապրիլի*

* Պատմ. հայերէն գպրութեանց. Հատ. Բ. 416:

27 ին, հետեւեալ տողերը կը քաղենք․ « Վեց ամսէ ի վեր, կ'ըսէ, իմ երեք կրօնակիցներովս՝ հայկական լեզուի ուսման կը պարապինք, հրահանգուելով ընդ առաջնորդութեամբ մեծարգոյ Վիլֆոռս քահանայի, արեւելեան դպրութեանց համբաւանուն ուսուցչին, որ Թագաւորական մատենադարանին ամէն հայ գրչագիրքն աչքէ անցուց եւ անոնց համառօտութիւնն շարագրեց։ Ընթերցման կերպը եւ քերականական կանոններն իրմէ ուսնելով, սաղմոսարանը թարգմանեցինք, որչափ կրնայինք օժանդակիլ Ռիվոլայ բառգրոց աղքատութենէն։ Ետեւէ եղանք ապա Հեթմոյ արքայի մէկ քերթուածը փոխել ի հայէ ի լեզու գաղղիական. եւ արդէն ի գլուխ հանելով զայն, մեր եռանդը առ մեծագոյնս թեւակոխել կը համարձակեցընէ։

« Հայ լեզուի ուսմամբ զբաղելնուս պատճառը, լոկ հեռաւոր ժողովրդեան մը բարբառոյն գիտութեամբ, այլոց առջեւ ընդունայն համբաւ կամ պարծանք ստանալ չէ․ այլ հասարակաց օգուտը, ինչպէս պատշաճական է խոհական եւ կրօնասէր անձանց. վասն զի ասով միայն աշխատութիւննիս արդիւնաւոր կրնայ ըլլալ։ Մեր նպատակն է՝ կրօնիւք եւ մատենագրութեամբ ձեր նշանաւոր ազգը ծանօթացընել Գաղղիացւոց, եւ իրեն երկասիրութեանց ընտրելագոյն մասունքը, բարոյականին ընտիր վարդապետութիւնքը, ճարտարխօսութեան սքանչելի կտորները յեղուլ ի մեր լեզու։ Ուստի թախանձանօք կը խնդրենք որ նշանակես մեզ զանուանս եւ զվաստակ ձեր ընտիր մատենագրաց․ զպատմաբանս, զբանաստեղծս, զաստուածաբանս եւ զսրբազան ճարտարախօսս․ վասն զի ասոնց գրուածոց թարգմանութիւնք մեծապէս օգտակար կրնան ըլլալ կրօնից եւ եկեղեցւոյ։

« Ձեր պատմըչաց հայր գիտենք զՄովսէս Խորենացի, որոյ պատմութիւնն արդէն իսկ թարգմանուած է ի Վիստոն եղբարց, բազմարդիւնք եւ մեծարեալք թէ՛ ձեր ազգէն եւ թէ յօտար գիտնականաց. թէպէտ եւ այս

թարգմանութիւն ըստ ամենայնի կատարեալ չէ, ինչպէս լսեր եմ ի Բողդասարայ Յովհաննիսեան հայազգւոյ, և որ այս առ ձեզ թղթիս առիթ եղաւ։ Ձեր մատենագիրն Խորենացի յիրաւի շատ հին, արժանահաւատ և համառօտաբան է. և գաղղիական թարգմանութիւն մը անտարակոյս մեծապէս հաճոյ պիտի անցնի Գաղղիացւոց։ Եւ թէպէտ պատմածներէն շատը սխալ ալ չիհամարինք, սակայն չենք ալ գիտեր ինչպէս պաշտպանել զմատենագիրն և իր գրուածը մեր ազգային քննադատից առջեւ, որք բազում ինչ ի նմա իբրու առասպելական կը մերժեն. օրինակ իմն, Աբգարու ընդ Յիսուսի ունեցած յարաբերութիւնը. — ունի՞ք արդեօք այնպիսի յիշատակարաններ կամ արձանագրութիւնք, որոնք դիւրութեամբ կարելի ըլլայ հերքել հակառակորդաց առարկութիւնները,

« Ունինք յարքունի դրատան քաղաքիս Սրբոյ Լուսաւորչի անուանով քանուիրեք ճառք, Յովհաննու Երզընկացւոյ Ներբողեանի. սակայն կը տարակուսինք անոնց վաւերականութեան վրայ։ — Նոյն տարակոյսն ունինք նաև Ս. Գրիգորի Վարդապետութիւն կոչուած գրուածին վրայ։

« Շատ ուրախ եղայ տեսնելով ձեր տաղաչափական մատենագրութիւնքը, որ եբրայական ոտանաւորաց նմանութիւնն ունին, պահելով միանգամայն իրենց վսեմութիւնն ու փայլը։ Կը լսեմ թէ ձեր վարդապետաց մին՝ Ս. Թովմայի Ակուինացւոյ աստուածաբանութեան երկրորդ մասը հայկական ոտանաւորի վերածեր է. կը փափաքէի գիտնալ թէ արդեօք աւարտե՞ր է զամբողջն...» ։

Այս թուականէն տասը տարի յառաջ (1739) գրուած նամակ մ'ալ կը գտնենք՝ մօտերս հրատարակուած « Ս. Երուսաղեմի ժամանակագրական պատմութիւն »*

* Երկասիրութիւն Աստուածատուր եպիսկոպոսի Տ. Յովհաննէսեանց յառաքելական ուխտէ Սրբոց Յակոբեանց. Երուսաղէմ, 1890։

կոչուած հետաքննութեան արժանաւոր երկասիրութեան մէջ։ Գրողն է մեծանուն ծիրանաւորն Ֆլէօրի, ուղղեալ առ Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարք Երուսաղեմի, ի լեզու գաղղիական. սակայն ի վերջն կը յաւելու թէ « Զայս նամակ ետու թարգմանել ի բարբառ Հայոց, առ ի ցուցանել ձեզ թէ ծանօթք եմք լեզուի ձերոյ, և ի կիր արկանեմք զայն ի դէպս »։ Ի հաւաստիս թարգմանչին լեզուին ուղղութեան և ի ցոյց ծիրանաւորին ունեցած համարման առ ազգն և մատենագրութիւն մեր, աւելորդ չենք համարիր հետեւեալ տողերն մէջ բերել.

« Մեծ և զգալի մխիթարութեամբ ընկալայ, Տէր, զնամակն ձեր գրեալ յառաջնում աւուր յունվարի ի սոյն ամի։ Աքանչացայ ի վերայ փայլուն և բազմահանճար բանիցն՝ զոր ընծայէ չքեղ և մեծավայելուչ բարբառն հայկական...

« Խնամով պահպանեմք ի փառաւոր գրատան ամենաբարեպաշտ թագաւոր կայսեր մերոյ զբազմաթիւ երեւելի յիշատակարանս առեալ ի ժողովոց, և զգրեանս առաջին եպիսկոպոսաց ձերոց, որ անմահ փառք են եկեղեցւոյն Հայոց »....։

Հաւանական կ'ենթադրեմք թէ Վիլֆուայի ըլլայ այս թարգմանութիւն, թերեւս և յօրինուած նամակին. թէպէտեւ նոյն ատեններն, և յառաջ եւս քան զայդ թուական, պակաս չէին նաեւ Հայ ազգայինք ի մայրաքաղաքին և յայլ քաղաքս Գաղղիոյ, ինչպէս յառաջ մեր տուած քանի մը տեղեկութիւններէն ալ տեսնուեցաւ։ Ասոնց վրայ աւելցընենք 1683 ին գրուած յիշատակագիր մի. « Ի թուին Հայոց ՌՃԼԲ՝ Փետրուար ամսոյ երկու աւուրն՝ ես Բաղիշեցի մահտեսի Շահմուրատ գնացի ի թագաւորանիստ քաղաքն Վերսալիա. տեսայ զթիւթիւնճի Յովհաննէս Վարդապետն, Սիսիանցի Զաքարիա Վարդապետն, Հալապցի Ղազարոսի որդի Յովսէփն, Էրզրումցի Յովհաննիսի որդի Գրիգորն, Ղազանճի Մուրատն, Ոսկան Վարդապետի քուերորդի Սողոմոնն։ Նաեւ

տեսանք Ֆրանցայու թագաւորն, զկինն, զորդին և զեղբայրն, զեղբօր հարսն և զվէզիրն։ Տեսանք զսէրայներն և զայլ սալթանաթն սէրային. գեղեցիկ շինուածք, ոսկեղէն, արծաթեղէն և ճէվահիրեղէն. ութը կամար մէկ մէկի վրայ, արծաթեղէն և թուրլու թուրլու ամաբաթով։ Եւ մին երկայն սրահ՝ որ է խաղալոյ տեղ, որ կէսն շինած է, և զկէսն նոր կը շինէին, որ վեց միլիոն խարճ կու գնայր, որ իւր զափուն էր, և ամենայն երկրի վերայ մէթ անելու տեղ կար։ Թահմին արաք որ տասներվեց միլիոնի զարդ կայր», և այլն։

ԴՊՐՈՑ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԵՆԴԱՆԻ ԼԵԶՈՒԱՑ Ի ՓԱՐԻԶ

Նախընթաց գլուխներուն մէջ խօսելով հայ լեզուի ուսումնասիրութեան բարգաւաճանաց վրայ յարեւմուտս, յիշատակեցինք ինննեւտասներորդ դարէն յառաջ երեւցող եւրոպացի հայագէտքը։

Դժուարին չեղաւ մեր այդ աշխատանք, զի սակաւաթիւ էին անոնք, զորս յիշեցինք. ուր աւելի ծանր պիտի ըլլար եթէ ուզենայինք գրաղիլ ազգային հայագիտաց վրայ խօսելով։

« Հայ գրականութիւն, ըսած է Վիկտոր Լանկլուա, ի գլուխ Հայ ժողովրդոց Պատմութեան դրուած յառաջաբանին մէջ, քրիստոնեայ արեւելից ամենէն աւելի արգասաւոր և հետաքննականներէն մէկը, միայն մեզմէ կէս դար յառաջ սկսուած է յԵւրոպա լրջաբար ուսումնասիրուիլ։ Ինչուան այն ատեն Վիլլոտի և Լաքրոզի ջանքերն յեօթնեւտասներորդ դարու, և Շրոտէրի, Վիլֆռուայի և Վիստոն եղբարց ի յաջորդին, մեծ արգասիք մը յառաջ բերած չէին։ Պէտք է յառաջ խաղալ մինչեւ ի կէս ութ-

ուտամներորդ դարու, յորում պիտի հանդիպինք առաջին ջանից հռչականուն Մխիթարայ Սեբաստացւոյ՝ ազգային դպրութեանց վերածնութեան ռահակէտով: Այս հանճարեղ անձին ձեռքով՝ հայկական մատենագրութիւն յաջողեցաւ իր նախկին պայծառութիւնը միւսանգամ ստանալ. և այս տողերը գրած ատեննիս ալ (1868) դադրած չէ այդ մեծ շարժումը, զոր տուաւ Պելոպոնիզեայ կամաւոր տարագրեալը՝ ազգային ուսմանց և հետազօտութեանց: Վենետիկ, Պոլիս, Վիէննա, Փարիզ, Պետերբուրգ, Մոսկուա, Թիֆլիզ, Երուսաղէմ, այս մտաւորական շարժման կեդրոններն են, որ օր ըստ օրէ ա՛լ աւելի կը ծաւալի ու կ՚ընդարձակի, և գուշակել կու տայ հայ ազգին համար լաւագոյն օրեր և բաղդ »:

Նախ ի Գաղղիոյ կը սկսինք, զի և այլք յարեւմտեան արեւելագիտաց չեն ժխտեր նմա զայս պատիւ, և կը խոստովանին թէ իրն է արդիւնք՝ դարուս հայկական ուսմանց առաջին զարկը տալուն: Հայագէտն Հ. Հիւպշման՝ ուսուցիչ ի համալսարանին Ստրասպուրկի, կը խոստովանի առ բանասիրական ընկերութիւնն Լոնտրայի տուած Տեղեկագրին մէջ (1877, մայիսի 13). դեռ նորերս ալ՝ Կէթթինկէի համալսարանին արեւելեան լեզուաց ուսուցիչն, միւս հայագէտն Պաւղոս Տըլակարտ (ի Gœttinghische gelehrte Anzeigen ի 15 ապրիլ 1887), ի դրուատելն զՕկիւսթ Գարրիէր՝ ուսուցիչ հայ լեզուի ի դպրոցի արեւելեան կենդանի լեզուաց ի Փարիզ: Բաւական է առնուլ ի ձեռս զհոյակապ հատորն հրատարակեալ ի 1869 յԱկադեմիոյ Արձանագրութեանց և Գեղեցիկ դպրութեանց, և որոյ խորագիրն է « Հաւաքումն պատմըչաց Խաչակրաց. — վաւերականք հայկականք » համոզուելու համար թէ ինչպէս յարատեւ եղած են միշտ հայկական ուսմունք ի Գաղղիա: Այդ ընտիր երկասիրութեան հրատարակողն՝ Եդ. Տիւլորիէ 1867 տարւոյն Արուեստահանդիսին առթիւ հրատարակած գրուածի մը մէջ այս ուսմանց յառաջխաղացութեան

նկարագիրն տուաւ, ինչպէս և Գարրիէր՝ արդի ուսուցիչն հայ լեզուի և Տիւլորիէի յաջորդն։ Ոչ դոյզն նպաստաւոր եղան մեզ՝ Փարիզու Ասիական ընկերութեան քարտուղարաց Ժ. Մոհլի, Ե. Ռընանի եւ Ճ. Տարմէսդէդէրի տեղեկագիրք, ինչպէս նաեւ գերման արեւելեան ընկերութեան։

Գաղղիոյ մայրաքաղաքին մէջ արեւելեան կենդանի լեզուաց մասնաւոր դպրոցի մը հաստատութեան առաջին գաղափարն ունեցաւ Լ. Մ. Լանկլէս, որ ի 1790 մասնաւոր ուղերձով մը առաջարկեց Ազգային ժողովոյն. ցուցընելով թէ որչափ օգտակար էր հայրենի վաճառականութեան, քաղաքական շահից և գիտութեանց յառաջադիմութեան համար ի Փարիզ կամ ի Մարսէյլ քաղաքաց մէջ հաստատել արաբ, պարսիկ և տաճիկ լեզուաց համար առանձին ուսուցչութեան աթոռներ, և յանձնել կարող և հմուտ անձանց՝ որ երկար ատեն արեւելք կեցած ըլլալով՝ ընտանեցած ըլլան երկրին բնիկ ժողովրդոց լեզուին և մատենագրութեան, որոնք ամէն առաւօտ քանի մը ժամ հրապարակական դասախօսութիւն ընելու պարտական ըլլան։ Այսպիսի առաջարկութեան՝ նոյն 1790 տարւոյն ժողովոյն ընդունելի ըլլալուն հաւանականութիւն չկար։ Բարեբաղդաբար՝ Լանկլէս այն առաջին ձախորդութենէն յուսահատող և մտաց խորհրդէն ետ կեցող անձ չէր։

Քանի մի տարի ետքը աւելի բարեպատեհ ժամանակ մի իրեն ներկայացաւ։ Յեղափոխական կառավարութեան բռնած ընթացից բնական հետեւանքով՝ բազմագոյնք ի Թարգմանաց հիւպատոսարանացն արեւելից՝ հրաժարեր քաշուեր էին իրենց ծառայութենէն. և նոր լեզուաց դպրոցին գրեթէ բոլոր աշակերտք՝ մեծին Լուդուիկի անունն կրող դպրոցէն ելեր զատուեր էին, որ այն մեծա-

փառ անունը փոխելէն ու Հաւասարութեան դպրոց (Collége de l'Egalité) կոչուելէն զատ, սկզբանցը ու վարչութեան մէջ ալ զանազան այլափոխութիւններ կրած էր. որով յամին 1795 միայն երկու աշակերտք մնացած էին հոն։ Թարգմանաց նուազութիւնն ալ այնչափ զգալի էր, որ պարապ մնացած պաշտամանց համար՝ ընդունակ անձինք գտնել գրեթէ անհնարին էր։ Մէկ կողմէն երկրին վաճառականական ու քաղաքական շահն կը պահանջէր՝ այսպիսի դժուարին դիրքի մը դարմանին փութալ. միւս կողմանէ ալ Նոր լեզուաց ուսման համար հաստատուած դպրոցը՝ պզտի տղայք ընդունելովը, տէրութեան ատիպողական պիտոյիցը օգնելու խիստ դանդաղ միջոց մը կ՚ընծայէր։ Հարկ էր փութալ ի հաստատութիւն այնպիսի դպրոցի մը՝ ուր չափահասք քիչ ատենի մէջ կարենար ուսումն մը ընդունելով՝ կարող ըլլան հայրենեաց օգտակար ըլլալ, այլեւայլ տեղուանք թարգմանի պաշտօն կատարելով։

Լանկլէս որ 1790 ըրած առաջին փորձէն ետքը անգործ կեցած չէր, յարմար ժամանակը գտնելով՝ միւսանգամ պաշտօնի հասաւ։ 1795 տարւոյն սկզբնաւորութեան դաշնադրականաց կառավարութեան բազմաթիւ պաշտօնէից հետ ունեցած բարեկամական յարաբերութեամբքն օգտուելով, իր նախկին առաջարկութեան մէջ քանի մը փոփոխութիւններ ընելով, կրկին ներկայացոյց զայն Ազգային ժողովոյն. և այս անգամ ընդունելի եղաւ։ Ուստի 1795 մարտ 30 վճռեցաւ որ

Ա. Ազգային Մատենադարանին շինուածին մէջ հասարակական դպրոց մի հաստատուի յուսումն արեւելեան այն կենդանի լեզուաց որ օգտակար ճանչցուին երկրին քաղաքավար տեւչութեան և վաճառականութեան։

Բ. Արեւելեան լեզուաց դպրոցին մէջ պիտի գտնուին ուսուցիչ մը գրաւոր և աշխարհիկ արաբ լեզուի. ուսուցիչ մը տաճիկ և թաթար լեզուաց. ուսուցիչ մը պարսիկ և մալայ լեզուաց։

1798 դեկտեմբեր 11 ին՝ արեւելեան լեզուաց դպրոցին մէջ գրուած ցուցակը կը նշանակէր թէ «Հայազգին Չրպետեան իր լեզուին դասախօսութիւնը պիտի ընէր»։ Այս առաջին փորձն՝ արդէն յառաջագոյն սահմանուած լեզուաց ուսման վրայ՝ նոր լեզուի մ՚ալ դասախօսութիւնն աւելցընելու՝ միայն երեք տարի տեւեց։ Յակոբ Շահան Չրպետեան եղեսացի՝ քիչ յառաջ հասած էր ի Գաղղիա․ և գաղղիական լեզուի ունեցած անբաւականութիւնն՝ չէր ներեր օգտակար կերպով մայրենի լեզուին դասախօսութիւնն ընել իր աշակերտաց։ Ուստի և հայկական լեզուի առժամանակեայ ընթացքը վերցուեցաւ (1801)։

Չի լքաւ Չրպետ այդ առաջին անյաջողութեամբ․ այլ իր ազգին յատուկ յարատեւութեամբ՝ ամենայն փութով և ջանիւք ետեւէ եղաւ սորվիլ զգաղղիական լեզու։ 1806 ին հրատարակեց Փ․ Մարդէն արեւելագիտի մը (զոր չէ արժան շփոթել ընդ Սէն-Մարդենի) աջակցութեամբ՝ բոլորովին աննշան ու իմաստնոց համար ամենեւին կարեւորութիւն չունեցող գրուած մը «Հետազօտութիւնք ի վերայ հին պատմութեանն Ասիոյ» (Recherches sur l'histoire ancienne de l'Asie)։ Բայց անով կրցաւ հաւաստիք մը տալ՝ գաղղիականին մէջ ըրած յառաջադիմութեան, առաջարկելով որ կարենայ միւանգամ ձեռք առնուլ հայ լեզուի դասատուութեան ընթացքը․ Լանկլէս իր կողմանէ դժուարութիւն մը չունենալը առ այն իմացուց․ Հասարակաց կրթութեան նախարարն ալ հակառակութիւն չիցուցուց նոր փորձի մը, և հաճութիւն տուաւ որ առժամանակեայ ընթացք մը սկսի հայ լեզուի յ՚8 դեկտեմբերի 1810 տարւոյն․ խոստանալով որ եթէ փորձն յաջողութիւն գտնէ, կարեւորն տնօրինէ հայկական լեզուի ուսման յարատեւ ընթացք մը հաստատելու։

Այս երկրորդ անգամ յաջողեցաւ Զրպետ իր ձեռնարկութեան մէջ: Իր այն ատենուան աշակերտներէն մէկը, Պէլլոյ, հեղինակ «Փորձ հայկական լեզուի» գրոց (Essai sur la langue arménienne) տպագրելոյ ի Փարիզ ի 1812, որ յետոյ եկեղեցական աստիճանի մէջ մտաւ, կը պատմէ թէ Զրպետ հայ ուսման սկզբնաւորութիւնն ըրաւ ի 1811 ի 15 փետր. քսան աշակերտով, յորոց հինգ միայն կրցան յարատեւել. այս հնգին մէջ էին ինքն Պէլլոյ և Ժան-Ա.-Սէն-Մարդէն (1791-1832) որ իրաւամբ իր հայրենակիցներէն մէկէն կոչուած է «Փառք արդի հմտութեան և պարագլուխ հայագիտաց Գաղղիոյ»: 1812ին հայ լեզուի ուսման վարդապետական աթոռը հաստատապէս սահմանուեցաւ ի Մոսկուա տրուած կայսերական վճռով մը: Զրպետ նոյն տարւոյն մէջ հրատարակեց «Տեղեկութիւն ի վերայ երկուց հայ գրչագրաց (Թիւ 95 և 99 ի կայսերական մատենադարանին), որ բովանդակեն զպատմութիւն Մատթէի Երիցու, և քաղուած ի պատմագրութենէ անտի վերաբերելոցն առաջին խաչակրութեան, ի հայ և ի գաղ.» (Notice de deux manuscrits arméniens — n. 95 et 99 de la Bibliothèque Impériale —, contenants l'histoire de Mathieu Eretz; et extrait de cette histoire relatifs à la première croisade, en arménien et en français; Paris. = Extrait du tome IX des Notices et extrait de la Bibl. Imp. et autres Bibliothèques =): Այս թարգմանութիւն հաւատարիմ չէ. վասն զի Զրպետ ջանացած է հեղինակին բնագիրը սրբագրել և ոճը գեղեցկացընել: 1810ին հրատարակեց «Ընդհանուր նկարագիր Հայաստանի» կոչուած գիրքը (Tableau général de l'Arménie), ու 1816ին «Խորհուրդք (Թելադրութիւնք) առ Հայս հարաւային գաւառաց պետութեանն Ռուսաց յաղագս մշակութեան բամբակի» (Conseils aux Arméniens des provinces méridionales de l'empire russe, sur la culture du coton her-

bacé)։ 1818 ին օժանդակեց հայկական մասին նկատմամբ՝ հետեւեալ երկասիրութեան. «Տեղեկութիւն ի վերայ այժմեան վիճակին Պարսկաստանի, ի լեզու պարսիկ, հայ և գաղղիացի, ի Միր Տաւուտ Ծատուրէ, Լանկլեսէ և ի Ջրպետէ» (Notice sur l'état actuel de la Perse, en persan, arménien et français, par Myr Davoud Zadour, Langlès et Cirbied)։ 1820 ին Գաղղիոյ Հնագիտաց ընկերութեան Յիշատակարանաց համար գրեց հատուած մը «Զկառավարութենէ և զկրօնից նախնի Հայոց» խորագրով. (Le Gouvernement et la Religion des anciens Arméniens)։

Ինչուան այն ատեն գաղղիացի հայասիրաց գործածութեան համար քերականութիւն մը շարագրուած չէր։ Դպրոցին կանոնաց համեմատ, ուսուցիչը պարտական էր յօրինել քերականութիւն մը, և տալ զայն ի տպագրութիւն։ Արդէն 1806 էն ի վեր Ջրպետ՝ «Հետազօտութիւնք» կոչուած գրոց յառաջաբանին մէջ կը ծանուցանէր թէ քերականութեան գիրքն աւարտած էր, բառգրոց յօրինումն ալ յառաջացած. նոյն քերականութեան վրայ և համեմատ կը դասախօսէր, սակայն թոյլ կը շարժէր ի գործ հրատարակութեանն։ Նոյն ատեններն՝ Աւգերեան Հ. Յարութիւն կը հրատարակէր հայանգղիական քերականութիւն մը՝ ծախիւք Լորտ Պայրընի, ու տեղ տեղ նաեւ սրբագրութեամբք։ Ա՛լ պէտք չէր դանդաղիլ. ուստի և բռնադատեցաւ Ջրպետ՝ իր շարագրածն ալ տպագրել (1823), մեծ ու անմարսելի հատոր մը, ինչպէս կ'ըսէ Գարրիէր, և լի վրիպակօք։ Բարեբաղդաբար՝ Գաղղիոյ մէջ հայերէն լեզուն բարգաւաճ վիճակ մը սկսեր էր ստանալ։ Սէն-Մարդէն արդէն հրատարակեր էր իր «Յիշատակագիրքը» Հայաստանի վրայ (Mémories sur l'Arménie 1818–1819) ու

Շեգլի և Աբէլ Ռեմիւզա արեւելագիտաց աջակցութեամբ հաստատեր էր ի 1822 Ասիական ընկերութիւնը, որոյ հրատարակած օրագիրն այնչափ օգտակար եղաւ ապա ի ծաւալել լոյս ի վերայ արեւելից։

Նոյն ատեն ի Փարիզ կը գտնուէր Կոստանդնուպոլսեցի գիտնական վարդապետն Յովհաննէս Զոհրապեան (1760–1829), որոյ ուսումնական արդեանց վրայ կ'արժէ համառօտ յիշատակութիւն մը ընել։

1791 ին բանասիրական ճանապարհորդութիւն մը ըրեր էր ի Լեհաստան, ուր շատ դարերէ ի վեր հաստատուած հայ գաղթականութիւն մը կար, և յաջողեր էր ի Լեօպոլիս հին գրչագիր մը գտնել 1296 Թուականին գրուած, յորում երեքտասան ճառք Փիլոնի եբրայեցւոյ՝ հին հայկական թարգմանութեամբ, և որոց իններին յունական սկզբնագիրք կորսուած էին։ Վրան քիչ ատեն անցնելէն ետքը տեղեկացաւ՝ թէ նոյն երկասիրութեան ուրիշ հին գրչագիր մ'ալ կայ (գրեալ ի 1298) ի մատենադարանի պատրիարքարանին Հայոց որ ի Պոլիս, զոր ձեռք ձգելով կրցաւ պակասները լրացընել և վրիպակքը ուղղել ի Լեհաստան գտած գրչագրին։ Օրինակ մը առաւ սրբոյն Ղազարու մատենադարանին, ուրիշ մ'ալ իրեն քով պահելու համար։ 1816 ին իւր այս գիւտը հաղորդեց ուսումնական աշխարհի՝ Անճէլոյ Մայ Միլանու ամբրոսեան մատենադարանի գրապետին հետեւեալ խորագիրն ունեցող գրուածքով մը. « Յաղագս Նոր անտիպ գրուածոց Փիլոնի հեբրայեցւոյ » (Philo Judæus de virtute ejusque partibus, invenit et interpretatus est Ang. Maius. Preponitur dissertatio cum descriptione librorum aliquot incognitorum Philonis, cumque partibus nonnullis chronici inediti Eusebii Pamphili et aliorum operum notitia; e codicibus armeniacis petita. Mediolani, typis regiis, 1816)։

1796 ին Զոհրապեան տպագրեց ի Ս. Ղազարու վանս՝ Մովսէսի Խորենացւոյ Պիտոյից գիրքը ընտիր ծանօթութեամբք։ Այս գրքին վրայ կրկին պիտի դառնանք Ատոլֆ Պաւմկարթնէրի երկասիրութեանց վրայ խօսած ատեննիս։

Աշխատած է Զոհրապեան նաեւ Մխիթարեանց յօրինած Հայկազեան Նոր բառգրոց վրայ։ 1749 ին հրատարակուածին խմբագիր յօրինումը Մխիթարայ աբբայի Սեբաստացւոյ ձեռքովն եղած էր, որոյ շարունակութիւնն յանձնեց իր աշակերտաց, և ի մասնաւորի Անանեան Հ. Մկրտչի։ Առաջին հատորն հրատարակուեցաւ ի 1749, իսկ երկրորդն՝ քսան տարի ետքը (1769)։ Նորանոր ձեռագրաց օր ըստ օրէ յայտնուելովը, իմացուեցաւ նաեւ բառգրոց թերութիւնն ու պակասութիւններ. ուստի և յանձնուեցաւ երեք գիտնական վարդապետաց անոր նորոգ խմբագրութեամբն զբաղիլ։ Ասոնք էին հարքն՝ Գաբրիէլ Աւետիքեան, որ ամենընտիր հայ քերականութեան մը հեղինակն է, Խաչատուր Սիւրմէլեան և Յովհաննէս Զոհրապեան *։ Այս աշխատակիցք՝ բոլոր ծանօթ գրչագիրներն աչքէ անցընելով, վկայութիւններ պիտի քաղէին։ Այսպիսի ծանր աշխատութեան պարապեցան 1784 էն մինչեւ ի 1790, երբ մեծ յեղափոխութեան պատերազմունքն և խռովք՝ շարունակութիւնը խափանեցին։ Գաղղիացւոց արշաւանաց ատեն, Պոնափարթ ուզեց սրբոյն Ղազարու Մխիթարեանց ուխտն ալ վերցընել, ինչպէս ուրիշ կրօնաւորական միաբանութիւններն։ Զոհրապեան Միլան գնաց, ու միջոցը գտաւ այդ հրամանը խափանելու. և բդեաշխը յանձն-

* Կը վկայէ Շրումպֆ, Աւգերեան Հ. Մկրտիչ վարդապետը չփութելով ընդ Զոհրապեանի, և սմա ընծայելով առաջնոյն ամենամեծ արդիւնքը և աշխատանք՝ այդ գրուածքին կազմութեանը, յօրինման և լրութեան։ Ընդարձակ յառաջաբանին մէջ՝ քիչ խօսքով ակնարկուած են իր կրած դժուարութիւնք։

առաւ եղաւ Թողլու զայն «Վենետիկոյ Հայկական ակադեմիա» անուամբ։

Զօհրապեան ի 1805 հրատարակեց ի Վենետիկ Հին և Նոր կտակարանի պատմութիւն մը աշխարհիկ լեզուով, որ մեծ ընդունելութիւն գտնելով յաջդին՝ այլ և այլ տպագրութիւն ունեցաւ քանի մի տարուան մէջ։ Ամենուն ծանօթ է որ ի հինգերորդ դարու՝ մեծին Սահակայ և իմաստնոյն Մեսրովպայ ջանքով, որուն պարտական ենք հայկական տառից գիւտը, աստուածաշունչ Ս. Գիրք թարգմանուեցան ի հայ, եօթանասնից ընտիր օրինակի մը վրայէն՝ զոր փոխ առած էին Կոստանդնուպոլսի Մաքսիմինոս պատրիարքէն։ Այդ թարգմանութեան առաջին տպագրութիւնն եղաւ յԱմստերտամ ի 1666 Ոսկան արքեպիսկոպոսի ձեռքով. որոյ մէջ անցուց նաև քանի մը գրոց իր սեպհական թարգմանութիւններն, զոր ըրած էր լատին վուլկաթայի վրայէն։ Նոյնը տպագրեցաւ ի Պոլիս (1705) և ի Վենետիկ (1733)։ Զօհրապեան առաջինն եղաւ որ նոյն գրոց քննադատական տպագրութիւն մը հրատարակեց, 1319 թուականը կրող գրչագրի մը վրայէն, ուրիշ բազմաթիւ գրչագրաց ընթերցուածոց տարբերութիւնները նշանակելով ի ստորև իջիցն իբրև ի ծանօթութեան։ Այդ գրչագրաց մէջ նշանակուած բազմաթիւ աստեղանիշները նկատելով հետեւցուց Զօհրապ թէ հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է Որոգինեսի Վեցէջեան (Hexapla) օրինակին վրայէն։ Իր կողմանէ ի սկիզբն գրոցն դրուած ընդհանուր յառաջաբաններն՝ կատարեալ օրինակք կրնան համարուիլ քննադատութեան։ Անվաւեր (apocryphe) կոչուածներէն ալ՝ մէկ քանին զետեղեց յիւրում տպագրութեան, և միտք ունէր անոնցմէ դուրս Մնացածներն ալ աւելցընել։ Այս յաւելուածին գրչագիր օրինակն դեռ

պահուած է ի Փարիզ յազգային մատենադարանի. և Գարրիէր անկէ մաս մը հրատարակեց ի 1886 ի Nouveaux Mélanges orientaux, Յովսեփայ Գեղեցկին և Ասանեթի պատմութիւնը։ Ասանեթ դուստր էր Պուտիփարայ քրմին եգիպտացւոյ, զոր Փարաւոն հարսնութեան տուաւ Յովսեփայ. Փարաւոնի որդին կ'ուզէր առնուլ զնա յամուսնոյն, փախցընելով. բայց հարսն՝ հաւատարիմ իր պարտուց և սիրոյն, կրկին դարձաւ առ Յովսէփ։

1816 ին Զոհրապ ի լոյս ընծայեց ի Ս. Ղազար մեսրովպեան այբուբենից գաղափարքը. իսկ ի 1818 Ա'նճէլոյ Մայ գիտնականին հետ Եւսեբեայ Ժամանակագրութեան հայերէն ձեռագրին լատին թարգմանութիւնն, ի Միլան, քառածալ, որոյ համար Սէն-Մարդէն «Իմաստնոց» օրագրին մէջ վկայեց թէ կատարեալ ու հաւատարիմ փոխադրութիւն մ'է հայ գրչագրին *։ Հրատարակիչը՝ տպագրութիւնը լմըննալէն ետքը՝ նուիրեց Փարիզի Ասիական ընկերութեան։ Տարիներ անցնելէն ետքը՝ (1823) հռչականունն Ճ. Լէտփւ́րտի իր կողմանէ ծանօթութիւններ հրատարակեց, հիմ առնըլով Վատիկանի 154 թուով ձեռագիր մը։ Նոյն 1818 տարւոյն մէջ, Զոհրապի հրատարակութեան զուգաժամանակ, Հ. Մ. Աւգերեան, ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ ի լոյս ընծայեց նոյն գրքին, սրբոյն Ղազարու մատենադարանին ձեռագրին վրայէն, մեղադրելով զԶոհրապ որ իրենց ընկերութեան կանոնաց դէմ վարուած էր, հրատարակելով անկէ վերցուած գրչագիր մը։ Այդ խնդրոյն նկատմամբ՝ Յ. Հ. Փեթրմանի պատմածները կրնան գտնել խնդրողք ի յառաջաբանին՝ զոր Շէօնէ դրած է ի սկիզբն իւր թարգմանութեան Եւսեբիոսի (1876)։ Զոհրապի լատին

* Սէն—Մարդէնի այս ենթադրութեան սխալը՝ բազմաթիւ օրինակներով հաստատեց Աւգերեան Հ. Մ. վարդապետ՝ իր թարգմանութեան յառաջաբանին մէջ։

թարգմանութեան երկրորդ տպագրութիւնն եղաւ ի «Հաւաքման Հարց եկեղեցւոյն Յունաց» Մինիէի (Collection Migue des Pères de l'Eglise Grecque), Սամուէլի Անեցւոյ Ժամանակագրութեան թարգմանութեան հետ։

Երբ Զրպետ հրատարակեց իր Քերականութիւնն, Զօհրապ ալ ձեռք զարկաւ Լոնտոնի Աստուածաշնչի ընկերութեան առաջարկութեամբ թարգմանել Նոր կտակարանն յաշխարհիկ լեզու, զոր կը փափաքէր ընկերութիւնն տպագրել տալ ի Փարիզ, թարգմանչին հսկողութեամբ։ «Ասիական» օրագրի խմբագրութիւնն ուզեց որ Զօհրապեան՝ իր թերթին միջոցաւ հրատարակէ կարծիքն ու տեսութիւնը Զրպետի Քերականութեան վրայ։ Հասկընալու համար թէ ինչ ոճով էր այդ քննադատութիւնը, բաւական են հետեւեալ տողերը.

«Չեմ գիտեր թէ այս կարգէ դուրս վարդապետը, որ այդչափ համեստ չափաւորութեամբ խորհուրդներ կու տայ, ո՛ր դպրոցի մէջ իր ուսումն ըրած է. բայց որ և իցէ կերպով՝ իր ուսուցչին պատիւ չի բերեր. ուրիշներու դաս տալէն աւելի՝ լաւագոյն էր որ ինք միւսանգամ հոն դառնար... Վասն զի այնպիսի սխալներ կ'ընէ, յորոց յետին աշակերտ մ'ալ կը զգուշանայ. երես մը չես գտներ ուր խորթ ոճից և խոտաբանութեանց չի հանդիպիս»։

Զրպետ բողոքեց և 40 երես գրուածով մը պատասխանեց այդ քննադատութեան, որոյ խորագիրն էր «Ասիական օրագրի 15դ թերթին մէջ Զրպետեան Քերականութեան նկատմամբ հրատարակուած քննադատութեան մը հերքումն, Փարիզ 1823». որոյ առանձինն տպագրութեան պատճառը՝ յօդուածին չափազանց երկարութիւնն էր, և «Ասիական» օրագիրն յանձն չառաւ իր թերթից մէջ ընդունել։ Զրպետ այս մերժման

դէմ զանգատեցաւ իր աշակերտ Սէն-Մարգէնին, որ ինքզինքն արդարացուց թէ տեղեկութիւն և մասնակցութիւն չունի. և թէ կ՚իմացընէ «Իմաստնոց օրագրին», գիտնալով միանգամայն թէ «Ասիականն» վեր ի վերոյ քննադատութիւններն չընդունիր, բայց իր սրտին փափաքն է որ ճշմարտութիւնն յաղթանակէ։ Զոհրապ «Ասիական» օրագրին մէջ երկար պատասխանով մը ցըցուց՝ այլ և այլ օրինակներ մէջ բերելով, թէ ինչպէս այդ գրուածին հեղինակը բազմաթիւ վրիպակներ գործած է, յայտնելով իր անբաւականութիւնն ի քերականական ուսման։

Այն ատեն Զրպետեան ձախողակ խորհրդով մը ներկայացուց իր գրուածը Յ. Գլափրոթի, նամակ մ՚ալ ուղղելով առ նա (19 օգոստ. 1823) և ցաւ յայտնելով զինք համամիտ տեսնելուն իր հակառակորդաց հետ։ Գլափրոթ առանց քաշուելու փութաց պատասխանել, թէ մանաւանդ բաղդաւոր կը սեպէ ինքզինքը այդպիսի իմաստուն անձանց հետ միաբանելուն, որով առիթ տրուած է տգիտութեան քօղը պատռել մէկդի ձգել և անհիմն յաւակնութիւնները իրենց բուն արժէքից վերածել։ Վրայ բերաւ թէ Զրպետեանի նախկին աշխատասիրութիւններն ալ մեծ վստահութիւն մը ազդած չէին նորա հմտութեան և գիտութեան նկատմամբ։ Այս նամակն տպագրել տուաւ Գլափրոթ, և այնպէս ղրկեց առ Զրպետ, «որպէս զի մամլոյ յանձնելու նեղութիւնը չկրես» ըսելով։

Զրպետի համար վերջին հարուած մ՚էր այն, ուստի չուզեց այնուհետեւ մնալ ի Փարիզ։ 1824 թուականին վերջին հրատարակութիւն մ՚ալ ըրաւ Գաղղիոյ հնագիտական արքունի ընկերութեան յիշատակարանաց մէջ, Դիոնեսիոսի Թրակացւոյ քերականութիւնը տպագրելով, որոյ թարգմանութիւնը գտած էր մայրաքաղաքին մատենադարանին 124 և 127 թուանշանները կրող գրչագրաց մէջ։ 1826 ին երեք տարուան համար արձակուրդ

ուզեց դառնալու ի Թիֆլիզ․ ուր հրաւիրուեր էր քաղաքին Ներսէս արքեպիսկոպոսէն, եւրոպական լեզուաց մասնաւոր դպրոց մը հաստատելու դիտաւորութեամբ։ Հոն 1834 ին եղաւ իր մահը։

***

Երիցեանց՝ իր Կովկասի Հայք Նոր երկասիրութեանը մէջ՝ հետեւեալ տեղեկութիւններն կուտայ Զրպետի վերջին տարիներուն վրայ (Ա․ 562)։

«Դասախօսելով Փարիզի կայսերական ճեմարանում (?) հայերէն լեզուն և գրականութեան պատմութիւնը, Զրպետը տակաւին 1814 թուին ցանկացաւ տեղափոխուիլ Փարիզից Մոսկուայի նոր բացուող Լազարեան ճեմարանը․ բայց թէ ինչ պատճառով այդ չի յաջողվեց — յայտնի չէ մեզ։ Ներսէսը, 1824 թուին բանալով Թիֆլիզում իւր ուսումնարանը՝ հրաւիրեց Զրպետին գալ այս տեղ տարեկան 2000 ռուբլի ռոճիկով, որ մօտ 8000 ֆրանկ էր գոյացնում։ Ըստ պայմանին, այդ գիտնականը պիտի ստանար 500 ֆր․ ճանապարհածախս և պիտի տեղափոխէր Թիֆլիզ իւր հարուստ գրատունը ու նուիրէր այդ հաւաքումն Ներսիսի ուսումնարանին։ Բաց ի այդ, պայմանաւորուած էին, որ Զրպետը ստանար իւր ռոճիկը այն ամսից երբ դուրս կգար Փարիզից։ Ճանապարհածախսը ստանալուց եօթը ամիս անցած նա հազիւ հասաւ Թիֆլիզ, բերելով հետը մի երկու սնդուկ գրքեր։ Հարցափորձից երեւաց, որ նա իւր գրքերի մեծ մասը ծախել է Փարիզում, աւելորդ բեռը համարելով դոցա բերելը Թիֆլիզ, որպէս անօգուտ այս տեղի ուսումնարանին համար... Ներսէսը դրկախառն ընդունեցաւ գիտնական պրոֆէսորին․։ Սկզբում ամեն ինչ կարգին էր գնում, և Զրպետը եռանդով էր յառաջ տանում իւր դասերը, ընդհանուր յարգանք վայելելով ամէնքից։ Բայց երբ Ներսէսի բաղդը փոխուեց, Զրպետն

ալ փոխեց իւր ընթացքը։ Նա շաբաթներով և ամիս-ներով այլևս չէր իջնում դասարանները, թէ և շարունակում էր բնակուիլ նոյն ուսումնարանում և ստանում էր իր ռոճիկը։ Սկզբում անձնական հիւանդութիւնն էր պատճառ բերում, իսկ յետոյ բացարձակ յայտնեց, որ պահանջում է Խրիմում անցուցած հինգ վեց ամսուայ ռոճիկը, որ Ներսէսը չէր տուած։ Ներսէսը իւր գնալիս՝ ուսումնարանի վերատեսչութիւնը թողեց Ալամդարեանի ձեռքին. իսկ իւր բարեկամ Գէորգ աղա Արծրունուն և Յարութիւն Տէրմազանեանին յանձնեց տընտեսական մասը... Սոքա հրաժարուեցին կատարել Ջրպետի պահանջմունքը, և գրեցին Ներսիսին»։...

Բայց կայսրը 1830 ին շնորհեց Ջրպետի 500 ռուբլի թոշակ, որպէս ի վարձատրութիւն։

Իսկ Ջոհրապ ձեռնտու եղաւ Սէն-Մարդէնի ի հրատարակութիւն գաղղիական թարգմանութեան Վարդանայ ընտիր առակաց՝ Ասիական ընկերութեան համար։ Նոյն ընկերութեան առաջարկեց և 1828 ին տպագրեց Ներսիսի Կլայեցւոյ ողբը յառումն Եդեսիա քաղաքի յԱրաբացւոց, որուն տիրեցին Սարակինոսք 1143 թուականին, գտնելով զքերթուածն յարքունի մատենադարանի, 80 թուանիշը ունեցող հայ գրչագրի մը մէջ։

Մեռաւ Ջոհրապ ի Վերսայլ 1829 մայիս 8 ին, կտակելով Ասիական ընկերութեան 500 ֆր. գումար մը։ Ժամանակին նախարարապետը Կիզոյ՝ գերեզմանին վրայ հայերէն ու գաղղիարէն արձանագիր մը դնել հրամայեց։

Հայագէտն Եուգինէոս Պորէ «Ասիական» օրագրին մէջ (1835, հատ. ԺԵ. էջ 572–76) հետեւեալ գովութեան խօսքերով կը դրուատէ զՋոհրապ. «Երախտապարտ ըլլալու ենք իր յիշատակին՝ որ այնչափ նշանաւոր էր իր ազգային լեզուին և անոր հմտութեան մէջ. և շնորհակալութիւննիս յայտնել յանուն այն երիտասարդ հայագէտների որոնց թիւը օր ըստ օրէ աճելու վրայ է ի

Գաղղիա։ Վասն զի Հայոց գրականութեան նկատմամբ աշխատողաց մէջ ամենէն արդիւնաւորներէն մէն է այս գիտնականը, և իր երկասիրութիւններն կը կրեն զկնիք խղճամիտ և բուն գիտութեան »։

Ասոնք են գաղղիացի Շրուտմպֆ հայագէտ բանասիրին Զրպետի և իր ժամանակին անցից վրայ հաւաքած և աւանդած տեղեկութիւններն։ Առանց ուզելու իր արժանիքէն վեր գիտութիւն և արդիւնք մը ընծայել Զրպետի, մեզի կ'երեւի թէ նոյն ատենուան տիրող բանասիրական կուսակցութեան ոգւոյն հետեւանք մը եղած է գրեթէ բռնադատուիլը թողուլ զուսուցչութիւն հայ լեզուի ի նորահաստատ դպրոցին արեւելեան լեզուաց Փարիզու. և իրեն դէմ ցուցուած հակառակութեան գլխաւոր պատճառը կամ այն էր որ նոյն պաշտաման հետամուտք պակաս չէին, և կամ գաղղիացւոյ մը կը փափաքէին որ յանձնուի այն, ինչպէս դպրոցին սահմանադրութիւնը կը թուէր պահանջել, նախամեծար սեպելով քան զօտարս։ Սակայն հարկ է խոստովանիլ թէ իր արդիւնքն ունի Զրպետ, հայ լեզուի ուսման ներմուծմանն և յառաջադիմութեանն ի մայրաքաղաքին Գաղղիոյ։

Մեր այս ենթադրութիւնը կ'արդարացընէ իր յաջորդներէն մէկը, Տիւլորիէ, հետեւեալ խօսքերով. «Նշանաւոր էր նա, կ'ըսէ, զարգացեալ և գործունեայ հանճարովը. իր աշխարհին պատմութեան և գրականութեան ոչ անտեղեակ. միայն՝ ինչպէս շատք յարեւելեայց, չունէր այն քննադատական ոգին՝ ինչ մտքով որ մեք եւրոպեանք կը հասկընանք, և աւելի ընտանի ըլլալով հայ արդի լեզուին, քան հնոյն և գիտնականին։ Այս բարեմասնութիւնք և թերութիւնք յայտնի կը նշմարուին 1823 ին հրատարակած մեծահատոր Քերականութեանը մէջ, զոր ոչ այնչափ գիտնական ոճով հաւաքեր է ի համ-

*անուն գրութեանց Միքայէլ Չամչեան և Գաբրիէլ Ա-
ւետիքեան Մխիթարեան հարց։ Բայց յայնմ ժամանակի
այս նկատմամբ տարրական ուրիշ երկասիրութիւն մը
չըլլալուն, համեմատական օգտակարութիւն մը ունէր այս
գրուածք՝ զոր չճանչնալ՝ անարդարութիւն է։ Յունական
հնութեանց յիշատակարաններէն մէկը, զորս Հայք ի-
բացուցին, Դիոնեսիոսի Թրակացւոյ քերականութիւնն է,
հաւանականաբար շարագրուած ի Հռովմ, ուր յաւուրս
Պոմպէի և Կեսարու կը վարժապետէր հեղինակն։
Գրքիս թարգմանութեան ատեն զանազան յաւելուած-
ներ եղած են անդստին ի հինգերորդ դարէ, հայ լե-
զուի յարմարցընելու նպատակաւ։ Ջրպետ (Փարիզի)
արքունի մատենադարանին երկու գրչագրացը մէջ՝ այս
թարգմանութեան մասն մը գտաւ ընդարձակագոյն քան
զհատուածս բնագրին զոր Փաբրիկիոս հրատարակած
էր յեօթներորդ հատորի յոյն Մատենադարանին, զոր
տպագրութեամբ ի լոյս ընծայելով ճոխացոյց Գաղղիոյ
հնագիտաց ժողովոյն՝ որոյ անդամ էր, Յիշատակարա-
նաց հաւաքումը»։*

*Յառաջ բերենք՝ առ բարեկամս իւր ուղղած քանի մը
նամակներէն, զոր ունինք, հետեւեալ տեղեկութիւններն,
որ չեն պակաս հետաքննականք ըլլալէն՝ հայկական լե-
զուի աթոռոյ հաստատութեան և գէթ նոյն ժամանա-
կաց համար յառաջ բերած արդեանց վրայ։ Իրեն քիչ
պատիւ չէ Սէն-Մարդէնի նման ուսումնական և բազ-
մահմուտ հայագէտ մը նախ իրեն աշակերտ ու ապա
աշխատակից ունենալը։*

*Յ՛ 12 դեկտեմբ. 1812 տարւոյն կը գրէ. «Զհաստա-
տութենէ դպրոցի հայկազեան բարբառոյ՝ դեռ զոչինչ
գրեցի. և այս վասն ոչ գիտելոյ իմ և ես զորպիսու-
թիւն ապագայ ելից նորուն. այլ այժմ յորդորիմ ծա-
նուցանել սաստ ստուգութեամբ ինչ. զառաջինն հաստա-
տեալ այս դպրոց յ՛3 հոկտեմբերի 1809 հրամանաւ նա-
խարարին ներքնային իրաց տէրութեանս, բարձեալ ե-*

ղեւ ի Նմանէ զկնի չորից ամաց, իբր ո՛չ յոյժ պիտանի, պատճառաւ ոչ ունելոյ Հայոցս զիշխանութիւն թագաւորական. ապա յ'8 դեկտեմբերի 1810 ժամանակեայ հաստատութեամբ՝ որպէս նախկինն, կրկին անգամ վերստին հաստատեցաւ հրամանաւ նոյն նախարարութեան իբր հարկաւոր իմն լեզու յինչ ինչ իրս: Վերջապէս յետ կրելոյ և միանգամայն յաղթելոյ բազում ընդդիմութեանց ցուցակօք գրուածոց՝ հաստատեալ եղեւ սոյն դպրոց ի 27 փետրուարի տարւոյս հրովարտակաւ կայսեր՝ որպէս օրէնք. և այնպէս կարգեցաւ ուսումն լեզուին մերոյ՝ համադաս ընդ լեզուացն տաճկաց, պարսից և արաբացւոց՝ որք բաղկացուցանեն զվարժարանն արեւելեան բարբառոց, կարգեալ ի պէտս քաղաքական և վաճառականական առընչութեանց »:

Ի 4 փետր. (1815). « Դպրութիւն լեզուի մերոյ և գրականութեան՝ վերաճանաչեալ ի տէրութենէ և ի համալսարանէ ազգին՝ ըստ որում լեզու սուրբ, բուն և հնագոյն, սկսեալ եղեւ ի սկսանել դպրական ամի, մինչ ի նոյն դպրոցի, որոյ նպատակն է ուսումն լեզուաց և իրակութեանց դիւանաց արեւելեան ազգաց: Շնորհապարտ եմք առ ազգս այս արդարեւ, որ յարտաքսելն ի դպրոցէս զդպրութիւն յունական լեզուի և յունազնեայ վարժապետի, զմերայինս պահել յօժարեցաւ ի մասնաւոր իմն շնորհ առ մեզ, և ի պատճառս բարեբարոյութեան ազգին մերոյ, և յառաջադիմութեան հաւատարիմ գրականութեան արեւելեան աշխարհաց »:

Ուրիշ նամակի մը մէջ ալ. (22 դեկտ. 1815). « Յարգութիւն հայկական գրագիտութեան և ծանօթութիւն լեզուի մերոյ յաւելանան աստ հետզհետէ. կարգեալ գոլով ի թէութենէ իմն՝ որ աւելի ի յառաջադիմութիւն հրապուրէ, քան յընդ կրունկն դառնալ. վասն որոյ խնդրեն զինչ և իցէ հայկազեան գրեանս ընտրողաբար, մանաւանդ զայնս որ վերաբերին ի գիտութիւն լեզուի, տաղաչափութեան, պատմութեան, աշխարհագրութեան,

Հնախօսութեան և այլ արտաքին բանասիրութեանց, նաեւ ոմանց եկեղեցական գրականութեանց... Ազգս այս բնուստ գործունեայ և յօժարակամ ի փոխել կամ ի յաւելուլ զնպաստս մտաւորական կրից առ ի չերեւիլ ստորին, աւելի աժխոյժութեամբ երկասիրէ զգիտութիւնս։ Ցայտնի է թէ կաճառք գրագիտացն Եւրոպիոյ՝ իւրեանցն սեպհական արդեամբք զբազումս արդասաւորութիւնս և զվերականգնումն անուան և գրագիտութեան յունաց համբարեցին, մինչեւ տալ իսկ նոցա զդիւրութիւն և զյորդոր ի յուսմունս։ Ապա քանի՛ հաճոյական լինէր ձեզ և մեզ, եթէ գրականութեան ազգի մերոյ. և եւս այսպիսւոյ իմն վիճակի էր հանդիպեալ կամ մերձեցեալ...

« Զդպրոց մեր միշտ հաստատուն ի նոյնութեան՝ բացեալ ի հինգ ամսոյս՝ յետ զրաւելոյ զօրավորական արձակուրդ ժամանակս՝ սկսաք զկարգ դասատուութեանց։ Յ'9 ամսոյս ընտրեալ եղէ անդամ գործակալ ճեմարանին Թագաւորական ընկերութեան հնագիտաց Գաղղիոյ (Académie de la Societé royale des Antiquaires de France)․ ապա յ'18 ընկալայ զհրովարտակն, ի յ'19 զընդունումն ըստ սովորութեան։ Ճեմարանս ի հնումն կոչէր Կելտեան (Académie C ltiqu), և ի 1805 ընկալաւ զնոր սահմանադրութիւնս և զբազում ընդարձակութիւնս. և ի 1816 զայլ Թագաւորական արտօնութիւնս։ Վարժարանն հնութեան և յիշատակարանաց Գաղղիոյ (Le Musée des Antiquités et des Monuments français) է ընդ պահպանութեամբ նորա, յորում է և դամբարանն երանելի հոգւոյ Թագաւորին մերոյ Լեւոնի Զ․ ճեմարանն պարապի հասարակօրէն ի վերայ հնագիտութեանց, պատմութեանց, աշխարհագրութեանց, յիշատակարանաց, ժամանակագրութեանց և այլ բազում բանասիրական հմտութեանց »։

Այս նամակք ուղղեալ են առ մեծարգոյ Աւետիքեան վարդապետն մեր, որ և առ նոյն Զրպետեան ուսուցիչ ուղղեալ թղթով մը (1811, նոյեմբ. 11) կը փափաքէր գիտնալ թէ « Ցակնարկել մեր զԲառարան երեւելի արանց, տեսաք ինչ ինչ պատմական կամ գրաբանական ի յօդուածսն մատակարարեալս ի ձէնջ՝ անծանօթս ի մէնջ մինչեւ ցայժմ, և ոչ հանդիպեալ ի յիշատակարանսն գտեալս առ մեզ. Նմին իրի ցանկալի էր մեզ լսել զուստն, կամ զյորմէն: Օրինակի աղագաւ, յիշեացուք զեղեալն ի յօդուածն Աբյան, մի յաշակերտաց թարգմանչացն, զորմէ ասի թարգմանեալ զգործ մեծին Աթանասի, և ճառ մի ընդդէմ կրակապաշտութեան, և մի ի վերայ սրբոյն Պաւղոսի, և մի ի Համբարձումն Քրիստոսի: Այլ և ի յօդուածն Ղուշուբէն, ասի սորա թարգմանեալ զժամանակագրութիւն Յուլեայ Ափրիկանոսի, և այլ եւս գործք: Զայսոսիկ և զայսպիսիս, որոց յիշատակ չերեւի ի մերում գրատան, և ոչ այդր ի կայսերականն կամ ի թագաւորականն, ցանկայաք իմանալ յորո՛ց աղբերաց տեղեկացեալ ձեր, և կամ եթէ կայցէ՞ յիշատակ ի գրատունս որք այդր, և մոռացումն լեալ իցէ նշանակել ի Բառարանին, խնդրեմք շնորհել մեզ տեղեկութիւն »:

Առ որ կը պատասխանէ Զրպետ նոյն տարւոյն դեկտ. 20 ին գրած նամակաւն. « Վասն տեղեկութեանցն զոր ցանկայք գիտել թէ ուստի՛ կամ յորմէ՛ մատենէ հանեալ իցէ իմ զյիշատակարանս ոմանց գրուածոց և թարգմանութեանց Արձան և Ղազարիկ թարգմանչաց մերոց՝ որպէս և այլոց, պարտիմ ծանուցանել թէ յոչինչ մատենէ կայսերական գրատան ունիմ զայնս, այլ ի հատուկտոր բանից ինչ թողեալ ի վերայ Հայոցս՝ ի Հ. Մկրտչէ ումեմնէ Գաբրիէլեան ի կարգէ գաբուչինաց,

որ երբեք աւելի վարժեալ ի հայկական գրչութիւնս՝ քան զայլ օտարազնեայս․ որ արար զբառարան ինչ ի Հայ լեզուէ ի լատին և յիտալական լեզուս, և զայլ իմն բառարան ի լատինականէ ի հայ։ Գրեանք սորա՝ թէ՛ ձեռագիր և թէ տպեալ, անցին նախ ի ձեռս Հ. Գ. Վիլլաֆորայ, ապա գրեան երկոցունց սոցա, զորս Լուատէ տեսեալ է, որպէս և բառգիրք երկրորդ անձինս... միանգամայն և ուրուագիծ ծանօթութիւնք ի վերայ ձեռագիր մատենից Հայոց թողեալ ի Վիլֆուսա հայասիրէն, և այլ ինչ մանրակատար բանք մինչեւ Նամակք եւս անցին ի ձեռս իմ, և Մարգէն անուն աշակերտին իմոյ։ Այլ վերոյիշեալ հատուկտիր գրուածն՝ յինն երեսս պարունակեալ, տայ զանուանս անձանց և գրուածոց Հարիւր տասն հեղինակաց Հայոց»։

Հարցմունք մ՚ալ կ՚ընէ նոյն իր բազմահմուտ թղթակցին․ «Ցանկամ յոյժ, կ՚ըսէ, ծանօթ առնել զիս եթէ տեսեա՞լ է ձեր զդոյզն ինչ վկայութիւն ի յոյն կամ յարաբացի հեղինակս՝ արքայ արքայից անուանելոյ ոմանց թագաւորաց մերոց Բագրատունեաց․ զի որպէս յայտ է ձերումդ իմաստութեան՝ Զմշկիկ հայկազն կայսր ի Նամակին որ առ Մաթէի եդեսացւոյ՝ զայս վերտառութիւն տայ թագաւորին մերոյ Աշոտոյ երրորդի․ այլ ոմն ի համալսարանէ տեղւոյս՝ ինձ մեծապէս ծանօթ և բարեկամութեամբ լծակցեալ, ընթերցեալ զայս բան ի թարգմանեալն յայն Նամակ, գրեաց յանցեալ աւուրս զերկար թուղթ ինչ առ Մարգէն աշակերտն, ցուցանելով անկարելի իմն լինել գոռոզութեան յունաց՝ տալ զայնպիսի իմն վերտառութիւն արքայից Հայոց, մինչեւ յերկբայս դնել զհարազատութիւն բարեմիտ մատենադրին մերոյ Մաթէոսի երիցու․ և հայասէրն Մարգէն բերեալ մատոյց ինձ վաղվաղակի զայն թուղթ․ որում փութացայ տալ զպատասխանի... այլ ցանկամ նորոգել զայս բան յայլում տեղւոջ՝ վկայութեամբ օտարասեռից եւս։ Փափաքելի է ինձ դարձեալ գիտել թէ իցէ՞ ի

ձեզ արդեօք ծանօթութիւն ինչ ի վերայ դրամոց տպե-լոց յանուն Թագաւորացն մերոց Բագրատունեաց և Ա-ղուանից»։

Այս հարցափորձութեանն ալ հետեւեալ պատասխանը կ'ընդունի (6 մայիս, 1812). «Ընդ նախընծայ պտուղս հայասէր աշակերտացդ՝ ուրախութիւն յոյժ ընկալայք, իբրեւ ընդ երախայրիս բազմաջան մշակութեան վար-ժապետիդ։ Հաճութեամբ սրտի տեսանել ախորժեմք զԹարգմանութիւն Նամակի Զմշկիկ կայսեր առ մերս Աշոտ Թագաւոր. այլ ոչ զարմացայք ընդ դիմադրութիւն իմաստնոյ ուրումն համալսարանի քաղաքիդ՝ յաղագս որթոյից որթոյ կոչելոյ հոռոմին զհայն. ոչ անսովոր է առ հնազէտս՝ յուզել խնդիրս և վէճս կամաւորականս յա-ռաւելութիւն բացայայտութեան առաջիկայ իրացն. որ-պէս կարծեմք և իմաստնոյ առնդ յայսմ պատճառէ շարժել զընդդիմաբանութիւնն. ոչ ապացոյցս ինչ պատ-մականս ունելով ի ձեռին, այլ միայն յազգային բա-ռուցն յունաց առեալ պատճառաբանութիւն։ Վայելչա-բար ցուցեալ է ձեր զանկեղծութիւն բանից Նամակին ի հարազատ պատմագրաց մերոց, առաջի արարեալ զընաւորութիւնս ազգիս՝ անպարծ լինել յիւրական պատ-մութիւնսն, զուցէ առաւել փոքրկացուցեալ քան զար-ժանն, ուր ընդ հակառակն յունաց և հռովմայեցւոց սեպ-հական տեսանեմք ի պատմութիւնս ազգաց իւրեանց թուեցանել զգրիչս ի վեր քան զգլուխ պատմելեացն։

«Իսկ զոր հարցանէք՝ յիշատակս ինչ հաստատու-թեան ունել այսր վերտառութեան, ահա յերկու յոյն մատենագիրս գտանեմք յունական բառիւ զնոյն իմաստս. որոց պատմագրելով զերթն Աշոտոյ Բ ի Կոստանդնու-պոլիս, կոչեն զնա որդի τοῦ ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων որ է ըստ հայումս իշխանաց իշխանին։

«Ապա եթէ յազգային բառուց կամիցիմք խորհրդա-բանել, թող անկարելի համարեցի զառողութեան յու-նաց իշխանաց իշխան մակագրել զհայն։ Սակայն գիտացէ

զի Յովհաննէս Չմշկիկ ոչ էր յոյն արեամբ, այլ հայկազն. և իբրև ազատ ի յունական բարուց՝ ոչ անպատիւ ինքեան համարէր՝ զիւրն համազգի պատուաբանել։ Թողում ասել զի յԱշոտոյ երկրորդէ սկսեալ էր ըստ այլազգեաց Շահնշահ անուանել զԲագրատունի թագաւորս մեր, և Չմշկիկ կայսր ըստ ընկալեալ սովորութեանն մականուանէր զԱշոտ Գ։...

« Այլ առ երկրորդ հարցուածդ՝ որ յաղագս դրամոց Բագրատունեացն և Աղուանից, ոչ ունիմք տալ բնաւ ծանօթութիւնս ինչ փափաքելիս. այլ՝ որպէս յուսադրութիւն է՝ թերևս այն որ զիշխանութիւն ժամանակաց ունի ի ձեռին, յերևան ածիցէ յերբեմն ժամանակի ի շտեմարանաց աւերակացն Հայաստանի »։

Այսչափ ինչ, իբր փշուրք 'ի մեր մատենադարանաց, ի հաւաստիս հմտութեան և բանասէր ախորժակաց Ջրպետի։

Կը թուի մեզ քանի մը խօսք աւելցընել իր երկասիրած Հայ լեզուի քերականութեան վրայ, զոր չենք համարիր անստգտանելի. միայն անաչառ քննադատից կը յիշեցընենք թէ գրեթէ առաջին փորձ մ'է մեր լեզուն հիմնաբար ծանօթացընելու արևմտից, և որոյ մէջ է իւր գլխաւոր արժէքը և հեղինակին արդիւնքը։

Գիրքը հրատարակուած է ի Փարիզ, ի 1823, հետևեալ գաղղիական և հայ խորագրով. Grammaire de la langue Arménienne, où l'on expose les principes et les règles de la langue, d'après les meilleurs grammairiens, et les auteurs originaux, et suivant les usages particuliers de l'idiome Haïkien; rédigée pour les Elèves de l'Ecole Royale et spécial des langues orientales vivantes, près la Bibliothèque du Roi; par J. Ch. Cirbied, Arménien, professeur royal de lan-

gue arménienne en la même Ecole, etc. «Քերականութիւն Արամեան լեզուի, յորում բացատրին սկզբունք և կանոնք Արամեան լեզուին ըստ հեղինակութեան ընտրելագոյն Քերթողաց, ուղղախօս Մատենագրաց և սեպհական սովորութեանց հայկական բարբառոյ, յօրինեալ ի պէտս ուսման աշակերտացն արքայական և մասնաւոր Դպրոցի արեւելեան լեզուաց թագաւորական Գրատան, ի Ցակովբայ Շահան Ջրպետեան յեղեսացւոյ» և այլն:

Ի սկիզբն գրոցն գրուած յընդարձակ յառաջաբանին կ՚ըսէ (յ՚էջ 47)․ «Գրեթէ դարէ մը ի վեր հայկական լեզուի օգտակարութիւնը ճանչցուեցաւ ի բազմաց, և մանաւանդ յիմաստնոց Գաղղիոյ, Գերմանիոյ և Անգղիոյ․ սակայն մշակութիւնն խիստ անկատար կերպով եղած է: Ոմանք յոյժ թեթեւաբար կը դատէին, ինքզինքնին բաւական հմտացած կարծելով, երբ հազիւ ընթերցումը գիտէին և քանի մը բառից նշանակութիւնը: Այլք իմաստնագոյնք և առաւել լուսամիտք, խելամուտք էին թէ յորում է լեզուի մը ծանօթութիւնը, և թէ ինչ պէտք է զայն ձեռք բերելու համար, սակայն իրենց ալ ամէն հարկաւոր միջոց կը պակսէր, իրենց դէմ ելած արգելից յաղթելով, յաջողութեամբ և օգտիւ մշակելու զհայկականն: Այդ նպատակին հասնելու համար չունէին ընտիր բառգիրք մը լատին կամ գաղղիական բացատրութեամբ, և ոչ կատարեալ քերականութիւն մը որով կարող ըլլան ծանօթանալ լեզուին սկզբանց, կանոններուն և ոճից: Գիտնականքն Վիլլոտ, Պրէններ, Շրօտէր, Վիստոն եղբարք, Վիլֆռուա, Լուռտէ, կը խոստովանին կրած դժուարութիւնն, և այն աշխատանք զոր ունեցեր են՝ հայ մատենագիրներն քիչ շատ հասկընալու համար: Հայագիտաց մէջ՝ ամենէն աւելի այգ աշխարհին մատենագրաց ընտանեցողը, զանոնք լաւ հասկցողը, ըստ մեզ է առաջինի և համեստ քահանայն Վիլֆռուա․ իմաստուն արեւելագէտն, որ անցեալ դա-

րուն կիսուն մանրամասն ցուցակ մը յօրինեց (Փարիզու) արքունի մատենադարանին մէջ գտնուած հայ ձեռագիր կամ տպագրեալ մատեններ։ Այս երկասիրութիւն աչքէ անցուցած ատեն՝ հմուտ ընթերցողը կը հանդիպի յաճախ վրիպակաց կամ բնագրին իմաստից հակառակ նշանակութեանց. բայց մի և նոյն ժամանակ հաճոյական զարմանք մ'ալ կը զգայ, տեսնելով գաղղիացի մը այնչափ ծանօթացած հայ մատենագրաց ամենազգի լեզուին, երբեմն ամենէն աւելի դժուարին տողերն ալ հասկընալով, և որոյ համար խորունկ ուսումն կը պահանջուի։ Բոլորովին օտար էր իրեն լեզուն՝ որոյ ուսմանն հետամուտ էր. և այսպիսի հետազօտութեանց պարապած ատեն՝ չունէր դեռ եւս հիմա ձեռուընուս տակ գտնուած ընտիր քերականութիւններն ու բառգիրք։ Իր արդեանց վրայ այս ակնարկութիւնն ընելով՝ պարտք կը սեպենք յայտնել մեր հիացումն և երախտագիտութիւն այս հմուտ հայագիտին անուան և յիշատակին՝ յարժանաւոր մեծարանս և ի պատիւ »...։

ԼԸՎԱՅԵԱՆ ՏԸ ՖԼՈՐԻՎԱԼ

Զրպետ երեք տարուան արձակուրդի հրամանէն ետքը չդառնալով ի Փարիզ, իր փոխանորդը Պօղոս Էմիլ Լըվայեան տը Ֆլորիվալ, 1830 սեպտ. 4 հրամանագրով մը հայ լեզուի ուսուցիչ դրուեցաւ։ Հրովարտակաց դպրոցին (Ecole des Chartes) ու յետոյ Արեւելեան կենդանի լեզուաց վարժարանին մէջ իր ուսմանց ընթացքն աւարտած էր (1821–28), ու 1831 ին համառօտ գրուածք մը հրատարակեց հետեւեալ խորագրով. « Ողջակիզի Հայոց դէմ 1828ին ի Կոստանդնուպոլիս տրուած հալածանաց պատմութիւն ». (Exposé des persécutions exercées en 1828 à Constantinople contre les catholiques Arméniens.

Հրատարակեց դարձեալ երկոտասաներորդ դարու հեղինակ՝ Մխիթարայ Գօշի առակաց գաղղիական թարգմանութիւնն *, ու Մխիթարեան ուխտին հիմնարկութեանն ու նպատակին վրայ համառօտ երկասիրութիւն մը։ Փափաքելով ուղեւորութիւն մը ընել ի Հայաստան, 1834ին արձակուրդի հրաման խնդրեց. բայց Վենետկոյ սրբոյն Ղազարու կղզիէն անդին առաջ չերթալով, հոն քիչ մը ատեն գեգերեցաւ հայկական ուսումը կատարելագործելու դիտմամբ. և այն առթիւ՝ Մխիթարայ ուխտին իբր ուսումնական անձ յօդացաւ։ Բացակայութեանն ժամանակ՝ փոխանորդ դրաւ զԵւգինէօս Պորէ, և որոյ վրայ քիչ ետքը առիթ պիտի ունենանք խօսիլ։ 1836ին հրատարակեց ի Փարիզ Մովսիսի Խորենացւոյ պատմութեան գաղղիարէն թարգմանութիւն մը, պակասաւոր ու շատ անհարազատ. այնչափ որ բռնադատուեցաւ անհետ ընել զայն՝ վերցընելով ի վաճառմանէ. ու 1841ին հայերէն բնագրով ու գաղղիարէն ընտրելագոյն թարգմանութեամբ նոր հրատարակութիւն մը ընել ի Ս. Ղազար, իրեն աջակից ունենալով զԳաբրիէլ վարդապետ Այվազովսքի, հետեւեալ խորագրով. Moïse de Khorène, auteur de Ve siècle; texte arménien et traduction française, avec appendice contenant notice geographique precis de toute l'histoire d'Arménie. — Tableau de la littérature arménienne.

*
* *

« Հայկական լեզու, — կ՚ըսէ թարգմանիչն ի յառաջաբանին, — մայր ու հնութեան մէջ իր նախանձորդը չունեցող լեզու մը, կրնար յունական մատենագրութեան հաւասարապատիւ հռչակաւոր անձնաւորութիւնք ներ-

* Թէպէտ յիշատակուած կը գտնենք այս թարգմանութիւն, բայց տեղ մը հանդիպած չենք անոր, որով հաւանական կը թուի մեզ թէ երբէք հրատարակուած չէ։

կայացընել մեզ, եթէ զայն գործածող հեղինակաց ամէն երկասիրութիւնք հասած ըլլային ձեռուընիս։

« Նկատելով զայն իբրու արմատական, հայ լեզուն անթիւ բառեր կը բովանդակէ, յորմէ թուին յառաջագայիլ լատին այլեւայլ բառեր, համազօր նշանակութեամբ։ Օգտակար լեզուագիտական տեսակէտով, պատմական այլեւայլ խնդիրներ ալ իրենց լուծումը կը գտնեն։ Ո՛րչափ յիշատակագիրք յօրինուած են Սալլուստիոսի այն հատուածը մեկնելու՝ յորում կ'ըսէ թէ Մարաց ազգին անուն և տոհմ ի Մեդաց առաջ եկած է, մինչ ի հայ լեզուի Մարք կը կոչուին Մեդք։ Այլեւայլ խնդիրք եղած են նմանապէս Բրետոնաց և Կելտաց վրայ։ Տակիտոս կ'ըսէ թէ լեզունին նման է Կիմբրաց, և սոքա և Կիմմերեանք, ըստ Պոսիդոնիոսի՝ զոր մէջ կը բերէ Ստրաբոն, մի և նոյն ժողովուրդք են։ Ըստ Սիւնկելլոսի՝ Գոմեր է նահապետ կապադովկացւոց. ինքն է դարձեալ Կելտաց նահապետն ըստ Յովսեպոսի։ Եւ ստուգիւ՝ Նոյայ թոռը՝ զոր Գոմեր կ'անուանենք, առ Հայս Գամեր կը կոչուի, և մեր ըստ յունաց կապադովկացիք կոչուածներն՝ Գամիրք կ'ըսուին հայ լեզուի և պատմութեանց մէջ։

« Մեր այս ըսածներէն կը հետեւի որ հայկական լեզու կարծուածէն աւելի արժանաւոր է ոչ միայն լեզուագիտաց մտադրութեանն, այլ նաեւ պատմական բանասիրութեան պարապողաց։

« Կրնայ թերեւս ըսուիլ թէ իր ծագումը ինչուան ի Նոյ բարձրացընող ժողովուրդ՝ չորրորդ և հինգերորդ դարերէ շատ յառաջ յիշատակարաններ պէտք էր որ ունենար։ Բայց մէկմէկու ետեւ հասնող աղէտք ի վերայ Հայաստանի, և շարունակեալ արշաւանք և աւարառութիւնք, դիւրաւ կրնան բացատրութիւն մը տալ թէ ինչպէս ամենայն ինչ որ յառաջ քան զհասարակաց թուականութիւն և անոր առաջին դարերուն մէջ, անհետացեր վերցուեր են...

«Անով հանդերձ՝ հայկական մատենագրութիւն ճոխ և գեղեցիկ նուիրական տեսակէտովը, ունի նաեւ պատմական երկասիրութիւնք՝ զորս արժան է ուսումնասիրել, ոչ միայն յոյն և հռովմայեցի մատենագիրներէ մոռցուած կամ արժանապէս չյարգուած ժողովրդեան մը տարեգիրքը ճանչնալու համար, այլ նաեւ աւելցնելու կամ ուղղելու համար անոնցմէ տրուած տեղեկութիւններն զոր ունինք ասորեստանեայց, մարաց, պարսից, յունաց և հռովմայեցւոց վրայ։

«Խիստ յերկար կ'ըլլայ հայ պատմագրաց բոլորին վրայ նաեւ համառօտաբար խօսիլը. բաւական համարինք միայն մէկուն արժանիքը յայտնել.— Խորենացւոյ՝ հինգերորդ դարու մատենագրին, Հայոց պատմահօր, զի իրմէն ընդունուած և աւանդուած են մինչեւ իր ժամանակաց դէպքերու պատմութիւնը։... Բարեկամ և սիրող ճշմարտին, ոչ երբէք կը խարդախէ զայն ի շնորհուկս իր դարուն մեծ անձնաւորութեանց. Սահակ Բագրատունւոյ կ'ընծայէ իւր գիրք, որոյ խնդրանօք յօրինած էր. և հեռի յամենայն մարդահաճոյ և շողոքորթիչ բանից, կ'ըսէ իսկ թէ ոմանք՝ անարժանք անհաւատարմութեան, ուզեր են Հայկայ ցեղէն իջեցընել Բագրատունեաց տոհմին սկզբնաւորութիւնը. բայց ստուգութեան հետքն անգամ չիկայ այդ կարծեաց մէջ։ Առանց ուզելու ձրի կամ շողոքորթութեամբ ժողովրդականութիւն վաստըկիլ, կը մեղադրէ՝ երբ հարկ տեսնէ, զթագաւորս, զազգն՝ ուսմանց անսիրելութեան համար խըստիւ յանդիմանելով, որ որչափ ալ ջնջուած կրնան կարծուիլ ապագային մէջ արտադրած ընտիր մատենագրաց բազմութեամբ, բայց այդ յանդիմանիչ խիստ խօսքերն ալ՝ նշանակ և հաւաստիք են պատմագրին անկեղծութեանը, և այլ դիպաց մէջ հայ ազգին և ժողովրդեան տուած գովութեանց ստուգութեանը։

«Կը պահէ նա զստուգախօսութիւն ի պատմագրութեան, և իր յատուկ մեծվայելչութիւնը։ Կրնայ երբեմն խա-

բուած ըլլալ, բայց ոչ երբեք խաբող ։ Եթէ Սէն-Քրուայի հետ գտնուեցան կարծողք թէ Խորենացի յաճախ Հերոդոտեայ դիւրահաւանութիւնն կը ցուցընէ, և թէ զարմանալեաց պատմութիւններ կը յօդէ, մենք կ՚ըսենք թէ այդ մեղադրութիւն չէ իրաւացի. զի ինչ որ առասպելական երեւոյթ ունի, զայն տարակուսելով մէջ կը բերէ. և եթէ ժողովրդային աւանդութիւններ կ՚աւանդէ, վասն զի գիտէ թէ հաճոյական են անոնք Սահակայ Բագրատունւոյ ։ Մեք (գաղղիացիքս) ամենայն խնամօք կը հաւաքենք մերիններն, և գոհութիւն կ՚իմանանք թէ հին ժողովրդեան մը պատկանածներն կարենանք ծանօթացընել. զի ազգի մը ժողովրդական աւանդութիւնք՝ կենդանի պատկերք են իրեն անցելոյն, հոգւոյն և սրտին...

« Բայց դրական դպրոցը՝ եթէ պատմութեանց մէջ միայն ճշմարիտն ու ճշմարտանման կ՚ուզէ փնտռել, և ըստ բնական կարգի իրաց, թող պատռէ, ոչնչացընէ եթէ կը համարձակի՝ մեր միջնադարեան գրչագիրքն, այն գեղեցիկ առհաւատչեայքը մեր նախնի հարց բարեմտութեան, պարզութեան և կրօնից. ոչնչացընէ այն սրտաշարժ և բարեպաշտիկ զրուցաց գրքերն՝ զորոնք ամէն օր մոռացութեան փոշիներէն ի նոր կեանս կը վերածենք. ոչնչացընէ մեր ժամանակագիրքը, մեր հարց և մեր յատուկ պատմութիւններն. և եթէ այս բաւական չըլլայ, բոլորովին նոր ժողովուրդ մը կազմէ, այսօրուան ժողովուրդ մը, որպէս զի երիկեան տարեգրոց մէջ՝ զարմանալւոյ հետք մը չգտնուի ։

« Ստոյգ է որ Խորենացի պատմութեան գրոցը մէջ կարգաւորեալ դասաւորութիւն մը չունի, զի մերթ սկըսած պատմութեան թելը կը կտրէ, յետոյ միւսանգամ ձեռք կ՚առնու, ուրիշ տեղ մը աւարտելու համար. յիշատակներով լեցուն ծերունւոյ միտք մ՚է, և կը փութայ գրի վրայ առնուլ՝ այնպէս որ մտքին մէջ կու գան ։ Բայց ո՞վ կրնայ ըսել թէ Մովսէս միտք ունեցած չըլլայ ատենին ժամանակակից դիպուածներն կարգադրելով, նոր պատմական երկասիրութիւն մը ձեւացընել...

«Ինչ որ Նինոսի վրայ կը գրէ՝ աւելի ճշմարտանման կը թուի քան որ այլք ի պատմագրաց աւանդեր են նոյն Նինուէի թագաւորին վրայ. և եթէ Խորենացի Արամայ կ'ընծայէ ինչ որ Դիոդոր Սիկիլիացի Նինոսի, դիպաց կապակցութիւնք կրնան արդարացընել այս խոտորումը: — Շամիրամայ նկատմամբ, ինչպէս առ Խորենացւոյ՝ ուրիշ մատենագիրներէն ալ նոյնպէս հեշտասէր մէկը կը նկարագրուի: Հայաստանի մէջ կառուցանել տուած հրաշալի քաղաքին վրայ զուրցուածներուն մէջ՝ չափազանցութիւն չիկայ. ցայսօր կեցած են ճանապարհորդքը հիացընող աւերակք... Շամիրամայ մահն ալ՝ կ'երեւնայ թէ ի Խորենացւոյ աւանդածին պէս եղած ըլլայ. Զրադաշտ ոչ եւս խորհրդական մէկն է. այլ նենգամիտ պաշտօնեայ, որ գիտէ զեղծանիլ Շամիրամայ վստահութեամբ, և ապա անոր վրայ պատերազմի կ'ելլէ: Յաղթուելով ի Շամիրամայ, բայց ամենակարող անոր որդւոյն Նինուասայ վրայ, առանց աշխատանքի կը հաստատէ ու կը տարածէ մոգակրօնութիւնը: Մարաց թագաւոր Աժդահակայ վրայ ալ՝ մինչ Հերոդոտ և Քսենոփոն կը թուին բոլորովին առասպելաբանել, Խորենացի ընդ հակառակն բնական անձնաւորութիւն մը կը ներկայացընէ զինքն: Գալով Կիւրոսի՝ Քսենոփոն իր դիւցազին վրայ ուրիշ դիւցազին ալ փառքը կ'աւելցընէ. այդպիսի յափշտակութիւնք յաճախ կը հանդիպին. և եթէ գիտենք որ Արտաշիսի առաջնոյ մահուընէն վերջը, Հայաստան միշտ նուաճեալ և ազատութիւնը կորուսած՝ չիկրցաւ իր յաղթականացմէ կորզել առնուլ անցեալ փառաց անուանքը որ իրմէ կապտուեցան, չենք զարմանար այն ատեն որ ըսուի մեզ թէ Կրեսոսի յաղթողը Կիւրոս չէ, այլ պարթեւն Արտաշէս, Հայոց թագաւորը: Թող որ Խորենացի, որ գիտէր նաեւ միւսն՝ Կիւրոսի ընծայուածին պատմութիւնը, մէջ կը բերէ ի հաւաստիս իւր բանից զՊոլիկրատ, զԵւագարոս, զԿամադրոս, զՓլեգոն, դժբաղդաբար կո-

րուսեալ պատմագիրքը, որք կ՚աւանդէին Կրեսոսի գերութիւնը յԱրտաշիսէ։ Յաղթողաց պատմութիւնը բնականաբար յարաբերութիւն ունի յաղթուողաց պատմութեան հետ, ուստի և Թագաւորք Պարսից յաճախ կը ներկայանան մեզ ի պատմութեան Խորենացւոյն։ Նոյնպէս Անտոնիոս կը պահէ հոն հռովմէական պատմութեան մէջ իր անձին տրուած նկարագիրը, և յաղթողն Թագաւորաց և Ժողովրդոց՝ Կլէոպատրա կոչուած կնկանէ մը կը յաղթուի։ — Հրէական ժողովրդեան տարեգրութիւններէն ալ մասն մի կը գտնենք ի պատմութեան Խորենացւոյ։ Իսկ նկատմամբ արեւելեան կայսերութեան, բազմաթիւ են յիշատակութիւնք. Կոստանդիանոսի դարձին, իր անունը կրող քաղաքին շինութեան, Թէոդոսի՝ հետաքննականք թէ՛ յոյն և թէ հռովմէական պատմութիւններու համար»։

Օտար պատմութեանց նկատմամբ ունեցած շահեկանութեանց վրայ խօսելէն ետքը, կը բացատրէ եռանդուն լեզուով մեր ազգային պատմութեան համար ունեցած ամենամեծ կարեւորութիւնը։

Լըվայլեան՝ այս նոր տպագրութիւնը ընծայեց Ռուսաց Նիկողայոս Ա. կայսեր, և ոսկեղէն մեծ մետալ մը ընդունեցաւ։

Քանի մը տարիէն առանձինն հրատարակեց Խորենացւոյ գրոց վրայ պատմական և աշխարհագրական ծանօթութիւնները, որ նշանակուած են վերը յիշուած խորագրին մէջ։

Ասիական օրագրին մէջ քանի մը յօդուածներ տալէն ետքը, 1843ին ի լոյս ընծայեց գաղղիարէն թարգմանութիւն Եզնըկայ Կողբացւոյ «Ընդդէմ աղանդոց» երկասիրութեան, հինգերորդ դարու յայտնի մատենագրին և աշակերտի սրբոյն Սահակայ և Մեսրովպայ։ Այդ թարգմանութեան մէջ ալ, որ մանաւանդ օտարազգւոյ մը համար ունի մեծ դժուարութիւններ, կը ջերանայ ի ճշդութենէ, ինչպէս յԱջեւեյեան հանդէս ուսումնաթերթի

ցոյց տուաւ Արման տը Վիկերինգ (de Wiekering) ի հատորն հինգերորդ յէջ 207–216։ Եւ յիրաւի, Թարգմանիչն շատ տեղ չիմանալով մատենագրին միտքը՝ սխալ իմաստներով խեղաթիւրեր էր անոր խօսքերը։

Տը Ֆլորիվալ Լըվայեան մեռաւ ի 1862․ և յաջորդեց զնա ի պաշտամանն Տիւլորիէ, որ քան տարի անընդհատ գրաւեց հայ լեզուի ուսուցչութեան պաշտօնը։

ԵԴ․ ՏԻՒԼՈՐԻԷ

Գաղղիոյ Դուլուզ քաղաքը ծնած էր նա ի 1807, և առջի բերան ղպտի լեզուի ուսումնասիրութեամբ պարապած․ 1838ին Անգղիա ղրկուեցաւ եգիպտական արձանաց ուսումնական հետազօտութեան։ Այդ պարապմանց միջոց բազմաթիւ ձեռագրաց հանդիպելով մալայերէն և յաւայական լեզուներով, փափաք և միտք ունեցաւ այդ լեզուաց ուսմամբ պարապիլ, և 1848ին դառնալով ի Փարիզ, հրաման ընդունեցաւ անոնց դասախօսութիւնն ընել Արեւելեան լեզուաց դպրոցին մէջ (1844)։ Գիտակ էր նա արաբ, հայ և ռուս լեզուաց։ Այդ վերջիններին ուսումը անհրաժեշտ էր հայերէնի հետամուտ արեւմտեան բանասիրաց համար, զի հայերէնի նկատմամբ շատ գրուածներ հրատարակուած կան այդ լեզուով։

Տիւլորէի գրուածներէն զանոնք միայն յիշատակելով գոհ ըլլանք, որոնք Հայաստանի պատմութեան և մատենագրութեան կը վերաբերին. և որ միայն բաւական են յարդարացընել Ռընանի գովեստը՝ զոր տուաւ Նմա Ասիական ընկերութեան 1882 տարւոյն յունիս 30 գումարման ատեն. «Արդի արեւելագիտաց մէջ սակաւք միայն կրցեր են Տիւլորէի նման իրենց բովանդակ կեանքը նուիրել այդ ուսումնասիրութեան»։

Հայերէնի ուսումն օր ըստ օրէ կը նուազէր և անկման վիճակի մէջ էր ի Գաղղիա։ Տիւլորիէ ուզեց ջանալ վերականգնել արեւելեան մատենագրութեան գեղեցկագոյն ճիւղերէն մէկը, և թողլով իր արդէն պատրաստած յաջորդաց մալայ ու յաւայական լեզուաց ուսմանց և մատենագրութեան ընթացքն յառաջեցընել, որոց նախկին կազմակերպողն էր, եռանդեամբ և սիրով ձգեց ինքզինքն բոլորովին նոր ասպարիզի մը մէջ, հայերէն լեզուի ուսման։ Պարագայք ալ յաջողութիւն կը խոստանային։ Մեծ հաստատութիւն մը, Սամուելի Մուրատայ դպրոցը, այդ անունը կրողին առատաձեռն տուրք և Մխիթարեանց ձեռքով և տեսչութեամբ կը հաստատուէր ի մայրաքաղաքին Գաղղիոյ, որք Տիւլորիէի մեծապէս օժանդակեցին չխնայելով ոչ խորհուրդ և ոչ ուսումնական օգնութիւն։ Հայոց ազգի պատմական հետազօտութեանց համար, որ իրեն գլխաւոր նպատակն էր, կայսերական մատենադարանն և ուրիշ հասարակաց հիմնարկութիւնք, խիստ սահմանաւոր և անքաւական աղբերք կը բովանդակէին. ուստի և իր ջանքն պիտի ըլլար զանոնք լրացընել, մեծ ծախքով գաղափարել տալով ուրիշ մատենադարանաց մէջ պահուած գրչագիրքը, և դժուարին ու ապերախտ աշխատանքն յանձն առնլով անձամբ օրինակելու դեռ անտիպ գրչագիրներն։ Վենետկոյ, Վիէննայի, Պետրպուրգի ու Մոսկուայի ձեռագիրք հաղորդուեցան Տիւլորիէի, որով յաջողեցաւ քիչ տարուան մէջ ամբողջ հայ պատմագրաց երկասիրութիւններն ձեռք ձգել։

Այս ջանից և փութոյն առաջին արգասիքն եղաւ հրատարակութիւնն (1849) համառօտութեան ժամանակագրի մը որոյ ամենամեծ կարեւորութիւնն յայտներ էին Սէն–Մարդէն և Գաթրըմէր անոր մէջէն քաղուած հա-

տուածներով, Միքայելի ասորւոյ։ Իր գրուածքը՝ ազգային ասորի լեզուաւ, դեռ չգտնուեցաւ. որով երեքտասաներորդ դարու մէջ եղած հայկական թարգմանութիւն՝ սկզբնագրի տեղ կը բռնէ այսօր։

Գրուածքիս խորագիրն էր, զոր ի 1849 հրատարակեց Տիւլորիէ ի Փարիզ, Extrait de la Chronique de Michel le Syrien, comprenant l'histoire des temps écoulés depuis la 8e année du règne de l'empereur Justin II, jusqu' à la 2e année de Léon III, dit l'Isaurien (523–717), traduite sur un manuscrit de la Bibliothèque imperiale։ Տիւլորիէի անկէ հանած հատուածը Յուստինոս Բ կայսեր իշխանութեան ութերորդ տարիէն կը ձգուի մինչեւ յերկրորդ ամ Լեւոնի Գ Իսաւրացւոյ (573–737), և հետեւաբար կը բովանդակէ զպատմութիւն Ասիոյ մէջ կատարուած մեծ յեղափոխութեանց միոյն. և պատերազմաց որովք Արաբացիք տիրեցին Պարսկաստանի, Սիւրիոյ և հիւսիսային Ափրիկէի, և յունական կայսերութեան արեւելից մէջ ունեցած գեղեցկագոյն գաւառաց։ Հեղինակին դիրքը, իբրու հալածեալ դաւանութեան մը պատկանող՝ յակոբիկ քրիստոնէից մարտիկ աղանդոյն, իր պատմութեան բուռն և դիւրայոյզ կերպարանք մը կուտայ, որով և մեզի համար շահագրգիռ և խկաշնորհ տիպ մը կ'ունենայ գործածած զանազան աղբերց նորութեամբ։ Թէ որչափ յարգի էր այս գրուած կրօնակցացն առջեւ, որոց և պատրիարք էր յԱնտիոք, յայտնի է ի բազմապատիկ փոխառութեանց Գրիգորի Աբուլֆարաճ, որոյ ժամանակագրութիւն հետեւողութիւն մ'է և չարայարութիւն իրեն նախորդին։

Տիւլորիէի այս հրատարակութիւն՝ սկզբնաւորութիւն մ'էր աւելի դժուար և երկար ժամանակի կարօտ երկասիրութեանց, բաց ի մերթ ընդ մերթ գիտնական և ուսումնական հանդիսից մէջ երեւցած յօդուածներէն, ի Հանդէսի Երկուց Աշխարհաց, յԱսիական Օրագրի, ի Նոր տարեգիրս ճա-

Նաղարճողքամբեան, Նպատակ ունենալով զՀին և զնոր Հայաստան, իր Նախնի վէպքն և ազգային երգեր, ազգին արդի վիճակին վրայ տեղեկութիւններ ի Թուրքիա, ի Ռուսաստան և յԱւստրիա, Ռուսաց տիրապետելուն ի վերայ միոյ մասին Հայաստանի, Կովկասու պատերազմին՝ և այլն, զորս յետոյ պիտի յիշենք։

***

Այս ամէն յօդուածներն մեծ երկասիրութեան մը պատրաստութիւն կրնային սեպուիլ, որոյ 1857 տարւոյն մէջ հրատարակուած յայտարարութիւնն ծանոյց էութիւնն ու վախճանը. և էր ընտրանաւ եղած հայ պատմչաց հրատարակութիւն մը հանդերձ գաղղիական թարգմանութեամբ ու ծանօթութեամբք։ Այսպիսի հրատարակութեան մը գաղափարը նոր չէր, այլ դարուս սկիզբէն այլեւայլ անգամ մտածուած և առաջարկուած։

Սէն-Մարդէնի և Ջրպետի խուզարկութիւններէ և հայ պատմչաց ոմանց քանի մը գրուածոց հրատարակութիւններէ ետքը, այս խորհուրդ և փափաք յայտնուեր էր գաղղիացի և ուրիշ բանասիրաց սրտին մէջ. ու արդէն 1809ին դեկտեմբեր 20ին հետեւեալ աղերսագիր կը ներկայացուէր Իտալիոյ Թագաւորութեան փոխարքային, Հակէր Ցովսեփայ՝ Փաւիայի համալսարանի տեսչին ձեռքով։

« Մեծափառ Տէր, Իտալիոյ Թագաւորութիւն՝ որ Ձեր արքայական մեծափառութենէ կառավարուելու բարեբաստութիւնն ունի, արեւելեան դպրոց մը կը պարունակէ յինքեան, որ թէպէտ բոլորովին կրօնային հրահանգաց պարապի, բայց կը թուի որ եթէ այս թագաւորութիւն յօժարի՝ նշանաւոր օգտակարութիւն մի կրնայ անով ձեռք ձգել։

« Սրբոյն Ղազարու դպրոցն է այս ի Վենետիկ, որոյ հայ վարդապետք՝ կատարեալ հմուտք Ասիոյ ամենէն աւելի իմաստուն լեզուաց միոյն, ու վանական կենաց

ամէն դիւրութիւններն ունենալով, կրնան օգտակար ըլլալ՝ տալով մեզ զբաւացի թարգմանութիւն չարի Հայ պատմագրաց հնոց, զոր ազգն ունի․ և որ ի չորրորդ դարէ քրիստոնէութեան շարունակաբար կը հասնի մինչեւ ցչորեքտասաներորդն, և ա՛լ աւելի անդին․ ըսել է՝ ճիշդ դպրութեանց անկմանէն մինչեւ ցվերականգնումն։

« Այս պատմիչքն են՝ Ագաթանգեղ, Զենոբ և Փաւստոս ի չորրորդ դարու։

« Վարդապետ (անշուշտ յիշատակագիրն ակնարկել կ'ուզէ զԵղիշէ), Փարպեցի, Արծրունի և Մովսէս ի հինգերորդին։

« Մամիկոնեան և Ապլղարիպ? ի վեցերորդին։

« Շիրակացի յեօթներորդին։

« Կաթուղիկոս (= Յովհան), Եբէց (= Ղեւոնդ) և Ասողիկ ի տասներորդին։

« Վերջապէս զանազան պատմիչք մետասան, երկոտասան և երեքտասան դարուց․ կամ թէ անանկ միջոցի մը՝ որ պատմական տեսակէտով բոլորովին մութ և ամուլ կրնայ համարուիլ։

« Այս գրուածներէն ոմանք արդէն հրատարակուած են․ բայց միայն հայ լեզուով և կամ ի յոյն, կամ Եւրոպայէ հեռու տեղուանք, և կամ լատինական գէշ թարգմանութեամբք և պակասաւոր։

« Ուրիշներ ալ՝ դեռ եւս ձեռագիրք, որ Գաղղիոյ և Իտալիոյ ամենամեծ մատենադարանաց մէջ ալ չեն գտնուիր, և կը պահուին ի մատենադարանի Վենետկոյ դպրոցին։

« Ասոնց մէջ կան այնպիսիք որ ծանօթութեանց գանձարան մը կը բովանդակեն, Ասիոյ մեհենական դիւաններու մէջէն հանուած, կամ արեւելից հին յիշատակարաններէ, մոգուց և քրմաց վկայութեանց վրայ հաստատուած, կամ պարսիկ, հեբրայական և արաբ գրքերէ քաղուած։

« Եթէ բիւզանդեան պատմչաց հաւաքումը՝ հրատարա-

կեալ լատին թարգմանութեամբ, ունելով ի հանդիպոյ և զյոյն բնագիրն, այնչափ պատուաբեր եղաւ Գաղղիոյ. եթէ ծառայեց և միշտ պիտի ծառայէ ի լուսաբանել զպատմութիւն միջին դարուց, և անհրաժեշտ սեպուած է Եւրոպայի ամենայն մատենադարանաց համար. Հայ պատմչաց հաւաքում մ'ալ թարգմանութեամբ ի լատին և կամ յիտալական, իրենց հայ սկզբնագրովն ի հանդիպոյ, պիտի ըլլայ, մեծափառ Տէր, անտարակոյս արժանաւոր յիշատակարան մը նափոլէոնեան դարու. Իտալիոյ թագաւորութեան մեծ պատիւ ընող գրուածք մը, և յամենայն ուսումնասիրաց փնտռուած:

« Զեմ ուզեր խօսիլ ուրիշ ամէն երկասիրութեանց համար՝ զոր կրնան մեզ ընծայել այդ հայ վանականք. և միայ խօսքիս՝ Եւսեբեայ ժամանակականքը, որոյ յոյն սկզբնագիրը կորսուած է, և միայն քանի մը հատուածքն ձեռուընիս հասած, և անցեալ դարու մէջ գտնուեցաւ ի Հայաստան, և արդէն ի լատին թարգմանուեցաւ ի Վենետիկ: Վկայ Փիլոնի կորուսեալ գրուածներն, և որոց հայ հին թարգմանութիւնք յայտնուեցան ի Հայաստան, և հռչականուն մատենագրին ի Լոնտոն հրատարակուած երկհատոր գործոց՝ երրորդ հատոր մ'ալ կազմելու նիւթ կ'ընծայեն:

« Սրբոյն Ղազարու դպրոցին հարք՝ գեղեցիկ հայկական տառեր ունին, և տպարան մը. և ոչ միայն քաջահմուտք են այս հին, քիչ ծանօթ և ամենադժուարին լեզուին, այլ և այնչափ անձինք ունին որ կարողք են քիչ ժամանակի մէջ ի գլուխ հանել թէ զթարգմանութիւն և թէ զհրատարակութիւն Հայաստանի պատմչաց հաւաքման մը:

« Այսպիսի ձեռնարկ մը մեծապէս օգտակար պիտի ըլլայ աշխարհագրութեան, ժամանակագիտութեան, բնական պատմութեան, արեւելեան հնագիտութեան, Ասիոյ գրականութեան, աշխարհի տարեգրութեանց. և եթէ մեր օրերը կը նկատենք որ յաճախ անօգուտ կերպով՝

բազմածախ ուղեւորութեանց ձեռք կը զարնուի քանի մի արեւելեան յիշատակարաններ գտնելու նպատակաւ, կամ հնութեանց Թագորդք՝ հեռաստան աշխարհաց մէջ, որչափ պիտի շահուինք անոնցմէ որ արդէն մէկ տեղ հաւաքուած են. և որոց օգուտն և գերազանցութիւն վկայուած է ամենայն հաւատարմութեան արժանաւոր և այս աշխարհին նուիրական և հին լեզուին ամենահմուտ իմաստուններէ ։

« Եթէ պարագայք չներեն որ այսպիսի հրատարակութեան մը մէկէն ձեռք զարնուի և գործադրուի, փափաքելի է որ Ձեր կայսերական մեծափառութիւն մեզի հրամայէ որ գէթ այժմէն ձեռք զարնուի այս Հայաստանի պատմչաց մէկ քանիի թարգմանութեան, ինչպէս վարդապետի, կաթուղիկոսի և Վարդանայ. թէ անոնց ոճը ծանօթացընելու նպատակաւ, և թէ իբրու ճաշակ մը և նախընթաց կարապետք աւելի ընդարձակ և կատարեալ հաւաքման մը ։ Մովսէսի Խորենացւոյ միայնոյ թարգմանութիւն տուաւ մեզ պատուական մանրամասնութիւնք Ասիոյ հին պատմութեան և աշխարհագրութեան վրայ, յորմէ կրնանք ենթադրել թէ ո՛րչափ աւելի ընդարձակ պիտի ըլլայ այն եթէ ուրիշ պատմիչներն ալ ունենանք » ։

Այս առաջարկութիւն անգործադրելի մնաց. քաղաքական յեղափոխութիւնք, պատերազմունք, Նափոլէոնի և իր կազմած հարստութիւնն տկարանալով և իյնալով, ա՛լ կարելի չէր այդպիսի բանասիրական խնդրոյք զբաղիլ ։ Մեզի կ'երեւնայ թէ Զրպետեանի խորհուրդ և քաջալերութիւն կար այսպիսի մտածութեան մէջ, և յորմէ շարժած՝ Մխիթարայ ուխտին բազմահմուտ և բազմավաստակ Հ. Մկրտիչ Վ. Աւգերեան սկսեր է ի լատին լեզու թարգմանել զամենայն հայ մատենագիրս, չորս մեծ հա-

տորներ՝ որ դեռ եւս անտիպ են, և Եւրոպացի գիտնոց համար ամենացանկալի երկ մը, Bibliotheca Patrum Armenorum խորագրով։

Նոյնպէս հրատարակութիւն մը՝ միայն մեր պատմըչաց նկատմամբ, փափաքեցան ընել Վենետկոյ Մխիթարեանք՝ իտալերէն լեզուով և հմուտ ծանօթութեամբք. բայց Խորենացւոյ և Ագաթանգեղոսի հատորներն միայն ի լոյս ընծայուեցան։

* * *

Տիւլորէի երկասիրելիք մատենադարանին խորագիրն էր. Bibliothèque historique arménienne, ou Choix des principaux historiens arméniens, traduits en français et accompagnés des notes historiques et geographiques: collection destinée à servir de complement aux chroniques byzantins et slaves. Այս մեծ ձեռնարկ՝ մեծ հովանաւորութեան տակ դրուած էր, առհաւատչեայ անոր յաջողութեան, Ռուսիոյ կայսեր Աղեքսանդր Բ ընծայուելով։

Անոր վրայ հետեւեալ ծանօթութիւնը կը հրատարակէր Տիւլորիէ՝ զոր արդէն նոյն ժամանակին հայերէն թարգմանութեամբ հրատարակութենէն յառաջ կը բերենք.

« Հայոց մատենագրութեան մէկ պարծանքը՝ կ'ըսէ, պատմական յիշատակարանաց շատութիւնն ու պատուականութիւնն է։ Այն յիշատակները՝ չորրորդ դարուն սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը անընդհատ կերպով մը իրարու յաջորդելով՝ իրաւցընէ ոսկիէ շղթայ մը կը կազմեն որ հին ատենին աշխարհքը մերինին հետ կը կապէ։ Հայ պատմագիրները արաբացիներէն հինգ հարիւր տարի առաջ ըլլալով, կրնանք ըսել թէ ոչ միայն անոնք են ամենէն ապահով առաջնորդ, այլ և մէկ հատիկ առաջնորդ են՝ արեւմտեան Ասիոյ Սասանեանց իշխանու-

թեանը տակ եղածատեն՝ այն երկրին մէջ պատահած դիպուածները հասկընալու համար։ Վասն զի Հայոց ազգն ալ, առջի բերան այն հզօր թագաւորաց կերպով մը հպատակ ըլլալէն, ու ձեռքը մնացած ինքնիշխանութիւնը քանի մը պատերազմներով անոնց դէմ պաշտպանելէն ետեւ, անոնց ընդարձակ տէրութեան մէջ ընկղմեցաւ, զօրքեր ու զօրավարներ տուաւ անոնց բանակներուն, պաշտօնեաներ անոնց տէրութեան, խնամութիւններ ըրաւ Պարսից և նոյն իսկ Սասանեանց երեւելի ազգատոհմներուն հետ. միանգամայն Հայոց իշխանները, հայրապետներն ու եպիսկոպոսները անդադար երթեւեկութիւն կ'ընէին Տիզբոնի արքունիքը։ Այս երկու թագաւորութեանց մէջ եղած ընտանութիւնն աւելի ալ էր անկէց յառաջ, այս ինքն Արշակունեաց ատենը, երբոր ասոնց երկու գլխաւոր ճիւղերը Պարսկաստանն ու Հայաստանը մէջերնին բաժներ էին. որով քաղաքականութիւններին միացեր էր, և երկար ժամանակ կրօննին ալ մէկ եղեր էր, ինչպէս որ Հայոց հին մատենագիրներն շատ տեղ այս բանս կը յիշատակեն։ Երրորդ դարուն երկու ազգաց կրօնքը իրարմէ բաժնուեցան. վասն զի ի Պարսկաստան Սասանեանց թագաւորութեամբը Զրադաշտի հին օրէնքը նորէն հաստատուեցաւ, և Հայաստան ի քրիստոնէութիւն դարձաւ. անով Հայոց երկիրն ալ քաղաքական կերպով միացաւ Պարսկաստանի հետ՝ Սասանեանց միապետութեանը մէջ ընկղմելով Հայաստանի արեւելեան բաժինը։

« Մինչդեռ Հայաստան մէկ կողմանէ արեւելքի հետ միացած էր, մէկալ կողմանէ նոյնպէս կապուած էր արեւմուտքի հետ։ Քրիստոսի թուականէն հարիւր տարիի չափ առաջ մեծին Տիգրանայ թագաւորութեան ժամանակը քիչ մը ատեն յաղթանակեց ու փառաւորուեցաւ. բայց Հռովմայեցւոց զօրքերը անոր արեւմտեան կտորը շուտով խորեցին ու կայսերաց լծոյն տակ ձգեցին. քրիստոնէութիւնն ալ որ Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղա-

քին եկեղեցիէն հոն մտաւ, Հայոց սրտին մէջ սաստիկ սէր մը ձգեց՝ Յունաց մատենագրութեան ետեւէ ըլլալու։ Այնուհետեւ Հայաստան անդադար մէյմը մէկդին մէյմը միւս դին կը քաշուէր այն արեւելեան ու արեւմտեան ազդեցութիւններէն, ու երբեմն Պարսից՝ երբեմն ալ Հռոմոց կամ Բիւզանդացւոց տիրապետութեան կողմը կը հակամիտէր։ Հայոց այն ժամանակի մատենագրութեանը վրայ յայտնապէս կ'երեւնայ այս կրկին շարժմունքը, այս երկու իրարու ներհակ գաղափարաց յորձանքին ազդեցութիւնը. այնպէս որ թէպէտ աշխարհագրական դրից ու ազգային աւանդութեանց կողմանէ արեւելցի էին, բայց մատենագրական ու կրօնական կրթութեամբ այն ժամանակէն սկսան փոխուիլ ու հելլենականութեամբ տոգորուիլ։ Իրենց պատմագրութեանը մէջ՝ Հռովմայեցւոց ու Բիւզանդացւոց պատմութեան հըռչակաւոր անուններուն շատը կը տեսնուին. զոր օրինակ, Լուկուլլոս եւ Պոմպէոս, Միհրդատ եւ Տիգրան, Անտոնիոս եւ Կորբուլոն. ետքերն ալ՝ Հերակլ, մեծն Խոսրով, Յազկերտները եւ այլք՝ որոնց վրայ շատ պատուական տեղեկութիւններ կուտան։ Հայերը վեց հարիւր տարիի չափ Պարթեւաց իշխանութեան տակն էին, եւ շատ մը թագաւորներ ալ ունեցան անոնցմէ ետեւէ ետեւ, ինչպէս նաեւ իրենց առաքելաշնորհ լուսաւորիչը սուրբն Գրիգոր եւ առջին փառաւոր հայրապետները, եւ շատ մը հոյակապ ազգատոհմներ. եւ ահա ասով Հայոց մէջ ողջ պահուեցաւ մնաց նաեւ Արշակունեաց տէրութիւնը կործանելէն ետեւ այն գրեթէ անծանօթ ազգին աւանդութիւնը։

***

«Երբոր Արաբացիք իրեն հիւսիսային կողմերն եղած տէրութեանց վրայ վազեցին, եւ անոնցմէ ետեւ Սելճուգեան Թուրքերն ու Մողոլները, իրենց ահագին դաշ-

տերուն մէկ ծայրէն արեւմտեան Ասիոյ վրայ յարձըկեցան, անոնցմէ տիրապետուած երկիրներուն առաջինը Հայաստանն եղաւ։ Այն ատեններն Հայաստանի մէջ պատահած վրդովմունքը գիր անցընելով՝ Հայոց պատմագիրները շատ մը մանր տեղեկութիւններ կուտան մեզի, որ ուրիշ տեղ գտնելը անկարելի է։ Դարձեալ, մի և նոյն բաները թէ՛ մահմէտական և թէ հայ հեղինակներէ պատմուած ըլլալով, իրարու հետ որ բաղդատուին՝ շատ զարմանալի ու հետաքրքրական կերպ մը կ'առնուն։ Նոյնպէս զարմանալի ոճ մը ունին հայ պատմագիրները՝ երբ ազգասիրութեամբ վառուած կը նկարագրեն Յունաց կայսրութեան յեղափոխութիւնն որ Հայաստանի վիճակին վրայ ամէն ժամանակ ազդեցութիւն ըրած է. կամ թէ երբոր խաչակրաց պատմութիւնները կը պատմեն, Կիլիկիոյ Հայերուն անոնց ըրած օգնութիւնները մէջ կը բերեն, ու ֆրանկաց լեզուին և կալուածական ու ասպետական օրէնքներուն վրայ Հայոց ի՛նչ աստիճանի սէր ձգելը կը նկարագրեն։ Հայոց պէս մէկ ազգ մը չկար որ կարենար աւելի տեղեակ ըլլալ այն դիպուածներուն որ խաչակրաց պատերազմներուն ատենները պատահեցան Կիլիկիոյ մէջ, և Անտիոքայ դքսութեան ու Եդեսիոյ կոմսութեան հիւսիսային կողմերն որ հայաբնակ գաւառներ էին. ուստի և հարկաւ արեւմըտեան ազգաց և արաբացւոց ու ասորւոց պատմիչներուն պակասորդը Հայերը կը լեցընեն։

«Մեզի աւելի մօտ ատեններ, Առաքել Դավրիժեցին գեղեցիկ ոճով մը գիր անցուց Շահաբասայ ըրածները, Հայոց անոր հրամանաւը իրենց տներէն տեղերէն հանուելով Ասպահան տարուիլը, Ջուղայի մէջ իրենց գաղթականներուն յառաջադիմութիւնը, անոնց ձեռքովը Շահաբասին և անոր յաջորդներուն օրերը վաճառականութեան ծաղկիլը։ Վերջի երկու հարիւր տարուանս մէջ ալ Տաճկի թագաւորաց շատին պատմութիւնները գրողներ եղած են Հայերէն, որ մինչեւ հիմա գրեթէ անծանօթ մնացեր են։

« Ընդհանրապէս հայ պատմագրութեան մեծ կատարելութիւնն է անկեղծ ու պարզամիտ ճշմարտասիրութիւն, պատմելու ոճին ու թուականներուն մէջ հաւատարմութիւն և ճշդութիւն, շատ անգամ ալ ընդարձակ տեղեկութիւն։ Որովհետեւ Հայոց հեղինակներուն մեծ մասը եկեղեցական են, այսինքն՝ եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու աբեղաներ, զարմանք չէ որ կրօնական վէճերու և դիպուածներու, գերբնական պատահմունքներու, սուրբ գրոց յիշատակութիւններու վրայ երկայն երկայն խօսին, և թէ՛ մեծամեծ վրդովմունքները, թէ՛ աննշան դիպուածները՝ Նախախնամութեան և աստուածային արդարութեան անմիջական ազդեցութեամբը միայն մեկնաբանեն։ Երբեմն կը պատմեն թէ ինչպէս իրենց հայրենակիցները ոտք ելեր ու պատերազմեր են Պարսից թագաւորներուն դէմ որ մոգութեան աղանդին կ'ուզեն եղեր դարձընել զիրենք. անկէց ետքն ալ Արաբացւոց բռնակալութեանցն ու հարստահարութեանցը դէմ. երբեմն կը պատմեն թէ ինչպէս Հայերը՝ Թուրքաց ու Մողոլաց անթիւ բազմութեանը դէմ տկարացած ու անճար մնացած՝ անտերունչ ոչխարներու պէս սրոյ ճարակ եղեր են. մէկ կողմէն այն դիւցազնական քաջութիւնը, և քրիստոնեայ ժողովրդեան մը անձնուրաց համբերութիւնը, մէկալ դիէն իր յաղթական հարստահարիչներուն բարբարոսութիւնն ու անգթութիւնը այնպիսի կենդանի տեսարան մը կը ձեւացընեն ողբերգութեան, որ այն պատմագրաց խիստ հասարակ ոճն ալ՝ կարգէ դուրս աշխոյժ մը ու կենդանութիւն կ'առնու։

« Հայոց պատմութեան մէկ աղբիւրն ալ՝ Ռուբինեան թագաւորաց հրովարտակներն են որ Կիլիկիոյ մէջ թագաւորեցին միջին դարուն, մինչեւ որ իրենց աթոռն ընկաւ, եւ Հայոց ինքնիշխանութիւնը Եգիպտոսի Մէմլուք բռուած սուլդաններուն ձեռքով վերցուեցաւ։

« Ռուբինեանք շատ յարաբերութիւններ ունեցան այն Եւրոպացւոց հետ որ Ասորւոց երկիրն ու Կիպրոս կղզւոյն մէջ բնակեր էին. եւ կամ վաճառականութեան համար Կիլիկիա գնացեր էին եւ անկէ մինչեւ Ասիոյ ներսերը առուտուր կ'ընէին. ասով երկու կողմէն ալ իրարու օգտակար եղան։ Այն յարաբերութիւնները կարգի դնող հրովարտակները հայերէն, գաղղիարէն, շատն ալ լատիներէն գրուած են. եւ հիմա կը գտնուին Եւրոպայի այլեւայլ դիւաններուն մէջ, ինչպէս Վիէննա, Վենետիկ, Ճենովա, Թուրին, Փլորենտիա, Հռոմ եւ Նէապոլիս, երբեմն ալ զանազան տպագիր հաւաքմանց մէջ։ Թէ որ անոնք մէկտեղ ժողվուին, ինչպէս որ արժան է, դիւան մը կը ձեւանայ որ ատենով Ռուբինեանք ունեցած են եւ հիմա չկայ։

« Պատմագրութեանց մէջ կարգ մը դնելու համար բնական կ'երեւնար Հայաստանի տիրող այլեւայլ իշխանութեանց ժամանակներուն նայիլ, որ են նախ՝ Հայկազանց իշխանութիւնը, որ Ասորեստանեայց ինքնակալութեան հետ մէկտեղ կը սկսի, եւ կը վերջանայ՝ Վանայ որդւոյն Վահէի մահուամբը, որ ժամանակակից էր Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ. այս իշխանութեան ատենէն մնացածը թագաւորաց ցանկ մըն է միայն եւ քանի մը մութ եւ անստոյգ աւանդութիւններ։ Երկրորդ,

Արշակունեաց իշխանութիւնը, երկրորդ դարուն կէսէն (նախ քան զՔրիստոս) մինչեւ հինգերորդ դարուն կէսը։ Երրորդ, Բագրատունեաց իշխանութիւնը, իններորդ դարուն վերջերէն մինչեւ մետասաներորդին կէսերը. և չորրորդ՝ Ռուբինեանցը որ մետասաներորդ դարուն վերջի տարիներէն մինչեւ չորեքտասաներորդին վերջերը քշեց։ Բայց այս չորս իշխանութիւններն անընդհատ կերպով չեն յաջորդեր իրարու, այլ քիչ շատ միջոցներ կը ձգեն. Թող որ Հայոց մատենագրութեան ծնանելէն շատ առաջ կը սկսին, ու անոր նորէն ծաղկելէն առաջ կը վերջանան։

« Ուստի լաւ թուեցաւ մեզի այնպիսի կարգ մը բռնել որ համեմատ ըլլայ Հայաստանի վրայ եռեւէ եռեւ անուամբ կամ իրօք տիրապետող օտար ազգաց յաջորդութեանը։ Այսու բաժանմամբ կրնանք Եւրոպացւոց մէջ աւելի սովորական եղած ու ծանօթ անուններ գործածել, և հինգ ժամանակի մէջ ամփոփել ըստ կարի բոլոր մեր պատմագիրները։ Առաջինն է Սասանեանց ժամանակը, Հայոց մատենագրութեան սկզբնաւորութենէն, Դ դարու սկիզբը, մինչեւ Սասանեանց տէրութեան անկումը, Է դարուն սկիզբները. երկրորդը՝ Արաբացւոց ժամանակը՝ Է դարուն մէջտեղուանքէն մինչեւ մետասաներորդին կէսերը. երրորդը՝ Սելճուգեանց ժամանակը, ԺԱ դարուն ետքերէն մինչեւ երկոտասաներորդին վերջը. չորրորդը՝ Թաթարաց ժամանակը, ԺԳ դարուն սկիզբներէն մինչեւ հնգետասաներորդին կէսերը. և հինգերորդը՝ Արդի ժամանակ, որ ԺԵ դարուն կէսէն մինչեւ մեր օրերը կը հասնի. և այն միջոցը Հայաստանը բաժնուած կը գտնուի Տաճկաց ու Պարսից մէջ. երեսուն տարիէ մը ի վեր ալ՝ այն երկուքին ու Ռուսաց տէրութեան մէջ։...

Մտքերնիս դրած ենք որ Հայերը, այն փոքրիկ՝ բայց համճարեղ ազգը, տակ աչքով կը նային մեր ջանքին որով ի լոյս կ'ընծայենք իրենց պատմական յիշատակա-

րանները որ քիչ ճանչցուած են, և յորս ճարտար գրիչներ ի գիր անցուցեր են իրենց ծագումը, իրենց Հայրապետաց և քաջաց գործողութիւնները, իրենց նախնեաց ըրած յաղթութիւնները, ունեցած յաջողութիւնները, և գլխերնէն անցած խեղճութիւններն ու դժբաղդութիւնները։

« Արդէն արեւելքի քրիստոնեայ ազգերուն մէջ առաջին ըլլալով ուսումնասիրութեան և քաղաքակրթութեան փափաքին կողմանէ, անշուշտ եւրոպացի ազգաց պէս Հայերն ալ պիտի հասկընան թէ առաջին սորվելիքը այս օրուան օրս իրենց սեպհական պատմութիւնն է. և թէ ո՛րչափ հարկաւոր է որ փութան իրենց վաղեմի նախնեաց այս պատուական մնացորդները ժամանակին աւերմունքներէն ազատ պահելու։

« Տպագրութեան կողմանէ մեր գործոյն հրատարակումը անշուք՝ բայց վայելուչ պիտի ըլլայ։ Բոլորը մէկէն քանի մը ութածալ հատոր գրքեր պիտի ձեւանան, իւրաքանչիւրին մէջ մէյմէկ գործ կամ աւելի... Առաջին հատորոյն հետ (որ Հայոց ժամանակագրութեան վրայ է), կը հանենք նաեւ փորձի օրինակ մը և ստորագրութեան յայտարարութիւն »։

***

Ինչպէս կը կարծէր և իրաւամբ կը յուսար Տիւլօրիէ, իր այս օգտակար՝ և պատմական ուսմանց տեսակիտով մեծաշահ առաջարկութիւնը, ընդունելի և հաճոյ եղաւ Գաղղիոյ և իմաստունն Եւրոպիոյ ընդհանրապէս, և Փարիզու ասիական ընկերութեան ժողովոյն ատենադպիր անուանին Մոհլ՝ իրենց ժողովոյն տարեկան համարատուութեան մէջ հետեւեալ խօսքերով կը ծանուցանէր զայն կաճառակցացը.

« Հայոց մատենագրութեանը պատմիչներու կողմանէ ի՛նչ աստիճանի հարուստ ըլլալը ամենուն յայտնի է,

կ՚ըսէր․ մեր Թուականին չորրորդ դարէն ի վեր անընդհատ շարք մը ունի պատմագրաց․ անկէ ի զատ, Հայոց երկրին դիրքը պատճառաւ՝ իրենց մատենագրութիւնն ալ մասնաւոր յատկութիւն մը ունի։ Հայք օտար ազգաց վրայ ոչ երբեք մեծ ազդեցութիւն մը ունեցած են, բայց դժբաղդաբար միշտ վերաբերութիւն մը եղած է անոնց մէջ ու աշխարհակալ ժողովրդոց մէջ։ Ատենով Պարսից հպատակ եղան, Հռովմայեցւոց ու Յունաց ձեռքը անցան, Արաբացւոցմէ նուաճուեցան, իրենց երկրին մէկ մասը խաչակիրներուն տակը ձգեցին, Մողողներէն ու Թուրքերէն հարստահարուեցան։ Իրենց տարեգրութեանց հին մասին մէջ պահուած են՝ Սասանեանց ժամանակը գրուած ու կորսուած գրքերու կտորներ։ Եւ որովհետեւ Պարսից հպատակ էին, իրենց կառավարութենէն ու Պարսից հետ ունեցած կռիւներէն՝ Պարսկաստանին վրայ այնպիսի Թանկագին տեղեկութիւններ կ՚առնունք որ ուրիշ տեղ չեն գտնուիր։

« Հետեւեալ տասուերկու դարերուն մէջ, Հայոց պատմագիրներուն խօսքովը կը ստուգուին մահմէտական ազգաց տարեգրութիւնները, վասն զի անոնց հետ ապրելու ստիպուած էին Հայք կա՛մ պատերազմով կամ հպատակութեամբ, և այս ժամանակակից անընդհատ պատմութիւնները անթիւ տեղեկութիւններ կու տան մեզի յաղթական ազգաց վրայօք... Հայերը իրենց պատմագիրներէն շատը հրատարակած են, և անոնցմէ մէկ քանին Եւրոպայի գիտուններ Թարգմաներ են․ բայց Հայ պատմչաց ամբողջ հաւաքում մը դեռ տեղ մըն ալ չիկայ․ և ահա զայս ընել կը խոստանայ Պ․ Տիւլորիէն այս օրեր ըրած յայտարարութեան մէջ․ միտքը դրեր է որ կարգաւ հրատարակէ այն պատմիչներուն Թարգմանութիւնը, կարեւորները ամբողջ՝ մէկալնոնք համառօտելով․ և այսպէս ինչ որ խելք սորվելու բան կայ այս մատենագրութեան մէջ՝ մէկտեղ հաւաքել։

« Առաջ մէկ հատոր մը ժամանակագրութիւն պիտի հա-

նէ, որ իր Մատենադարանին այլեւայլ մասանց կապը կ'ըլլայ. յետոյ դեռ չելած կամ չթարգմանուած գրքերէն պիտի սկսի հրատարակութիւնն...

« Այսպիսի հարկաւոր և տաժանելի ձեռնարկութեան մը յաջողելուն որչափ ալ փափաքինք՝ քիչ է »:

Արդարեւ մեծ՝ և պատմական ուսմանց համար բազմաշահ և կարեւոր ձեռնարկ մ'էր այս, զոր ինք Տիւլորիէ չկրցաւ գործադրել: Բայց իրմէ ետքը Լանկլուա և Պրոսէ՝ մասամբ յաջողեցան իրականութիւն տալ այդ օգտակար մտածութեան, ինչպէս քիչ ետքը պիտի տեսնենք:

*
* *

Քիչ ատենէն Մատենադարանին առաջին հատորը հրատարակուեցաւ, բովանդակելով Մատթէի Ուռհայեցւոյն ու իրեն շարայարութիւննն ընդ Գրիգորի երիցու պատմական երկասիրութիւնն:

Խորագիրն էր; Tome Ier. Chronique de Matthieu d'Edesse (952–1136) avec la continuation de Grégoire le Prêtre, jusqu' en 1162, d'après trois manuscrits de la Bibliothèque Impériale. Paris 1858.

*
* *

Արդէն ի 1850 հրատարակեր էր Տիւլորիէ Մատթէի Ուռհայեցւոյ առաջին Խաչակրաց արշաւանաց պատմութեան համառօտութիւնը (Ը + 108 էջ)· 1858ին նոյն հեղինակին ժամանակագրութիւնը (952–1036) ամբողջ, որոյ շարունակութիւնն երկասիրած է Գրիգոր Երէց (մինչ ի 1162թիւ Փրկչին):

Այս հարիւր տասն տարուան շրջան՝ պատմական ամենահետաքննական դէպքեր կը բովանդակէ. և կը ծառայէ իբրու շրջանակ մը նոյն միջոցին յոյն և մուսլիման պատկերին, յորում գլխաւոր դերը կը պատկանի Հայաս

տան աշխարհի։ Արաբաց արշաւանք ի կղզիս Միջերկրականի, ամենայաղթ մարտք պատերազմաց Նիկեփոր Փոկասայ և Զմշկիկ Յովհաննու յԱսորիս, Սելճուգեան Թուրքաց վերահաս ժամանումն և իրենց աւերիչ ասպատակութիւնք մինչեւ յեզերս Միջերկրականին, ընկլումն վերջին Հայկական ինքնօրէն իշխանութեանց հնարագէտ քաղաքականութեամբ կայսերաց Բիւզանդիոյ, առաջին խաչակրութիւն՝ որում մասնակցեցան և Հայք, գաղղիական տիրապետութեան հաստատուիլն ի վերայ ափանց Եփրատայ, քանի մը տարուան մէջ Եդեսիոյ կործանումն ի ձեռն Էմատ–Էտտին Զանգի աթաբէկի և իր Նուրէտտին որդւոյն. հաստատութիւն և առաջին սկզբնաւորութիւն Փոքուն Հայոց (Կիլիկիոյ) Թագաւորութեան, և անոր գլխաւորաց ձեռքով տրուած պատերազմունք ընդդէմ սուլտանաց Իկոնիոնի, վերաբերութիւնք ընդ լատին իշխանաց Սիւրիոյ, – ասոնք են աՀաւասիկ գլխաւոր տեսարանք նկարուն զոր Ուռհայեցի և Գրիգոր Երէց կը ներկայացընեն մեզ։

Բայց հայ պատմագրաց և ժամանակագրոց ընթերցման մէջ առաջնորդուելու և անոնցմէ աւանդուած անցիցը լաւ խելամուտ լինելու համար՝ պէտք է նախնապէս տեղեակ ըլլալ իրենց գործածած ժամանակագրական դրութեանը, որ վեցերորդ դարուն կիսէն ասդին սովորական եղաւ յազգին, և իրեն հիմն ունի զշրջան 1461 անորոշ (vague) տարիներու, իւրաքանչիւրն 345 օրուան, առանց կոտորակի (աւելեաց), հաւասար յուլեան 1460 տարիներու, և որոյ սկզբնաւորութեան կէտ դրուած է 1552 տարւոյն յուլիսի մետասաներորդ օրը։ Դժուարութեան կամ լուծելու խնդիրը կայացած էր ճշդիւ որոշել և սահմանել պատմական հաւաստեաք սկզբնաւորութեան կէտը, որ մինչեւ նոյն ատեն ընդունայն ըրած էին ամեն այն աշխատանք և ուսումնասիրութիւն ի գիւտ նորին. և այնպիսի կարեւորութիւն ունեցող խնդիր մը, որ օր մը եւեթ աւելի կամ պա-

կաս՝ բաւական կ'ըլլայ ի չփոթել ժամանակագրութեան ամբողջ աստիճանը բոլոր թուականներն չփոթելով։ Այս հետազօտութեանց գլխաւոր արգասիքն եղաւ ծանօթութիւնն թէ Հայք իրենց պատմական յիշատակարանաց և գործնական կենաց մէջ անայլայլ պահեր են անորոշ թուականի մը գործածութիւն, որ ի հին և նախնի ժամանակաց սովորական էր Եգիպտացւոց և Պարսից, և հաւանականաբար նաեւ Ասիոյ հիւսիսակողմանց։ Բայց մինչ Պարսիկք փոփոխութիւններ կը մտցընէին տարւոյ այս եղանակին մէջ, նախ Սասանեանց վերջին թագաւորաց առեն, երկրորդ Յազկերտի, և ապա Ջալալեան ուղղութեամբ Մէլիքշահ սուլտանի իշխանութեան ժամանակ․ և երբ եգիպտացիք այն թուականին տեղ սկսան գործածել աղեքսանդրեան անխախտ թուականը, Հայք պահեցին զայն առանց ո՛ր և իցէ յաւելման և փոփոխութեան, իրենց յատկանիշն եղող անխախտ հաստատամտութեամբ, և որով սովորեցան պահպանել անփոփոխ սիրով ունեցած և ի նախնեաց աւանդուած աւանդութիւններն և համոզմունք։ Ուստի և հաստատեցին ազգային թուական մը առ ի կարգաւորեալ տնօրէնութիւն եկեղեցական տօնից, որոյ համար հարկ էր յուլեան տոմարն ու եկեղեցական տումարի հաշիւն, որ Մետոնի շրջանն է, կարգաւորեալ և ուղղեալ ի Կալլիպպեայ՝ անորոշ տարւոյ շրջանին համաձայնեցընել, որով միայն դիւրին և կարելի կ'ըլլար ազգային թուական մը հաստատել։ Համաձայնութեան այս կերպը անիմանալի կ'ըլլար առանց նախընթաց տեղեկութեան եկեղեցական տոմարի, որ երբեմն եռանդեամբ և խնամով յուզուած ուսումնասիրութիւն մ'էր, և ապա երեսէ ձգուած և մոռցուած։ Անոր վարդապետականն բացատրելու համար, ստիպուեցաւ Տիւլորիէ երկար ուսումնասիրութեամբք պարապիլ, և արգասիքն պատմական ուսմանց մատուցուած մեծ ծառայութիւն մը եղաւ. վասն զի ինչպէս Պետոյ կ'ակնարկէ, զատկական հաշիւը ուղղիչ մ'է միջին դարուց

ամենայն ժամանակագրական ծանօթութեանց, թէ արեւմտից և թէ արեւելեան քրիստոնէից մէջ։ Անորոշ տարւոյն գերազանցութիւն ի գիտ պատմական և քաղաքական հաշուոց՝ անտարակուսելի է. և յիրաւի, մինչ ամենայն ազգաց ժամանակագրութիւն յաճախ խռնած և մութ է անանցանելի դժուարութեամբք, Հայոց մէջ գրեթէ ամենեւին չունի անստուգութիւն, և իրեն ոճովը կրնայ տիպար մը կոչուիլ ճշտութեան։ Այս վախճանաւ շարադրած է Տիւլորիէի կարեւոր երկասիրութիւնն՝ որոյ խորագիրն է. Recherches sur la Chronologie arménienne technique et historique, avec de nouvelles considérations sur l'origine et la formation des ères monines, et une table manuelle pour le calcul des dates qui se trouvent dans les chronographes byzantins et slavons. — Chronologie téchnique, 1859։

Իսկ 1869ին տպագրութեան լոյս տեսաւ նորա գլխաւոր աշխատասիրութիւնն, որ էր «Հաւաքումն Խաչակրաց պատմըչաց. Հայկական վաւերականաց հատոր առաջին». (Recueil des historiens des Croisades. Documents arméniens, publié par l'Académie des Inscriptions et Belles – Lettres)։ Այս մեծ աշխատասիրութեան վրայ հետեւեալ կերպով կը խօսի Իւ. Ռընան ասիական ընկերութեան տարեկան Տեղեկագրին մէջ ի ժողովի գումարելոյ ի 25 յունիս 1870. «Յառաջաբան մը, կ՚ըսէ, գործածած վաւերականաց վրայ. ընդարձակ ներածութիւն Փոքր Հայոց թագաւորութեան և Կիլիկիոյ վիճակին վրայ՝ ի ժամանակի խաչակրաց. ի սկիզբն գրոցն դրուած են ազգագրական և տոհմաբանական ցուցակներ. և յետոյ պատմագիրքն Մատթէոս Ուռհայեցի, Միքայէլ ասորի, Ներսէս Լամբրոնացի և ուրիշներ, հայերէն բնագրով և գաղղիերէն թարգմանութեամբ։ Յաւելուած մ՚ալ

Լուսինեանց Թագաւորութեան պատմութեան, այն ժամանակին որոյ նկատմամբ քիչ են հայկական վաւերագիրք։ Կը վերջանայ հատորն չորս հրովարտակաց արեւատեան նմանահանութեամբ, և դրական՝ պատմական և աշխարհագրական ցուցակներով։ Գրուածքիս (դեռ անտիպ) երկրորդ հատորը պիտի բովանդակէ հրովարտակներ, քահանայապետաց կոնդակներ, դրամներ, նկատողութիւններ, արձանագրութիւնք՝ որ կը պատկանին Հայոց ազգի այն պատմութեան՝ որոյ կեդրոնն էր Սիս քաղաք»։

Սելճուկեանք՝ մեծ Հայաստանի վրայ ըրած արշաւանքներով, ստիպեր էին երկրին քրիստոնեայ ժողովուրդքը հեռանալ օտարութեամբ իրենց երկրէն, և յունական կայսերութեան արեւմտեան սահմանածայրքը ապաստանիլ։ Յաջորդաբար ցրուեցան յեզերս Եփրատայ՝ ուր Թըշնամին քիչ ատենէն ետեւնէն պիտի հասնէր, և մինչեւ ի հարաւային արեւելեան անկիւն փոքուն Ասիոյ, ուր վերջապէս յաջողեցան գտնել իրենց փնտռած ապահովութիւնը։ Տաւրոսի անհարթ լերանց մէջ՝ ի Կիլիկիա այլեւայլ իշխանութիւնք հաստատուեցան այս գաղթականաց ձեռքով։ Ասոնց մէջ ամենէն նշանաւորն, և որ յետոյ պիտի տարածուէր մինչեւ յեզերս Միջերկրականին և ի ծով կիպրացւոց, իրեն սկզբնաւորութիւնն պարտի քաջայանդուգն և արիական կուսակցութեան առաջնորդի մը. Ռուբենի, որ իրեն անուանը կոչուած Ռուբինեան իշխանաց նահապետն է։ Այս փոքր իշխանութիւնը, զոր արեւմտեայք խաչակրաց ատենէն սովոր են Թագաւորութիւն Փոքր Հայոց կոչել, կամաց կամաց ընդարձակելով, յարաբերութիւններ ունեցաւ առորեստանի լատին գաղթականաց հետ, ու Երուսաղեմի ու ապա Պըտղոմայիդայ անկմանէն ետքը, Կիպրոսի Թագաւորութեանն հետ՝ վերջին պատուար մ՚եղաւ քրիստոնէութեան յարեւելս։ Իր պատմութիւնը անմիջական կերպով կապուած է անդրածովեան նուիրական պատերազմաց ընդ-

հանուր պատկերազմաց հետ։ Ոչ միայն հայ մատենագիրք, այլ և յոյն, լատին, գաղղիացի, արաբք և ասորի ժամանակակից գրիչք, կը պատմեն կամ կը յիշատակեն գէթ հարեւանցի կերպով զքաղաքական անցս կամ դէպս Թագաւորութեանն։ Հաւաքել ի մի այս պատմութիւններն իրենց հայկական սկզբնագիրներուն մէջէն, համեմատել և լուսաւորել բաղդատելով օտար հեղինակաց հետ, Տիւլորիէի գործունէութեան օգտակար և բոլորովին նոր ձեռնարկ եղաւ. և զոր ի գլուխ տանելով՝ ձեւացուց խաչակրաց պատմչաց մեծ հաւաքման նշանաւոր հատոր մը, որոյ մտածութիւնն ունեցեր էին ժամանակաւ Բենեդիկտեանք. և Արձանագրութեանց և Գեղեցիկ դպրութեանց ակադեմիայն, արժանի ժառանգ այդ իմաստուն կրօնաւորաց, գործունեայ ջանիւք կը յարատեւէ դնել զայն ի գործ։

Փափաքելի ու ցանկալի է որ այս բազմօգուտ հաւաքման հայկական մասին երկրորդ հատորն ալ, որ արդէն գրեթէ պատրաստ և մեծապէս հետաքննական է, շուտով կարենայ հրատարակուիլ, տպագրութիւնն արդէն աւարտուած ըլլալով, ինչպէս կը կարծենք։

Ռուս լեզուի գիտութեամբ ու Էմինեան Մկրտչի հետ ունեցած թղթակցութեամբ կրցաւ Տիւլորիէ Լազարեան ուսումնարանի տեսչութեան ու հոգաբարձութեան հետ շարունակեալ յարաբերութեան մէջ ըլլալ։ Նոյն ուսումնարանի վրայ տեղեկութիւն մը հրատարակեց ի 1855 յԱրեւ-ելեան հանդէսի (Նոր շար, Հատ. Գ. 438–350, ու 1858ին յԱսիական օրագրի (Շար Ե, Հատ. ԺԱ 476–479) մանհագոյժ կենսագրական մը Լազարեան Յովհաննու Բ կոմսին վրայ. որ նոյն տարւոյն փետրուար 18ին վախճաներ էր ի Փեթրպուրկ։

Ազգային մատենագրութեան նկատմամբ կարեւոր երկասիրութիւն մ'էր զոր Տիւլորիէ հրատարակեց ի 1852 *խորագրով* . « *Ուսումնասիրութիւն հին Հայաստանի պատմական երգոց և ժողովրդական աւանդութեանց* », (Etudes sur les chants historiques, et les traditions populaires de l'ancienne Arménie), *հետեւողութեամբ Ալիշան և Գաթըրճեան վարդապետաց և Մկրտչի Էմին գիտնական և հմուտ քննութեանց* ։

Տիւլորիէի կարեւորագոյն թարգմանութիւններէն մէկն է՝ ռուսէ ի գաղղիականն՝ հետեւեալ խորագիրն ունեցող փոքրիկ բայց հետաքննական գրուածք մը . « *Պատմութիւն, վարդապետութիւն, աւանդութիւնք և պատարագամատոյց արեւելեան հայկական եկեղեցւոյ* » . (Histoire, dogme, traditions, et liturgie de l'egllse arménienne orientale). *որոյ այլեւայլ տպագրութիւնք եղան ի Փարիզ։ Այս փոքրիկ գրուած, որ Լազարեան ուսումնարանի սեպհականութիւնն է, կը պարունակէ զհամառօտ պատմութիւն եկեղեցւոյն Հայոց, անոր հաւատոյ դաւանութիւնն՝ զոր յօրինած է Շնորհալի հայրապետն Ներսէս, զպատարագամատոյց, և այլ տեղեկութիւններ նկատմամբ սուրբ խորհրդոց, նուիրապետութեան, քահանայական սպասուց և հանդերձից, և այլն* ։

Հանդէս երկուց աշխարհաց (Revue de deux mondes) *ուսումնաթերթին մէջ ալ* 1856*ին հրատարակեց Տիւլորիէ* (ԻԴ *տարի, Հատ.* Ջ, 209–255) *երկար ու հմտական հատուած մը* « *Հայկական ընկերութիւն յիննեւտասներորդ դարու, և իր քաղաքական, կրօնական ու մատենագրական դիրքը* » (Les Arméniens en Autriche, en Russie et en Turquie, ou la Société arménienne au XIX siècle, sa situation politique, religieuse et littéraire)։

Թարգմանուած ի հայ և հրատարակեալ յԵւրոպա լրագրի Մխիթարեանց ի Վիէննա, ի Փարիզ՝ յամսաթերթն Մասեաց աղաւնի (1854), և ի ռուս լեզու տպագրեալ ի Թիֆլիզ՝ ի Պերժէէ (1855)։ Այս հատուածին իբրու շարայարութիւն կրնայ համարուիլ նոյն խորագիրը կրող հատուած մը, հրատարակեալ ի 15 յունիսի 1867, ի Մկրտչէ Պ. Տատեան. (Հանդէս երկուց աշխարհաց, Լէ տարի, Հատ. 69, 903–928)։

Գիտնական հայագէտս ուրիշ բազմաթիւ յօդուածներ ալ հրատարակած է նոյն ուսումնաթերթին մէջ իրեն ժամանակակից քաղաքականութեան վրայ, մանաւանդ ռուսականին ի կովկասեան գաւառս, ինչպէս նաեւ ուրիշ նիւթոց։ 1858, 15 ապրիլ թերթին մէջ տեղեկութիւն մը տուաւ Խուտաբաշեանի հայ—ռուս բառգրոց վըրայ։ Քանի մը տարի յառաջ ալ նոյն հանդիսին մէջ հատուած մը հրատարակեր էր «Փոքր Ասիա, ըստ ռուս ուրումն ուղեւորի» (L'Asie Mineure d'après un voyageur russe), որ էր Չիհաչեվ։ Ասիական օրագրին մէջ ալ (Շար վեցերորդ, հատոր ԺԳ) թարգմանեց ի հայէ յաշխարհագրութենէ Ալիշան Հ.. Ղեւոնդի գլուխն որ յաղագս «Տեղագրութեան Հայոց Մեծաց»։ Իսկ Փոքուն Հայոց վրայ ցուցեր էր նոյն ամսագրին մէջ (Շար վեցերորդ, հատ. Թ) թէ ո՛րչափ օգտակար է Սարգիսեան Հ. Ներսիսի տրապիզոնեցւոյ՝ տեղագրական երկասիրութիւնն որ 1843էն ց'1853 ուսումնական ուղեւորութիւն մը ըրաւ ի Հայաստան։ — Ասիական օրագրին՝ չար հինգերորդ, հատոր ԺԷին մէջ (377–437) հրատարակեց Տիւլորիէ, «Ուսումնասիրութիւն ի վերայ քաղաքական, կրօնական և վարչական կարգաւորութեան թագաւորութեան Փոքուն Հայաստանի (Etude sur l'organisation politique, religieuse, et administration de royaume de la Petite Arménie). որոյ շարունակութիւնն և վերջ՝ ի հատորն ԺԸ 289–357։ Արեւելեան հանդէս ամսագրին 1858 տարւոյն մէջ հատուած

մը ունի այս խորագրով. «Պատմութիւն խաչակրութեանց ըստ հայ ժամանակագրաց». (Histoire des Croisades d'après les chroniques arméniennes, 169–184)։ *Ուրիշ հատուած մ'ալ. «Վաճառականութիւն, սակ մաքսատանց և քաղաքական պայման օտարականաց ի թագաւորութեան Փոքուն Հայաստանի ի միջին դարս»*. (Commerce, tarif des douanes et condition civile des etrangers dans le royaume de la Petite Arménie au moyen âge) *ի հատորն ութերորդ նոյն հանդիսի* (277–287, 350–366)։

Պատմական ուսմանց նկատմամբ Տիւլորիէ գոհ չեղաւ միայն խաչակրաց ժամանակին վերաբերութեամբ զբաղելով։ Իր մասնաւոր ուսումնասիրութեանն առարկայ ըրաւ Մողոլաց ժամանակը. ու 1858*ին հրատարակեց Ասիական լրագրին՝ հինգերորդ շար, մետասաներորդ հատորին մէջ «Մողոլք՝ ըստ հայ պատմչաց, հատուածք թարգմանեալք ի սկզբնագրոցն»*. (Les Mongols d'après les historiens arméniens; fragments traduits sur les textes originaux; 192–255, 426–473, 481–508)։ *Եւ են քաղուածքս ի պատմագրութենէ Կիրակոսի Գանձակեցւոյ։ Շարունակութիւնն, որ հանուած է ի գրոց Վարդանայ պատմչի, հրատարակուեցաւ ի հատորն ԺԶ, հինգերորդ շար* (273–322)։

1867*ին երբ Եւարիստ Բրիւտոմ ռուսերէնէ թարգմանեց Ք. Պատկանեանի մէկ երկասիրութիւնը, «Քննութիւնք ի վերայ կազմաւորութեան հայ լեզուի»* (Recherches sur la formation de la langue arménienne), *Տիւլորիէ շատ ընտիր բանասիրական ծանօթութիւններ աւելցուց, ամենապարզ բացատրութեամբ հայկական լծորդութեանց դրութեանը։ Գիտնոց կոչուած* (Journal des savants) *օրագրին մէջ քննադատեց Վ. Լանկլուայի հրատարակած հայ պատմագրաց հաւաքումը։*

Տիւլորիէ մեռաւ ի 21 դեկտ. 1881։ Մահուընէն քիչ յառաջ կը պատրաստուէր ի հրատարակութիւն Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ կամ Ասողկան ընդհանուր պատմութեան գաղղիական թարգմանութեան։ Այժմ երկու գրքերը արդէն պատրաստ էին 'ի տպագրութիւն, և հրատարակուեցան առ Լըռուի ի 1883։ Շատ հետաքննական են ծանօթութիւններն որովք զարդարեց և ճոխացոյց Տիւլորիէ այն թարգմանութիւնը, և իր քաջածանօթ խորունկ հմտութիւնը կը ցուցընեն։ Թարգմանութեանն բնագիր ընտրած է Փարիզու ազգային մատենադարանին մէջ գտնուած գրչագիր մը, և ուրիշ մը որ կը պահուի ի Սուրբն Ղազար Մխիթարեանց, բաղդատելով էջմիածին գտնուածին հետ, զոր ի 1857 հրատարակեց Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց ի Փարիզ, և ռուսերէն թարգմանուեցաւ և հրատարակուեցաւ ի Մկրտիչ Էմինեան (ի Մոսկուա, 1864)։ Տիւլորիէի յաջորդն յուսուցչութեան հայերէն լեզուի՝ Ակկիւստ Գարրիէր կը պատրաստէ զթարգմանութիւն երրորդ և վերջին գրոցն։ Այս մասը պիտի բովանդակէ զմանրամասն կենսագրութիւն և զգրաւորական արդիւնս Տիւլորիէի։

Ա. ԳԱՐՐԻԷՐ

Գարրիէր Ակկիւստ ծնած է ի Լիւնըռէյ (ի Ստորին Սէյն) և (բողոքական) աստուածաբանական ուսմանց ընթացքն կատարած ի Ժընեւ, և Ստրասպուրկի աստուածաբանական ուսուցչաց կաճառին առջեւ (faculté) բանամրցութիւն մը ըրած է «Պատմական և քննադատական հետազօտութիւն ի վերայ ժամանակի մարգարէութեան Ամբակումայ» խորագրով (Étude historique et critique sur l'époque de la prophétie d'Habacuc)։ Յետոյ բարձրագոյն ուսմանց դպրոցին մէջ երկրորդա-

կան ուսուցիչ (répétiteur) անուանեցաւ, ու 1873ին քարտուղար—մատենապետ արեւելեան կենդանի լեզուաց դպրոցին, և որոյ գրատունը ճոխացուց և կարգի դրաւ՝ քան հազարի հասցընելով հոն ամփոփուած մատենից թիւը։ — Հայկական աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեան մէջ պահուած Յովսեփայ եւ Ասանեթի պատմութեան, ի կարգէ անհարազատ գրոց, գաղղիական թարգմանութիւնն ըրաւ և հրատարակեց ի 1886 (Une version arménienne de l'histoire d'Asséneth; Nouv. Mél. Orientaux. 477–513)։ Զոհրապեան՝ իր 1805ին հրատարակած հայ աստուածաշունչ գրոց տպագրութեան մէջ իբրեւ յաւելուած դրեր էր նաեւ զ'Եզր չորրորդ, և յառաջաբանին մէջ կը ծանուցանէր որ ուրիշ անվաւեր և ոչ հարազատ գրոց ձեռագիրք ալ կը գտնուէին իր քովը, ինչպէս Մահ երկոտասան մարգարէից, Կտակք երկոտասան նահապետաց, և Պատմութիւն Յովսեփայ Գեղեցկի և Ասանեթի։ Այս գրոց՝ դեռ մէկն ալ հրատարակուած չէր. և սակայն ի ժամանակագրութեան Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ, զոր Էմին ի 1870 հրատարակեց ի Մոսկուա և ի 1867 Պատկանեանն ի Փեթրպուրկ, յայտնապէս կը տեսնուի թէ կար անոնց խմբագրութիւնն արդէն յերկոտասան դարու։ Զոհրապ միտքը դրած էր երկոտասան նահապետաց կտակներն ու Յովսեփայ և Ասանեթի պատմութիւնն տպագրել, և օրինակն ալ արդէն պատրաստած տպագրողին յանձնելու։ Գարրիէր այն օրինակը ձեռք ձգելով, գաղղիարէն թարգմանութեամբ հրատարակեց։ Այս մանրամասն տեղեկութիւնները մէջ բերելնուս նպատակն է, որ ինչպէս բանիբուն հրատարակիչն իրաւամբ կ'ենթադրէ, սուրբ գրոց այլ և այլ անյայտ կամ անվաւեր մասունք, որք յառաջագոյն թարգմանուած են ի հայ և հիմայ շատերն կորսուած, կրնան դեռ եւս թաքուն պահուած ըլլալ ի խորշս աստուածաշունչ գրոց և մատենադարանաց, ուստի և հնասէրք պէտք է ետեւէ ըլլան անոնց գիւտին և հրատա-

րակութեանը, յորոց մեծապէս պիտի օգտուի սուրբ գրոց գիտութիւն։

Կարրիէր հրատարակեց դարձեալ զբնագիր և զթարգմանութիւն հայկական արձանագրութեանց նշխարատուփի մը որ ի Վասիլեւսքի հաւաքման; Inscription d'un Reliquaire arménien, de la collection Basilewski, avec deux planches. – Paris 1883. (Mél. Or. 1883, և Ազգային տպագրատուն ի Փարիզ ի 52 էջս)։ Մեծապէս հետաքննական այս արձանագրութիւն, ոտանաւոր եղերերգութիւն մ'է ի վերայ առմանն Հռոմկլայի ի Մէլիք-Աշրաֆ սուլդանէն Եգիպտոսի (1293). Սկեւռայի վանաց մէջ յօրինուած կ'երեւնայ, առ թագաւորութեամբ Հեթմոյ (1289–1307)։

« Առիթ ունեցայ, կ'ըսէ ի յառաջաբանին, երեք տարի յառաջ՝ Վասիլեւսքիի հաւաքման մէջ տեսնել այս սրբարանը, որուվհետեւ արեւելեան լեզուաց դպրոցի մատենադարանը բերեր էին զայն, որպէս զի քննէ և թարգմանէ հանգուցեալն Տիւլորիէ։ Դժբաղդաբար՝ աւելի ստիպողական պարապմունք, և խանգարեալ առողջութիւնը դարմանելու կարեւոր խնամք՝ արգելք եղան գիտնական ուսուցչին՝ ունեցած մտածութիւնը ի գլուխ հանելու՝ թարգմանելով այն յիշատակարանին վրայի արձանագրութիւններն։ Կը կարծեմ թէ բան մ'ալ ըրած չէր դեռ եւս, երբ սրբարանը Վասիլեւսքիի յանձնուեցաւ։

« Քանի մը ամիս վրան անցեր էր, երբ քննելով հին թղթերու և արեւելեան գրուածոց անճուրդէ գնուած կապոց մը, այլեւայլ քառածալ թերթերու հանդիպեցայ՝ որ աւելի կարեւորագոյն գրուածի մը մասունք կ'երեւնային, հայկական ընդարձակ բնագիր մը ամփոփելով, և գլխագիր տառիւք տպագրուած։ Առջի բառերը կար-

դալուս, իմացայ թէ որբարանին արձանագրութիւնքն են, և հրատարակողը տեսեր է զայն և ուսումնասիրեր։ Բայց որո՞ւ ձեռքով եղած էր այդ, ո՞ր գրուածքի մէջ։ Այս հարցմունք՝ միայն վերջի ատեններ իրենց լուծումը գտան։

«Անցեալ աշնան ուզելով բուն բնագրին վրայէն թարգմանել այս արձանագրութիւններն, որովհետեւ ձեռքս եղածը խիստ սխալական էր, Վասիլեւքին խընդրեցի կրկին տեսնել բուն սկզբնագիր յիշատակարանն. որ և սիրալիր յօժարութեամբ կատարեց առաջարկութիւնս, և որոյ համար արժան է ինձ յայտնել երախտագիտութիւնս։ Բայց յանձնելով ինձ որբարանն, և թոյլ տալով որ քանի մը օթնեակ քովս պահեմ, կարող չեղաւ ուրիշ տեղեկութիւն մը տալ ինձ ո՛ւր տեղէն եկած ըլլալուն և անոր նախնական վիճակին վրայ, բայց միայն թէ յիտալիա ձեռք բերած էր զայն։ Չէր գիտեր թէ հայ արձանագրութիւնքն տպագրուած ըլլան, մանաւանդ թէ բոլորովին անտիպ կը համարէր զայն։

«Այս միջոցին՝ առիթ ունեցայ ես գրաւոր վերաբերութիւն և հաղորդակցութիւն ունենալ սրբոյն Ղազարու Մխիթարեանց ուխտէն Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի հետ, հանրածանօթ անձի հայկական ուսումնասիրութեամբ պարապողաց։ Որբարանին վրայ տեղեկութիւն հարցընելով, գիտուն միանձնը ամենայն յօժարամիտ փութով հաղորդեց ինձ այն ամէն տեղեկութիւններն զոր ունէր այդ ազգային յիշատակարանին վրայ, որոյ հետքը կորուսեր՝ բայց մեծապէս հետաքննական էր իրեն համար։ Իրմէն իմացայ թէ Ա. Այդ որբարան 1830ին Փիէմոնթի Աղէքսանդրիոյ փրանկիսկեան (cordelier) կրօնաւորաց վանքին մէջ էր։

Բ. Թէ նոյն տարին ուսումնասիրութիւն մը ըրեր էր անոր վրայ պարոն Աստուածատուր Փափազեանց, Կոստանդնուպոլսի սարդենիական դեսպանին հայազգի թարգմանը, թէ զայն արձանագրութիւններն թէպէտ տպա-

գրել տուած էր՝ բայց այդ այնչափ խառնիւ մէջտեղէն վերուցած տպագրեալ թերթերը, որ հազիւ ինքն հայրն Ալիշան ձեռագիր օրինակ մը ունէր անոր։

Գ. Թէ Փափազեանց սրբարաններէն քանի մը մանրամասունք փոխադրել տուեր էր, և անոնց քանի մը փոքձերն Հ. Ալիշանի յանձներ 1850ին, անոր Թուրինէ անցած ատեն։

«Անհասանելի ինչ որ կրցեր էր ինձ հաղորդել մեծանուն Թղթակիցս. և չէր գիտեր թէ արդեօք թողուցած է Փափազեանց ձեռագիր բացատրութիւն մը սրբարանին և արձանագրութեանցը։

⁂

Նոյն միջոցին՝ երբ Թարգմանութիւնս աւարտեր, լուսագրել տուեր էի յիշատակարանը, և տպագրութեամբ ի լոյս ընծայելու կը պատրաստուէի գրուածքս, ընդունեցայ ի Վասիլեւսքիէ համառօտութիւն մը Յիշատակարանաց Թուրինի գիտութեանց արքունի ակադեմիայի այս խորագրով. Reliquiario armeno già esistente nel convento di Bosco presso Alessandria in Piemonte. Brevi cenni di Vincenzo Promis. Torino, Ermanno Leoscher; 1883։ Այս յիշատակարանիս ուստի յառաջ եկած ըլլալուն ալ տարակոյս չի մնաց։ Թուրինի արքունական մատենադարանին հմուտ գրապետը՝ Փրոմիս, նոյն գրատան մէջ գտեր էր Փափազեանցի ձեռագիրն և պատրաստած փոխագրութեանց պղինձներն, և արդարացի փութով մը ձեռք կը զարնէր հրատարակութեանն, քանի մը համառօտ տեղեկութիւններով և հինգ պատկերներով։ Հայկական բնագրին խօսքն ալ չկար, և կ'երենայ թէ հրատարակողն տեղեկութիւն ալ չունէր Փափազեանցի ձեռքով եղածին։

Ինչ ալ ըլլար, իմ երկասիրութիւնս արդէն աւարտած էր. և Փրոմիսի յիշատակարանը կարդացողներն

պետի տեսնեն թէ ինծի ամենեւին օգտակար չէր կրնար ըլլալ՝ Հայկականը մեկնաբանելու։ Բայց նոյնը չեմ կրնար ըսել իր պատմութեանը տեսակէտով, որուն վրայ ունեցած տեղեկութիւններս դեռ խիստ քիչ էին. այլ իր գրուածքէն դրականաբար իմացայ թէ 1828ին սրբարանն Աղեքսանդրիոյ մօտ Պոսքոյ կոչուած գիւղին Դոմինիկեանց վանքին մէջ պահուած էր, թէ այս տարւոյն ուսումնասիրեց զայն պարոն Փափազեան. և թէ այս վանքին հիմնադիրն Պիոս Ե. քահանայապետ (1566—1572) հարուստ մատենադարանով մը և բազմաթիւ ընտիր առարկայից հաւաքմամբ օժտեց զայն, և գրոց մէջ էր թերեւս, ամենայն հաւանականութեամբ, նաեւ այս նշխարատուփը։

Գարրիէր կը համարի թէ աւարառուաց յափշտակութեամբ մը փոխադրուած ըլլայ յարեւմուտս. ուր այլք հաւանականագոյն կարծեօք թէ ի Հայոց գաղթականաց փոխադրուած, և կամ ի նոյն իսկ Դոմինիկեան միանձանց՝ որ դարաւոր առաքելութիւն և վերաբերութիւն ունեցած են ընդ մերոն, ինչպէս ուրիշ տեղ յիշեցինք *։

*
* *

Հայ լեզուի ուսման հետամուտ գաղղիացի աշակերտաց համար մեծ ծառայութիւն մատոյց Գարրիէր, Լաւէր գերմանացւոյն հայ—դասական լեզուի քերականութիւնն թարգմանելով ի լեզու գաղղիական, յաւելուածով համառօտ բառգրոց և ծաղկաքաղ հաւաքման մը։ Հրատարակուած ի Փարիզ առ Մէզոննէօվի 1884 (Grammaire arménienne par M. Lauer, traduite, revue et augmentée d'une Chrestomathie et d'un Glossaire). Յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. « Տիւլորէի ցաւալի մահուամբ

* Սրբարանիս լուսանկարք, ստորագրութիւն և պատմութիւն, աւանդուած են յԱլիշան վարդապետէ, ի Սիսուան, յէջ 107—112։

յանձնառու եղած ըլլալով արեւելեան կենդանի լեզուաց դպրոցին մէջ շարունակել դասախօսութիւն հայկականին, մէկէն զգալի եղաւ ինձ որ աշակերտաց ձեռք տալու համար գաղղիարէնով բացատրուած գիրք մը չունէինք։ Շահան Ջրպետի մեծահատոր Քերականութիւնն (*Փարիզ* 1823), *և Պատկանեանի աշխատասիրութիւնն, թարգմանեալ ի Բրիւսոյէ, թէպէտ ուրիշ նկատմամբք նշանաւոր, օգտակար չէին կրնար սեպուիլ իբրեւ դասատետր գործածուելու։ Վասն զի մեզի համար պակասածն էր՝ սկսնակաց համար առձեռն գիրք մը, պարզ, դիւրիմաց, և համառօտ. ամփոփելով զկարեւորն եւեթ, յարմար սկզբնական տեղեկութիւնները տալու հայկական լեզուի, անոր որ կ'ուզէ սորվիլ զայն գործնական նպատակաւ մը, իրենց հեղինակներն ընթեռնլու, առանց հետամուտ ըլլալու համեմատական բանասիրութեանց, որ մասնաւոր կերպով կ'ուսումնասիրեն զօրէնս կազմութեան լեզուաց։ Դասական հայրենի քերականութիւն՝ աշխատասիրեալ ի Լաուերէ, թուեցաւ ինձ թէ ամփոփէ այս ամէն պայմանները, յորոց ոմանք դժուարաւ կրնան միաբանիլ։ Քանի մի տարի յառաջագոյն թարգմաներ էի զայն, առանձինն իմ կրթութեանս համար։ Ինծի կ'երեւնայ թէ էական ծառայութիւն մի կը մատուցանեմ հայկական ուսումնասիրութեան ի մերում երկրի՝ իմ այդ ձեռագիրս տպագրել տալով։ Նախնական սկզբնագրին վրայ եղած քանի մի սրբագրութիւնք՝ հեղինակին հետ համաձայնութեամբ եղած են, որ յանձնառու եղաւ թարգմանչին հետ աչքէ անցընել և սրբագրել տպագրելի թերթերը*»։

***

Մկրտչի Էմին յոբելինի առթիւն ալ՝ հին բառգիրք մը հրատարակեց Գարրիէր՝ ի լատին և ի հայ, որոյ խորագիրն «Բանք կամ խօսք Հայոց» (Verba seu di-

ctiones Armenorum) ի Փարիզ, 1880: Այս համառօտ բառագիրքը գտնուեցաւ, ինչպէս արդէն ծանօթ է մեր ընթերցողաց *, սրբոյն Հերոնիմեայ մէկ քանի գրուածներն ամփոփող գրչագրի մը մէջ. գրուած Քրիստոսի 900 թուականին, և Օթէոն քաղքին կղերանոցի մատենադարանին մէջ կը պահուէր, և զոր գտաւ գաղղիացին Օմոն: Պատուական ու հետաքննութեան արժանաւոր գիւտ մը, որովհետև տասներորդ դարէն յառաջ հայկական առոգանութեան վրայ դատաստան ու գաղափար մը կու տայ: Պաւղոս Տըլակարտ հայերէնագէտն՝ անոր կարեւորութիւնը կը ցուցընէ ի գերման ուսումնաթերթին Göttingische gelehrte Anzeigen, 1888, ի թերթն ութերորդ՝ յ'էջ 297, ու այլեւայլ հետեւանք կը հանէ, որ կը հաւաստեն արդէն իրմէ յառաջագոյն յայտնած կարծիքը 1853ին հրատարակած գրութեան մը մէջ Zur Urgeschichte der Armenier խորագրով. այսինքն՝ թէ սանսքրիտ հագագայինքն դհ, կհ, փհ հայերէնին մէջ կը հնչուին տկար դ, կ, փ տառերով. և որովհետև նոյն առենն ալ կային դ, կ, փ, սանսքրիտի նոյն բաղաձայն տառից տեղ, ջանացին տառից իրարու հետ շփոթութեան վըտանգէն խուսափել՝ դնելով ֆ, +, Ր ուժոյններն. բայց այս փոփոխութիւնք մասնականք էին: Գրութիւնն արդէն իր հաստատութիւնն առած ըլլալով, խօսուած կամ աշխարհիկ լեզուին մէջ միայն մուտ գտին այս փոփոխութիւնք: Օթէոնի բառարանին մէջ կը գտնենք դ=ֆ, կ=+, գրերն՝ որով յայտնի կ'ըլլայ թէ այդ փոփոխմունք յառաջ են քան զտասներորդ դար: Եւ յիրաւի, շատ աւելի հին են առոնք: Համոզուելու համար բաւական է դիտել թէ ինչ տառադարձութեամբ հայ բառերն կամ անուններն կը հնչեն Հրեայք և Յոյնք: Նոյն իսկ հիմա զանազան գաւառաբարբառներու մէջ՝ անձայն կամ համր տառից հնչմունք շատ փոփոխութիւն կը կրեն. և բա-

* Տես յ'էջ. 8 այս գրուածքիս,

ւական չէ, օրինակ իմն, ըսել թէ քեն տառը՝ ղեն կը հնչուի ի Տփխիս և քեն ի Պոլիս, այլ պէտք է նկատել թէ ինչպէս կը հնչուէին միջին գաւառաբարբառներու մէջ։ Այս դիտողութեան հետեւանքն այն կ'ըլլայ՝ որ գրաբար հայերէնին ենթադրեալ տառադարձութիւնն ոչ երբեք ձայնական կերպով կարող պիտի ըլլայ ներկայացնել մասնաւոր տեղւոյ մը հնչումը. որով ամենայն ընդօրինակութիւն (transcriptiou) կ'ըլլայ գրականական և ոչ ձայնական։

1891ին հրատարակեց Գարրիէր համառօտ ուսումնասիրութիւն մը Մովսէս Խորենացի, և նահապետական ծննդաբանութիւնք (Moïse de Khoren et les généalogies patriarcales) խորագրով. և կ'ընծայէր զայն Ց. Տէրէնպուր՝ Գաղղիոյ գիտնոց կաճառին (institut) անդամ, և բարձրագոյն ուսմանց դպրոցի տեսչին։ Այս գրուածք ալ իր հայերէն թարգմանութիւնն ու հրատարակութիւն ունեցաւ, ինչպէս նաեւ հետեւեալքն, Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ (Nouvelles sources de Moïse de Khoren), և անոր Յաւելուածն (Supplement), որ հրատարակուեցան նախ յԱմսօրեայ հանդէսի, և ապա առանձինն ի Վիեննա, ի տպարանի Մխիթարեանց։

Հայոց մատենագրական պատմութեան և պատմահօր նկատմամբ՝ ծանր խնդիր մ'էր զոր կը յուզէր, արդէն ուրիշներէն բազմիցս յուզուածներուն վրայ աւելցնելով՝ նաեւ ժամանակի խնդիրը, և փոխանակ հինգերորդ դարու անձ մը զինք նկատելու, ինչպէս ցարդ, ութերորդին մէջ ապրած համարելով։

Ուսումնասիրելու և լրջաբար քննադատելու նիւթ մը՝ բանասիրաց ամենայն մտադրութեանն արժանի, որով արդէն սկսած են և կը շարունակեն զբաղիլ։

Համառօտ գրուածք մ'ալ ունի Գարրիէր՝ Կոչնոնացւոց

առ Պօղոս առաքեալ, և Պօղոսի առ Կորնթացիս երրորդ անվաւեր թղթոյն վրայ և հրատարակուած է ի Փարիզ։

Հոս կը լմընցընենք արեւելեան կենդանի լեզուաց դպրոցին մէջ հայ լեզուի ուսուցչաց շարը, որ իրարու յաջորդեցին, նախ

Ջրպետ Ճահան ատժամանակեայ	1798–1801
» » »	1810–1812
» » ուսուցիչ	1812–1830
Լըվայեան տը Ֆլորիվալ՝ տեղապահ	1826–1830
» » ուսուցիչ	1830–1862
Տիւլորիէ	1862–1881
Գարրիէր	1881

Կը մնայ մեզ խօսիլ հիմայ Սէն-Մարդէնի, Պրոսէի, Վիկտոր Լանկլուայի, Եւգինէոս Պորէի, Եւարիստ Բրիւտոմի, Գատտերիասի և այլոց վրայ։

ՍԷՆ-ՄԱՐԴԷՆ

Համառօտիւ ներկայացուցինք մեր ընթերցողաց թէ ինչ կերպով սկզբնաւորութիւն առին հայկական ուսմունք ի Փարիզ ի դպրոցի արեւելեան կենդանի լեզուաց, և ովք հետզհետէ ուսուցիչքն։ Տարակոյս չկայ որ այս ուսումն ունեցաւ իր արդիւնք, որ մեծագոյն պիտի ըլլային անշուշտ եթէ առաւել մտադրութիւն ըլլուէր, մերթ յաջող և ընդունակ աշակերտներ ղրկելով ի Հայաստան՝ բուն երկրին մէջ սորվելու և ուսումնասիրելու զլեզուն։ Այս նկատմամբ հետեւեալ խորհրդածութիւնն կ'ընէր Հանդէս հաղթական և մարենագրական ուսումնաթերթի վարչութիւնը՝ գրեթէ քսան և աւելի տարի յառաջ (1873 յունուար 11) Տիւլորիէի դասախօսութեան նաւակատեաց խօսած ճառը տպագրելուն առթիւ. « Տարօրի-

նակ անկանոնութեամբ մը, կ'ըսէր, Հայ լեզուի ուսուցչական աթոռը, որ գլխաւոր՝ մանաւանդ թէ միակ նպատակ ունի դարբերէ ի վեր մեռեալ լեզու մը սորվեցընելը, արեւելեան կենդանի լեզուաց դպրոցին մէջ հաստատուած է։ Դիւրին է ըմբռնել թէ այսպիսի զգալի անկանոնութիւն մը որչափ մեծ արգելք է ի զարգացումն և ի բարգաւաճանս այս լեզուին ուսման։ Եւ յիրաւի, պատշաճագոյն տեղի աթոռոյն պէտք էր որ Գաղղիոյ դպրոցն ըլլար»։

Խօսինք միւս գաղղիացի Հայագիտաց վրայ որ նոյն դպրոցին մէջ ուսուցչի պաշտօն չվարեցին, զորս վերը արդէն յիշեցինք։

Յովհ. Ա. Սէն-Մարդէն ծնաւ ի Փարիզ ի 1791։ Իր հայրը որ վաճառական մ'էր, որդին ալ նոյն արուեստին սահմանած էր. բայց հարուստ սեղանաւոր մը տղուն հանճարին հաւնելով, հօրմէն հաճութիւն առաւ որ թողլ տայ որդւոյն յաճախել ի դպրոցն Կենդրոնական յուսումն՝ որ Չորս ազգաց (Quatre nations) կոչուած վարժարանին մէջ հաստատուած էր (1802–1809)։ Մեծ յաջողամտութիւն ցըցուց հոն՝ հանճար, հմտութիւն, երեւակայութիւն և բանից ճոխութիւն չէր պակսեր իրեն. որով և համարձակեցաւ Տոն Քօրլոս խորագրով ողբերգութիւն մ'ալ յօրինել, և Խօսրով վիպասանական քերթուածի մը առաջին երգերն Տըլիլ քերթողին տուաւ յընթերցումն։ Տըլիլ ճանչնալով ալ թէ որչափ գովելի և արդիւնաւոր կրնայ ըլլալ՝ այդպիսի յանդուգն ճիգն և ջանք մը, լաւագոյն և օգտակար եւս համարեցաւ խորհուրդ տալ իրեն բանաստեղծութեան չպարապելու։ Մտադիւր անսաց նա այս թելադրութեան, և արեւելեան կենդանի լեզուաց ուսման եռեւէ եղաւ ամենայն ջան-

քով, և քիչ ատեններէն պարապլուխն արեւելագիտաց, — ինչպէս կ՚ըսէր իր բարեկամն և ուսումնակից Աբէլ Ռէմիւզա։ —

***

Արեւելեան լեզուաց մէջ արաբականին ուսումը աւելի դիւրամատչելի էր այն ատեն, շնորհիւ Երբենիուսի, Կօլիուսի և ուրիշ զանազան տպագրեալ և թարգմանեալ բնագրաց, զորս Փարիզու մատենադարանք ուսումնասիրողաց կրնային ընծայել։ Բայց Հայկականին համար՝ թէպէտեւ նոյն ատեններն մասնաւոր աթոռ մը հաստատուած էր արեւելեան լեզուաց դպրոցին մէջ և Տերեան քահանայի և Աբէլ Ռէմիւզայի թանգարանք բաց էին իրեն համար, սակայն ուսումնասիրաց և հետամտից քիչ օգտակարութիւն մատուցանելով։ Սէն-Մարդէն յաղթանակեց ամէն արգելից և խոչընդոտակաց. և քանըմէկ տարուան հասակին՝ բաւական ծանօթութիւն և հմտութիւն ունէր արաբացի հարուստ լեզուին, որ նշանաւոր կրնայ համարուիլ բազմաթիւ փոփոխութեամբը, համաձայնութեանցն և բառակազմութեան ճոխութեամբ։ Շարունակելով և յառաջ վարելով ապա իւր հայկական գիտութիւնն, որ հիմն պիտի ըլլար իր համարմանն և մասնագիտութեան, կը պարապէր նաեւ պարսիկ, ասորի և պարսկական լեզուաց. փորձեց նաեւ հարեւանցի կերպով մը վրաց լեզուին ետեւէ ըլլալ։ Ոմանք կ՚ըսեն թէ զենդի ուսմամբ ալ զբաղած ըլլայ, զոր այլք հաւանական չեն համարիր։ Նոյնպէս հաւանելի չերեւնար այլոց ենթադրութիւնը թէ քանըմէկ տարուան հասակին արդէն շարագրած ըլլայ իւր համբաւաւոր և անուանը մեծ պատիւ բերող երկասիրութիւնը «Պատմական և աշխարհագրական յիշատակագիրք ի վերայ Հայաստանեայց» (Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie)։ Այս գրուածք հրատարակուեցաւ ի 1819.

և անոր մէջ երեւցած հպատուն դատողութիւն և ոճը նկատողը յայտնի կը տեսնէ, որ գէթ մեծագոյն մասամբ՝ մեզ աւանդուած ժամանակէն ետքը գրուած պիտի ըլլայ։ Ինչուան նոյն ատեն կարեւոր հրատարակութիւն մը ըրած չէր, բաց ի օրագրաց մէջ դրուած քանի մը աննշան հատուածներէ, եթէ ուզենանք ի բաց առնուլ պարիշ տեսակէտով կարեւորութիւն ունեցող՝ Պատճառք ժխտական քուէի (Motifs du vote négatif) խորագիրը կրող գրուածք մը, զոր իշխեց հրատարակութեան տալ, երբ 1815ին Նափոլէոն Գաղղիոյ հաւանութիւնն ուզեց առնուլ իր յաւելուածական մէկ կարգադրութեանն (acte additionnel)։ Լաւագոյն էր որ այսպիսի խնդրոյ մը մէջ,— գէթ այսպէս կը դատեն իր կենսագիրք,— Սէն-Մարդէն չխառնուէր՝ զբաղելով միայն Մամիկոնեանց և Օրբէլեանց պատմութեամբ։ Համարձակ լեզուով ու խիստ ոճով գրուած մ'էր այն։ Արդեօք Նափոլէոնի ձեռքն անցա՞ւ, կամ յետ ընթեռնլոյն ուզե՞ց տեսնել զհեղինակն. այսչափ միայն յայտնի է որ իր ապագայ ասպարիզին յաջողութեան մեծ խոչընդոտ եղաւ, ինչպէս պիտի տեսնենք։

* * *

1818ին արքունի տպարանէն հրատարակուեցաւ՝ իր քիչ յառաջ յիշատակուած Յիշատակարանաց գրքին առաջին հատորը, երկրորդն ալ հետեւեալ տարւոյն։ Այս երկասիրութեան մէջ Սէն-Մարդէն կ'երեւնայ լեզուագէտ, քննադատ, և որով առաջին լուսաւոր ակօս մը բացող կրնայ համարուիլ ի խաւարի աշխարհի մը՝ որոյ վրայ ինչուան նոյն ատեն ի Գաղղիա տպուած ծանօթութիւնք խիստ անկատարք էին և համառօտք, և չէր կարծուէր թէ աւելի խորունկ կերպով ուսումնասիրելու արժանաւոր ազգ կամ երկիր մը ըլլայ, ուստի և իմաստնոց մէջ մեծ յուզում պատճառեց Սէն-Մարդէն իր այս

գրուածքով։ Գիրնոց կոչուած օրագիրն մեծ համակրութեամբ ողջունեց այս հրատարակութիւնը, որ կ'ընդարձակէր գիտութեանց ասպարէզը և տէրութիւն։ Նոյն լեզուն գործածեցին նաև ուրիշ լրագիրք և հանդէսք. և այն ատեն իրականութիւն դարձաւ Ռէմիւզայի գուշակութիւնն թէ Սէն–Մարտէն՝ պարագլուխ պիտի ըլլայ արեւելագիտաց։

Առաջին հատորը կը բովանդակէ զընդհանուր պատմութիւն և զաշխարհագրութիւն երկրին. և այս պատմութեան և աշխարհագրութեան գրեթէ ինչուան այն ատեն բոլորովին անծանօթք էին իմաստունք Եւրոպայ. մանաւանդ թէ բոլորովին սխալ գաղափարք և տեղեկութիւններ ունէին. Յովհաննու Սեղբոսեան եռահատոր հմուտ երկասիրութիւնն իտալական լեզուով չէր կրցած գտնել պէտք եղած և արժանաւոր յարգը։

Գրուած է հոն նկարագրութիւն Մեծ Հայոց (45–173), նկարագիր Փոքուն Հայոց (180–204), քննութիւն վիճաբանական Հայաստանի այլեւայլ անուանց ծագման վրայ (205–278). համառօտութիւն մը պատմութեան Հայոց (279–404), և ժամանակագրական տախտակներ (404–446)։ — Երկրորդ հատորին մէջ հետեւեալ գլուխներն ամփոփուած են. Զկենաց և զգրուածոց Ստեփանոսի Ուռպելեան՝ արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց (1–15). Քննադատական տեսութիւն ի վերայ Ուռպելեան տոհմին և ուրիշ այլ և այլ հին գաղթականութեանց ի Հայաստան և ի Վիրս հաստատելոց (15–57). Պատմութիւն Ուռպելեանց (57–176). Ծանօթութիւնք (176–301). Տեղեկագիր ի վերայ ժամանակի շարագրութեան աշխարհագրութեան ընծայելոյ Մովսիսի Խորենացւոյ (301–309). Աշխարհագրութիւն ընծայեալ Մովսիսի. (309–178). Ծանօթութիւնք (388–395). Ճանապարհացոյց ի Դուին մայրաքաղաքէ Հայաստանի յայլ և այլ քաղաքս երկրին և այլոց ոմանց աշխարհաց (395–398). Տեղեկութիւն ի վերայ չորից գետոց դրախտին, և այլոց քա-

ռատուն և երկու գլխաւոր և անուանի գետոց (397—408)․ *Աշխարհագրութիւն Վարդանայ վարդապետի* 407–454)․ *Հրովարտակ Միհր Ներսեհի քաղաքապետին Հայոց ի կողմանէ Թագաւորին Պարսից՝ առ Նախարարս աշխարհին Հայոց մեծաց* (472–476)․ *Ծանօթութիւնք* (476–479)․ *Թուղթ իշխանաց արեւելից Հայոց առ պապն* (479–486)․ *Ծանօթութիւնք* (486–489)․ *այբուբենական ցուցակ աշխարհագրական անուանց որ յերկոսին հատորս գրոցն․* (489–519)․ *ցուցակ նիւթոց։ Բովանդակ գրոց մէջ՝ ուր որ հայ բնագիրը կայ՝ դրուած է ի մի էջ, և ի միւսն՝ թարգմանութիւնն ի լեզու գաղղիական։*

Պրոսէ՝ որ Սէն–Մարդէնի գլխաւոր կենսագիրներէն մէկն է, «Երբ, կ'ըսէ, իր երկասիրութեանց առաջին փորձը կը նկատեմ, որ միանգամայն գլուխ գործոցն է, իր բովանդակ փառքը և բովանդակ գրականական զօրութիւնը, չեմ զարմանար այն հիացման վրայ՝ զոր հմուտք իրեն ընծայեցին։ Մեր ուսմանց մէջ, բանասէրը՝ փորող մ'է որ խառն հանք մը կը հանէ, կամ առ առաւելն օտար նիւթերէ կը մաքրէ․ մինչ գիտունը՝ զայն ճարտարութեամբ կը գործածէ, ու բանի կը բերէ աջանչելապէս։ Այս է Սէն–Մարդէնի նպատակը։ Անդստին իր ուսմանց ընթացից սկզբնաւորութենէն, առանց դեգերելու, յառաջ քալեց դէպ իւր նպատակն, որ արդէն իրեն ծանօթ էր, լեզուաց գիտութեամբ օժանդակուելու ի պատմութեան Ասիոյ և յաշխարհագրութեան, իր երիտասարդութեան ատենէն կազմած նախագաղափարով, ուստի երբէք չօտարացաւ։ Ուստի ամէն բան պրպըտեց, քննեց ինչ որ կարեւոր էր իրեն այս նպատակաւ գրելու, ի հայ յարաբ և ի Թուրք բարբառ։

«Ընդարձակ էին իր տեղեկութիւնք նկատմամբ այն աշխարհաց՝ որոց վրայ կեդրոնացած էին տեսութիւնքը։

Իրեն համար՝ հայ լեզուն պէտք էր որ մեծ յարաբերութիւններ ունենայ ընդ արդի՝ և մանաւանդ ընդ հին պարսիկ լեզուի ։ Ուստի հետազօտութեանցը նպատակ դրեր էր այդ հին լեզուին ամէն բարբառներն․ քննութիւն ուզած էր զենտ լեզուի և իր ճիւղերուն այն պատճառաւ զոր չէր կրցած գտնել հայերէնին մէջ՝ զոր համեմատաբար նորագոյն լեզու մը կը համարէր ։ Այն վախճանաւ սկսաւ ուսումնասիրել կովկասեան գաւառաբարբառներն, և հետազօտել ինչ որ ի ժամանակին ծանօթ էր վրաց լեզուին վրայ ։ Մաճճի բանասիրին հետ քանի մը հարիւր բառերէ ձեւացած բառարանի մը յօրինման պարապեցաւ, և հարկ չէ ըսել՝ որ շատ անկատար երկ մ՚էր ։ Ու Հայաստանը իրեն կեդրոն մը առնլով, առաջ կ՚երթար ի Պարթեւս, Մարս, լերինս Կորդուաց, յԱսորեստան և ի Քաղդէաստան․ ու կ՚առաջնորդէր մինչ ի Լազիստան, Կողքիս, Իբերիա և յԱգուանս ։ Ապա կը սկսէր բացատրել մէկը միւսով, լեզուներն ու պատմութիւնը, ժամանակագրութիւնը և գիտութիւնք, և իր իշխանութեան տակ գտնուող ամէն ժողովրդոց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնքը ։ Իր իշխանութիւնը կոչեցի, վասն զի տէր էր գրականական Ասիոյ այս մեծ մասին ։

« Եթէ լոկ թարգմանութիւն ըլլար, դիւրին գործ մ՚էր․ դժուարագոյն էր համեմատելը, և անոր հետեւանքն ընծայել․ և յայսմ է գլխաւոր արդիւնք առաջին հատորոյ իւր Յիշատակարանաց ։

« Ընթերցողը նախ կը գտնէ հոն հայկական լեզուի դիրքին վրայ գրութիւն մը, ու խորունկ՝ և պատմական բանասիրութեան համար բոլորովին նոր խորհրդածութիւններ․ յետոյ ուրիշ և նոյնպէս նոր երկասիրութիւն մը աշխարհագրութեան վրայ՝ պատմութեան վրայ հիմնուած, և արգասիք ընդարձակ ընթերցասիրութեան ։ Յետոյ կը յաջորդեն Հայաստանի քաղաքային և կրօնական պատմութեան տախտակք․ յորս յաճախ չհամաձայնիր ուրիշ

ծանօթ աշխատասիրութեանց, և հեղինակը չի ծանուցաներ մեզ այն մատենագիրներն որոնց հետեւեր է։

Իսկ յերկրորդ հատորին՝ բաց ի հետաքննական քննախօսութենէն Մամիկոնեանց և Օրբէլեանց ի Հայաստան հաստատուելուն, բնագրին ի մատրասարբնակ հայոց խընամքով յղկուած տպագրին թարգմանութիւնն մեծ աշխատանք մը չէր։ Բայց եթէ ակնարկ մը ձգենք այն բազմաթիւ ծանօթութեանց վրայ որք դրուած են համառօտ բնագիրն ամբողջացընելու նպատակաւ, և ամէն լեզուներէ քաղուածոց հարստութեան, արժանապէս գովելու բաւական խօսք կը պակսի մեզ * »։

* * *

1814ին՝ Հնասիրաց ընկերութիւնն, որ կը յաջորդէր կելտական ակադեմիային, քարտուղար անուանեց զՍէն-Մարդէն, և իրեն յանձնեց որ Նոր ընկերութեան բացման կամ նաւակատեաց ճառախօսութիւնն ընէ։ 1817ին Արձանագրութեանց և Գեղեցիկ դպրութեանց ակադեմիոյ մէջ ալ իր մէկ երկասիրութիւնը հրատարակել տուաւ. «Հետազօտութիւնք ի վերայ պատմութեան և աշխարհագրութեան Մեսենայ և Կոմագենայ» (Recherches sur l'histoire et la géographie de la Mésène et de la Characène). և իր մահուընէն ետքը, ի 1838 հրատարակուեցաւ խնամօք Ֆելիքս Լաժառի և Հասարակաց կրթութեան պաշտօնարանին ծախիւք։

Շահագրգիռ և հետաքննական երկ մ՚էր այն, գէթ այն ժամանակաց համար, և ապացոյց հեղինակին մեծ հըմտութեան։ Մեսասան թագաւորներէն, որոնց հարեւանցի յիշատակութիւն մը կ՚ընեն հինք, Սէն-Մարդէն անոնցմէ ութին գոյութիւնը կը հաստատէ հաւանական ապացուցութեամբք. ու Քրիստոսի թուականէն 129 տա-

* Գրուածքիս վրայ տես ինչ որ ըսինք յ՚էջ 30։

րէ առաջ երկու փոքրիկ իշխանութեանց հաստատութիւնը․ և վերջնոյն չարուխակութիւնը կը դնէ մինչ ի 12ն յետ Քրիստոսի։

Առաջական օրագրին մէջ հրատարակուեցան նաեւ հետեւեալքն․ Հայկական ողբերգութեան մը վրայ (Sur une tragédie arménienne). — Ի վերայ հայկական առակաց Վարդանայ (Sur les fables arméniennes de Vartan). — Զարեւելեան ձեռագրաց ընծայելոց ի լորտ Գինկզպորոյի (Sur des manuscrits orientaux offerts par lord Kingsborugh). — Ի վերայ յեղափոխութեանց Հայաստանի ընդ Արշակայ Բ․ ի չորրորդ դարու (Sur les révolutions de l'Arménie sous Arsace II, au IVe siècle)․ — Զհայկական արձանագրութեանց ի Պուլկարէ (Sur les inscriptions arméniennes de Bolgharie)։ — Առանցմէ զատ յընդարձակ կենսագիր բառարանին Միշոյի հետեւեալքն, — Միհրդատայ մեծին և տասնչորս Պտղոմեանց, երեք Միհրդատայ թագաւորք Պարթեւաց, Որմզդայ չորս, երեք Յազկերտայ, երկու Խոսրովայ, ութ Սաւրոմակայ, չորս Փրաատայ (կամ Հրահատ) թագաւորք Պարթեւաց, երկու Փառնակայ Պոնտոսի թագաւորք, եօթն Փարսմանայ Իբերացւոց արքայք, վեց Սելեւկայ թագաւորք Ասորեստանեայց, կրկին Ոստանեա՝ պատերազմող պարսիկք, երկու Հեթումայ, վեց Լեւոնայ թագաւորք Հայաստանի, հինգ Գրիգորեայ կաթողիկոսունքն․ ասորին Եփրեմ, Դաւիթ Անյաղթ, հայ պատմիչք՝ Մովսէս Խորենացի Մարիբաս Կատինա և Մխիթարեանք եւայլն։

Բաց ի այս գրուածներէն՝ կ'ըսեն թէ մեծ կարեւորութիւն ունեցող ձեռագիր երկասիրութիւններ ալ թողուցած ըլլայ Սէն-Մարդէն, չատերը թարգմանութիւնք․ և Պրոսէ՝ առանց հաշուելու հրատարակուածները՝ կը յիշատակէ հինգ թուով․ և են համառօտութիւն մը Տէղերական պատմութեան․ Ղազար Փարպեցի, Մովսէս Խորենացի, այլեւայլ հատուածք Հայոց պատմութեան մի՝ որեւ ի գրոց Խորենացւոյն․ Եղիշէ՝ Պատմութիւն Վարդանանց, Պատմութիւն Տարօնոյ և մեծին Ներսէսի, Մեծոփեցւոյ Պատ-

ժուռնիան Լէնկլինմուրի. այլեւայլ գրուածներ Սանտոնիէօրէ, Մանէքինէ, Արշակունեաց և Սասանեանց հարստութեան վրայ, որոց համար կ'ըսեն թէ ընդարձակ ծաւալ ունեցող երկասիրութիւնք ըլլան, և այլն: — 1818ին կատէլքս զօրավարին այրւոյն հետ ամուսնացաւ. 1820ին Թոշոն Տաննըսի եգիպտագիտին յաջորդեց յակադեմիայի. ու երկու տարիէն ետքը՝ Ռէմիւզայի ու Շէզիի հետ Ասիական ընկերութիւնը հաստատեց: Նոյն տարւոյն փոխանորդ պահապան անուանեցաւ Նաւարանի մատենադարանին, ու իրեն յանձնեցին Շարլ Լըպոյի արեւելեան կայսերաց պատմութեան գրոց երկրորդ տպագրութիւն մը ընել. և որոյ տասն առաջին հատորներն հրատարակեց 1824 էն մինչեւ ի 1830, յունական աղբերաց վրայ աւելցընելով նաեւ արաբ, պարսիկ և հայ հեղինակաց գրուածներէն քաղուածներ: — Շարունակութիւնն ըրաւ իր աշակերտն ու բարեկամ Պրոսէ, և աւարտեց ի 1836 ի քսան և մի հատորս. մանաւանդ երրորդ հատորէն անդին մեծապէս ճոխացուցած է նա Լըպոյի գրուածքը:

*
* *

Ասիական օրագրին հաստատութենէն ետքը՝ Սէն–Մարդէն այլ և այլ հատուածներ հրատարակեց, յորոց մեզի կարեւորագոյն սեպուածներն յիշատակելով գոհ ըլլանք. « Տեղեկութիւնք ի վերայ կենաց և գրուածոց Մովսիսի Խորենացւոյ » (Sur la vie et les écrits de Moïse de Khorène (1823). — « Տեղեկութիւն ուղեւորութեանն զոր արար յԵւրոպա և յԱտլանտեան ովկիանոսի ի վերջ հնգետասաներորդի դարու և առ թագաւորութեամբ Կարոլոսի ութերորդի՝ Մարտիրոս եպիսկոպոս Երզնկայ ի մեծ Հայս, գրեալ ի նմանէ ի հայ բարբառ, և թարգմանեալ ի գաղղիականն » (Relation d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan atlantique à la fin du XVe siècle sous le règne de Charles VIII, par Mar-

tyr, évêque d'Arzendjan dans la Grande Arménie: écrite par lui-même en arménien, traduite en français, 1828)[1] *հանդերձ հայ սկզբնագրովը ի հանդիպոյ։*

Սէն-Մարդէն *աշխատակից եղաւ նաեւ ի խմբագրութիւն* **Ի***մաստնոց օրագրին՝ հետեւեալ յօդուածներովը.* « **Ի** *վերայ տպագրութեան ժամանակականացն* **Ե***ւսեբեայ յ***Ա***ւգերեանէ* » (Sur l'édition de la Chronique d'Eusèbe, par Aucher, 1820). « **Ի** *վերայ ստորագրութեան* **Հ***այաստանի ի* **Հ.** **Ղ***ուկայ* **Ի***նճիճեան* » (Sur la description de l'Arménie ancienne par Luc Indjijian).[2] « **Զ***հաւաքմանէ նախնի մատենագրութեան* **Հ***այոց հրատարակելոյ ի սուրբ* **Ղ***ազար* » (Sur une collection des auteurs classiques arménieus publiés à S. Lazare, 1828). « **Զ***ճանապարհորդութենէ* **Շ***ուլցի յարեւելս* » (Sur le voyage de M. Schulz en Orient, 1828). **Սէն-Մարդէնի** *միջնորդութեամբն էր որ* **Կ***էյսէնի գիտնականը ղրկուեցաւ ի* **Հ***այաստան՝* **Վ***անայ արձանագրութիւնները գաղափարելու համար։* **Ի***րեն յանձնուած գործը՝ արդէն ի գլուխ հաներ էր երբ սպաննուեցաւ ի* **Ք***րդաց ի* 1827։ **Ա***յն հայագիտին տուած տեղեկութեանց և գրեթէ ճանապարհացոյց ուղեւորութեանց և օրինակաց համեմատ նմանահանութիւնքն հրատարակուեցան յ***Ա***սիական օրագրի։*

1 Այս գրչագիր որ կը պահուի յազգային մատենադարանին, հետեւեալ յուշագիրն ունի. « Ես Մարտիրոս միայն անուամբ եպիսկոպոս Եզնկայի, ի սուրբ Կիրակոսու յանապատէն ի Նորգեղա գեղէն։— Ի վաղուց հետէ փափաքէի ի սուրբ գլխաւոր առաքելոցն գերեզմանին տեսանելոյ. Եւ յորժամ հասեալ ինձ անարժանս արժանաւորել տեսլեան նոցա. և հանապազ սիրտս փափաքէր, բայց ումէք ոչ կարէի յայտնել զխորհուրդ սրտի իմում — Թվին Ռճլը (1138) հոկտեմբերի ԻԹ յելայ ես ի իմ վանացն և եկի Նեղաքար, հասի ի յՍտամպօլ և Աստուծոյ յաջողութեամբ գտեալ նաւ մի »...

2 Մեր ընթերցողք գիտեն թէ Ինճիճեան վարդապետ քննադատած է և հերքեր Սէն-Մարդէնի քանի մը կարծիքները ի Հնախօսութեան Հայաստանի, ի հատորն Գ. յ'էջ 326։

Արձանագրութեանց ակադեմիային այլ և այլ տեղեկագիրք ներկայացուց Սէն–Մարդէն․ բաց յայլոց «Հետազօտութիւնք ի վերայ կենաց և արկածից Լեւոնի՝ վերջին թագաւորի Հայոց, ընթերցեալ ի 1825» (Recherches sur la vie et les aventures de Léon, dernier roi des Arméniens 1825)․ *Թագաւորական կամ ազգային գրատան մէջ պահուած գրչագրաց քաղուածոց և տեղեկութեանց մետասաներորդ հատորին մէջ ծանօթութիւն մը դրաւ Լեւոն Բ Հայոց թագաւորին մէկ հրամանագրոյն կամ արտօնութեանց թղթոյն զոր տուեր էր ի նպաստ Գենուացւոց ի* 1288 (Notice sur le décret ou privilège de Léon II., roi d'Arménie, en faveur des Génois, en 1288)․

Յուլիսի խռովութիւնն (1830) *պատճառ եղաւ որ Սէն–Մարդէն Նաւարանի մէջ ունեցած պաշտօնը կորսնցընէ։ Վասն զի քաղաքական խնդրոց մէջ մտնելով* Ընդհանրական (Universel) *լրագրին քանի մը յօդուածոց հրատարակութեանց թելադրութիւն ու մասնակցութիւն ունեցեր էր։* Գաղղիոյ Դպրոցին *մէջ ալ պատմութեան ուսուցչի աթոռ մը ունենալու խնդիրքը մերժուեցաւ, թէպէտ և Արձանագրութեանց և Գեղեցիկ դպրութեանց ակադեմիոյ ուսուցիչք մասնաւոր կերպով յանձնարարած էին զինքը։ Մեռաւ ի մաղձախտէ ի* 1832 *ի վեշտասան յուլիսի։*

Մահուընէն ետքը հրատարակուած գրուածներն են հետեւեալքն․ 1°․ «*Յովհաննու կաթողիկոսի Պատմութիւն Հայոց, թարգմանեալ ի գաղղիական*» (Histoire d'Arménie par le catholicos Jean VI (635–925), surnommé l'Historien, traduite en français)․ *տպագրեալ ի Փարիզ ի* 1840․ *Այս թարգմանութեան սկիզբը դրուած է կենսագրական տեղեկութիւն մը Յովհաննու կաթողի-*

կոսի վրայ, ի Ֆէլիքս Լաժառէ, թէպէտ չէր նա տեղեակ հայ լեզուի։ Նէվ Պեռնիյ Լուվէն քաղաքի համալսարանին ուսուցիչ և հայագէտ՝ քննադատական մը հրատարակած է այս թարգմանութեան վրայ Բուլլէթէն սիէնթիֆիք ամսաթերթին մէջ ի 1843։ 2°. «Հատուածք յԱրշակունեաց պատմութենէ», տպագրեալ ի Փարիզ ի 1840. (Fragments d'une histoire des Arsacides). — Մասն Ա. Սկզբնաւորութիւն Արշակունեաց ի Պարս և ի Հայաստան (Origines des Arsacides de Perse et d'Arménie)։ Մասն երկրորդ՝ «Պատմութիւն Արշակունեաց Պարսից» (Histoire des Arsacides de Perse)։ Ասոնք յառաջին հատորի. իսկ յերկրորդն կը գտնենք բազմաթիւ տեղեկագիրք, ճառեր, ծանօթութիւններ, և այլն։ Վերը յիշեցինք Կոմագենաց վրայ գրածը, և Վարդանայ առակաց ծաղկաքաղ մը հրատարակեալ ի 1825 աջակցութեամբ Զոհրապի, Ասիական ընկերութեան համար, և որոյ վրայ քննադատութիւն մը հրատարակեց Սիլվէստր Տըսասի Իմաստնոց օրագրին մէջ ի 1826։

Ակադեմիոյ մէջ Սէն-Մարդէնի յաջորդեց անուանի սինէագէտն Ժիւլիէն Ստանիսլաս. և ժողովոյն գումարման մէջ ի 5 օգոստոսի 1836, պարոն Տըսասի իր գովեստն ըրաւ. «Բաւական գործեց, ըսաւ ճարտարախօսն, որպէս զի անունը պատուով անցնի յետագայից, և մեր յաջորդք մանակից ըլլան այն ցաւոց զոր իր կորուստը կ'ազդէ մեզ այս օր»։ Այս ճառէն ետքը Եւգինէոս Պիւռնուֆ՝ յանուն և ի դիմաց Ասիական ընկերութեան հետեւեալ խօսքերն արտասանեց. «Բազմազգի տեղեկութեանց՝ որոց զարմանալի յիշողութեամբն շտեմարան մ'էր, կը միացընէր անկողմնասիրութիւն, բարեսրտութիւն մը ի յարգել զերկասիրութիւնս այլոց։ Գիտնական մը եղած չէ որ իրեն հաւասար բարեացակամ սիրով ընդունէր այն երիտասարդներն որ իրեն սիրելի ուսմամբք կը փափաքէին պարապիլ. վասն զի ոչ ոք իրեն նման կատարելապէս կը մոռնար որ գիտութեանց շահը զայն կը պահանջէր»։

Այս տողերը գրելու առեններս ձեռուընիս հասաւ Սէն–Մարդէնի դեռ եւս անտիպ գրուածը զոր կ'ուղղէ առ անուանի աշխարհագիրն Հումպոլտ, և որոյ թարգմանութիւնն կուտայ Թիֆլիզի Աշխատանք օրագիրն 1893 թուականի 140 թերթին մէջ։ Գաղղիացի հայագէտն իմացեր էր ի Հումպոլտէ թէ կայսրն Ռուսիոյ խորհուրդ և կամք ունենայ երկրագրական ուսումնասիրութիւն մը հրամայել իր նոր ձեռք ձգած հայկական գաւառաց մէջ. Սէն–Մարդէն իր ազգային տէրութեան մէջ պաշտօն և զբաղմունք մը ձեռք ձգելէ յուսահատ՝ ինքզինք կ'առաջարկէ կայսեր խորհուրդը յարդիւնս ածելու համար.

« Ես, կ'ըսէ, գոնէ իմ կարծիքով, միակ ու բաւական կերպով նախապատրաստուած անձնաւորութիւնն եմ, որ զբաղուել է Հայաստանով լայնածաւալ և յարատեւ կերպով. որովհետեւ այս երկրի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններն՝ առանձինն սիրոյ առարկայ մը եղած են ինձ։

« Արդէն տասնըչորս տարի է քանի որ ես հրատարակել եմ Հայաստանի ֆիզիքական, պատմական և աշխարհագրական յատկութիւնները։ Այս առաջին և միակ աշխատասիրութիւնն է որ բովանդակում է հաւաստի, բազմաթիւ և ընդարձակ տեղեկութիւններ այդ երկրի մասին։ Այս ժամանակամիջոցում ես չեմ դադարել նոյն առարկաներով զբաղուելուց։ Իմ նոր աշխատութիւններին հասցնելու եկքն է, որոնց ես ընդունակ եմ համարում, նորանց նոյնպէս լրութիւն ու կատարելութիւն տալն է, որ ինձ զսպել են մինչեւ այսօր այդ աշխատութիւններն ի լոյս ընծայելու։

« Ես ժողովել, մանրակրկիտ կերպով քննել և դասաւորել եմ այն ամէնը, ինչ որ կարելի է ժողովել այս

տեղ այն ազգերի և տէրութեանց պատմութիւնից և աշխարհագրութիւնից, որոնք յաջորդաբար տիրել են Ասիային հեռաւոր ժամանակներից սկսած, ընդունելով Հայաստանը իբրեւ կեդրոն և հիմն իմ խուզարկութեանց։

« Այս իմ աշխատութեան գլխակարգութիւնն և ստորաբաժանումը կատարուած են, նիւթերը կազմ և պատրաստ, գլխաւոր յատակագիծը խմբագրուած է և ես կարող եմ տպագրութեան յանձնել։ Սակայն հակառակ իմ ջանից, ես զգում եմ, որ դեռ եւս իմ աշխատութիւնն ընդհատ է, որովհետեւ Փարիզում գտնուած հայ գրականութեան յիշատակները մեծ թիւ չեն կազմում։ Այդ ամէնը լրացընելու համար անհրաժեշտ կը լինի մի գիտնական ճանապարհորդութեան ձեռնարկել Մեծ—Հայաստանում և Ռուսաստանի բազմաթիւ գաւառներում, ուր բնակում են Հայերը։ Կան աւելի քան քսան պատմագրեր, որոնց հետ ծանօթ եմ միայն հատուկտոր քաղուածներով։ Եւ այդ գրքերը Ռուսաստանում կը գտնեմ, ինչպէս և բազմաթիւ ուրիշ հետաքրքիր երկասիրութիւններ։ Հայկական գրադարանի կազմակերպութիւնը, որը կամենում է կայսրը հիմնել, կարող է սոյնօրինակ ճանապարհորդութեան հետեւանք լինել։

« Այս ամէնը չէ. Հայերը ամենայն ժամանակ, քարերի վրայ արձանագրած ունին հասարակական գործերը և մեծ դիպուածների յիշատակները։ Նորանց պատմութիւնը, այսպէս ասած, քարերի և իրենց երկրի ժայռերի վրայ գրուած արձանագրութիւն է։ Թագաւորների հին պալատները, ամրոցները, կամուրջները, կրօնական և հասարակական շինութիւնների պատերը — ծածկուած են, — ես այդ գիտեմ, — արձանագրութիւններով, որոնց պատճէնները շատ մեծ նշանակութիւն կ'ունենան։ Ես դորանցից մի քանի հատ ունիմ, Նորանք ինձ հասել են Մեծ Հայաստանից, և բաւական են ինձ մի բարձր գաղափար տալու համար այն տեսակ ժողովածուի օգտակարութեան մասին։ Գրականական յիշատա-

կարանները, որոնք գտնուում են Պետերբուրգում, Մոսկուայում և այլն, թէ գրադարաններում, թէ կառավարութեան դիւաններում և թէ Հայերի մօտ խնամքով խուզարկուելուց յետոյ, կարեւոր կը լինէր սլանալ դէպ ի Կովկաս, շարունակելու նոյն խուզարկութիւնները Վրաստանում և Մեծ Հայաստանում։ Պէտք կը լինէր նոյնպէս երկար ժամանակ այդ տեղերում կանգ առնել երկրի վերաբերութեամբ՝ մի կատարեալ աշխարհագիտական քննութիւն անելու և այցելու հնադարեան շինուածքների աւերակները, հին քաղաքները և իրենց բազմաթիւ վանքերը, շատ տեղերում խուզարկութիւններ անելով։ Պէտք է կարծել որ այս պեղումները արդիւնաւէտ կը լինին, մանաւանդ Արտաշատում, Արմաւիրում ու Երասխի ափի ուղղութեամբ զետեղուած հին մայրաքաղաքներում, Էջմիածնի ու Արարատ լերան շրջակայքներում։

« Այդ խուզարկութիւնները լրացնելու համար պէտք կը լինէր նոյնպէս մի քանի շրջագայութիւններ անել Տաճկա-հայաստանում՝ Վանում, Կարսում և Էրզրումում, մի քանի ամսով կանգ առնել Կոստանդնուպոլիս, մի մի այցելութիւն տալ Տրանսիլվանիայի, Հունգարիայի, Տրիէստի և Վենետկի Հայերուն, և այդ ամէնը մի ճանապարհորդութեամբ դէպ ի Հռոմ, ուր գտնուում են քահանայապետական դիւանները և մատենադարանները, որոնք պարունակում են Հայաստանի վերաբերեալ շատ արձանագրութիւններ։...

« Մի ձեռնարկութիւն, ինչպիսին սա է, որի նախագիծը հէնց նոր հապճեպ կերպով ուրուագրեցի, ահա տասնեւհինգ տարի է, որ իմ ցանկութեանց առարկան էր։ Եւ մինչեւ այսօր դորան շատ մեծ կարեւորութիւն եմ տալիս, և առանց տատանելու ես կը նուիրուէի այդ գործին, եթէ վստահ լինէի, որ ձեռնհաս կը լինիմ կատարել այնպէս, ինչպէս ես ըմբռնում եմ, անշեղ կերպով, այնքան արդիւնաւոր որքան և փառաւոր այն կայ-

սեր համար որ կը պատուէր ինձ իւր ընտրութեամբ։ Եւ եթէ համոզուած լինէի, որ ոչ մի խոչընդոտ և դրամական ծախսեր ինձ արգելք չեն լինիլ։

« Ես համոզուած եմ, որ ես եմ, ինչպէս ասացի, ամենալաւ պատրաստուած անձնաւորութիւնը, գուցէ միակը, սոյնգունակ ճանապարհորդութեան համար։. Բաց ի հայերէն լեզուի և գրականութեան գիտութիւնից, դուք գիտէք որ ես պարապել եմ և Ասիայի ուրիշ լեզուների ուսումնասիրութեամբ, և որ անտեղեակ չեմ պատմութեան, աշխարհագրութեան և գրականութեան վերաբերեալ և ոչ մի հարցի, և այլն։...

« Ես յուսով եմ որ կայսրը յօժարութեամբ կ'ընդունի և կը հաւանի այդ առաջարկութեանը, որի կարեւորութիւնը քաջ հասկանում է. որ դուք նորին ասէք այն, ինչ որ իմ մասին մտածում էք, և իմ ընդունակութեան մասին այդ գեղեցիկ ձեռնարկութեան կատարման համար։...

« (Կայսրը) բարեհաճէր ապահովել իմ տարեկան ապրուստս, որպէս զի կարողանայի իմ կեանքիս մնացորդը ապահով կերպով պարապել կարգաւորելու և հրատարակելու Փարիզում, կամ այնպիսի մի տեղ որ ես կ'ընտրեմ, նորա հովանաւորութեան ներքոյ և նորա ծախսերով իմ Ճանապարհորդութեանց տեղեկագիրը, և այն աշխատութիւնները, որոնք սորանց հետեւանքները կը լինին, ինչպէս օր. Հայաստանի և հարևան երկիրների ընդհանուր աշխարհագրութիւնը, և մի շատ մանրամասն նկարագիր տաճկական և Ռուսական Հայաստանի, Կովկասեան երկիրների, ինչպէս և Պարսկաստանի, Ասորական և Փոքր Ասիոյ հայաբնակ գաւառների »։

1831, *դեկտ.* 22 *թուականն ունի Սէն–Մարդէնի այս առաջարկութեան գիրը. քիչ ետքը հանդիպեցաւ իր ցաւալի մահը։ Բայց յառաջ իմացեր էր Նեսելրոտ կոմսի, արտաքին գործոց նախարարի մէկ թղթովը՝ թէ կայսերական կառավարութիւնը չէր կարծեր որ ժամա-*

նակն եկած ըլլայ այդ օգտակար գործոյն իրականութեան ։

Թէ Սէն-Մարդէն այդպիսի մեծ գործի մը ուսումնական պաշարը արդէն պատրաստած էր, այդ ամենեւին տարակոյս չիվերցըներ ։ Մահուընէն ետքը քովը գտնուած հաւաքմունք՝ անժխտելի ապացոյցք են ։ Բայց ի այն հայ պատմագրաց ամբողջ կամ մասնական թարգմանութիւններէն զորս յիշեց, Գրոսէ կը վկայէ ականատես՝ թէ ուրիշ զանազան հաւաքմունք ալ գտնուեցան, ընտիր դասաւորութեամբ կարգաւորուած ։

Փ. Մ. ԳՐՈՍԷ

Յետ Սէն-Մարդէնի՝ հայկական լեզուի ուսմամբ պարապող և շարունակողն եղաւ Գրոսէ, որոյ գլխաւոր մէկ արդիւնքն ալ է Վրաց լեզուի ուսումը մտցընելն ու բարգաւաճեցընել յԵւրոպա ։ Իր կենսագրութիւնը գիտութեան յարատեւակ անձնանուիրութիւն մը կընայ համարուիլ ։ — Ծնաւ Գրոսէ յամի 1802 ի Փարիզ ի 5 փետր. ուր հայրը վաճառականութեամբ կը զբաղէր ։ Ուսմանց նախնական ընթացքն կատարեց Օռլէանի փոքր կղերանոցին մէջ, իսկ ճարտասանականն ի Փարիզ ։ 1818ին մտաւ ի դպրոցն Յիսուսեանց ի Մոնրուժ մերձ ի Սոյ ։ Երկու տարիէն Փարիզ դառնալով. կ'ապրէր մասնաւոր տուներ դասախօսութիւն ընելով. 1821ին ստացաւ զնախաստիճան (bachelier) ուսուցչի ։ Արդէն այն ատենէն քաջ հմտացած էր յոյն լեզուի. սորվեր էր նաեւ զեբրայականն, մասամբ նաեւ զարաբ, զչինէական, մանչու և Թիպէդ լեզուս ։ 1822ին Ասիական ընկերութեան հաստատութեամբ՝ հրաժարելով եկեղեցական վիճակի ուսմունքէ, տուաւ ինքզինքը բոլորովին սինէացի լեզուին ։ Բայց իրեք տարի վրան անցնելէն ետքը՝

անկէ ալ ետ կեցաւ, փափաքելով միայն հայ և վրացի լեզուաց ուսմամբ պարապիլ։ Այս լեզուաց ախորժը ազդեր էր իրեն Սէն-Մարդէն, Եւգինէոս արքիմանդրիտին ռուս լեզուով շարադրած երկասիրութեամբ մը․ «Նըկարագիր Վրաստանի», թարգմանեալ ի գերման ի Փրետ. Շմիթէ, տպ. ի Ռիկա 1814։ 1826ին ամուսնացաւ, բայց պաշտօն կամ զբաղմունք մը չկարենալով հայթհայթել, քիչ ատենէն աղքատութեան մէջ ինկաւ։ — 1830ին Գաղղիոյ Կարոլոս Ժ թագաւորին Փէյրոնէ նախարարի յիշատակագիր մը ներկայացոյց ցուցընելով թէ քանի՜ օգտակար կրնար ըլլալ ուսումնական քննադատական ուղեւորութիւն մը ի Վրաստան, և քիչ մը ատեն կենալը նոյն վախճանաւ ի վանս Հայոց որ յԷջմիածին։ Յուլիսի յեղափոխութիւնը իր այս ամէն ակնկալութիւններն ի դերեւ հանեց․ և Վրաց լեզուի ուսուցչի պաշտօնն ալ՝ որուն հետամուտ էր, զլացուեցաւ իրեն։ 1834ին նորէն դառնալով ի պաշտօնն, իր մտածութիւնն միւսանգամ ներկայացոյց Կիզոյի, թէպէտ առաջնոյն հաւասար անյաջողութեամբ։ Կինը մեռնելով կրկին ամուսնացաւ 1836ին, և այն աստիճանի յետին կարօտութեան մէջ ինկաւ, որ ինչուան ստիպուեցաւ թագաւորական տպարանին մէջ գրաշարութիւն ընել։ Սակայն իր անխոնջ աշխատանք և յարատեւ եռանդը՝ հըրաւիրեր էին իր վրայ Պետրպուրկի Գիտութեանց ակադեմիային մտադրութիւնն, որ 1836ին զինքն անդամակից ընտրելով՝ հրաւիրեց որ այնուհետեւ բնակութիւնն հաստատէ Ռուսիոյ մայրաքաղաքին մէջ։ Պրոսէ ընդունեցաւ այս հրաւէրը, և յայնմհետէ իր գործունեայ կենաց արգասիք կը պատկանին այս նոր հայրենեաց։ 1838ին ուղեւորութիւն մը ըրաւ ի Մոսկուա, ուր Լազարեանց ուսումնարանին այցելութիւն ընելով, հինգ տարիէն անոր կաճառակից եղաւ։

1845 Հարաւային Եւրոպա ճամբորդութիւն մը ընելով, քանի մը օր կեցաւ Վենետկոյ Մխիթարեանց վանքն ի Ս. Ղազար, ուր ծանօթացաւ Այվազովսքի և Ալիշան վարդապետաց հետ։ Իսկ ի 1847–8 յաջողեցաւ վերջապէս գործադրել իր փափաքը՝ ճանապարհորդելու ի Վիրս և ի Հայաստան. ուստի դառնալով ի Պետրպուրկ, բոլորովին զբաղեցաւ իր սիրելի ուսմամբք։ 1863ին դարձաւ ի Գաղղիա, և ի դարձին ի 1867 փափաքեցաւ կրկին յայց ելլել սրբոյն Ղազարու մենաստանին, բայց արգիլուեցաւ մաղձախտին պատճառաւ. 1869ին եկաւ ի Գաղղիա, ինչպէս նաեւ ի 1880, որ կենացը վերջին տարին եղաւ. վասն զի յ՚ 3 սեպտեմբերի կնքեց իր կեանքը Փուաթիէի մօտ ի Շաթըլրոյ։

Լորան Բրոսէ՝ իր որդին, 1887ին կարգաւորեալ մատենագիտական ցուցակ մը հրատարակեց հօրը բազմաթիւ գրաւոր երկասիրութեանց, որոց թիւ գրեթէ երեքհարիւրը կ՚անցնի, և ընդհանրապէս կը վերաբերին Վրաստանի և Հայաստանի։ Ասոնց մէջ նախամեծար կընան սեպուիլ իր Հնախօսական ճանապարհորդութեան մը տեղեկագիրը (Rapports sur un voyage archéologique) զոր Կովկասեան գաւառաց տեղակալ կոմս Վորոնցովի հովանաւորութեամբ ըրած է յամս 1847–8, աշխարհացոյց տախտակաւ մը և քառասուն և հինգ պատկերներով. և հրատարակուած է ի Պետրպուրկ յամի 1851։ Ասկէ զատ մեծապէս հետաքննական է իր Աւերակք Անւոյ կոչուած գրուածը (Ruines d'Ani), որ ինչպէս յայտնի է Ժ և ԺԱ դարուց Բագրատունի Թագաւորաց ժամանակ Հայոց Թագաւորակաց քաղաքն էր։ Այս երկասիրութիւնն ալ հրատարակուած է ի Պետրպուրկ յամս 1858–1861, աշխարհացոյց քարտիսիւ։ Առաջին տետրին մէջ կայ նաեւ տեղեկագիր մը Էջմիածնի մատենադարանին ու հայկական հնութեանց վրայ (էջ 1–130)։

Ինչպէս Տիւլորիէ և Լանկլուա, Պրոսէ ալ ունեցաւ մտածութիւն Հաւաքման մը հայկական պատմըչաց, որոյ առաջին հատորը հրատարակեց ի 1874, և կ'ամփոփէր զԹարգմանութիւն Թովմայի Արծրունւոյ (Ժ դար) Պատմութեան Արծրունի իշխանաց Վասպուրականի. — Առաքելի Դաւրիժեցւոյ (ԺԷ դար) պատմական երկասիրութեան ի 1602–1664. — Յովհաննու Ծարեցւոյ Պատմութեան Աղուանից: Երկրորդ հատորն հրատարակուեցաւ ի 1876, յորում կան պատմական գրուածք Զաքարիայ Սարկաւագի (ԺԷ դար), և կոնդակ Յովհաննավանաց. Դաւիթ Բէկի պատմութիւն (ԺԷ դար), Աբրահամու Կրետացւոյ (ԺԷ դար) Պատմութիւն Նատիր Շահի. Սամուէլի Անեցւոյ (ԺԲ դար) Տախտակք ժամանակագրականք: Զաքարիայի, Առաքելի և մանաւանդ Աբրահամու Կրետացւոյ Թարգմանութիւնք դժուարին էին յոյժ ի պատճառս բազմաթիւ տաճիկ և արաբ խօսից զորս նոյն պատմագիրք կը գործածեն:

Բայց այս երկասիրութեան վրայ՝ քիչ ետքը աւելի մանրամասնաբար:

1870ին հրատարակեց Պրոսէ ուրիշ երկասիրութիւն մ'ալ հետեւեալ խորագրով. «Երկու հայ պատմըչաց՝ Կիրակոսի Գանձակեցւոյ (ԺԳ դար) Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի և յաջորդաց նորա, և Ուխտանեսի Եդեսացւոյ (Ժ դար) պատմութիւն եռամասնեայ». 1864ին ալ ըզպատմութիւն Սիւնեաց Ստեփանոսի Ուռպելեան: Սէն-Մարդէնի ձեռքով սկսուած Լըպոյի արեւելեան կայսերաց պատմութեան նոր տպագրութեան շարունակութեանը մէջ զետեղեց (հատոր ԺԲ 449–481) քաղուած մը ի պատմութենէ արշաւանաց Մողոլաց ի հիւսիսային Ասիա յ'ԺԳ դարու: Պետրպուրկի Գիտութեանց ակադեմիոյ յիշատակարանաց մէջ այլեւայլ հատուածք կան

իրեն գիտութեան, ուսմանց և գրչին արդիւնք, նկատմամբ մեր ազգային պատմութեան և մատենագրութեան, և զորս մէջ պիտի բերենք։ Հետաքննական են իր հետազօտութիւնք Երկաթէ դիմակին վրայ, զոր ոմանք կարծեցին թէ ըլլայ Աւետիք պատրիարք Կոստանդնուպոլսի, որ ինչպէս յայտնի է ի պատմութեանց, թէ՛ նոյն քաղքին և թէ Երուսաղեմի պատրիարքական պաշտամանէն ինկաւ, ու մեռաւ ի Գաղղիա։

Հօրը գրուածոց մատենագիտական ցուցակն յօրինող որդին՝ հետեւեալ խօսքերով կ'աւարտէ զայն, զոր և մեք աւելորդ չենք համարիր մէջ բերել. «Հարկ սեպուեցաւ յիշեցընել թէ Պրոսէ ոչ պատմիչ մ'էր և ոչ լեզուագէտ։ Բոլորովին հեռի ի տկարութենէ՝ ընծայելոյ իրեն ինչ որ չունէր, Պրոսէ ոչ երբէք պահանջած է ըլլալ՝ ոչ մին և ոչ միւսը, բառին բուն նշանակութեամբ։ Խրթին ու վերացեալ ուսմանց եռանդուն սիրող, անխոնջ ու համբերող հետամուտ, բաւական սեպեց նուիրել իր կեանքը պատմութեան նիւթեր հաւաքելու, ու այդ ուսմանց երկիրը մաքրել պատմական հետախուզութեամբք, անոնց օգտին ու պիտոյից ծառայեցընելով նաեւ զբանասիրութիւն։ Եւրոպայի հայագէտք գիտեն թէ որչափ օգտակար եղած է իրենց ուսմանց իր ջանքովը պատրաստուած այսպիսի ճոխ ժառանգութիւն մը»։

* * *

Պրոսէի մահուընէն ետքը՝ ինչպէս ըսինք, յորդւոյն մասնաւոր խմբագրութեամբ հրատարակուած իր հօրը երկասիրութեանց մատենախօսական ցուցակէն, կը քաղենք ինչ որ ուղղակի մեր ազգային ու մատենագրական պատմութեան կը վերաբերի, երախտապարտ մեծարանօք իր բազմարդիւն և վաստակաւէր յիշատակին։

1. «Տեղեկութիւն հայ գրչագրաց որ կը պատկանին Արտաքին Գործոց Պաշտօնարանին քով եղած Ասիական

կաճառի մատենադարանին (–Notice des manuscrits arméniens appartenants à la Bibliothèque de l'Institut Asiatique établie près le Ministère des Affaires Etrangères). Ընթերցեալ ի 29 սեպտ. 1840։

2. « Տեղեկութիւնք ի վերայ վանաց Էջմիածնի. (–Notice sur Edchmiadzin). ընթերցեալ ի 14 փետր. 1846. թարգմ. ի ռուս և տպագրեալ։

3. « Թուղթ Կորգանովի՝ գործակատարի Գրիգորեան Հայոց սինհոդոսին, առ կայսերական ակադեմիայն Գիտութեանց. յ'7 մարտի 1842 ամին, ծանօթութեամբք Պրոսէի. (–Lettre de M. Korganoff, procureur de Synode arménien grégorien, à l'Académie Impériale des Sciences, du 7 mars 1842; annotée par M. Brosset). Ընթերցեալ ի 16 սեպտեմբերի 1842։

4. « Ի վերայ հայկական մատենագրութեան, ի ռուս լեզու. (—Sur la littérature arménienne, en russe).

5. « Տեղեկութիւն հայ գրչագրի մը վրայ, թղթոց սրբոյն Պաւղոսի. (–Notice sur un manuscrit arménien des Epîtres de St. Paul). Ընթերցեալ յ'3 յունիսի 1859։

6. « Գրականական գործունէութիւն Հայոց և Վրաց ի Ռուսաստան, յայնկոյս Կովկասու և ի Ղրիմ. Մասն Ա. ընթերցեալ ի 5 սեպտեմբերի 1862։ — Մասն Բ. ի 6 նոյեմբերի, 1863։ — Մասն Գ. յ'8 յունիսի 1865։ – Մասն Դ. ի 28 յունիսի 1866.

7. « Ի վերայ կրկին հայկական խմբագրութեանց, յոտանաւոր և յարձակ, վարուց սրբոցն Բարաղամու և Յովասափատայ ». (–Sur deux rédactions arméniennes, en vers et en prose, de la légénde des saints Baralam = Varlaan et Iosaph = Josaphat). Ընթերցեալ ի 21 փետր. 1878։

8. « Կայսերական հասարակաց մատենադարանին համար նոր ստացուած հայ գրչագրի մը վրայ, յորում կան աստեղագիտական և աստեղաբաշխական գրութիւնք ». (— Notice sur un manuscrit arménien, nouvellement

acquis pour la Bibliothèque Impériale publique, de contenu astrologique et astronomique). Ընթերցեալ ի 28 նոյեմբ. 1878։

9. « Տեղեկագիր 1847 և 1848 թուականներուն Պրոսէի ըրած հնագիտական ուղեւորութեան մը վրայ ի Հայս, աշխարհացոյց քարտիսով մը ու 45 վիմագրեալ պատկերներով. – (Rapport sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847–1848 par M. Brosset. Avec un atlas de 45 pl. lithographiés. S. Pb. 1851).

10. « Ուսումնասիրութիւն Էջմիածնի մատենադարանին և ուրիշ հայկական հնութեանց վրայ։ Ուղեւորութիւն Խանիքոֆի յԱնի ». –(Études sur la Bibliothèque d'Echmiadzin et sur les antiquités arméniennes. — Excursion à Ani, en 1848, par M. N. Khanykof).

11. « Տեղեկագիր Ջալալեան Սարգիս վարդապետի ի Մեծն Հայաստան ըրած ուղեւորութեան գրոց երկրորդ մասին վրայ ». – (Rapport sur la 2me partie du voyage du P. Sargis Dchalatiants dans la Grande Arménie).

12. « Ծանօթութիւն Ակոռի հայ գիւղին ու Սրբոյն Յակոբայ վանից վրայ ». – (Note sur le village arménien d'Akorhi et sur le couvent de S.t Jacques).

13. « Պատմական ծանօթութիւն Հաղբատայ ու Սանահնի հայ վանօրէից վրայ ». – (Notice historique sur les couvents arméniens de Haghbat et de Sanahin).

14. « Տեղեկութիւն Աբիխի՝ գաւառական Անւոյ գրած թղթոյն վերայ ». – (Rapport sur la lettre de M. Abich sur les ruines d'Ani). Ընթերցեալ ի 28 մարտի 1843 տարւոյն ։

15. « Ծանօթութիւն Կեչառուաց հայ վանքին վրայ ի Դարաչիչակ ». — (Notice sur le couvent arménien de Ketcharhous à Daratchitchag). Ընթերցեալ ի 22 նոյեմբ. 1852։

16. « Աւերակք Անւոյ, որ Ժ և ԺԱ դարուց մէջ թա-

գաւառական ոստանն էր Բագրատունեաց. Պատմութիւն և Նկարագիր: — Մասն Ա. Նկարագրութիւն՝ աշխարհացոյց քարտիսիւ և քսանեւչորս պատկերօք. — Մասն Բ. Պատմութիւն աշխարհացոյց քարտիսիւ՝ և վիմագիր նկարներով ». — (Les Ruines d'Ani, capitale de l'Arménie, sous les rois Bagratides, aux X et XI s. Histoire et descriptions, par M. Brosset. I partie; Description, avec un atlas de 24 pl. lith. S. Pb . 1860, 4. V + 1 —.92 pages. — II p. Histoire, avec un atlas de 21 pl. lith. S. Pb . 1861. 4 XVI + 93 — 176 p).

« Ծանօթութիւն զոր կը հաղորդէ Պ. Գիւնիք՝ հանելով յԻլվով տպագրուած գրքէ մը Wiadomosc o Ormianach w Pòlszeze, հեղինակութեամբ Զաքարիէվիչի »: (Note communiquée par M. Kunik, et tirée de l'ouvrage Wiadomosc o Ormianach w Pòlszeze. Lwow, 1842, par Zachariasiéwicz).

« Յաւելուած Ա. Տեղեկութիւնք հաղորդեալք ի Հ. Բառնաբայ Եսայեան ». – (Communications du P. Barnabé d'Isaja, pages 144–148):

« Բ. Արձանագիր Մարմաշինոյ ». — (Inscription de Marmachen; — p. 143—151):

« Գ. Նկարագիր Այրի վանաց, և տեղեկութիւն ի վերայ Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ, հայ մատենագրի յերեքտասաներորդ դարու ». — (Description du couvent d'Aïrivank et notice sur Mekhitar Aïrivantsi, auteur arménien de XIII s. p. 152—174):

« Ընդհանուր ցուցակ պատկերաց, հանդերձ տեղեկութեամբ ի վերայ երկգլխեան արծուոյն փորագրելոյ ի ստորոտ խաչի միոյ, յԱնի գտնուած յիշատակարանի կամ չէնքի մը վրայ ». — (Index général des planches avec une notice sur l'aigle à deux têtes tracé au bas d'une croix, sur un des monuments de la ville d'Ani. p. 175—176):

17. «*Քննադատութիւն քանի մի տեղեաց՝ Ալիշան* Հ. Ղ. *երկասիրած Հայոց մեծաց Տեղագրին՝ նկատմամբ Անւոյ*». – (Examen critique de quelque passages de la Description de la grande Arménie, du P. L. Alichan, relatif à la topographie d'Ani.) *Ընթերցեալ ի* 14 *յունիսի* 1861։

18. «*Հաղբատ ու Սանահին հայ վանորէից վերայ*», (*որիշ ի նախընթացէն զոր յիշեցինք*). – (Sur les couvents arméniens de Haghpat et de Sanahin). *Ընթերցեալ ի* 25 *ապրիլի* 1862։

19. «*Յովհաննու վարդապետի Ղրիմեցւոյ՝ Ստորագրութիւն հայ վանորէիցն Հաղբատայ և Սանահնի, ծանօթութեամբք և յաւելուածովք ի Պրոսէէ*». — (Description des monastères arméniens d'Haghpat et de Sanahin, par l'archimandrite Jean de Crimée, avec notes et appendice par M. Brosset. — S. Pb. 1863 p. 94)։

20. «*Բացատրութիւն այլեւայլ վրացի, հայ և յունական արձանագրութեանց, մետասան վիմագրեալ տախտակօք*». – (Explication de diverses inscriptions géorgiennes et arméniennes et grecques; avec 11 pl. lithograph). *Ընթերցեալ ի* 11 *օգոստ.* 1867։

21. «*Տեղեկութիւնք Սարգիսեան Հ. Ներսիսի ձեռքով հաւաքուած վրացի արձանագրութեանց վրայ*. (Notices concernant les inscriptions géorgiennes, recueillies par le P. Nerses Sargissian). *Ընթերցեալ ի* 25 *սեպտ.* 1863։

22. «*Ծանօթութիւնք հայ արձանագրութեանց ի Պոլկարի, վիմագիր տախտակաւ մը*». – (Notes sur les inscriptions arméniennes de Bolghari, avec 1 pl. lith). *Ընթերցեալ յ'*13 *հոկտ.* 1867։

23. «*Տեղեկութիւնք մեզի ծանօթ ամենահին արձանագրին վրայ ի* Ս. *Յովհաննէս որ առ Մուրատ-չայի*». – (Notice sur la plus ancienne inscription arménienne

connue, à Sourb Ohannès, sur le Murad-thaï). Ընթերցեալ ի 1 օգոստ. 1856։

24. «*Ժամանակագրական տեսակէտով նշանաւոր քանի մի հայկական արձանագրութեանց վրայ*». —(De quelques inscriptions arméniennes, remarquables au point de vue chronologique). Ընթերցեալ յ'2 դեկտ. 1859։

25. «*Հայաստանի հին պատմութիւն ըստ սրբագիր և բեւեռաքանդակ տառից*». —(Sur l'histoire ancienne de l'Arménie, d'après les textes hieroglyphiques et cunéiformes). Ընթերցեալ յ' 13 ապրիլ 1871։

26. «*Երկու բեւեռաձեւ արձանագրութեանց վրայ՝ զոր Ռուս-Հայաստանի մէջ գտաւ Գաստնէր։ Տեղեկագիր Պրոսէ և Գիւնիք պարոնայց, հանդերձ Լէրշի մէկ յիշատակագրովը*». —(Notice sur deux inscriptions cunéiformes, découvertes par M. Kästner dans l'Arménie russe. Rapport de MM. Brosset et Kunik; suivie d'un mémoire de M. Lerche). Ընթերցեալ յ'8 օգոստոսի 1862։

27. «*Տեղեկագիր զանազան այբուբենական և բեւեռատառ արձանագրաց հաւաքելոց ի Ժիւլ Գաստնէր և յԱտոլֆ Պէրկէր պարոնայց, տախտակաւ մը*». — (Rapport sur diverses inscriptions (alphabétiques et cunéiformes) recueillies par MM. Jules Kästner et Berger, avec un pl.) Ընթերցեալ ի 29 յունուար 1864։

28. «*Ծանօթութիւն ասիական մուզէոնին մէջ գըտնուած քանի մի վրական դրամոց վրայ, և Թիպեդեան արձանագրութեան մը որ յ'Էջմիածին*». —(Note sur quelques monnaies géorgiennes, du Musée Asiatique, et sur une inscription thibétaine d'Edchmiadzin). Ընթերցեալ ի 25 օգոստոսի, 1807։

29. «*Մենագրութիւն մը հայկական դրամոց վրայ, երկու տախտակով*». (Monographie des monnaies arméniennes; avec 2 pl.) Ընթերցեալ ի 20 հոկտ. 1837։

30. «*Արեւելեան գրամական հաւաքմանն վրայ որ ի*

կայսերական մենարանին» . – (Collection numismatique orientale de l'Ermitage Impérial; 1852–1879)· *Ընթերցեալ ի 24 ապրիլի*, 1879։

31· « *Ուղեգրութիւն մեծարգոյ եղբօր Աւգոստինոսի Բաջենցի, հայ եպիսկոպոսին Նախիջեւանու ի կարգէ Քարոզողաց ընդ Եւրոպա* » . – (Itinéraire du très révérend frère Augustin Bajetsi, evêque arménien de Nakhidchévan, de l'ordre des frères Précheurs, à travers l'Europe... Traduit... par M. Brosset jeune). (Journal Asiatique, 3me Ser. Tome III, 1837· p· 209–245, et 401—421)։

32· « *Վրաց պատմութեան սկզբնագիր աղբերաց վրայ։ Հատուած Ա։ Ժամանակագրութիւն Վախթանկայ։ – Հին հայկական համառօտեալ թարգմանութիւն։ – Հատուած Բ. Համառօտ պատմութիւն Վախուշայ, մինչեւ ի հինգերորդ դար Քրիստոսի* » . – (Des sources originales de l'histoire de Géorgie. 1er. article. Chronique de Wakhtang. Ancienne traduction abregée, en arménien. — 2e. article. Abrégé historique de Wakhoucht, jusqu'au V. s. de nôtre ère). (Journal de S. Pétersbourg, 1841)· *Առանձին տպագրութիւն, յ'* 39 *էջս*։

33· « *Տեղեկութիւն հայ գրչագրի մը վրայ, զոր ակադեմիոյ ընծայեց պարոն Տըհահն, ծերակուտի անդամ* » . – (Notice d'un manuscrit arménien offert a l'Académie par S. E. M. le Baron de Hahn, sénateur)· *Ընթերցեալ յ'*7 *դեկ*· 1838։

34· « *Առաջարկութիւն կամ մտածութիւն՝ դեռ եւս չհրատարակուած հայ պատմըչաց հաւաքման մը համար* » ։ *Երկու հատուածք*։ (Projet d'une collection d'historiens arméniens inédits. Premier article. *Ընթերցեալ յ'*30 *հոկտ*· 1840· — Second article)· *Ընթերցեալ ի* 29 *հոկտ*· 1841։

35· « *Քննադատական վերլուծութիւն Վարդան վար-*

վարդապետի Ընդհանուր պատմութեան։ Առաջին տպագրութիւն հայ բնագրին թարգմանութեամբ ի ռուս, ի ձեռն Մ. Էմին». — (Analyse critique de l'*Histoire universelle* de Vardan. Édition princeps du texte arménien, et traduction russe par M. N. Emin). *Ընթերցեալ յ'*7 *մարտ* 1862։

36. «*Ծանօթութիւն տասներորդ դարու մատենագրի՝ Թովմայի Արծրունւոյ վրայ*». (— Notice sur l'historien arménien Thoma Ardzrouni, X. s.) *Ընթերցեալ յ'*12 *դեկտ.* 1862։

37. «*Ծանօթութիւն Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ հայ պատմչին վրայ*». (— Notice sur l'historien arménien Mkhithar d'Aïrivank). *Ընթերցեալ ի* 23 *յունուարի* 1863։

38. «*Սիւնեաց պատմութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեան, թարգմանեալ ի հայ բնագրէն ի ձեռն Բրոսէի։— Առաջին մաս. Պատմութեան Սիւնեաց գաղղիական թարգմանութիւն, ծանօթութեամբք։ — Երկրորդ մաս. Ներածութիւն։ — Բովանդակութիւն. 1. Պատմութիւն Սիւնեաց։ Յօդուած Ա. Յառաջաբան տեղեկութիւնք։ — Բ. Նկարագրութիւն (համառօտեալ թարգմանութիւն Ներածութեան Ինճիճեան Հօր ի վերայ աշխարհին Սիւնեաց, ի գիրսն Ստորագրութիւն հին Հայաստանի)։— Գ. Տոհմագրական ցուցակ իշխանացն Սիւնեաց, առաջին ժամանակ։ — Դ. Սիւնեաց և Սիսական իշխանք, ազգականք կրկին ցեղից, անծանօթ մնացած աստիճաններով։ — Ե. Ազգագրական տախտակ Սիւնեաց իշխանաց և թագաւորաց. երկրորդ ժամանակ։ — Զ. Նախընթաց ցուցակաց մէջ յիշուած իշխանաց, և անոնցմէ դուրս ուրիշ այլոց իշխանաց վրայ տեղեկութիւնք, ըստ պատմչաց Հայոց։ — Է. Կրօնական պատմութիւնն, ըստ Ինճիճեան Հօր։ — Ը. Կարգ մետրապոլտացն Սիւնեաց (ըստ Ինճիճեան հօր, Ստեփաննոսի Օրբելեան և Հասանջալալ Սարգիս վարդապետի ի գիրսն Ճանապար-*

հորդութեանն ի մեծ Հայս)։ — Թ. Տեղագիր Սիւնեաց աշխարհին (քաղեալ ի յառաջաբանութենէն զոր ի գլուխ Պատմութեան գրոց նորա գրաւ Շահնազար Կարապետ վարդապետ ի տպագրին Փարիզու). Թարգմանութիւն աշխարհագրական տեղեկութեանց Ալիշան Հ. Ղեւոնդ Վ. յիւրում Տեղագրին Հայոց մեծաց (տպ. ի Վենե- տիկ. 1855), և ըստ կրկին երկասիրութեանց Ինճիճեան վարդապետի։ — Ժ. Ղարապաղ կամ Շուշի, ի Հ. Ղեւոնդեայ Ալիշան։ — ԺԱ. Վանորայք Հայոց. Վայոց ձոր (հետեւողութեամբ Ջալալեան Սարգիս վարդապե- տի յ'Բ հատորի ճանապարհորդութեանն ի մեծ Հայս)։ — ԺԲ. Վանորայք Գեղարքունեաց գաւառի. (ըստ Շահ- խաթունեանի ի գիրսն Ստորագրութեան սրբոյ Էջմիած- նի). ԺԳ. Վանորայք Սոթք գաւառի. (ըստ Շահխա- թունեանի)։ — ԺԴ. Վանորայք Արցախ գաւառի, Խա- չենից և Աղուանից։ — ԺԵ. Համառօտ տեղեկութիւն ՈւռպելեանՍտեփաննոսի վրայ։ — ԺԶ. Ազգագրական ցուցակ այն գլխաւոր տոհմից՝ որոց յիշատակութիւնն կ'ըլլայ նախեդեալ արձանագրութեանց մէջ։

« *Մասն Բ. Պատմութիւն Սիւնեաց. Շարակարգութիւն անցից և դիպուածոց տանն Սիսական, (Թարգմանու- թիւն Բրոսէի)* ». (*Ուղղութիւնք և Յաւելուածք*)։ Histoire de la Siounie par Stéphannos Orbélian, traduite de l'arménien par M. Brosset. Première livraison. Histoire de la Siounie (traduction et annotations). — Seconde livraison. Introduction par M. Brosset *.

39. « *Ուսումնասիրութիւնք ի վերայ Մխիթարայ Այ- րիվանեցւոյ, հայ պատմչի, յերեքտասաներորդ դարու*։

* **Տիւլօրիէ**. Ce que constitue le principal mérite de l'œuvre du savant prélat arménien, c'est qu' il a pris les éléments dans les archives officielles de la principauté, dans les traditions locales, dans les monuments du pays, encore debout à l'époque où il vivait, enfin dans des sources d'informations que personne ne pouvait connaîtremieux que lui.

Մասն Ա և Բ. Ցարարչութենէ աշխարհի մինչ ի սկըզբնաւորութիւն քրիստոնէական թուականութեան : — Մասն Գ. մինչ ի 1289 թուականն Քրիստոսի ». — (Études sur l'historien arménien Mkhithar d'Aïrivank; XIII s; I et II parties, de la création du monde au commencement de l'ère chrétienne; III partie; jusqu' en 1289). Ընթերցեալ ի 22 դեկտ. 1864, և յ'13 ապրիլ 1865։

40. « Քննութիւն Ուխտանէս հայ պատմըչին հատուածի մը՝ նկատմամբ ենթադրեալ տիրապետութեան աշխարհին Վրաց ի Նաբուգոդոնոսորայ ». (—Examen d'un passage de l'historien arménien Oukhtanès, relatif à la prétendue conquête de l'Ibérie, par Nabouchodonosor). Ընթերցեալ ի 4 յունիսի, 1868։

41. « Ուսումնասիրութիւն ի վերայ Ուխտանէս հայ պատմըչի տասներորդ դարու ». (— Étude sur l'historien arménien Oukhtanès, X s.) Ընթերցեալ ի 5 նոյեմբ. 1868։

42. « Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ՝ ժամանակագրական պատմութիւն. դար ԺԳ. թարգմանութիւն ի հայէ ի վերայ գրչագրի ասիական մուզէոնին, ի ձեռն Բրոսէի. (— Histoire chronologique par Mkhithar d'Aïrivank, XIII s. traduite de l'arménien, sur le manuscrit de Musée asiatique, par M. Brosset.) Ընթերցեալ ի 22 դեկտ. 1864։

43. Ի վերայ պատմութեան Թովմայի Արծրունւոյ՝ մատենագրի ի տասներորդ դարու, թարգմանեալ ի լեզու գաղղիական ի Բրոսէէ ». (— Sur l'histoire composée en armenien, par Thoma Ardzrouni, X s. traduite en frauçais par M. Brosset). Ընթերցեալ ի 28 հոկտ. 1869։

44. « Երկու հայ պատմիչք. Կիրակոսի Գանձակեցւոյ յ' ԺԳ դարու, պատմութիւն Հայոց, և Ուխտանեսի Եդեսացւոյ ի տասն դարու, պատմութիւն եռամասնեայ,

Թարգմանեալ ի Պրոսէէ» .(–Deux historiens arméniens: Kiracos de Gantzac, XIII s. Histoire d'Arménie; Oukthanès d'Ourha. X. s. Histoire en trois parties, traduites par M. Brosset). Առաջին մասն տպագրեալ ի 1870, իսկ երկրորդն ի 1871։

45· «Սամուէլ Անեցի և իր ժամանակագրական երկասիրութեան վրայ ընդհանուր տեսութիւն». (–Samuel d'Ani; revue général de sa Chronologie)· Ընթերցեալ յ'12 Հոկտ· 1871։

46· «Զհայ պատմիչաց ԺԷ և ԺԸ դարուց· Առաքելի Դաւրիժեցւոյ ժամանակագրական գրութիւնք, Թարգմանութեամբ և ծանօթութեամբք Պրոսէի։ — Տեղեկութիւնք զԶաքարիայ սարկաւագէ Կապոնց, որ հեղինակ է Սոֆի իշխանաց վրայ պատմական յիշատակարանի մը». (–Des historiens arméniens de XVII et XVIII siècles. — Arakel de Tauriz; Régistre chronologique, annoté par M. Brosset)· Ընթերցեալ յ'31 Հոկտ· 1872։ — (— Traduction et annotations. — Notice sur le diacre arménien Zakaria Gabontz, auteur des Mémoires historiques sur les Sofis, XV—XVII siècles)· Ընթերցեալ յ'12 Նոյեմբ· 1873։

47· Ա· «Հաւաքումն պատմագրաց Հայոց Հատոր Ա· Թովմա Արծրունի (Ժ դար)· Պատմութիւն Արծրունեաց։ – Առաքել Դաւրիժեցի (ԺԷ դար)· Գիրք պատմութեանց։ — Յովհաննէս Ծարեցի (ԺԶ դար)· Պատմութիւն Աղուանից· Թարգմանութիւնք Պրոսէի· Պետրպուրկ, 1874, ութածալ· ԼԲ + 618 երեսք։

Բովանդակութիւն. — «Ներածութիւն։ — Թովմայի Արծրունւոյ պատմագրի վրայ տեղեկութիւնք· (էջք Ա–ԺԹ)։ – Առաքել Դաւրիժեցւոյ վրայ· (Ի–ԼԳ)։ – Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թովմա վարդապետի Արծրունւոյ· (Թարգմանութիւն և ծանօթութիւնք· էջ 1—266)։ — Գիրք պատմութեանց յօրինեալ յԱռաքել վարդապետէ Դաւրիժեցւոյ· (Թարգմանութիւն և ծանօթու-

թիւնք · 267–608)։ *Յիսներորդ չորրորդ գլուխը կը բովանդակէ զպատմութիւն աշխարհին Աղուանից* (553–562 *էջք*), *որոյ հեղինակ է Յովհաննէս վարդապետ Ծարեցի* ։ — *Յաւելուած Ա* · *Ծանարաց վրայ* (609–613) · — *Բ* · *Տարօնոյ և Տարօնացւոց վրայ տեղեկութիւնք* » (613–618)։

(Collection d'historiens arméniens. Tome I. Th. Ardzrouni X. s. Histoire des Ardzrouni. — Arakel de Tauriz XVII s. Livre d'histoires. — Johannès de Dzar XVII s. Histoire de l'Aghovanie; traduites par M. Brosset). St . Pb. 1874.

Բ · « *Հաւաքումն պատմագրաց Հայոց* · *Թարգմանութիւնք Բրոսէի* · *Հատոր Բ* · *Պետրպուրկ*, 1876, *ութածալ* · Դ + 966։

Բովանդակութիւն · « *Նախընթաց ծանօթութիւն և ցուցակ նիւթոց* · (Ժ–Դ · *էջք*)։ — *Պատմական յիշատակարանք Սոփեաց վրայ, ի գրոց Զաքարիայ սարկաւագի*, ԺԷ *դար* · (1–154)։ — *Կոնդակ Յովհաննավանաց, ի գրոց Զաքարիայ սարկաւագին* (153–190)։ — *Եսայի կաթողիկոսի Հասանջալալեանց պատմութիւն Աղուանից* · ԺԷ *դար* · (191–220)։ — *Պատմութիւն Դաւիթ Բէկի, և պատերազմացն զոր ետուն Հայք Կապանայ ընդդէմ Թուրքաց, Քրիստոսի* 1722 *թուականին և Հայոց* ՌՃՀԱ · (221–256)։ – *Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացւոյ պատմութիւն իւրոյ ժամանակին և Նատրշահի* · ԺԸ *դար* · (257–336)։ — *Սամուէլի Անեցւոյ տախտակք ժամանակակցականք* · (339–484)։ *Զախակողմեան էջք կ'ամփոփեն զծանօթութիւնս և զմեկնութիւնս Բրոսէի, դրուած ի հանդիպոյ բնագրին որ յաջակողմն իջիցն* ։ — *Զինուորական սպայի մը յիշատակագիրք որ* 1835–38 *տարիներուն ծառայած է ի Կովկաս պաշտամամբ* · (*ռուսերէն գրուածի մը թարգմանութիւն* · *էջք* 485–696)։

Collection d'historiens arméniens. Traduites par M. Brosset. Tome II. St . Pétersbourg 1876, IV +

696: — Mémoires historiques sur les Sofis, par le diacre Zakaria, XVII s. — Cartulaire de l'Asile de Ioannou–vank, par le diacre Zakaria. — Histoire de Aghouanie, par le catholicos Esaï Hasan–Dchalaliantz, XVIII s. – Histoire choisie de Davith–Beg.— Mon histoire et celle de Nadir chah de Perse, par Abraham de Crète, catholicos, XVIII s. — Samuel d'Ani, tables chronologiques. — Souvenir d'un officier, ayant servi dans le Caucase, années 1835–1838.

Այս մեծ երկասիրութեան գաղափարն ունեցեր էր, ինչպէս քիչ յառաջ յիշեցինք, Եղ. Տիւլորիէ. և երկու հատոր հրատարակած: Վ. Լանկլուա և Պրոսէ ուզեցին իրեն անկատար թողածը ի գլուխ հանելով կարեւոր ծառայութիւն մը մատուցանել պատմական գիտութեանց: Առանց կարող ըլլալու՝ իրենց վերահաս մահուամբը, ամբողջովին ածել յարդիւնս, երախտապարտ է իրաւամբ ուսումնական աշխարհ իրենց յարատեւ ջանիցը, որով յաջողեցան այնչափ ազգային, և եւրոպական ազգաց համար գրեթէ բոլորովին անծանօթ պատմագրաց թարգմանութիւնն ընծայել:

Պրոսէի յառաջաբանէն կը քաղենք հետեւեալ տեղեկութիւններն որ մեծապէս հետաքննականք են՝ այդ երկու գիտնոց այդ մեծ ձեռնարկին նկատմամբ, մանաւանդ քանի մը էջ վերջը Լանկլուայի աշխատասիրութեան խօսքն ալ պիտի ընենք:

*
* *

« Բիւզանդարան պատմչաց հրատարակութեան նման՝ Հայոց պատմչաց ալ երկասիրութիւնքը ի մի հաւաքելով տպագրելու խորհուրդը՝ շատ անգամ եւրոպացի հայերէնագիտաց փափաքն ու մտածութիւնն եղած է:

« Առանց ուզելու ժամանակաւ աւելի հնագոյններբը մէջ բերել, որոց մտքին մէջ յղացած է այս խորհուրդն, հա-

ւանականաբար Սէն-Մարդէն ալ ունեցած պիտի ըլլայ սոր նման մտածութիւն մը. վասն զի մանկուընէն ետքը ժառանգաց քով գտնուած բանասիրական և մատենագրական երկոց մէջ՝ 1832ին, բազմաթիւ հատուածներ գտայ Թարգմանութեանց, որոց թէպէտ ծագումը՝ տարակուսական, իրե՞նն էին արդեօք, թէ այլոց՝ և իր քովը մնացած, և յորոց մին եւեթ մանկուընէն ետքը տպագրութեամբ հրատարակեցաւ, իր մէկ ազգականին՝ Լաժառի (Lajard) ջանքով, որ դժբաղդաբար անծանօթ էր հայկական լեզուի, և ոչ ալ այնչափ հմտացեալ՝ թէ՛ բուն պատմական կոչուած ուսմանց և թէ արևելեան հնագիտութեան։ Եթէ ինք Սէն-Մարդէն այս մտածութիւնն ունեցած ալ չըլլայ, կը թուի թէ ունեցեր է ուրիշ մը՝ աւելի հնագոյն ժամանակաւ *։

« Ես ալ, երեսուն և աւելի տարիներէ յառաջ, բարեբաստիկ գտնուեցայ նմանօրինակ առաջարկութեան մը համար (Պետրպուրկի) ակադեմիային հաճութիւնը ընդունելու. բայց իմ այն ժամանակի խորհուրդս էր՝ լոկ բնագրաց հրատարակութիւնը, և աղէկ մը ըմբռնած չէի այդպիսի ձեռնարկի մը դժուարութիւններն, որովք և ոչ իսկ ունեցաւ գործադրութեան սկզբնաւորութիւնն։ Երկու տասնեակ մը հայ պատմագրաց ձեռքէ անցընելէն և ուսումնասիրելէն ետքը, յորոց բազումք դեռ եւս անտիպ էին ի ժամանակին, և որ կարեւոր թուեցան ինձ ի լուսաբանել Վրաց պատմութիւնը, տուի ինք զինքս մեծաջան աշխատութեան յընթեռնուլ և ի հրատարակել զբազումս ի պատմագրաց Հայոց։ Ծանօթ է թէ ինչպէս քսան տարուընէ ի վեր՝ հայկական տպարանք Կոստանդնուպոլսի, Փարիզու և Էջմիածնի ճոխացուցին զթիւ՝ իրենցմէ տրուած հայ պատմագրաց նախկին տպագրութեամբք։

« 1856 Թուականին Տիւլորիէ Հայկական Մատենադա-

* Տես յ'Էջ 139 այս մեր գրուածքին։

բանի մը հրատարակութեան յայտարարութիւնը կ՚ընէր, որուն ձեռք զարկած էր Այվազովսքի Հ. Գաբրիէլ վարդապետին ու Վիկտոր Լանկլուա գաղղիացւոյն գործակցութեամբ. և ակադեմիոյ միջնորդութեամբ յաջողեցաւ ընդունել զշնորհն՝ դնելոյ զայն ընդ հովանաւորութեամբ վեհափառ կայսեր Ռուսիոյ։ Նոյն կայսերական պաշտպանութեամբ յաջողեցաւ ալ 1858ին տպագրել տա Ֆիրմէն Տիտոյի զԹարգմանութիւն Մատթէի Ուռհայեցւոյ, որ խաչակրաց ժամանակին համար մեծապէս հետաքըննական մատենագիր մ՚է, բազմաթիւ տեղեկութիւնք ամփոփելով Զմշկիկ (Յովհաննու) Թագաւորութեան, Սելճուքեանց վրայ, և այն յաճախակի յարաբերութեանց զոր Հայաստան ունեցած է Թուրք մեծամեծ իշխանութեանց հետ, որ նոյն միջոցին տէրեր էին ձեւանալ յարեւմտեանն Ասիա։ Միայն Ուռհայեցւոյն գրոց տպագրութեան մէջ սահմանուեցաւ գիտուն գաղղիացւոյն ձեռնարկը։

« Անկէ ետքը, կ՚երեւնայ թէ մէկդի դնելով ամբողջ հաւաքում մը հրատարակելու խորհուրդն, շատ տարիներ ետեւէ եղաւ ի տպագրութիւն և ի Թարգմանութիւն հատուածոց պատմչաց Հայոց՝ որ խաչակրութեանց յարաբերութիւն ունին։ Մեծ և գեղեցիկ միածալ հատոր մը, հրատարակեալ ի Փարիզ ի 1869 և առաջին հատորոյ նշանակութիւնը կրելով, կ՚ամփոփէ զարգասիս այս ընդարձակ աշխատութեան, ու անկէ տասը տարի յառաջ իրմէ ի լոյս տրուած Հետազօտութեանց առաջին հատորը՝ ի վերայ արուեստական և պատմական ժամանակագրութեան Հայաստանի (Փարիզ, 1859), իրաւամբ նշանաւոր տեղ մը գրաւել կուտան հեղինակին ի շարս հայագիտաց։

« Սակայն իր եռանդուն գործակիցը, Լանկլուա, օգտուելով քանի մը բարեբաստիկ պարագաներէ, կը յաջողէր ձեռք ձգել ի Նուպար փաշայէ, Եգիպտոսի փոխարքային ծառայութեան մէջ գտնուող հարուստ ու մեծ ազդեցութիւն ունեցող հայազգիէ մը, հարկաւոր նիւթական ու դրամական ձեռնտուութիւնը ի հրատարակութիւն պատմագրաց Հայոց, գաղղիական թարգմանութեամբ և հարկաւոր ծանօթութիւններով։ Վստահ ի գործակցութիւն այլևայլ հայազգեաց, որ բաւականապէս հմուտք էին գաղղիականին, ի թարգմանութիւնս, զորս ինք աչքէ պիտի անցընէր, և ի ձեռնտուութիւն Ֆիրմէն Տիտոյի, ինքն Լանկլուա՝ աշխատութեան ծանրագոյն մասը ստանձնած էր, ինչպէս մատենագրական տեղեկութիւնք, ծանօթութիւնք, ամենազգի հետազօտութիւնք, և թարգմանութեանց ալ մէկ մասը։

« Իր նախագիծ յայտարարութեանն համեմատ, գրեթէ երեսունէն աւելի հայ պատմագրաց հաւաքումը պիտի ամփոփուէր ի հինգ սեղմ հատորս, որ տարուէ տարի տպագրութեամբ պիտի հրատարակուէին, և յորս մատենագիրք՝ ժամանակագրական կարգով պիտի դասաւորուէին։ Ամէն մէկ հեղինակի գրուածոցը ի գլուխ դրուած տեղեկութիւն մը, պիտի տայր հարկաւոր տեղեկութիւնք կենսագրականք, իւրաքանչիւր աղբերաց կարեւորութեան և յարգին, և ի ստորեւս իջիցն ծանօթութիւնք՝ ամենանհրաժեշտք ի լուսաբանութիւն հայկական պատմագրութեան մատակարարած նիւթոց։

« Երկար տարիներէ ի վեր պատրաստուած էր Լանկլուա այս մեծ աշխատանքին։ Նախկին աշակերտ Ցիշատակարանաց և Դիւանագիտութեան վարժարանին (École des Chartes), կենաց պայմանի հանգստութեան և դիւրութեան մէջ, երբոր եռանդուն սիրող մը՝ հետա-

մուտ եղած էր արեւելեան ուսմանց, և կենացը շատ տարիները անցուցեր էր ի հաւաքումն յիշատակագրոց (documents) *պատշաճելոց առ Հայս, ի դիւանս Իտալիոյ և Գաղղիոյ՝* 1852–53 *Թուականին ալ ուղեւորութիւն մը ըրեր էր ի Կիլիկիա, ուր Հայք մերժեալք յԱնւոյ ի Սելճուգեանց՝ ի մետասաներորդ դարու, Թագաւորութիւն մը հաստատեցին՝ որ գրեթէ երեք հարիւր տարի տեւեց, և ուր ունեցան հայրապետական աթոռ մը, եպիսկոպոսական աթոռներ, և դեռ եւս ի լերինս Տաւրոսի կը կազմեն պատերազմասէր ժողովրդեան կոյտ մը։*

«Լանկլուայի գիտական արշաւանաց արդիւնքն եղաւ գեղեցիկ հատոր մը, յորում ամփոփուած են իր ճանապարհորդութեան պատմական մասը և հնախօսական նիւթեր, և որոց մանաւորաբար հայկական մասը հաղորդեցին գիտնոց՝ թերթք Ասիական օրագրի, և Հնախօսական հանդիսի (Revue archéologique).

«Սիրող, հետամուտ և ծանօթ դրամագիտականին, յայսմ մասին ուսման օժանդակեց ի նորոգ տպագրութիւն թղթոց Մարշանի. իր կողմանէ ալ հրատարակեց դրամագիտական երկասիրութիւններ հնոյն Եգիպտոսի, Արաբաց՝ յառաջ քան զերեւել իսլամութեան, հնոյն Հայաստանի, կիւլիկեան Թագաւորութեանն Հայոց, և ապետաց կարգի սրբոյն Յովհաննու Երուսաղեմի և Մալթայի, որոնք յաճախ վերաբերութիւն ունեցան Կիլիկիոյ Հայաստանի հետ։

Քրիստոնեայ Ասիոյ միջնադարեան հնութեանց մեծապէս տեղեակ, դիւանաց մէջ ըրած հետազօտութիւններէն ընտիր և օգտակար երկասիրութիւն մը ի լոյս ընծայուեցաւ, Հաստատած հրովարտակաց և յիշատակագրաց Ռուբինեան Թագաւորաց մակագրով. և որոյ նախընթաց եղեր էր Յիշատակագիր մը պատմական վիճակէ Հայոց ի ժամանակս խաչակրաց։ Այս համառօտութիւնը՝ որ նախ հրատարակուեր էր Պետրպուրկի կայսերական ակադեմիային հաւաքածոյից մէջ, յետոյ նորոգ երկասիրութեամբ և ի

գլուխ գրոցն վերը դրուած անունը կրելով, Նորագոյն հետազօտութեանց ճամբայ բացաւ...

«Այս ամէն երկասիրութիւնքը ի գլուխ հանելէն ետքը՝ 1867ին հրատարակեց Հայ պատմագրաց առաջին հատորը. որ կը բովանդակէ բաց ի ներածութենէ մը, ի յոյն և յասորական աղբերաց հանուած այլեւայլ հատուածներ՝ նկատմամբ հնոյն Հայաստանի. ինչպէս ի Մարիբասայ, ի Բարդածանայ և ի համանուն անվաւեր հեղինակէ. և յետոյ զթարգմանութիւն գրոցն Ագաթանգեղոսի, Փաւստոսի բիւզանդացւոյ՝ թարգմանելոց ի յունէ ի հայ: Թէպէտ մեծ աշխատանք ունեցած պիտի ըլլայ հրատարակիչն ի գիւտ և ի տպագրութիւն այս վերը յիշեալ հատուածոց, հարկ է և զայն ըսել որ կրկին կիրառութեամբ գործածուած են. վասն զի Մարիբաս և Բարդածան նորէն պիտի հրատարակուէին յետոյ ի թարգմանութեան պատմութեան Խորենացւոյ՝ յորմէ հանուած են. բայց յոյն սկզբնագրոց հրատարակութիւնը՝ հայ օրինակաց հետ, աղէկ մտածութիւն մ'էր:

Ագաթանգեղայ գրոց գաղղիական թարգմանութիւնն ընծայած ատեն, Լանկլուա պատշաճ սեպեր է զեղչել Տրդատայ քարտուղարին երկասիրութեան այն ամէն մասը որ պատմութեան չիվերաբերիր: Քննադատից կ'իյնայ որոշել թէ այս կերպով վարուելուն գովութեան թէ ոչ՝ գործ մը ըրած ըլլալը:

«Հասարակաբար այն սեպուած է ընդունելի կարծիք կամ դրութիւն որ բնագիրք զեղչ չիկրեն. բայց ի գործադրութեան՝ երբ բանասէրն մասնաւոր նպատակ մը ունի, օրինակ իմն՝ ժողովրդական ընել պատմական նիւթերը, պարտաւորած չէ աստուածաբանական ճոխաբանութիւններն ալ թարգմանելով՝ ծանրացընել իր աշխատանքը: Նոյնման որ փոխադրեց յանգղիական լեզու, և արեւելեան ժողովոյն ծախքովը տպագրեց ի Լոնտոն, Եղիշէի Վարդանանց պատմութիւնը. — Եւարիստ Բրիւտոմ՝ թարգմանիչ Արիստակեայ Լաստիվերտացւոյ, ի-

րենց եւրոպացի ընթերցողաց համար՝ բոլորովին անշահ համարուած կտորները չքաշուեցան իրենց թարգմանութենէն դուրս ձգել։ Բարեպաշտիկ խորհրդածութիւններ, աղօթք՝ որով լի է Ագաթանգեղայ ոչ այնչափ ճշմարտայօդ (légendaire) պատմութիւն, և ողբական եղերերգութիւնք առ Լաստիվերտացւոյն, կատարելապէս անհանդուրժելիք պիտի ըլլային ի գաղղիականն։ Եդեսիոյ առման ողբը, Յիսուս որդի վիպասանականն Ներսիսի Շնորհալւոյ, կրնան հաճելի ըլլալ բարեպաշտօն ընթերցողին, հայու մը, ի շնորհս լեզուին և հայրենասիրական նիւթոյն, բայց ոչ նոյնպէս կամ հաւասար չափով եւրոպացւոյն, որ ի վեր քան զամենայն օգտակարը կը փնտռէ։ Ուստի անոնք որ արեւելեան քանի մը գրուածներ կարդացած են՝ մէկ ծայրէն միւսը ճամարտակ հռետորութեամբ յօրինուած, փոխաբերութեամբք և այլաբանութեամբք ծանրաբեռնեալք, լաւ գիտեն թէ ինչպէս կարելի է անոնց երկու երեք էջերը քանի մը բառով ամփոփել։ Ինձ կ'երեւնայ թէ մեղադրութեան արժանի չէկրնար սեպուիլ Լանկլուա այս նիւթին մէջ իր նախորդաց օրինակին հետեւելուն համար, և յորմէ ես ալ պիտի չխորշիմ ի լինել պատեհին։

«Նոյն առաջին հատորոյն մէջ կը գտնենք Փաւստոսի Բիւզանդայ պատմագրութեան մինչեւ առ մեզ հասած չորս դպրութիւնք կամ գիրք, առաջին անգամ թարգմանուած ի լեզու գաղղիացի՝ ամենընդունակ հայու և քաջահմուտ հայագիտի մը ձեռքով, Մկրտչի Էմին, որ Մոսկուայի հինգերորդ վարժանոցին (gymnase) ուղղիչն է։

«Յետոյ Ղերուբնայի պատմութիւնն, նկատմամբ յարաբերութեանց Աբգարու թագաւորին Եդեսիոյ ընդ Յիսուսի Քրիստոսի, հանեալ յանտիպ ձեռագրէ մը որ ի մեծի մատենադարանին Փարիզու։

«Անկէ վերջը եղած նոր հրատարակութիւն մը այս հետաքննական գրութեան, ի ձեռն իմաստուն Հ. Ղեւոն-

դեայ Ալիշան, և ըստ սովորի աղբերաց հրատարակելոց ի Գեւբըղոնէ, այլեւայլ կերպարանափոխութիւններ բերաւ նկատմամբ հայ թարգմանութեանն…

« Ջենոբ Գլակ, ասորի մատենագիր, որոյ գրուածքին միայն հայերէնը հասած է առ մեզ, Յովհաննու Մամիկոնեանի երկասիրութիւնն ալ անոր հետ միացուցած, որովհետեւ շարայարութիւն մը կրնայ սեպուիլ առաջնոյն, հասցնելով մինչեւ ի կէս եօթներորդ դարուն։ Յետոյ քանի մը հատուածք, որ չունին մեծ նշանակութիւն, կը լրացընեն այս առաջին հատորը, որ նուիրուած է, ինչպէս կը տեսնուի, հին թարգմանչաց որ ապրեցան յառաջ քան զՄովսէս Խորենացի։

* * *

« 1869ին հրատարակուեցաւ երկրորդ հատորը, որ բովանդակէ զՊատմութիւն վարուց սրբոյն Մեսրովպայ, երկասիրութիւն Կորեան. — զմեծին Ներսիսի Հայրապետի՝ չորրորդ դարու, անանուն մէկու մը ձեռքով շարագրուած. — զպատմական երկասիրութիւնս Մովսիսի Խորենացւոյ, Եղիշէի և Ղազարայ Փարպեցւոյ. հանդերձ ժամանակակցական ցուցակօք, թէպէտ առանց նորագոյն քննադատութեանց, Թագաւորաց՝ իշխանաց և կաթողիկոսաց։ Ապա համառօտ քաղուածք ի մթին գրոց Եզնըկայ Կողբացւոյ, ի վերայ Մազդեզանց կամ կրօնին Պարսից, որ իր գրոցը միակ մասն է որ ուղղակի կը վերաբերի Հայաստան աշխարհի և պատմութեան։ Ասոնք ամէնքը չորրորդ և հինգերորդ դարուց պատմագիրք են, և որոց վրայ կենսագրական և մատենագրական գտնուած տեղեկութիւններն հաւաքեր է հրատարակողն։

« Այս երկրորդ հատորոյ տպագրութեան ատեն, անխոնջն Լանկլուա ի լոյս կ՚ընծայէր նաեւ զԹարգմանութիւն իւր՝ ճոխացուցեալ բազմաթիւ և բազմաշահ ծանօթութեամբք, Միխայէլի ասորւոյ հայրապետի ընդհա-

նուր պատմութեան, և որոյ միայն հայ թարգմանութիւնն կը գտնուի։ Գոհ եմ որ կերպով մը օժանդակեցի այս գործոյն, չառնըլով յանձն կորատել այնպիսի չահագրգիռ երկասիրութիւն մը, և միայն այն հատուածները ու թարգմանել — թէպէտ և բազմաթիւք, — որ խաչակրաց ժամանակին կը վերաբերէին։ Ասով պատճառ եղայ ի թարգմանութիւն և ի հրատարակութիւն ամբողջ գրուածին։

«Բաւական է Միխայելի գրոց քանի մը էջը կարդալ, որոյ բնագիր դեռ անտիպ է*, գաղափար մը առնլոյ համար թէ ո՛րչափ և որպիսի՛ աշխատանք կը պահանջէ թարգմանութիւնն։ Բաց ի ընթացիկ ոճով գրուած պատմութենէն, լի է յատուկ անուամբք անձանց և աշխարհաց, որ ասորականէ ի հայ փոխադրութեանց պատճառաւ՝ նշանաւոր այլակերպութիւններ կրած են։ Թուականաց նկատմամբ ալ՝ ասորի և յունական այլևայլ թուականաց հետ բաղդատելով՝ վերածելու է ի հայկականն և ի քրիստոսականն։ Այս աշխատութիւնը յաջողակ կերպով ի գլուխ տարած է Լանկլուա, թէպէտ և առանց մտնելու ի քննադատական վէճս, և չստանալով նշանակել զտարբերութիւն ամացն որ տեսնուին ի հայ թուաբերութեան։ Բայց կարծես թէ աշխատանաց ծանրութեան չկրցաւ դիմանալ։ Ծնեալ ի 20 մայիսի ի 1829, մեռաւ ի չորեքտասան մայիսի 1869 երբ արդէն լմընցած էր իր հաւաքման երկրորդ հատորը, Միխայելի թարգմանութեան տպագրութիւնն լրացած ի Վենետիկ, թէպէտ առանց կարենալու տեսնալ անոր ամբողջին հրատարակութիւնը։ Սաստիկ դժուարաշնչութիւն մը, հետևանք բազմաշխատ ուղևորութեանն ի Կիլիկիա, և անխոնջ աշխատասիրութիւն, հազիւ քառասուն տարուան հասակին՝ վախճան տուին անոր կարճատև բայց այնչափ օգտակար կերպով գործածուած կեանքին։

* Հիմայ հրատարակուած յԵրուսաղէմ. յամի 1871։

«Նիւթական պարագայք խափան եղեն ինձ ի 1869, գիտնալու թէ ինչ և որպիսի՛ պատմական երկք պատրաստուած կամ ի պատրաստութեան էն, զորս իրեն գործակիցք՝ որոց վրայ վստահացած էր ի շարունակութիւն իւր մեծ ձեռնարկութեան։ Սակայն և այնպէս, հազիւ թէ աչքը գոցած էր, գրեցի առ Տիրոյ տպագրապետ, չթողուլ զայն։ ինչուան համարձակեցայ իր մտադրութիւնն հրաւիրել անձի մը վրայ զոր ամենայարմար կը դատէի ի շարունակել զգործ Լանկլուայի։ Այս անձն էր Եւարիստ Բրիւսոմ, արդէն պատուով ծանօթացած Զենոբայ Գլակ և Արիստակեայ պատմութեանց թարգմանութեամբք, և ի ռուս լեզուէ ի գաղղիականն դարձուցած և Ասիական օրագրին մէջ հրատարակուած Քերովբէի Պատկանեանի օգտակար աշխատասիրութեան որ էր համառօտութիւն դասակարգութեան Սասանեան թագաւորաց։ Գործունեայ, աշխատասէր և խղճամիտ անձ մը, ամենայարմար՝ լուրջ վաստակօք ծանօթացընելու հայ պատմագիրքը. և թէպէտ իր պարապմունք թոյլ չըտային բոլորովին ի մշակութիւն գիտութեանց անձնատուր ըլլալու, Բրիւսոմ յօժարամիտ կը ստանձնէր զայն ձեռնարկ. և իմացայ ալ թէ ինչպէս Նուպար փաշայի ալ ընդունելի եղան թէ՛ անձը և թէ առաջարկած պայմանները. որովհետեւ դրամական նկատմամբ Լանկլուայի դիւրութիւնը չունէր։ Գործը յերկարելով, 1870 թուականին՝ որ այնչափ աղիտաբեր եղաւ Գաղղիոյ, մեռաւ Բրիւսոմ։

***

«Ո՞ւր կարելի էր գտնել անձ մը՝ բաւական ի բառնալ զայս ծանրութիւն։ Եւրոպացի հայագէտք՝ սակաւաթիւք են. և դարը յորում կ'ապրիմք՝ մատենագրական այսպիսի ձեռնարկութեանց օժանդակելէն հեռի է, մանաւանդ այնպիսեաց որ նշանաւոր դրամագլխոյ մը կը կարօտանան։

« Գործերը երբ այս յուսաբեկ և վհատեցուցիչ հանգամանաց մէջ էին, միտքս դրի կենացս վերջին օրերը նուիրել ի շարունակութիւն Լանկլուայի գեղեցիկ մատենութեանը։ Արդէն 1868ին ակադեմիոյ հաւանութիւնն առած էի՝ հայ պատմագրաց Մատենադարանին մէջ կրկին տպագրել զթարգմանեալս յինէն զպատմութիւնս Ստեփանոսի Սիւնեաց և Մաղաքիայի, այս վերջինս կրկին աչքէ անցընելով և ուղղելով ըստ հրատարակութեանց Պատկանեանի. յետոյ հրատարակեր էի նաև զթարգմանութիւն Կիրակոս և Ուխտանէս պատմչաց, և որ կրնային տեղաւորիլ նոյն հաւաքման մէջ։

« Չեմ քաշուիր խոստովանելէն՝ թէ, ինչպէս մասնաւոր սէր ունիմ հայ վարդապետաց պատմական երկասիրութեանց. իրենց իրական արժէքը, ըստ մեծի մասին ականատես վկայք, ազգերնուն ընդարձակ վերաբերութիւնք Ասիոյ իշխողաց հետ, Սասանեանց, Սելճուգեանց և անոնցմէ ետքը եկողներուն՝ Մողոլաց, Խաչակրաց, Բիւզանդիոնի կայսերաց, և նորագոյն ժամանակաց մէջ Թուրքաց և Պարսից, ժամանակագրական ճշդութիւնք՝ ի բաց առեալ անհրաժեշտ և անխուսափելի վրիպակք գրչաց և ընդօրինակողաց, այս ամէնը՝ արժանաւոր ըրած են զիրենք գիտնոց մտադրութեանը։

« Այսպիսի դիտաւորութեամբ, թերևս առանց յոյժ մտադիր ըլլալու պարագայից և հանգամանաց, և առանց մեծ կարևորութիւն տալու ժամանակագրական դասաւորութեան, պատրաստեցի զթարգմանութիւնս Թովմայի Արծրունւոյ, ժամանակակցական կանոնաց կամ տախտակաց Սամուէլի Անեցւոյ, զորս արդէն գլխաւորած և ակադեմիոյ ներկայացուցած էի յամի 1871. — Առաքել պատմչի, Յովհաննու Ծարեցւոյ, Զաքարիայ Սարկաւագի պատմական յիշատակարանաց և Կոնդակաց Յովհաննավանից յութևտասներորդ դարու, զորս թարգմանելով՝ ներկայացուցի ի 1872 թուականի. — Եսայեայ Հասանջալալեանց, Դաւթի և Աբրահամու Կրետաց-

ի Չուպինովէ. Թարգմանեալ ի Պրոսէէ, ծանօթութեամբ և յաւելուածովք։ — *Պետրպուրկ*, 1856, *էջք* 660։ — *Հատուածք ի պատմութենէ Առաքելի Դաւրիժեցւոյ, վերաբերեալք Թագաւորութեան Սուլիմնի Ա և Գորգիի Ժ.* (421–445)։

(–II. Partie. Histoire de la Géorgie moderne; depuis 1469, jusqu'en 1800 de J. Oh. publiée en géorgien par M. Tchoubinoff; traduite du géorgien par M. Brosset. Traduction, annotations et additions). S. Pb. 1856.

53. «*Հայոց հասարակաց իրաւագիտութեան վրայ մանրամասնութիւնք, քաղեալք ի վրական օրինագրոց Վախթանգայ Թագաւորի. Թարգմանեալք ի բնագրէն ի ձեռն Պրոսէի։* (Ի Նոր Ասիական *օրագրի*, 1832)։

(– Détails sur le droit public arménien, extraits du Code géorgien du roi Wakhtang, et traduits du géorgien par M. Brosset.

54. «*Տեղեկութիւնք հայ գրչագրի մը վրայ՝ Մխիթարայ Գոշի, Ցաղագս իրաւանց դատաստանաց. ընթերցեալ յ'*17 *օգոստ.* 1849։

(– Rapport sur un manuscrit arménien. Mkhitar Goch, Livre de décisions judiciaires).

55. «*Ժամանակագրական ցուցակ իշխանաց և մետրապոլտացն Սիւնեաց, մինչ ի վերջ երեքտասներորդ դարու։* 1861 *օգոստոսի* 23*ին նիստին ներկայացուած յիշատակագրէ մը քաղեալ. ընթերցեալ ի* 22 *նոյեմբ.* 1861։

—(Liste chronologique des princes et métropolites de Siounie, jusqu' à la fin du XIII s. Extrait d'un mémoire présenté à la seance du 23 âout 1861).

56. «*Հայաստանի հին պատմութեան վրայ, ըստ սրբագիր և բեւեռատիպ արձանագրութեանց*». *ընթերցեալ ի* 13 *ապրիլի* 1871։

—(Sur l'histoire aucienne de l'Arménie, d'après les textes hieroglyphiques et cunéiformes).

57․ « Կոստանդնուպոլսոյ Աւետիք պատրիարքին Հայոց քաղաքագիտական պատմութիւնք․ ընթերցեալ յ'13 ապրիլի 1858։

ա․ Ենթադրեալ Հայ Երկաթի դիմակը, կամ ինքնագիր կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ, վաւերական պաշտօնական գրութեամբք։ Առաջին յօդուած․ ներածութիւն մը ընդհանուր տեսութեամբ Երկաթի դիմակին խնդրոյն վրայ․ ընթերցեալ ի 21 օգոստ․ 1873։

բ․ Ենթադրեալ Հայ Երկաթի դիմակը, կամ ինքնակենսագրութիւն Աւետիք վարդապետի Թոխաթեցւոյ, ընկեցեալ ի պատրիարքական աթոռոյ Կոստանդնուպոլսի, և Երուսաղեմի առաջնորդ գրուած․ թարգմանեալ ի Հայէ ի Պրոսէ։— Երկրորդ յօդուած․ թարգմանութիւն Աւետիք պատրիարքի յիշատակագրին յօրինելոյ ի նմանէ ի 1710․ հանդերձ վաւերականօք․ ընթերցեալ ի 21 օգոստ․ 1873։

—(Histoire diplomatique du patriarche arménien de Constantinople Avedik.

58․ « Ժամանակագրութիւն Տրապիզոնի, շարագրեալ ի յոյն լեզու ի Միքայելէ Պանարետ, և առաջին անգամ հրատարակուած Վենետկոյ ձեռագրի մը վրայէն, ի Տաֆելէ, իբրու շարայարութիւն մանր գրուածոց Եւստաթիոսի, ի 1829․ և թարգմանեալ ի կրսերոյն Պրոսէ ի գաղղիականն։ (Լըպոյ, Պատմութիւն արեւելեան կայսերութեան, ի հատ․ XX 482–509)։

— (Chronique de Trébisonde, composée en grec par Michel Panarète, publiée pour la première fois d'après un manuscrit de Venise, par M. Tafel, à la suite des opuscules d'Eustathe, en 1829, et traduit en francais par M. Brosset, jeune.

59․ « Հատուածք յարեւելեան մատենագրաց՝ նկատմամբ առմանն Կոստանդնուպոլսոյ։ Եղերերգական քերթուած յառումն Պոլսոյ յԱբրահամէ, որ ի ԺԵ դարու․ ի հայկականէն թարգմանեալ ի ձեռն Պրոսէի։

— (Fragments d'auteurs orientaux relatifs à la prise de Constantinople. Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul, par Abraham, XV s. traduite de l'arménien par M. Brosset.

60 · « *Ցուցակ մատենադարանին Էջմիածնի, զոր յերիւրեց Կորգանով, և Թարգմանեց Պրոսէ, արտաքոյ կարգի անդամ ակադեմիոյ: Պետրբուրգ,* 1840, *էջք* 121 · *բնագիրն ռուս և ի Հանդիպոյ գաղղիարէն Թարգմանութիւնն:*

— (Catalogue de la Bibliothèque d'Edchmiadzin, composé par M. Korganof, et publié par M. Brosset, académicien extraordinaire. S. P^{b} . 1840 · Texte russe, et français en regard.

61 · *Լըպոյ, Պատմութիւն արեւելեան կայսրութեան, նոր տպագրութիւն, ամբողջապէս կրկին աչքէ անցած, ուղղութեամբք և յաւելուածովք ըստ արեւելեան պատմըչաց ի Սէն–Մարդէնէ, Արձանագրութեանց և Գեղեցիկ դպրութեանց ակադեմիոյ անդամ:*

Հատորքն Ա–ԺԳ · 1824–1832 *հրատարակեալ են ի* Սէն–Մարդէնէ. *և* ԺԴ–ԻԱ *չարայարեալք ի Պրոսէէ կրտսերոյ* *:

* **Տիւլորիէ յիւրում Տեղեկագրին** · En parcourant la très longue liste des productions que M. Brosset à signées de son nom, il est impossible de ne pas éprouver un sentiment d'étonnement et presque d'admiration pour une aussi féconde activité, et en même temps de regrets pour les défauts qui sont la contre-partie de cette éminente qualité, c'est-à-dire l'absence du seus critique, et de cette perfection relative qui n'est obtenue que par une élaboration patiente et refléchie. **Այսպէս կը գրէր ի 1867, և իր անվիճելի հմտութեամբ հայագիտական ուսմանց մէջ, չէր կրնար հանդուրժել ուրիշ եւրոպացւոց ոմանց դիւրութիւնը և արագութիւնը ի գիր և ի վճիռ՝ առանց նախընթաց լուրջ ուսումնասիրութեան:**

Վ. ԼԱՆԿԼՈՒԱ

Լանկլուա Վիկտոր ծնաւ ի Տիէփ Գաղղիոյ ի 20 մայիսի յամի 1829։ Հին Հրովարտակաց (Chartes) դպրոցին և արեւելեան կենդանի լեզուաց ուսումնարանաց մէջ սորվելով, 1852–3ին Նափոլէոն Գ. կայսեր յանձնարարութեամբ ուսումնական–հետազօտական ուղեւորութիւն մը ըրաւ ի Կիլիկիա և ի Փոքրն Հայաստան։ Հետը բերաւ հաւաքումն մը թրծած աղիւսէ շինուած արձաններու՝ զոր Տարսոնի նախնի մեռելատանի մէջ գտեր էր, ինչպէս նաեւ հարիւրի չափ արձանագրութիւնք Կիլիկիոյ՝ յոյն, հռովմայեցի, բիւզանդական և հայ լեզուներով, զորս ապա հրատարակեց ի Փարիզ (Inscriptions grecques, romaines, byzantines et arméniennes de la Cilicie; Paris, 1854)· Տեղեկագիր մը այս ճանապարհորդութեան տպագրեցաւ ի 1854, բայց ամբողջութիւնը ի 1861 այս խորագրով· « Ուղեւորութիւն ի Կիլիկիա և ի լերինս Տաւրոսի » (Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes de Taurus), քաննեւութ պատկերներով և մէկ աշխարհագրական քարտիւ։

Յունական և հռովմէական հնութեանց գիւտերն Լանկլուայի ջանքով, քննադատուեցան Արձանագրութեանց և Գեղեցիկ դպրութեանց ակադեմիոյ մէջ՝ ձեռնհաս հնախուզի մը, Ռաուլ Ռոշէդի խօսքերով, ու խիստ դատաստան մը տրուեցաւ երիտասարդ ճանապարհորդին հետազօտութեանց այս մասին վրայ։ Իսկ իր այցելած տեղերուն ստորագրութեանց և կարդացած արձանագրաց նկատմամբ հարկ էր աւելի ներողամիտ աչքով նայիլ։ Հայ արձանագրութիւններն կարդալու և լուսաբանելու համար, որք յաճախ իրարու հետ խառնուած տառերով ձեւացած են, մեծ վարժութիւն, և լեզուին՝ որով գրուած

են, ամենամեծ հմտութիւն պէտք է ունենալ։ Հարկ է ըսել թէ կը պակասէր այս ի հեղինակն ուղեւոր։

Մասնագիտական եռանդով և բաւական յաջողութեամբ զբաղեցաւ Լանկլուա նաեւ դրամագիտութեամբ, ժամանակագրութեամբ և հրովարտակաց գիտութեամբ։

Ուստի երբ Տիւլորիէ՝ հայ պատմչաց հաւաքմանն, ու անոնց գաղղիական թարգմանութեան հրատարակութեանն մտածութիւնն ունեցաւ, ուզեց օգտուիլ Լանկլուայի մասնագիտութեամբն և հմտութեամբ, իրեն յանձնելով հայկական դրամագիտութեան պատկանող մասը, որ մինչեւ այն ատեն գիտնաբար ուսումնասիրուած չէր ի Գաղղիա։ Լանկլուա մտադիւր յանձն առաւ այն ձեռնարկը, խոստանալով կարգի դնել և խօսիլ առանձին գրուածով Ռուբինեան հարստութենէ մինչեւ առ մեզ հասած դրամոց վրայ. և նախկին փորձն ըրաւ թուղթի ձեւով գրուածք մը ուղղելով առ Այվազովսքի վարդապետ, որուն խորհրդովը կ՚ուզէր առաջնորդուիլ իր այս ուսումնասիրական հետազօտութեանց մէջ (Revue archéologique, էջ 467, Փարիզ, 1853։ Քանի մը տարի վրան անցնելէն ետքը, Լանկլուա մասնաւոր գրութիւն մը հրատարակեց, հետազօտելով այս նկատմամբ իր ըրած կամ իրեն հաղորդուած գիւտերը. բայց որովհետեւ ռուբինեան իշխանաց շատերը համանունք են, և իրենց անուամբը գտնուած դրամոց վրայ թուականք կը պակսին, ըրած դասակարգութիւնք հետեւաբար աւելի մերձաւորականք (approximatifs) կրնան համարուիլ, մերթ եւս ենթադրականք։

Այս առաջին ջանքերը ըստ մասին ուղղուած են՝ Վիէննայի Մխիթարեան ուխտէն Սիպիլեան Հ. Կղեմէս վարդապետին համառօտ՝ գերման լեզուով շարագրեալ տետրակի մէջ, որ շատ տարիներ խորունկ ուսմամբ զբաղեր էր Ռուբինեան դրամոց վրայ (Beschreibung noch unedirten Münzen der Armenisch–rubenischen Dynastie in Kilikien)։ Այս գիտնականն ուրիշ մեծակշիռ

աշխատութիւն մը մի և նոյն նիւթին վրայ՝ արդէն աւարտած և հրատարակելու վրայ էր, երբ զայն աւելի եւս կատարելագործելու փափաքն յորդորամիտ ըրաւ զհեղինակն ճանապարհորդութիւն մը ընելու յարեւելս, ուր և հանդիպեցաւ իր վաղահաս վախճանը. և մահուընէն ետքը միաբանակցացը ջանքով և յաւելուածներով հրատարակուեցաւ ի 1892, ի Վիէննա, ի Մխիթարեան տպարանի։

Լանկլուայի դրամագիտական երկասիրութիւնք հետեւեալքն են. «Դրամագիտութիւն Վրաստանի ի միջին դարու». (Numismatique de la Géorgie au moyen âge; Paris, 1852)։ — «Դրամագիտութիւն եգիպտական անուանց առ հռովմէական վարչութեամբ» (Numismatique des noms d'Egypte sous l'administration romaine; 1852)։ — «Դրամագիտութիւն Հայաստանի միջին դարուց» (Numismatique de l'Arménie au moyen âge; 1855)։ – «Ընդհանուր դրամագիտութիւն Հայաստանի» (Numismatique générale de l'Arménie, 1858)։ — «Հնոյն Հայաստանի դրամագիտութիւնը, Տիւլորիէի հրատարակելիք պատմական մատենադարանին համար շարագրուած» (Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité, pour la Bibliothèque historique arménienne de Dulaurier, 1858)։ – «Կիլիկեան չհրատարակուած կամ քիչ ծանօթ դրամոց վրայ, արտատպեալ ի Դրամագիտական հանդէսէ» (Monnaies inedites, ou peu connu, de la Cilicie, extrait de la *Revue numismatique*, 1854)։ – «Ճաշակ մը կամ փորձ դասակարգութեան Վրաստանի դրամական շարի, ի հին ժամանակաց մինչ առ մեզ» (Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu' à nos jours; 1860)։

Պետական մասնաւոր յանձնարարութեամբ 1861*ին յիտալիա ղրկուեցաւ Լանկլուա, նոյն երկրին մատենադարանաց և դիւանաց մէջ ամփոփուած գրուածները քննութեամբ ուսումնասիրելու խաչակրութեանց ժամանակ Գաղղիոյ և Հայոց արքունեաց մէջ վերաբերութիւնները։ Քննեց Գենուայի, Թուրինի և Վենետկոյ դիւանները. և այն առթով հրատարակեց* Տեղեկագիր *մը այս վերջին քաղաքին մէջ գտնուած հայկական սրբոյն Ղազարու կղզւոյն ու մենաստանին վրայ, հանդերձ համառօտ տեսութեամբ հայ ազգին պատմութեան և մատենագրութեան, որ և հրատարակուեցաւ նոյն կղզւոյն տպարանէն· այլեւայլ անգամ, և ունեցաւ նաև անգղիական, գերման, լեհ և հունգար թարգմանութիւններն ու տպագրութիւններն։ Բնագրին առաջին տպագրութիւնն եղաւ ի* 1863, *ու հետեւեալ տարին հրատարակուեցաւ նաև յ*Ասիական *օրագրին այս խորագրով.* « *Յիշատակագիր ի վերայ սկզբնաւորելոյ մատենագրութեան և դպրութեանց ի Հայաստան* » (Mémoire sur les origines de la culture des lettres en Arménie, p. 200–223). *ու* « *Մխիթարեան Միաբանութիւն և մենաստան Հայոց ի* Ս. *Ղազար* » (La Congrégation des Mékhitaristes et le couvent arménien de St. Lazare, p. 383–397)։ *Նոյն տարին հրատարակեց ի* Հանդէս Ասիական « *զժամանակագրութիւն Հեթմոյ տեառն Կոռիկոսի, գրուած ի Հեթում կրօնաւորէ, հեղինակէ պատմութեան Թաթարաց* » (Chronologie de Héthoum, seigneur de Gôrigos, ouvrage inédit du moine Aïthon, auteur de l'histoire des Tartares). *Նոր շար, հատոր* ԺԵ. *էջք* 103–114։ Ի *սուրբ Ղազար Վենետկոյ ալ հրատարակեց* « *զԳանձարան հայկական հրովարտակաց* » (Le Trésor des Chartes d'Arménie, ou Cartulaire de la Chancellerie

royale des Roupéniens, comprenant tous les documents relatifs aux établissements fondés en Cilicie par les ordres de chevalerie institués pendant les Croisades et par les Républiques de l'Italie, pp. 242)։*

Լանկլուայի գլխաւորագոյն արդիւնք մ'ալ է որ ձեռք զարկաւ Հայոց հին և նոր պատմչաց հրատարակութեան ընդ հովանաւոր պաշտպանութեամբ Նուպար փաշայի, և սրբոյն Ղազարու միաբանից, և ուրիշ թէ՛ օտար և թէ ազգային հայագիտաց աջակցութեամբ։ Միայն երկու հատորք տպագրուեցան այս կարեւոր և մեծապէս հետաքննական հրատարակութեան։ Գրուէի տուած տեղեկութիւններն այս մեծ ձեռնարկին վրայ՝ որ Լանկլուայի մահուամբ անկատար մնաց, նախընթաց էջերու մէջ հրատարակեցինք։ Առաջին հատորն ի 1867, կ'ամփոփէ զյոյն և զասորի պատմիչս որ ի հին ժամանակաց թարգմանուեցան ի հայ, և են. Մար Իբաս Կատինա, Բարդածան, Ագաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդ, Ղերուբնա Եդեսացի, Զենոբ Գլակ, Յովհաննէս Մամիկոնեան, Սուտ

* Տիւլորիէ որ նախանձորդ մ'էր Լանկլուայի՝ հետեւեալ քննադատութիւնն կ'ընէ այս երկասիրութեան վրայ։ Յիշելով թէ ի տպարանի Մխիթարեանց և իրենց ծախիւք եղած է հրատարակութիւնն, կը յաւելու; Cette circonstance de lieu est à noter; car elle explique la parfaite correction des textes arméniens que ce livre contient, et sont les Mékhitaristes eux mêmes surveillé l'impression. Mais il serait impossible d'accorder le même eloge à la reproduction des pièces françaises ou latines, dont se compose la presque totalité de ce recueil; car les omissions et les mauvaises leçons abondent à chaque page: il est necessaire d'ajouter que les notes, dans cette compilation, trahissent de continuelles inexactitudes ou des emprunts maladroitement deguisés. Մենք ըսինք արդէն այսպիսի խստիւ քննադատելուն պատճառը։

Կալլիսթենէս, Գրիգոր Մագիստրոս՝ որոյ վրայ Լանկլուա յօդուած մ'ալ հրատարակեց յԱթէնէօմ օրագրի ի 1869, Ս. Եպիփան, և այլն։ Երկրորդ հատորն, հրատարակեալ ի 1869, հինգերորդ դարու պատմչաց այլ եւ այլ երկասիրութիւններն կը բովանդակէ, եւ են. Կորիւն, Մովսէս Խորենացի, Եղիշէ, Ղազար Փարպեցի, քանի մի հատուածովք ի գրոց Եզնըկայ, և ժամանակակցական տախտակներով։ Նուպար փաշա, այս մեծ ձեռնարկին պաշտպանն, ծնած է ի Զմիւռնիա, դաստիարակուած ի Զուիցերի և ի Թուլուզ Գաղղիոյ։ Եգիպտոսի մէջ արտաքին գործոց Նախարարութեան քարտուղարի պաշտօնը վարելէն ետքը, ղրկուեցաւ ի Լոնտոն յամի 1850, և Իսմայիլ փաշայի կառավարութեան ատեն անոր պաշտօնեայ Նախարարն եղաւ արտաքին գործոց ի 1866. և թէպէտ տիրոջը հետ քաշուեցաւ պաշտամանէն յամի 1879, բայց յետոյ կոչուեցաւ ի նոյն պաշտօն, զոր ցարդ կը վարէ փառօք։ Իր պաշտպանութեամբ հրատարակուելիք հայ պատմագրաց հաւաքումն հինգ հատոր պիտի ձեւացընէր. բայց Լանկլուայի մահուամբ (14 մայիս 1869) խափանուեցաւ. և Եւարիստ Բրիւտոմ՝ որուն յանձնուեցաւ գործոյն շարունակութիւնը, վախճանեցաւ հետեւեալ տարւոյն մէջ։ Այն միջոցին և առթով էր որ Պրոսէի՝ մեր արդէն յիշած հաւաքումն սկսաւ տպագրուիլ, Լանկլուայի ձեռնարկին համար սահմանուած հատորներն։

Յիշեցինք որ Տիւլորիէ այս հաւաքման վրայ քննադատութիւն մը հրատարակեց։ Տարակոյս չունինք որ իրեն յատուկ բազմակողմանի հմտութեամբն ու լրջաբար ուսումնասիրելով՝ աւելի պատուական ու հետաքննելի պիտի ընծայէր զայն բանասիրութեան, ու պատմական ուսմանց յառաջադիմութեան փափաքողաց։ Բայց լաւագոյնը՝ լաւին թշնամի է, կ'ըսէ առածը. և մեծապէս անիրաւել կը համարինք Լանկլուայի յիշատակին, եթէ միայն այդ պատճառաւ՝ ուզենայ մէկը իրեն արդիւնքը փոքրը-

կացընել ստուգապէս այդ մեծ և օգտակար ձեռնարկու-
թեանը մէջ։ Տեսանք արդէն թէ ինչպէս Պրոսէ աննա-
խանձաբար հռչակեց զայն, որ անձին փորձովը հաս-
կըցեր էր թէ որչափ դժուարին և աշխատալի էր գործը։

Լանկլուա ամենամեծ դիւրութիւն և արագութիւն ու-
նէր ի գրել և ի հաւաքել, ինչպէս կը վկայեն զինք
ճանչցողք. և թէպէտ մեծ ձիրք մ'է այդ և յատկութիւն,
զոր անկարելի է ժխտել, բայց միանգամայն արգելք
երկար և խորունկ հետազօտութեանց և քննութեանց.
և երկուքը մէկտեղ՝ քիչ անձանց և գրուածոց վրայ զու-
գուած կը հանդիպին ու կը տեսնուին։ Լանկլուայի հա-
ւաքման մէջ նկատուած քանի մը թերութիւնք՝ ասոր հե-
տեւանք են։

Բայց նա գիտցաւ այնպիսի հմուտ անձինք իրեն ընկե-
րակից և օժանդակ առնուլ ի մերազգեաց և ի գաղղիա-
ցւոց՝ որոց հայագիտութիւն և հմտութիւն հայրենակա-
նաց ամենեւին տարակուսի տակ չէր կրնար ձգուիլ. և որոց
աշխատանքով Զենոբ Գլակ, Բիւզանդ, Եղնիկ, Փարպե-
ցի, Մեսրովպ երէց և այլ պատմիչք՝ այդչափ հաւատա-
րիմ ճշդութեամբ և վայելուչ կարգաբանութեամբ փո-
խադրուեցան ի ֆրանսերէն։ Նշանակութեան արժա-
նաւորք են նաեւ ընդհանուր ներածութիւնքն՝ որ դրուած
են ի գլուխ կրկին հատորոցն, հայ մատենագրութեան
սկզբնաւորելուն և դարէ դար յառաջատութեան կամ
անկման վրայ, ինչպէս և այլեւայլ խնդրական նիւթոց,
և իւրաքանչիւր հեղինակի ի գլուխ երկասիրութեանն,
իւր կենսագրութիւն և գրական գործունէութիւն։

Զենք կրնար ըսել, որպէս և ոչ իմէ յառաջ կամ յե-
տոյ երեւցող և այսպիսի նիւթոց վրայ գրողներու հա-
մար, թէ վերջին խօսքն ըսած կամ որոշիչ վճիռը տուած
ըլլայ. բայց իր և նմանեացն արդիւնքն է՝ եթէ այսօր
հայկական մատենագրական պատմութիւն՝ նոր երեւոյ-
թի մէջ մտած է, և այդ տեսակիտով եղած քննադատա-
կան տեսութիւնք և տրուած կարծիք, թէպէտ և հեռի

համարուին յամենայնի իրաւացի ճանչցուելէն, բայց ապագային համար արտադրած արդիւնքն անտարակուսելի է, յորում մեծագոյն հմտութիւն և աւելի խոհական ծանրութիւն կը յուսացուի։

Բաց ի արդէն յիշատակուած հրատարակութիւններէն, Լանկլուա Հանդէս Նախօսական կոչուած ամսագրին մէջ հրատարակեց հետեւեալ գրուածը. «Վաւերականք պատկանաւորք պատմութեան Լուսինեանց Փոքուն Հայոց ի 1342 ամէ ց'1394» (Documents pour servir à l'histoire des Lusignans de la Petite Arménie de 1342 à 1394). — «Յիշատակարան ի վերայ քաղաքական և վաճառականական յարաբերութեանց հասարակապետութեանն Գենուայ ընդ թագաւորութեան Փոքուն Հայոց յ' ԺԳ և ի ԺԴ դարս» զոր տպագրեց ի 1856 յօրագրի Հանդէս Արեւելից. (Mémoire sur les relations politiques et commerciales de la république de Gênes avec le royaume de la Petite Arménie pendant les XIII et XIV siècles)։ Նոյն հանդիսին մէջ. «Թէ որն է Հայաստանի տեղը աշխարհի պատմութեան մէջ» (Place de l'Arménie dans l'histoire du monde), Հատ. ԺԲ 235–249։ — «Խորհրդածութիւնք ի վերայ յարաբերութեանց Հայաստանի ընդ Գաղղիոյ ի միջին դարս» (Considérations sur les rapports de l'Arménie avec la France au moyen âge) էջ 256–276։ — «Օրագիրք առ Հայս» (Les Journaux chez les Arméniens) ի Հանդէս Երկուց Աշխարհաց (Revue de deux mondes)։ Ի 1863, «Հայք Տաճկաստանի և կոտորածք Տաւրոսի (Les Arméniens de la Turquie et les massacres de Taurus)։ — Պետրպուրկի ակադեմիոյ Ասիական մասին յիշատակագրոց ալ մասնակից եղաւ Լանկլուա հետեւեալ գրուածներովը զորս հրատարակեց. «Ճաշակ

պատմական և քննադատական քաղաքական և ընկերական կազմակերպութեան Հայաստանի՝ առ Հարստութեամբ Թագաւորացն Ռուբինեանց՝ ըստ վաւերականաց որ պահին ի դիւանս Եւրոպիոյ». (Տար եօթներորդ, հատոր Գ. 1860, էջ 1–85); (Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la dynastie roupénienne, d'après les documents conservés dans les archives de l'Europe:) — «Ուսումնասիրութիւն ի վերայ աղբերաց պատմութեան Հայոց ի Մովսիսէ Խորենացւոյ» (Հատ. Դ. 1861, էջ 293–368). (Étude sur les sources de l'histoire de l'Arménie de Moïse de Khorène:) — «Թուղթ առ Պրոսէ ի վերայ յաջորդութեան Թագաւորաց Հայոց Ռուբինեան Հարստութեան, և Լուսինեան տոհմին, ըստ արեւելեան և արեւմտեան աղբերաց». (Անդ. 413–428). Lettre à M. Brosset sur la succession des rois d'Arménie. — «Տեղեկութիւն ի վերայ ոսկեգիր հրովարտակին՝ զոր պարգեւեաց Սիկիլիացւոց Լեւոն Ե Թագաւոր Հայաստանի յամի 1331». (Notice sur le Chrysobulle octroyé par Léon V, roi d'Arménie, aux Siciliens, en 1331). Ի Ցիշատակագիրս Պետրպուրկի ակադեմիոյ, հատոր Ե. 375–389: — «Քաղուած ժամանակագրութեան Սմբատայ տեառն Պապառոնի, Հայոց մարաջախտի, հանդերձ շարայարութեամբ յօրինելոյ յայլմէ, և պատմութիւն Ռուբինեանց ի հաստատութենէ նոցա ի Կիլիկիա մինչեւ ի բարձումն հարստութեանն, ըստ տպագրաց բնագրին որ ի Մոսկուա և ի Փարիզ.» (Extrait de la Chronique de Sempad, seigneur de Babaron, connétable d'Arménie, suivi de celle de son continuateur, comprenant l'histoire des temps écoulés depuis l'établissement des Roupéniens en Cilicie jusqu'à l'extinction de cette dynastie, traduite sur les editions de Moscou et de Paris). Թարգմանութեանս քննադատութիւնն բրաւ Տիւլորիէ Աբե–Եւ+ (l'Orient) հանդիսին

մէջ (1867, Décembre 25) հետեւեալ խորագրով․ Դիտողութիւնք ի վերայ Սմբատայ Գունդստաբլի ժամանակագրութեան թարգմանութեան մը – (Observations sur une traduction d'un extrait de la chronique du connétable Sempad).

Ասիական օրագրին մէջ ալ (Հինգերորդ շար, Հատոր Դ 257–308) հետեւեալ խորագրով հատուած մը հրատարակեց․ « Ուղեւորութիւն ի Սիս, մայրաքաղաք Հայոց ի միջին դարու ». (Voyage à Sis, capitale de l'Arménie au moyen-âge)։ Ի 290–297 յէջսն ցուցակ մը կը դնէ հարիւր քառասուն և հինգ գրչագրաց մենաստանին Սսոյ, զորս յաջողեցաւ տեսնել, և 145 թիւ գրչագիրը ստանալ, որ երեքտասաներորդ դարուն ապրող Սարգիս վարդապետի մը մեկնաբանական գրուածոյ հատուած մ'է, և կը պահուի այժմ յազգային Մատենադարանին որ ի Փարիզ։

Մահուընէն երկու տարի յառաջ ուրիշ ընտիր գրուած մ'ալ հրատարակեց Լանկլուա, և էր․ « Աշխարհագրութիւն Պտղոմեայ, լուսանկարատիպ նմանահանութիւն յոյն գրչագրին որ ի վանս Վատոպետի յԱթոս լերին ». (Géographie de Ptolémée, reproduction photolithographique du manuscrit grec du monastère de Vatopédi, au mont Athos), տպագրեալ ի Փարիզ ի 1867։ Ներածութիւնն՝ որ « Աթոս լեառն և որ ի նմա վանորայք » կը կոչուի, արդէն տարի մը յառաջագոյն առանձինն հրատարակուած էր։

1868ին տպագրեց ի Ս․ Ղազար Մխիթարեանց զգաղղիական թարգմանութիւն ժամանակագրութեան Միխայելի Ասորւոյ (Chronique de Michel le Grand, auteur de XII siècle, patriarche des Syriens Jacobites, traduite pour la première fois de version arménienne du prêtre Ischok).

Ե· ՊՈՐԷ

Եւգինէոս Պորէ ծնաւ յԱնժէր Գաղղիոյ ի 1809 (5 օգոստ.)։ Հայրը՝ նախկին գլուխ ջոկատի զօրաց՝ վախճաներ էր ի 1812։ Պորէ՝ հայրենի քաղաքին մէջ իր ուսմանց առաջին ընթացքը կատարելէն ետքը՝ 1826ին մտաւ ի վարժարանն Աթանիսլաւ ի Փարիզ, ուր հետեւեալ տարւոյն մէջ՝ ի մրցանս իմաստասիրականին՝ պատուոյ առաջին յաղթանակը տարաւ։ 1828ին կորսնցուց նաեւ մայրը, որոյ տուած բարեպաշտ դաստիարակութիւնը յորդորամիտ ըրաւ զպատանին ի փնտռել զբարեկամութիւն Լամընէի, և յորմէ խրախուսեցաւ ձեռք զարկած ուսումնական ընթացից մէջ եւս քան զեւս յառաջադիմելու։ 1834ին երբ Լըվայեան տը Ցիւրիվըլ Իտալիա ճանապարհորդութիւն մը ըրաւ, Գաղղիոյ հասարակաց կրթութեան նախարարն Կիզոյ, անուանեց զՊորէ առժամանակեայ ուսուցիչ Հայ լեզուի՝ Փարիզու արեւելեան կենդանի լեզուաց մասնաւոր դպրոցին մէջ։ Այս առթիւ Լամընէ կը գրէր առ Պորէ. «Ուրախակից եմ թէ՛ աշակերտացդ թուոյն համար որ կը յաճախեն ի լուր դասախօսութեանցդ, և թէ Հայկական մատենագրութեան նկատմամբ ըրած նոր գիւտերուդ»։ Նոյն միջոցին Ասիական ընկերութեան ամենէն աւելի գործունեայ անդամակիցներէն մէկն էր Պորէ։ Հայ լեզուի ուսուցչութեան ընթացքը շարունակեց մինչեւ ի 1835, և ի վերջ նոյն տարւոյ գնաց ի վանս Մխիթարեանց որ ի Ս. Ղազար Վենետկոյ, ուսումնական մասնաւոր պաշտամամբ մը։ Հոն յօրինեց ու տպագրել տուաւ նոյն միաբանութեան վրայ տեղեկութեան գրուածք մը, ու վանաց Հայկական կաճառին անդամ անուանեցաւ։ Զոր Լամընէ լսելով՝ հետեւեալ տողերն կը գրէր առ

Պորէ․ «Գեղեցիկ հրաշալիք տեսար, և ուժովցար այն աշխարհին լեզուին մէջ, ուր կ'ըսեն թէ Նոյայ տապանը կանգ առաւ․ և ակադիմական ալ եղար… Հաճութեամբ պիտի կարդամ այն տեղեկութեան գիրքը, որոյ լուրը տաս ինձ։ Սրբոյն Ղազարու միաբանութեան արդէն նման գրուածք մը հրատարակած են, յորում իրենց հիմնադրին վարքը կայ, և այն անհաւատալի դժուարութիւնները որոց բռնադատուեցաւ յաղթել, որպէս զի կարող ըլլայ հաստատուիլ հոն՝ ուր յետոյ այնչափ յառաջադիմեցին»։

Տարի մը ետքը Պորէ տեսնելով զՂամբնէ որ կը հակառակի եկեղեցական իշխանութեան, զատուեցաւ իրմէ․ ու 1836ին Ռըլիժիէօ Իւնիվէրս կոչուած լրագրին խմբագրաց մէկն եղաւ։ Արդէն 1833ին իբր երախայրիք իր հայկական ուսմանց՝ Ասիաթիքեան օրագրին մէջ (271–298) հրատարակեր էր Աբրահամու Ոնք է մէրոյ տամանն Կատանդընալէ կոչուած քերթուածոյն թարգմանութիւնը, հանդիպելով անոր մէկ գրչագրին յԱզգային մատենադարանին (Թիւ 80), ու 1835ին ալ (293–7) հատուած մը յողբերգութենէ Շնորհալւոյն որ յաղագս Եդեսիոյ։ Երկասիրութիւն մ'ալ յօրիներ էր ընդհանրապէս ի վերայ Հայաստանի, Պիթթորէսք Իւնիվէրս (Univers pittoresque) կոչուած աշխարհապատում խմբագրութեան համար, որ հրատարակեցաւ ի 1838 բազմաթիւ պատկերներով և 144 երկսիւն սեղմ էջերու մէջ բովանդակուած։ Երկրորդ տարին ալ Ասիաթիքեան օրագրին մէջ հատուած մը «Ուղղակի և զօրաւոր ազդեցութիւն քրիստոնէութեան ի վերայ հայ ընկերութեան» (De l'action directe et puissante du Christianisme sur la societé arménienne, par E. Boré. (— Journal Asiatique, Tome I. 1836, էջ 214)։

Հասարակաց կրթութեան նախարարն և Արձանագրութեանց ու Գեղարուեստից ճեմարանին գլխաւորն յանձնեցին իրեն ուսումնական ճանապարհորդութիւն մը ընել յԱրեւելս։ 1837 տարւոյն սկիզբներն այս պատուաւոր յանձնարարութիւնն կատարելու ձեռք զարկաւ․ «Կ՚երթամ, կ՚ըսէր, յայց երկրին՝ որ քրիստոնէութեան օրրանն եղաւ, հոն խօսուող լեզուներն ուսումնասիրելու, և յիշատակարանները քննելու»։ Քիչ ատեն յամելով ի Վիէննա, Թրիեստ, Սիրա, հասաւ ի Կոստանդնուպօլիս, և հայ ընտանեաց մը քով հաստատեց բնակութիւնն։ Բաց ի հայ լեզուէ, տեղեակ էր նաեւ պարսիկ, արաբ, տաճիկ, հեբրայեցի և փիւնիկեցի լեզուաց։ Ի Պոլսոյ գնաց ի Կարին, անտի ի Դաւրէժ, (15 Նոյեմբ. 1838) ուր դպրոց մը հաստատելով, տարի մը կառավարեց զայն։ Յետոյ բնակութիւնն հաստատելով ի Ջուղա (29 ապրիլ 1840), մերձ ի Սպահան, բազմաթիւ պարսիկ երիտասարդք՝ հարուստ ընտանեաց զաւակք, աշակերտեցան իրեն, և զանազան ուսումնական տեղեկութիւններ հաղորդեց անտի ի Փարիզ։ Երկու տարիէն դարձաւ ի Գաղղիա, 1842ին, ուր իր հետաքննական երկասիրութիւնն որ կը կոչուի «Թղթակցութիւնք և յիշատակարանք ուղեւորի միոյ յարեւելս» (Correspondances et mémoires d'un voyageur en Orient) արդէն 1840ին հրատարակուած էր ի Փարիզ։ 1843ին ճանապարհորդութիւն մը ընելով ի Հռովմ, սրբազան քահանայապետին ներկայացաւ, ու երկրորդ անգամ դարձաւ ի Պոլիս։

1846ին հրատարակեց Ուղղափառ տիեզերաց (Univers catholique) քսաներորդ երկրորդ հատորին մէջ, Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ Աղուանից պատմութեան թարգմանութիւն մը, որ երկու տարիէն ետքը կրկին տպա֊

գրուեցաւ, Ճանապարհորդութեանց Տարեգրութեանց (Annuales des Voyages) մէջ՝ Վիվիէն տը Սէն–Մարդէն բազմահմուտ աշխարհագրին ծանօթութեամբք։ 1847ին ուղեւորութիւն մը ըրաւ յԱրշիպեղագոս. ու հետեւեալ տարին՝ Գաղղիոյ կառավարութեան յանձնարարութեամբ Երուսաղէմ գնաց՝ ուսումնասիրելու Սրբազան տեղեաց խնդիրը։ Այն առթով հրատարակեց 75 էջերէ ձեւացած տետրակ մը Խնդիր սուրբ տեղեաց մակագրով, և որով տարիներ անցնելէն ետքը զբաղեցաւ նաեւ Վիկտոր Լանկլուա։

Փափաքելով ինքզինք եկեղեցական վիճակի տալ, Գորէ 1850ին հերակտրութիւնն ընդունելով՝ դարձաւ ի Փարիզ. բայց հետեւեալ տարին բռնադատուելով վերադառնալ ի Կոստանդնուպոլիս՝ Վոսփորի Պէպէք կոչուած գիւղին մէջ հաստատուած դպրոցին վերատեսչութիւնը իրեն յանձնուեցաւ։ Իբրեւ այցելու, ամէն տարի կ'երթար ի Զմիւռնիա, Սանդորին, Նաքսոս, Սէլանիկ, Մանասթիր։ Խրիմու պատերազմին ժամանակ կարգի դրաւ զինուորական շարժական հիւանդանոցներն, և մաղձախտէ բռնուածներուն ծառայեց ամենայն անձնանուիրութեամբ ի Վառնա։ 1866ին ընդհանուր քարտուղար եղաւ Առաքելավանից ուխտին՝ որոց կը վերաբերէր, և ապա ընդհանուր առաջնորդ ի 1874։ Նոյն պաշտաման մէջ մեռաւ ի Փարիզ յ'3 մայիսի 1878։

Ե · ԲՐԻԽՏՈՄ

Այս հայագէտ գաղղիացւոյն աշխատասիրութիւններն ցրուած ըլլալով յայլեւայլ ուսումնական հանդէսս, բանասիրաց հաճոյական կը կարծենք զանոնք ամէնքն ատէն միացընելը։ Իր առաջին հատուածն հրատարակուեցաւ յամի 1861 ի Հանդէսն Արեւելից (Revue de l'O-

rient, նոր շար, Հատ. ԺԳ.) և խորագիրն է «Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց» (Constitution nationale des Arméniens), թարգմանեալ ի Հայէ. (էջ 1–18)։ 1863–4ին նոյն Հանդիսին ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ հատորներուն մէջ հրատարակեց զթարգմանութիւն պատմական երկասիրութեան Արիստակիսի Լաստիվերտացւոյ, սրբոյն Ղազարու տպագրին վրայ, ծանօթութեամբք։ Մետասաներորդ դարու մէջ, ինչպէս յայտնի է մեր բանասիրաց, ապրեցաւ Լաստիվերտցին, և գրեց զպատմութիւն կործանմանն Անւոյ ի Յունաց, և զսկզբնաւորել արշաւանացն Սելճուկեանց (1000–1071)։ Թարգմանիչը զեղչած է զբազմաթիւ վկայութիւնս ի սուրբ Գրոց, զոր հեղինակը մէջ կը բերէ. «Ուռուցիկ և ողբերգական ոճ մը, կ'ըսէ Մոհլ, կը տիրէ այս հեղինակութեան մէջ, և դժուարին կ'ընէ ընթերցումը. բայց չի ծածկեր Հայոց թերութիւններն ու մատնութիւնները. և կը ցուցընէ զպատճառս և զմիջոցս այն երկարատեւ և աղիտալի ողբերգութեան, որով ամբողջ պատմութեան ընթացքը արեան և աւերածոյ հետքը կը կրէ»։

Ասիական օրագրին մէջ ի 1863 (Զդ շար, էջ 400–475) Բրիսոմ հրատարակեց Զենոբայ Գլակայ ասորի եպիսկոպոսի Տարօնոյ պատմութիւնը, կամ զդրուագ դարձի Հայոց ի քրիստոնէութիւն. և որոյ բնագիրն հրատարակեալ է ի Պոլիս 1708, և ի Վենետիկ 1832։ Վերոյիշեալ Ժիւլ Մոհլ՝ այս գրքին վրայ տուած տեղեկութեան մէջ կ'ըսէ. «Տարօնոյ գաւառին պատմութիւնն է, ի սահմանագլուխս Ասիրիոյ, ուր երրորդ դարուն մէջ՝ Տրդատայ քրիստոնէական հաւատքն ընդունելէն ետքը, ուժով դիմակալութիւն ըրին՝ հոն հաստատուած հնդիկ քրմաց գաղթականութիւն մը. բայց հեթանոսք յաղթուեցան. կործանեցան անոնց մեհեանք, և սուրբն Գրի-

գոր պատուիրեց Զենոբայ՝ որ ականատես վկայ էր՝ ասորի եկեղեցեաց գիտութեանն համար՝ եղած դիպուածոց պատմութիւնը շարագրել իրենց լեզուով»։ — Ասիական ընկերութեան 1864 փետրուարի 12ին նիստին՝ Բրիւսոմ քանի մը մասնաւոր տեղեկութիւններ տուաւ Ողոմպիանու ընծայուած յոյն և լատինական առակաց վրայ, որոց բնագիրը կորսուած ու միայն հայ թարգմանութիւնն հասած է առ մեզ և հրատարակեալ ի Ս. Ղազար Վենետկոյ՝ Մխիթարայ Գօշի առակաց հետ ի 1842 և ի 1854։ — Ասիական լրագրին վեցերորդ շարին եօթներորդ հատորոյն մէջ՝ (101–238) ի ռուս լեզուէ ի գաղղիականն թարգմանեց և ի լոյս ընծայեց՝ Պատկանեան Քերովբէի, Պետրպուրկի հռչականուն հայազգի ուսուցչին, ամենէն աւելի գեղեցիկ երկասիրութեանց մէկը. «Ճաշակ պատմութեան Սասանեան հարստութեան՝ ըստ հայ պատմըչաց» (Essai d'une histoire de la dynastie des Sassanides d'après les historiens arméniens)։

Զենոբայ ժամանակ՝ մեծն Հայաստան դեռ կը կառավարուէր Արշակունեաց՝ իր նախկին տերանց ձեռքով. բայց ի վեցերորդ դարու այս հարստութիւն մարեցաւ, և իր սահմանները բաժնուեցան Սասանեան թագաւորաց մէջ որ տիրեցին արեւելեան գաւառաց, մինչ Յոյնք դեռ եւս կը շարունակէին պահել իրենց իշխանութիւնն արեւմտեան մասին վրայ։

Հայք հպատակելով այս զօրաւոր թագաւորաց, և անոնց հետ շարունակեալ յարաբերութեան մէջ, անոնց բռնակին հետ խառնուած, ու անոնցմէ քաղաքական և զինուորական պաշտամամբք պատուեալ, Կտեսիփոնի արքունեաց մէջ ընդունելութիւն գտած, լաւ դիրք մը գրաւած էին՝ Պարսկաստանի ներքին անցից և կառավարութեան խելամուտ ըլլալու։ Իրանի պատմութեան այս միջոցին նկատմամբ՝ հայ պատմագիրք այնպիսի մանրամասնութիւններ կ'աւանդեն՝ զորս անկարելի է գտնել ժամանակակից բիւզանդեան մատենագրաց մէջ, իսկ արե-

ւելեան գրիչք՝ դիպուածոց հանդիպելէն շատ ետք երեւնալով՝ տկար և յաճախ անհաւատարիմ արձագանգ եւեթ կրնան սեպուիլ անոնց։ Պատկանեան գեղեցիկ մտածութիւն մը ունեցաւ Սասանեանց վրայ հայ պատմագրաց վկայութիւններն ի մի հաւաքել, զոր Բրիւտոմ թարգմանեց ի ռուսաց լեզուէ, որով հեղինակն գրած էր, ի գաղղիական։

Նոյն Ասիական լրագրին իններորդ հատորին մէջ (147–204) «Քաղուած յՈսկեփորիկ կոչեցեալ գրոց, լուծմունք ընթերցուածոց ինչ գրոց սրբոց ի խնդրոյ Հեթմոյ առաջնոյ, թագաւորի Հայոց, ի Վարդան վարդապետէ, թարգմանեալ յաշխարհիկ լեզուէ բնագրին ի գաղղիականն՝ յԵւարիստէ Բրիւտոմ » (Extrait du livre intitulé Osképhorik, solutions des passages de l'Écriture sainte, écrites à la demande de Héthoum Ier. roi d'Arménie, par le vardapet Vardan, traduites de l'arménien vulgaire sur le texte original, par Evariste Prud'homme: – Դարձեալ Ասիական լրագրին մէջ, (վեցերորդ շար, հատոր ԺԶ 1–293) ի ռուս լեզուէ թարգմանեց և ընծայեց բանասիրութեան Պատկանեանի կարեւորագոյն երկերէն մէկն ալ, «Հետազօտութիւնք ի վերայ կազմութեան հայ լեզուի, ծանօթութեամբք և յաւելուածովք յԵդուարդայ Տիւլորիէ » (Recherches sur la formation de la langue arménienne, avec notes et additions par E. Dulaurier).

Ասոր վրայ տուած տեղեկագրին մէջ (29 յունիս 1871) այսպէս կ'ըսէր Է. Ռընան. « Այս աշխատասիրութիւնը Պոքի դպրոցին ընտիր սկզբամբքը մտածուած և յօրինուած կ'երեւնայ։ Շատ լաւ կերպով ցոյց կուտայ թէ ինչ տեղ կը գրաւէ հայ բարբառ՝ իրանական գերդաստանի լեզուաց մէջ. ինչպէս նաեւ առանձինն խնամու-

Թիւնը կամ նմանութիւնքը զենտի հետ, ու անկման կամ խոր ծերութեան վիճակը՝ որուն հասած է քերականական փոփոխմամբք և զարտուղութեամբք. զառամութիւն մը՝ որոյ ուրիշ օրինակ չկայ՝ բայց եթէ պարսիկ արդի լեզուին մէջ» ։ Ինքն հեղինակն ալ կ'ակնարկէ տեղ մը իր գրուածոյն մէջ թէ «Հայք իրենց լեզուին և սերընդեան նմանութեամբ՝ իրանեան մեծ գերդաստանին կը վերաբերին» . բայց այս ենթադրութիւնք ապացուցուած չեն, մանաւանդ թէ արդեամբք կը թուին ստիլ ։ — Արեւելքի հանդէսին մէջ (չար չորրորդ, Հատ. Ա) Բրիւտոմ ռուսերէնէ թարգմանեց ի գաղղիական՝ Մկրտչի Էմին մէկ երկասիրութիւնը «Հայկական այփաբետաց» վրայ, (De l'alphabet arménien, 439–467) ։ *Նոյն հանդէսին մէջ, որոյ հրատարակութիւնը դադրեցաւ ի* 1865, *կը թարգմանէր Մկր. Էմինի «Հայկական հեթանոսութեան»* (Du paganisme arménien) *գրուածը ։ — Հոն կը գըտնենք նաեւ թարգմանութիւն մը Գալֆայեան Խորէն վարդապետի Աշխ. Բ ողբերգութեան ։*

Վերջացընենք Ռընանի խօսքերով. «Խիստ կանխահաս եղաւ Եւարիստ Բրուտոմի մահը. քառասունուերեք տարուան էր երբ մեռաւ այս հանճարեղ ու գիտնական անձը ։ Իր ամենէն աւելի սիրելի խորհուրդն էր հետազօտական ուղեւորութիւն մը ի մատենադարանս Հայաստան աշխարհի ։ Հայկական լեզուի ունեցած հմտութեամբ նշանաւոր՝ ցաւալի է որ ժամանակը պակսեցաւ իրեն, որով չկրցաւ աւելի օգտակարագոյն ինչ ընծայել ուսումնական աշխարհի» ։

Յ· Ա· ԳԱՏՏԷՐԻԱՍ

Յովսէփ Անդրէաս Գատտէրիաս ծնաւ ի 1855 և մեռաւ ի 28 մայիս 1883։ Տիւլորէի և Ժիւլիէն Վինսոնի աշակերտ, ուսուցիչ հինտուսթանի և թամուլ լեզուաց՝ արեւելեան լեզուաց դպրոցին մէջ, առաջին եղաւ որ հայկական լեզուին մէջ ցուցած յառաջադիմութեան համար նոյն դպրոցէն վկայագիր (diplôme) ընդունեցաւ։ 1870ին ընտիր թարգմանութիւն մը ընծայեց սրտաշարժ գրուածի մը՝ Հայաստանի աղիտից ու սրբոյն Վահանայ Գողթնացւոյ մարտիրոսութեան վրայ*. (Ասիական օրագիր եօթներորդ շար, հատոր ԺԶ 177–214)։ Երբ հրատարակեցաւ այս գրուածք, Ռընան հետեւեալ գեղեցիկ անդրադարձութիւնն կ'ընէր. «Հայաստան՝ քրիստոնեայ արեւելքի միակ ազգն է որ կը զգայ իր ընկճումը և հարստահարութիւնը։ Իսկ առ այլս, ոչ մի բողոք, ոչ մի ձայն. գէթ գրաւոր յիշատակարանաց մէջ որ հասեր են մինչեւ առ մեզ։ Ո՞ւր են գանգատք Եգիպտոսի. ո՞ւր Ասորեստանեայց։ Այսպիսի լուռ համակամութիւն անշուշտ անկէ յառաջ կուգայ՝ որ հպատակի վիճակը շատ աւելի տանելի էր այդ առաջին դարերուն մէջ նկատմամբ ազգաց որ միայն կրօնական պէտք ունէին։ Հայաստան որ այդ տիրապետութեան ժամանակ աւելի լուրջ քաղաքական կեանք մը ունէր, ունեցաւ խօսքեր՝ գրուցելու համար թէ իր մահը մերձաւոր կը զգար»։ — 1882 Գատտէրիաս փոքրիկ՝ բայց մեծապէս հետաքննական հատոր մը հրատարակեց «Հայաստան և Հայք» խորագրով (l'Arménie et les Arméniens)։ Հայ ազգին քաղաքական պատմութեան համառօտութիւն մ'էր այդ երկասիրութիւն։ Յետոյ տուաւ

* Տես Սոփերք հայկականք, հատոր ԺԳ։

ինք զինքը յուսումն վրաց լեզուին, զոր անհրաժեշտ կը համարէր հայերէնի բանասիրական ուսմանն համար․ և այս վախճանաւ գրուածք մ'ալ հրատարակեց Հանդէս լեզուաբանական և համեմատական բանասիրութեան (Revue de linguistique et de philologie comparée) ուսումնաթերթի ԺԴ հատորին մէջ (1881, յ'էջ 275–311)։

Պ․ Փ․ ՄԱՐԴԷՆ

Գաղղիոյ վերջին պատերազմ ընդ Բրուսիոյ և ձախող ելք և հետեւանք, մեծ ազդեցութիւն ունեցան՝ խաչակրաց ատենէն մինչ այն ժամանակ իր կառավարութեան բռնած ուղղութեան վրայ յարեւելս։ Գործելու այդ մեծ ասպարէզն՝ ուրիշներու թողած ատենին, կարծես կերպով մը մոռնալ ուզեց այդ հեռաւոր երկիրն, որուն դարաւոր պաշտպանն էր, և սուրբ կրօնիցն նեցուկ և ամրութիւն․ մոռցաւ նաեւ նոյն նպատակաւ ծախուած գանձը՝ և զանհամեմատ պատուականագոյնն՝ իր որդւոցը հոն թափուած արիւնը․ և այն երկրին հետ, որ իր պատմութեան գեղեցկագոյն էջերը կը կազմէին, հոն խօսուած և իրմէ մեծարուած լեզուներու փոյթն և սէր։ Ասոնց մէջ դժբաղդաբար՝ ամենէն յառաջ մեր լեզուն պիտի ըլլար։ Արդէն Տիւլորիէի ատենէն սկսած էր նուազիլ թիւ յաճախողացն ի լուր դասախօսութեանց նորա ի դպրոցի արեւելեան կենդանի լեզուաց, անանկ որ մահուընէն ետքը մտածուեցաւ բոլորովին վերցընել այդ ուսումը։

Հարկ է անկեղծաբար խոստովանիլ թէ այդ անտարբերութեան կար մեծագոյն պատճառ մ'ալ․ և էր դպրոցին մէկ կանոնադրութիւնը՝ որ ուսուցչաց ընտրութեան մէջ նախամեծարութիւնը իրենց ազգային ֆրանսիացւոց կու տար, որ կրնային՝ ինչպէս ունեցան ալ բազումք մեծ հմտութիւն, խորունկ տեսութիւն և գիտնական անդրա-

դարձութիւններ, ու լեզուաց համեմատական ուսմանց դիւրութիւն, բայց դժուարին էր իրենց՝ բուն ազգային մը հնչում, արտասանութիւն և վարժութիւն ի բան և ի գիր, որոնք ուսուցչի մը վրայ մեծ ու փնտռուած կարեւոր յատկութիւններ են, և կ'ազդեն եռանդն և սէր՝ ուսումնասէր հետամտից և աշակերտելոց վրայ: Հանդիպած է ազգայնոցս, հետերնին խօսելու առիթ ունեցած ատեննիս, նաեւ հմտագունից հետ, որ երբ ուզեր են հայերէն լեզուով միտք մը բացատրել, աղաչելու բռնադատուեր ենք որ գաղղիարէնով հասկընալի ընեն մեզ խօսածնին:

Այսոր բնական հետեւանքը կ'ըլլար ուսումը դժուարացընել, ու եռանդն ու փոյթ մարել հետամտից սրտէն:

Միւս պատճառ մ'ալ, այն եռանդը վառ պահելու համար ուսումնասիրելեաց նիւթական պակասութիւնն էր:

Բացատրենք խօսքերնիս: Մեր այս գրուածքին առաջին էջերէն ալ ըսինք, թէ եւրոպացի հայագէտք, մանաւանդ ֆրանսիացիք, հայ գրականութեան աւելի պատմագրական մասամբը ուզեր էին զբաղիլ, զի ուրիշ մասերէն աւելի այն էր իրենց համար հետաքննական: Տեսանք թէ մեր հին ժամանակի պատմագրաց գրեթէ ամէն գրուածք ծանօթացան իրենց, մանաւանդ գաղղիարէն լեզուով. ուստի և կարծեցին թէ այդ նկատմամբ ա՛լ զիրենք հետաքրքրող ճարակ չմնաց:

Գտնուեցան անձինք որ այդ անտարբերութեան հետեւանքներն զգալով, կը ջանային սթափեցընել զիրենք այդ թմրութենէն, ցուցընելով թէ ո՛րչափ վնասակար էր այն նաեւ քաղաքական տեսակէտով:

Այս եռանդուն և աշխոյժ լեզուն գործածողաց մէջ էր նաեւ հմուտ արեւելագէտն՝ Փօլ Մարդէն քահանայ, որ ի մայրաքաղաքին Գաղղիոյ հաստատուած աստուածաբանական կաճառին (faculté catholique) եկեղեցական պատմութեան և հայրագիտութեան ուսուցիչն էր: Ինք լաւ ըմբռներ էր թէ հայկական մատենագրութեան մէջ ու-

սումնասիրելի նիւթ, լոկ պատմականը չէր. այլ մթերուած կային ի նմա՝ ընտիր և դասական հին լեզուով, բազմաթիւ թարգմանութիւնք ի յունէ և յասորւոյն, և մանաւանդ աստուածաշունչ գրոց անհամեմատ թարգմանութիւն մը, որով որչափ աւելի պարապէր՝ այնչափ հիանալի կը գտնէր զայն։

Փիդրա ծիրանաւորն հաւաքում մը կը հրատարակէր, ի վատիկանեան մատենադարանի՝ որոյ գրապետն էր, գտնուած այլեւայլ երկասիրութեանց եկեղեցւոյ հարց, որք դեռ եւս տպագրութեան լոյս տեսած չէին, կամ որոց հրատարակութիւն՝ արդէն եղածներուն վերայ կըրնար նոր լոյս մը ծագել՝ ընթերցուածոց կամ թարգմանութեանց տարբերութեամբ, և այսպէս կը շարունակէր իր նախորդին՝ ծիրանաւոր Մայի մեծ և բազմահմուտ ձեռնարկը։ Նոյնպիսի աշխատութիւն յանձնեց Մարդէն քահանայի՝ փարիզեան ազգային մատենադարանի արեւելեան գրչագրաց մասին համար, որոց լեզուին հմուտ էր նա և տեղեակ։

Մարդէն 1882ին հրատարակեց մեծ հատոր մը, նախանիկէական հարց գրուածոց, յորում բաց ի յոյն, յասորի և յայլոց արեւելեան լեզուաց, կ՚ամփոփուին ի փարիզեան ազգային մատենադարանի պահուած՝ յոյն եկեղեցւոյ հայրապետաց գրուածոց հին թարգմանութիւնք ի հայ, իրենց սկզբնագրաւն, հայ թարգմանութեամբ և բազմահմուտ ծանօթութեամբք։ — Այս եղաւ, ինչպէս կը կարծենք, իւր առաջին հրատարակութիւն իբրու հայերէնագէտ։

Գրուածքիս խորագիրն էր. Analecta Sacra, Patrum antenicænorum, ex codicibus orientalis collegit I. P. Paulinus Martinus, Scripturæ sacra lector in superiori Schola Theologica Instituti catholici Parisiensis.

Բայց ասկէ յառաջ՝ ազգային մատենադարանն Փարիզու՝ այլ կարեւոր աշխատասիրութիւն մ'ալ յանձներ էր Մարդէնի։

Վիլֆռուայի յօրինած հայկական գրչագրաց ցուցակը յիշատակեցինք. անոր վրայ գրեթէ երկու դար անցեր էր. և այդ միջոցին բազմաթիւ և ընտիր յաւելուածք եղեր էին հայ գրչագրաց։ Հարկ էր նոր ցուցակ մը յօրինել. մանաւանդ զի գրատան վարչութիւնն գովելի փութով ձեռնամուխ եղած էր ի տպագրութիւն ուրիշ արեւելեան ազգաց գրչագրաց ցանկերուն, և կարգը հայկականաց կու գար. և թէպէտ ուրիշ ձեռնհաս և հմուտ անձի մը ձեռքով արդէն ցուցակագրուած էին անոնք, բայց դժբաղդաբար հրդեհի (1870) ճարակ ըլլալով, առաջարկուած համառօտութիւնն ալ՝ ոչ թուեցաւ ըստ սահմանեալ ծրագրի մատենադարանին, և ուրիշ արեւելեան ազգաց ձեռագրաց արդէն իսկ հրատարակուած ցուցակաց. ուստի հարկ էր նորէն խմբագրել զայն, և այս գործ Մարդէնի յանձնուեցաւ. որ թէպէտ գլխաւորեց զայն և յանձնեց մատենադարանի տեսչութեան, բայց դեռ տպագրութեամբ հրատարակուած չէ։

Յուղղափառ կաճառի Փարիզու՝ սուրբ Գրոց քննադատական ուսմանց դասախօսութեամբն զբաղելով, իրեն մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ և նիւթ ուզեց ընել զհայ թարգմանութիւն աստուածաշունչ գրոց. և նախ նոր կտակարանաց գրքովը պարապեցաւ։

Յայտնի է բանասիրաց որ մեր նոր կտակարանի թարգմանութեան մէջ ալ մուտ գտած են այլեւայլ կէտք՝ որ ուրիշ հին թարգմանութեանց և գրչագրաց մէջ այ-

լապէս աւանդուած ըլլալով, խնդրականաց կերպարանք
կ'առնուն, ուստի և լուսաբանութեան կամ մեկնութեան
կարօտք։ Ասանկ՝ օրինակ իմն, Մարկոսեան աւետարանի
վեշտասաներորդ գլխոյն վերջին 9–20 տունք. Ղուկա-
սու աւետարանին մէջ պատմուած Քրիստոսի տեառն ա-
հաքրտնիլն ի Գողգոթա. Յովհաննու հինգերորդ գլխոյն
չորրորդ տունը, և ութերորդին սկիզբէն մինչև մետասա-
ներորդ տունը. Յովհաննու առաջին կաթուղիկէ թղթոյն
հինգերորդ գլխոյն եօթներորդ տուները, և ասոնց նման
ուրիշ նուազ կարևորութիւն ունեցող մասունք։ Ասոնցմով
մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնելով հայկական թարգմա-
նութեան վրայ՝ զբաղեցաւ Մարդէն, և հետզհետէ վի-
մագիր հրատարակութեամբ ի լոյս կ'ընծայէր իր բազմա-
հմուտ դասախօսութիւններն, հինգ վեց հատոր, որ դըժ-
բաղդաբար վաղահաս մահուամբը թերի մնացին։ Գրու-
ածքիս խորագիրն է Introduction à la critique tex-
tuelle du Nouveau Testament.

Ասոնցմէ զատ հրատարակած է ուրիշ գրուածներ ալ,
զորս յիշատակելը մեր նպատակէն դուրս է, չունենա-
լով այնչափ վերաբերութիւն մեր ազգին պատմութեան
և մատենագրութեան նկատմամբ։ Յիշենք միայն մեզի
համար աւելի հետաքննականն, « Սկզբնաւորութիւնք
եդեսեան եկեղեցւոյ » (Les origines de l'église d'É-
desse) կոչուածը, որ պատասխան մ'է մի և նոյն խորա-
գիրը կրող բանամրցական (thèse) երկասիրութեան Դիք-
սէրան քահանայի՝ իր նախկին աշակերտին, որ Եդե-
սիոյ եկեղեցւոյն սկզբնաւորութեան ժամանակը՝ մինչև
երկրորդ դար, և աւելի անդին ալ կ'ուզէ իջեցընել, ու
հերքմնական պատասխանն այս գրուածով կ'ընդունի ի
Մարդենէ։

Իրեն աշակերտելով՝ բաւական յառաջադիմութիւն ցու-
ցին հայերէն լեզուի ուսման մէջ Լըրըպուր և Պարթի-
ֆոլ գաղղիացի քահանայք, յորոց վերջինն այլևայլ մանր
երկասիրութիւնք ալ հրատարակած է, վատիկանեան մա-

տենադարանի արեւելեան գրչագիրներէն ուսումնասիրուած։

Մարդէնի մահը հանդիպեցաւ ի 1892։

ՔԱՆԻ ՄԸ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

Գաղղիացի հայագիտաց և իրենց գրուածոց վրայ մեր համառօտ տեղեկութիւններն գրեթէ լմննալու վրայ են։ Կրնայինք ասոնց թուոյն մէջ յիշատակել ուրիշ քանի մը նշանաւոր անձինք ալ՝ որ հայկական մատենագրութեան Եւրոպիոյ ընծայած կարեւոր երկասիրութեանց լուրջ քննադատութեամբք զբաղեցան. օրինակ իմն, իմաստուն հնախօսն Տէզիրէ Ռաուլ Ռոշէդ (1789–1854), *բազմահռչակ արեւելագէտն Սիլվէստր Տըսասի* (1758–1838), *Յովսէփ Թուսէն Ռէինոյ* (1795–1867) *ուսուցիչ արաբականին ի Դպրոցն Գաղղիոյ, որոյ ջանից և խրախուսանաց կը պարտինք Ղեւոնդեայ երիցու պատմութեան թարգմանութիւնն ի գաղղիական՝ ձեռամբ Շահնազարեան Կարապետ վարդապետի. եգիպտագէտն Է. Մարք Գաթրըմէր* (1782–1857), *որոյ հայկական մէկ բառգիրք կը պահուի յազգային մատենադարանին Փարիզու. Ժ. Պարթէլըմի Սէնդ–Իլէր։*

Դժբաղդաբար այս իմաստուն հայագիտաց շատերուն գրուածք ցրուած են զանազան ուսումնական թերթից, ու երբեմն նաեւ օրագրաց մէջ, ինչպէս նաեւ այլեւայլ ակադիմիաներու Յիշատակագրոց (Mémoires), *ու մերթ եւս այնպիսի հրատարակութեանց՝ յորս մէկու մը մտքէն չիկրնար անցնիլ անոնց ի խնդիր ելլել. կամ այնպիսի մակագրով մը՝ որ հայագիտին հետաքննութիւնը չիկրնար շարժել։ Այսպէս հանդիպեցաւ մեզ Փոլ Նիքարի հետաքննական այլեւայլ յօդուածներ գտնել Տիփէնոս և Սկիւլլիս կրետացի արձանագործք* (Dipœnus et Scyllis, sculp-

teurs crétois) *խորագրով, հրատարակուած ի Ցիշատակագիրս Գաղղիոյ ազգային հնագիտաց ընկերութեան* (*Տար չորրորդ, հատոր Ը. Փարիզ* 1877, *յէջս* 131—275,) *ուր իմաստուն հետազօտութիւնք են Խորենացւոյ Պատմութեան երկրորդ գրքին երկոտասաներորդ գլխոյն, յորում կը պատմուի թէ Արտաշէս փոխադրել հրամայած ըլլայ ի Հայս զօսկեզօծ պղնձի արձանս Անահտայ, Հերակլեսի և Ապողոնի, ու ազգային ստուածոց նուիրուած կռատան մը մէջ դնել տուած: Չիմոռնանք յիշել առ տեղեաւս թէ Ջրպետեանն արդէն նոյն ընկերութեան Ցիշատակագրաց մէջ* (*Հատ. Բ.* 262) *յօդուած մը հրատարակած էր հնոյն Հայաստանի կառավարութեան կերպին ու կրօնից վրայ: Է. Տաւթէլի « Պատմութիւն բնաջինջ բարձման հեթանոսութեան ի կայսերութեան արեւելից » գրքին մէջ ալ զանազան հետաքննելի տեղեկութիւնք կրնան գտնուիլ: Այսպէս շատ յօդուածք ի Մատենադարանի Հրովարտակաց Դպրոցին* (École des Chartes), *զորս մէջ բերելը՝ չափէն աւելի պիտի ընդարձակէր մեր այս գրուածք: Առանձին յօդուածով միտք ունինք խօսիլ գաղղիացի ուղեւորաց և ճանապարհորդաց վրայ որ ի Հայաստան. հիմկուհիմայ յիշենք Է. Ռըկլիւի « Ընդհանուր Աշխարհագրութիւնն » և Վիվիէն Տը Սէն Մարդէնի « Աշխարհագրական նոր բառգիրքը », ուր ի յօդուածն « Հայաստան »* (Arménie) *ուսումնասէրք յիշատակուած պիտի գտնեն այս ուղեւորաց շատերուն անուանքն և իրենց երկասիրութիւններն նկատմամբ Հայ Հայրենեաց:*

Բայց մեր մէջ բերած անուանքն ալ բաւական են անշուշտ որ Հայք երախտագիտութեան յիշատակ մը պահեն առ Գաղղիա. որոյ գիտնական հայագէտք՝ բաւական չի սեպեցին ուսումնասիրել միայն հայկական լեզուին մեքենական կազմութիւնն, այլ մանաւանդ ետեւէ եղան ծանուցանել և հռչակել Հայոց աշխարհի ու ազգի հնութիւնքը, պատմութիւնն, կրօնն ու մատենագրութիւնը:

Զբաղելով հայ լեզուով որ անհրաժեշտ պայման մ'էր իրենց հետազօտութեանցը, չի մոռցան զայն խօսող ժողովուրդը, և փափաքեցան մինչև ի խորս իսկ ազգային ոգւոյն մուտ գործել։ Ուստի և կը համարձակինք ըսել, թէ այսպիսի ջանքով և եռանդեամբ զոր ցուցին՝ արժանաւորք երեւցան Հայ ազգին երախտագիտութեան։

*
* *

Գաղղիացի հայագիտաց վրայ խօսելնէս ետքը՝ պատշաճ է երկու տող ալ նուիրել այն մէկ քանի հայ ազգայնոց որ իրենց բնակութիւնն հաստատելով ի Գաղղիա՝ այլեւայլ կերպով և իրենց բաւականութեան չափով կրցան սատար ըլլալ նոյն ուսումնասիրութեան յառաջդիմութեանը, ծաւալելով զսէր և զախորժակ առ իւրեանց ազգային մատենագրութիւն։ Արդէն յիշեցինք զՉօհրապեան, աշխատակից Սէն-Մարդէնի։ Ուրիշ անձ մ'ալ, նոյն ազգէն, գաղղիական հիւրամեծարութիւնը վայելող, Գապարաճեան Կարապետ, բաւական վարժութիւն ստացած ըլլալով գաղղիարէնի, հինգերորդ դարու պատմագիրն, զԵղիշէ՝ վերածեց ի նոյն լեզու. յորում՝ ինչպէս ծանօթ է, հեղինակն ընտիր և վարժ գրչով և լեզուաւ կու տայ զնկարագիր մեծոգի՝ բայց անհաւասար պատերազմին, յորում Վարդան սպարապետ իր ընկերներով ինկան ի դաշտի մարտին, մարտիրոսք սրբազոյն և ազնուագոյն դատի մը, ազատութեան խղճի և անկախութեան հայրենեաց, ընդդէմ Յազկերտի Բ Պարսից արքայի։ Այդ սիրելի գրքին մէջ բովանդակուած տեղեկութիւնք Սասանեանց սովորութեանց, կրօնից և կառավարական դրութեան, այնչափ աւելի հետաքննականք են, որչափ ականատես անձէ մը գրուած, որ ինքն ալ մասն ունեցած է այն նշանաւոր դիպուածոց մէջ *։

* Soulèvement national de l'Arménie chrétienne au Ve

*Թարգմանութեանս մէջ Եղիշէի պատմութիւն ամբողջացած է ի Գապարաճեանէ, ուրիշ ժամանակակից պատմըչի մը՝ Ղազարայ Փարպեցւոյ քանի մը էջերով *, որ նոյն պատերազմին շարայարութեան պատմութիւնն ըրաւ մինչեւ ցամ 485, յորում Վահան՝ եղբօրորդին և յաջորդ Վարդանայ, երկար և յարատեւ ջանիւ և քանակցութեամբք յաջողեցաւ վերջապէս իր հայրենեաց խաղաղութիւնն ձեռք բերել պատուաւոր դաշնադրութեամբ մը ընդ Վաղարշակ կամ Վոլոգէս Թագաւորի, որդւոյ Յազկերտի Բ : Այս թարգմանական աշխատասիրութեան, և մանաւանդ ի վերջ գրոցն դրուած ծանօթութեանց մէջ, այլեւայլ ուսումնական տեսութիւնք կրնան անշուշտ տեսնուիլ, որ թէպէտ արեւմտեան գիտնոյ մը ոչ այնպէս արժանահաւատք և յայտնիք, բայց միանգամայն արգելք մը չեն օգտուելու անոնց մէջ ամփոփուած տեղեկութիւններէն :*

*
* *

Սակայն շատ աւելի օգտակար եղաւ հայագիտական ուսմանց բարգաւաճմանն ի Գաղղիա, Էջմիածնի միաբան Կարապետ վարդապետի Շահնազարեան ընծայութիւնը ի Փարիզ, ուր յարեւելից փոխադրուած էր արեւմտեան գիտութեանց փափաքով: Կրթութեան այս ծարաւ աւելի կերպով յայտնուեցաւ իր յարատեւ ջանիւքն յուսումն գաղղիարէնի՝ որպէս զի կարող ըլլայ այն

siècle, contre la loi de Zoroastre, sous le commandement du prince Vartan le Mamigonien.

* Abrégé de la vie politique et guerrière du prince Vahan le Mamigonien, héros de l'Arménie au Ve siècle, écrit par Lazare Pharbe, son secrétaire, pour completer l'histoire d'Élisée.

լեզուով գրուած գրքերու ընթերցմամբ զբաղիլ և հմտանալ։ Այդ ուսմանց առաջին ճաշակն տուաւ՝ ութերորդ դարու հայ պատմագրի մը, Ղեւոնդեայ երիցու գրոց գաղղիական թարգմանութիւնն հրատարակելով, որ իսլամութեան առաջին դարուն Արաբաց ձեռքով ի Հայաստան տրուած պատերազմաց պատմութիւնն է։ Շահնազարեան աւելի լուրջ կ'երեւնայ յայտնած կարծեացը մէջ՝ և անհամեմատ վեր քան զիւր նախորդ, թէպէտեւ ունենալով և պահելով միշտ միամտութիւն մը, որով ընդհանրապէս տոգորուած է արեւելեայց գիտնականութիւն, կ'ըսէ Տիւլորիէ։

Էջմիածնէն հեռացած ատեն՝ Շահնազարեան հետը բերեր էր հաւաքում մը դեռ եւս անտիպ հայ պատմագրաց գործերուն, և որք հազիւ ծանօթ էին ուսումնական արեւմտեայց՝ Չամչեանի պատմութեան մէջ բերուած հատուածներով, և Սոմալեանի Պօրկէր հայ գրականութեան գրքին համառօտ տեղեկութիւններէն. և սակայն մեծ էր ամենուն հետաքննութիւնը, առանց ստոյգ տեղեկութիւն մը ունենալու թէ երբ պիտի յաջողի իրենց ձեռաց մէջ ունենալ այն թաքուն գանձերը։ Հայրենակցաց ընկերագրութեամբ քաջալերուած սկսաւ ընել անոնց հրատարակութիւնն Թանգարան հայ պատմըչաց կոչելով զայն, ու եօթն հատոր տպագրելէն ետքը՝ հմուտ ու ընդարձակ յառաջաբաններով և ծանօթութեամբք, թողուց զԳաղղիա, և անցնելով ի Մանչեսթր Անգղիոյ, և ապա ի Գահիրէ Եգիպտոսի, հոն վախճանեցաւ։ Տարակոյս չիկայ որ նորագիր և միակ օրինակի վերայ եղած բնագրոց տպագրութիւնք՝ չեն կրնար անթերի համարուիլ. ծանօթութիւնքն ալ երկրորդ կամ երրորդ կարգի հմտութեամբք են. բայց անով հանդերձ անտարակուսելի է գիտութեանց մատուցած մեծ ծառայութիւնը՝ մաքուր տպագրութեամբ և դիւրագին մատչելի ընելով ամենուն՝ այդ անգիւտ երկասիրութիւններ։

Աւելորդ կը սեպենք յիշել Մխիթարեան հարքը և

իրենց օժանդակութիւնը Տիւլորիէի, Բրիւտոմի, Լանկլուայի և այլոց ձեռնարկներուն. զոր իրենք ալ երախտագիտութեամբ հռչակած են արդէն։

Փ. ՆԵՒ

Անցնինք հիմայ ի Բելգիա, ուր հայկական ուսմանց միակ ներկայացուցիչն է Փ. Նեւ։

Փելիքս Յովհաննէս Մկրտիչ Յովսէփ Նեւ, ծնած է ի Հաթ բերդաքաղաքի, մերձ ի Հէնոյ Բելգիոյ յերեքտասան յունիսի 1816 տարւոյն։ Իբ ուսմանց ընթացքն կատարելով ի Լուվէն, ի Պոն՝ և ի Միւնխէն Պաւարիոյ, գընաց ի Փարիզ՝ աշակերտիլ Գաթրըմէրի, Ռէյնոյի և Եւգ. Պիւռնիւֆի։ 1838ին փիլիսոփայութեան վարդապետի տիտղոսը ընդունեցաւ. և 1841ին արդէն ուսուցիչ էր յուղղափառ համալսարանին Լուվէնի, և վրան քիչ տարի անցնելէն ետքը նաեւ անուանական ուսուցիչ հին մատենագրութեան և արեւելեան լեզուաց։ Ի 1844 իր ի Լուվէն հրատարակած մէկ գրուածովը «Ներածութիւն ընդհանուր պատմութեան արեւելեան մատենագրութեանց». (Introduction à l’histoire générale des littératures orientales), ցըցուց յայտնապէս թէ անուանի արեւելագէտ մը ըլլալու սահմանուած էր։ Մասնաւոր կերպով հետամուտ եղաւ սանսքրիտ և հայ լեզուաց, ի նմին ժամանակի չդադրելով ուսուցչական հետազօտութիւններ ընել Լուվէնի համալսարանին, ու նոյն քաղաքին «Երից լեզուաց» դպրոցին պատմութեամբ, ու երիտասարդ արեւելագիտի մը՝ Եւգ. Ժաքիէի կենսագրութեամբ։ Մեր նպատակէն դուրս է մեծանուն ուսուցչին՝ Հնդկաց մատենագրութեան վրայ գրուած իմաստուն երկասիրութեամբքն զբաղիլ. իսկ հայկականին նկատմամբ՝ իր առաջին գրութիւնն է 1841ին Տէեգէր+

(Univers) *օրագրին յուլիս 4 թուոյն մէջ հրատարակած՝ ի պատիւ Առաքելոց երգուած ի մեր եկեղեցւոյ շարականին գաղղիարէն թարգմանութիւնը* (Les Hymnes du Charagnots aux saints Apôtres)։ *Ընդհանուր արեւելեան մատենագրութեանց պատմութեան ներածութեան մէջ* (*յ'էջ* 51) « *Քանի մը դրուագք ի պատմութենէ հալածանաց քրիստոնէական կրօնից. ի Ե դարու* » (Quelques épisodes de la persécution du christianisme en Arménie au Ve siècle; traduits pour la première fois de l'arménien en français, Louvain)։ – Ի 1862 « *Յաղագս կոչման Հոգւոյն սրբոյ ի հայկական պատարագամատուցի* » (De l'invocation du Saint-Esprit dans la liturgie arménienne; Louvain)։ – Ի 1863 « *Փրեդերիկ Վինտիշման և բարձրագոյն բանասիրութիւնն ի Գերմանիա* » (Frédéric Windischmann et la Haute Philologie en Allemagne; Paris)։ *Այս գրուածն մասնաւորաբար նուիրուած է ի քննագատութիւն գերմանացի գիտնականին հետեւեալ խորագրով մէկ երկասիրութեանը*. Die Grundlage des Armenischen in Arischen Sprachstamme, (Mémoires de l'Académie de Munich, classe philos; – philol; *Հատոր Դ. մասն Բ.*) *և խնդրուի թէ արիական լեզուաց ճիւղին մէջ ո՛ր տեղ կը պատկանի, հայկականին*։ — 1866 *յունիս ամսոյն մէջ ի Հանդիսարանն ուղղափառ հրատարակեց Նեւ* (*Հատ.* ԻԴ *յ'էջս* 332–344) *սրբոյ Լուսաւորչին ընծայուած Յաճախապատում գրոց ճառը որ յաղագս զանազանութեան անձանց ի սուրբ Երրորդութեան* (De la distinction des personnes dans la Sainte Trinité)։ — *Տես* G. M. Schmid, Reden und Lehren des heiligen Gregorius des Erleuchters, aus dem Armenischen übersetzt; Regensbourg, 1872, *էջ* 268։

Վերջապէս ի 1886 ընտիր երկ մը, կամ մանաւանդ երկասիրութեանց հաւաքմունք մը ընծայեց Նեւ տպագրութեամբ «Քրիստոնեայ Հայաստան և իր մատենագրութիւնն» խորագրով (L'Arménie Chrétienne et sa littérature), հրատարակեալ ի Լուվէն, (էջք 400), ութածալ հատոր մը, յորում հեղինակը իւր ամէն նախընթաց երկասիրութիւններն ի մի հաւաքելով, նոր ծանօթութիւններ ալ անոնց վրան կ'աւելցընէ։

Դնենք այս հետաքննական երկասիրութեան ամբողջ բովանդակութեան ցուցակը.

Նկարագիր հայ մատենագրութեան. (— *Tableau de la littérature arménienne*)։

I. «Լեզու և Այբուբենք». (— Langue et Alphabet).

II. «Երեք ժամանակք բարգաւաճանաց հայ մատենագրութեան». (— Trois périodes dans la culture littéraire de l'arménien).

III. «Առաջին ազգային մատենագիրք և հին թարգմանիչք». (— Les premiers écrivains nationaux et les anciens traducteurs).

IV. «Գրական վերածնութիւն առ խաչակրօք». (— Renaissance littéraire au temps des Croisades).

V. «Նոր կեդրոնք հայկական ուսմանց ի նոր ժամանակս». (— Nouveaux centres d'études arméniennes dans les siècles modernes).

VI. «Հայագէտ Եւրոպացիք». (— Les Arménistes Européens).

Հայկական երգաբանութիւն. Շարական. (—*Hymnologie arménienne*; (*Le Charaghan*).

I. « Պայծառակերպութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի հայկական ժամակարգութեան ». (— La Transfiguration de notre Seigneur J. Ch. dans l'Office des Arméniens).

II. « Տօն պայծառակերպութեան ». (— La fête de Transfiguration).

III. « Կանոն առաջնոյ աւուր պայծառակերպութեան». (— Canon de la première journée de la Transfiguration).

IV. « Կանոն երկրորդ աւուր ». (— Du deuxième jour).

V. « Կանոն երրորդ աւուր ». (— Du troisième jour).

Յաղագս կոչման Հոգւոյն սրբոյ. (— L'invocation du Saint-Esprit.

Երգք թարգմանեալք և մեկնաբանեալք որ ծառայեն պատմութեան վարդապետականաց յարեւելս. (— *Himnes traduites et commentées pour servir à l'histoire du dogme en Orient*).

I. « Դաւանականք յերգս Պենտակոստէին ». (– De la doctrine professée dans les hymnes de la Pentecôte):

II. « Յաղագս յօրինուածութեան երգոց շարականաց, ոճոյ նոցա և աղբերաց ». (— De la composition des hymnes, de leur style et de leur sources).

III. « Թէ ովք են հեղինակք շարականաց Պենտակոստէին ». (— Des auteurs des hymnes de la Pentecôte).

IV. « Շարական առաջնոյ աւուր Հոգեգալստեան ». (— Hymne du premier jour de la descente du Saint-Esprit).

V. « Շարականք չորից աւուրց որ զկնի կիւրակէի

Պենտակոստէին, շարագրեալք ի Ներսիսէ Հայրապետէ». (— Hymnes des quatre jours qui suivent le dimanche de Pentecôte, composées par le patriarche Nerses).

VI. «Շարականք վեցերորդ և եօթներորդ աւուրց, շարագրեալք ի Ներսիսէ Լամբրոնեցւոյ». (– Hymnes de sixième et septième jours, composées par Nerses de Lambron).

«Կանոն տօնից սրբոյն Յովհաննու Մկտչի». (— 'anon des fêtes de Saint Jean-Baptiste).

I. «Կանոն ծննդեան Ս. Յովհաննու Մկրտչի. — Ա. Շարական որ պարունակէ զգովութիւն և զվարս սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի». (— Canon de la nativité de S. Jean-Baptiste. Cantique contenant l'éloge et la vie de Saint Jean-Baptiste).

II. «Աղօթանման երգ ուղղեալ առ Աստուած». (— Cantique adressé à Dieu en forme de prière).

III. «Երգ գովաբանական». (— Cantique de louange).

IV. «Երգ հայցելով զողորմութիւն աստուածային». (— Cantique pour implorer la miséricorde de Dieu).

V. «Երգ ի պատիւ եռանձնեայ աստուածութեան». (— Cantique où l'on glorifie chaque personne de la Trinité).

VI. «Երգ պաղատանաց». (— Cantique de l'invocation).

VII. «Երգ ի պատիւ եկեղեցւոյ». (— Cantique en l'honneur de l'Église).

«Երկրորդ կանոն սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի». (— Second canon de St . J. Baptiste).

Կանոն սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի. — (Canon des saintes Apôtres Pierre et Paul).

Կոստանդիանոս և Թէոդոս յարեւելեան եկեղեցւոջ. *Constantin et Theodose* devant les églises orientales. « *Ուսումնասիրութիւն քաղեալ ի յոյն և ի հայկական աղբերաց* ». (— Étude livrée des sources grecques et arméniennes).

I. « *Յիշատակ մեծին Կոստանդիանոսի յեկեղեցիս Յունաց եւ Հայոց* ». (— Mémoire de Constantin le Grand dans l'Église grecque et arménienne).

II. « *Յիշատակ Թէոդոսի մեծի ի հայ եկեղեցւոջ* ». (— Mémoire de Theodose le Grand dans l'Église Arménienne).

Զրոյց սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ և ընկերացն վկայուհեաց. — *La Legende de Sainte Rhipsima et de ses compagnes martyrs.*

« *Շարական սրբոց Հռիփսիմեանց* ». (— Hymne à Ste. Rhipsima et à ses compagnes).

« *Շարական ի պատիւ Վարդանանց մարտիրոսաց* ». (— Cantique en l'honneur de Vartan et de ses compagnons, guerriers arméniens, martyrs de la foi).

« *Առաջին և երկրորդ շարական սրբոց Վարդանանց* ». (— Ier et IIme Charaghan aux saints Vartaniens).

Հանգստեան շարականք. *Աղօթք յեկեղեցական պաշտամունս Հայոց վասն ննջեցելոց*. (— *Les Hymnes funèbres*; Prières liturgiques de l'Église arménienne pour les morts).

I. « *Հանգստեան երգք շարականաց, անոնց ժամանակն, հեղինակը. Թարգմանութիւն երգոցն* ». (— Chants funèbres du Charagan: de leur âge et de leur auteur; traduction).

II. « *Երգ Ս. Ներսիսի Շնորհալւոյ վասն ննջեցելոց, և լրացուցիչ երգք շարականաց* ». (— Hymne de St. Nerses le Gracieux pour les morts, et cantique complémentaire du Charagan).

III. « Կարեւորութիւն հանգստեան շարականաց յեկեղեցական պաշտամունս Հայոց ». (— Importance des chants funèbres dans le culte et la liturgie des Arméniens).

IV. « Աղօթք վասն հանգուցելոց եւ անոնց հետեւանք ի դաւանութեան հայ եկեղեցւոյ ». (— La prière pour les morts, et ses conséquences dans la confession de l'Église arménienne).

Հայրախօսութիւն. — *Patrologie*.

I. « Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, հիմնադիր Հայաստան եկեղեցւոյ, եւ մի յառաջին մատենագրաց ». (— St . Grégoire l'Illuminateur, fondateur de l'Église d'Arménie, et un de ses plus anciens écrivains).

II. « Ս. Գրիգոր Նարեկացի: Մատենագրական եւ կենսագրական տեղեկութիւնք ». (— St . Grégoire de Naregh. Notice littéraire et biographique).

III. « Ներսէս Դ. կաթողիկոս Շնորհալի՝ նկատեալ որպէս մատենագիր ». (— Le Patriarche Nerses IV, dit Schnorhali ou le Gracieux, envisagé comme écrivain).

Պատմութիւն. — *Histoire*.

« Գլխաւոր յիշատակարանք պատմական մատենագրութեան Հայաստանի ». (— Des principaux monuments de la littérature historique de l'Arménie

I. « Եղիշէ, պատմագիր Ե դարու ». (— Élisée, historien du Vme. siècle).

Ա. « Կենսագրութիւն Եղիշէի ». (— Biographie d'Élisée).

Բ. « Պատմութիւն պատերազմի Հայոց ընդդէմ Պարսից ». (— Histoire de la guerre des Arméniens contre les Perses, sous Vartan).

Գ. « Տեսութիւնք Եղիշէի. ընտրութիւն ոճոյ ». (– Vues d'Élisée; mérite de son style.

Դ. « Կարեւորութիւն պատմութեան Եղիշէի ». (— L'intérêt des faits dans l'histoire d'Élisée.

II. Յովհաննէս Զ կաթուղիկոս, և իր Հայոց պատմութիւն ». (— Jean VI Catholicos, et son histoire d'Arménie).

Ա. « Ժամանակ Յովհաննու Զ. ոճ գրութեան ». (–Époque de Jean VI; style de son ouvrage).

Բ. « Աղբերք Յովհաննու Զ ի վերայ հին պատմութեան Հայաստանի: Մանրամասն պատմութիւն ամբարձման Բագրատունեաց, և իրեն ժամանակակից իշխանաց ». (— Sources de Jean VI sur l'histoire ancienne de l'Arménie. Histoire détaillée de l'élévation des Pagratides et du règne des princes dont il fut contemporain).

Գ. « Յովհաննէս Զ. պատմիչ քրիստոնէութեան Հայաստանի ». (— Jean VI, historien du Christianisme en Arménie).

« Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ. Բելգիացի առաջնորդք յառաջին խաչակրութեան ». (— Chronique de Mathieu d'Édesse. Les Chefs Belges de la première Croisade).

I. « Մատթէոս Ուռհայեցի, և պատմութիւն առաջին խաչակրութեան շարագրեալ ի նմանէ ». — (Mathieu d'Édesse, et sa relation de la première Croisade).

II. « Գործք և արութիւնք Կոփրետոսի Պույեոն և այլոց բելգիացի իշխանաց ». (— Faits et gestes de Godefroi de Bouillon et d'autres princes Belges).

III. « Պոտուէն Ա և յաջորդք նորա ի վերայ աթոռոյն Երուսաղեմի ». (— Bauduin Ier et ses successeurs sur le trône de Jerusalem).

IV. « *Դատաստանք Մատթէի Ուռհայեցւոյ ի վերայ Փռանկաց* ». (— Des jugements de Mathieu d'Édesse sur les Francs).

V. « *Աղբերք հայկականք վասն պատմութեան Մոնղոլաց յԱսիա, մինչեւ ի ժամանակագրութիւն Թովմայի Մեծոփեցւոյ* ». (— Les sources arméniennes pour l'histoire des Mongols en Asie, jusqu'a la Chronique de Thomas de Medzoph; XIII—XV siècles).

Յաւելուած. — *Պատմագրութիւն առ Ասորիս և Հայս : Ասորական մեծ ժամանակագրութիւն Գրիգորի Բար-Եբրէոսի*. (— La composition historique chez les Syriens et chez les Arméniens. La Grand Chronique Syriaque de Grégoire Bar Hebreus).

Պարթէլըմի տը Սէնդ-Իլէր՝ Իմաստնոց օրագրին մէջ (1886. *յ'էջ* 730), *կ'ըսէ*. « .... *Եւրոպա մեծ համակրութիւն պարտըկան է այս փոքրիկ քրիստոնեայ ժողովրդեան, որ գրեթէ մոլորած՝ Ասիոյ քիչ ծանօթ մասի մը մէջ, գիտցեր է հնգետասան դարերէ ի վեր պահել իր հաւատքը, ի մէջ այնչափ վտանգաց և այնպիսի հարստահարութեանց....: Իրենց կրած այսչափ աղխտից և ցուցած հաստատամտութեան համար՝ արժանաւորք են ամենայն մտադրութեան: Ուրիշ պատճառաւ մ'ալ՝ մեր մտադրութեանն կ'արժանանան: Կրօնական ու պատմական տեսակէտով մեծ արժէք ունեցող մատենագրութիւն մը ունին, որով կարող են մեզ ուսուցանել շատ բան այն յեղափոխութեանց վրայ որոց ականատես եղաւ Ասիոյ այս մասն և շրջակայ գաւառք. չենք ուզեր խօսիլ հայկական պատարագամատուցին վրայ՝ որ քիչ հետաքննական չէ* »: *Ասոնց վրայ աւելցընենք Նեւի հետեւեալ համակրութեամբ լի խօսքերն՝ իր այս գրուածին յառաջաբան ծանօթութեանց մէջ*. « *Պատմութեանց մէջ դժուարագիւտ կրկնակի երեւոյթիւ, հայկական ժո-*

ղովուրդը, զօրաւոր՝ զարմանալի հաւատարմութեամբն թէ՛ իր բարուցը և թէ հաւատոց, յերկարակեաց եղաւ. քան զպատերազմունս և զյեղափոխութիւնս՝ որ կերպով մը զինք տասանորդեցին. և մատենագրական ու եկեղեցական լեզուին մէջ ունի նշանակ մը իր կենդանութեան և առհաւատչեայ մը մշտնջենաւորութեան։ Կարծես թէ սահմանուած է մասնակից ըլլալ օր մը Ասիոյ վերածնութեան »։

Հայկական ուսմանց նկատմամբ իր այլ և այլ յօղուածներն հրատարակուեցան Մուսէոն ուսումնաթերթին մէջ, որ համազգային հանդէս մ'է, և գիտութեանց ու դպրութեանց հետամուտ ընկերութենէ մը 1882էն ի վեր կը հրատարակուի ի Լուվէն։ Գլխաւոր աշխատակիցներէն մէկն էր Փ. Նեւ, ուր թէ՛ իրեն և թէ այլոց հետեւեալ յօղուածոց կը հանդիպինք. « Քանի մը տեղեկութիւնք Վանայ և ուրիշ արձանագրութեանց վրայ ի Ա. Հ. Սէյսէ և ի Քերովբէ Պատկանեան ». (Quelques notices sur les inscriptions vanniques et autres, par M. A. H. Sayce et feu M. Kéropé Patkanian de St. Pétersbourg). — « Ծանօթութիւն յԷմիլէ տը Տիյոն՝ Հայաստանի մատենագրական—պատմական մատենախօսութեան վրայ ի Քերովբէ Պատկանեան ». (Comptes rendu par M. Emile de Dillon de l'esquisse bibliographique de la littérature historique de l'Arménie, par M. K. Patkanian; St. Pétersb. 1880) յառաջին հատոր Մուսէոնի 144–145։ — « Ռէսթէյնկ (Ռէստէն Պատկանեան) Քննադատութիւն Աշխարհագրութեան Մովսիսի Խորենացւոյ հրատարակելոյ ի Հ. Արսենէ Սուքրի, ի Վենետիկ 1881 ». (Critique par M. de Restaing de la Géographie de Moïse de Khorène, editée par le R. P. Arsène Soukry; Venise 1881)։ —

Երրորդ հատորին մէջ (1886) Կ. տր Հարլէս կը քննադատէ Տէյոնի ռուս լեզուով հրատարակուած հայկական ուսումնասիրութիւնքը (Études), ցուցընելով հայերէնին յարաբերութիւնքը երանեան լեզուաց հետ. (Rapports de l'Arménien avec les laugues eraniennes; Karkoff, 1884). — Փ. Նեւ ալ նոյն հատորին մէջ կը հրատարակէ «Տեսութիւն» մը Տիւլորիէի ձեռքով գաղղիարէնի թարգմանուած Ասողկայ պատմութեան վրայ, որոյ առաջին մասը տպագրեր էր Գարրիէր. (Compte–rendu de l'histoire d'Açoghig, traduite par Dulaurier et publiée par M. Carrière). — 1887 տարւոյն մէջ գեղեցիկ քննադատութեան մը կը հանդիպինք. Պատկանեանի հրատարակած Թովմայի Արծրունւոյ պատմութեան. (Critique de l'édition de Patkanian de l'Histoire de la maison des Ardzrounis, par le Vartabed Thomas Ardzrouni. St. Pétersbourg. 1887): — Ի հատորն եօթներորդ (յ'էջ 358–364) Նեւի մէկ հատուածը՝ հայերէն լեզուով եղած քանի մը նորագոյն հրատարակութեանց վրայ. (Quelqu· récentes publications de littérature arménienne): Իսկ ի 1889 տեղեկութիւն մը՝ Վիէննայի Մխիթարեանց Հանդէս ամսօրեայ ուսումնաթերթին վրայ. (Notice sur la Revue mensuelle=Hantess Amsoria=des Mékitaristes de Vienne).
Այն առթով կը ծանուցանէր Նեւ թէ 1888 հոկտեմբեր ամսէն ի վեր Նեղոս անունով շաբաթական հայ օրագիր մը կը հրատարակուէր յԱղեքսանդրիա Եգիպտոսի՝ Ռուշտունի Անտոնի խմբագրութեամբ: Բայց այս օրագրին հրատարակութիւնն քիչ ատենէ խափանուեցաւ, որովհետեւ տպարանին հայ տառից տէր քահանայն բռնադատուեցաւ երթալ ի Կալաց՝ հոն նոր թերթ մը հաստատելու դիտաւորութեամբ:

Ցուցարկաւորութեան օրը՝ վերջին ողջոյն հրաժեշտի տուաւ բազմավաստակ գիտնականիս Կ․ Լումաս (Ch. Loomas) Բելգիոյ ակադեմիոյ գրականական բաժնին տեսչի փոխանորդը՝ հետեւեալ խօսքերով․ «Փելիքս Նեւ՝ արդէն ծանօթ էր իր մեծակշիռ երկասիրութեամբք ի վերայ սանսքրիտ մատենագրութեան․ և որոց մէջ ժամանակաւ երիցագոյն է Ո—ւ—ս—ա—ն—ո—ղ—ի—ն ի Ֆիլպս Էքսէ—Վէտրոյէ որ 1842է ի վեր հրատարակուած էր։ Իր գիտնական հրատարակութեամբք՝ դեռ յերիտասարդութեան, մասնաւոր տեղի մը գրաւած էր հնդկասիրաց մէջ, որով ակադեմիոյ գրականական բաժնին մտադրութիւնը իւր վրայ դարձուց, ընտրելով զնա նախ ի 1860 իւր թղթակից և ապա ութ տարիէն անդամ։

«Ատենը չէ գնահատելու իւր գրեթէ կէս դարու բազմաթիւ երկերը՝ որ յաջորդաբար հրատարակուեցան ակադեմիոյ գործոցը մէջ և այլուր։ Այս դագաղին առջեւ՝ ցաւագին համակրութեան զգացմունք մը կը յիշեցընէ ձեզ հանգուցեալոյն անձը մանաւանդ՝ քան իր գրուածներն։ Կարելի՞ է ինձ չմասնակցիլ այս զգացման, որ իրեն աշակերտակիցն եմ ի համալսարանի, ընկեր ակադեմիոյ և բարեկամը։

«1837ի Թուականն էր։ Քսանամեայ էինք այն ատեն։ Մի և նոյն գրասեղանին դիմաց նստած, մի և նոյն եռանդեամբ, թէպէտեւ ոչ հաւասար յաջողութեամբ, կը հետեւէինք արեւելեան մատենագրութեանց ներածութեան դասընթացքին։ Ուսումն մ՚էր այն որ նոր հորիզոններ բացաւ Փելիքս Նեւի, և անոր գիտնական կոչումը յայտնեց։ Այնպիսի հասակի մը մէջ՝ յորում շատք դեռ եւս իրենց հետեւելու ճանապարհը կը փնտռեն, գիտցաւ ընտրել զիւրն, և այն ատենէն տուաւ ինքզինք արեւելեան ուսումնասիրութեանց, որ իր հաստատուն պարապմունքն եղան և կենացը պատիւը։...

« Չեմ կրնար չյիշել թէ որպիսի՛ մասն ունեցաւ ա-րեւելեան բանասիրութեան դպրոցի մը հիմնարկութեան, որ իր գիտնական հետազօտութեանց երկերով այնպիսի պայծառ լոյս մը ձգեց Լուվէնի համալսարանի և Բել-գիոյ վրայ։

« Լոկ իմաստուն արեւելագէտ մը չէր Նեւ։ Ընդար-ձակ ու խորին հմտութեան մը հետ միացուց զպաշտօն բարւոյն և գեղեցկի։ Երկու զգացմունք կը խրախուսեն զինք իր կենաց երկար ընթացքին մէջ, և կը փայլին իր բազմաթիւ գրուածոց մէջ. հայրենեաց սէրը և իր հաւա-տոց ջերմ եռանդը։

« Որպիսի՜ բարեպաշտիկ փութով կը ջանար վրէժխնդ-դիր ըլլալ անիրաւ մոռացութեան յիշատակի իր հայ-րենակցացը, որ նախընթաց էին նոյն ասպարիզին մէջ և նշանաւորք իրենց գրաւորական վաստակօք դասական և արեւելեան մատենագրութեան։ Ի նշանակ մեծարանացն առ նախնիս, Երից լեզուաց դպրոցին Յիշատակագիրը, պսա-կեալ յակադեմիոյ, իրմէ գրուած բազմաթիւ ծանօթու-թիւնք որ Ազգային կենսագրականաց (Biographie nationale) մէջ երեւցան, և իր դեռ նոր հրատարակած գիրք Ի Վե-րայ Վերածնութեան դպրութեանց, և Զարթումն հին հմտութեան ի Բելգիա։

« Հաւատոց եռանդեամբը գրած է իր հմուտ հետա-զօտութիւններն Ի վերայ նորանոր ազգերոյ կարեւորաց յա-ռաջնաւորելոյ քրիստոնէութեան յարեւելս, — Հանդեր-ձեան շարականաց հայկական եկեղեցւոյ, — Կոչման Հոգւոյն սրբոյ ի հայ պատարագամատոյցն, — Ի վերայ արեւելեան եկեղեց-ւոյ և պատմութեան նորա ըստ ասորական ազգերոյ։

« Այսպիսի մեծ գործոյ մը եռանդեան աշխատակից էին համալսարանական երիտասարդութեան ընտրելա-գոյն մասը՝ որոց հետ համաձայն էր Նեւ։ Իրականցընել, որչափ մարթ է, զմիաբանութիւն՝ գիտութեան ընդ հա-ւատոց, ազատութեան ընդ իշխանութեան, աւանդական հոգւոյ ընդ հոգւոյ յառաջադիմութեան. ասոնք էին լու-

սամիտ երիտասարդութեան փափաքներն և իր սիրոյն ու գաղափարականն »։

Վերածնութիւն նախնի մատենագրութեան (Renaissance des lettres anciennes) երբ հրատարակուեցաւ տպագրութեամբ, եօթանասունըհինգ տարուան էր Նեւ։ Արդէն կ՚իմանար թէ ծերութեան հասակն սկսած էր ծանրանալ վրան և ոյժը օրէ օր կը պակսէր։ Քիչ ատենէն աչքիցաւ և տկարութիւն մը՝ բռնադատ անգործութեան դատապարտեց անխոնջ աշխատաւորը, և դեղեւեալ քայլքոտից վերահաս վախճան մը կը գուժէին։ Այս զգացումը զինք չահաբեկեց։ Քրիստոնէի հաւատքով, ինչպէս խելքով, չէր նկատեր նա զմահ՝ ոչնչութիւն մը, որ կը խառնէ զմարդ ընդ անասուն անբանին, ի մի հող և ի փոշի․ այլ բաժանում մը անմահ հոգւոյն ի կորստական պատենէն։ Երբէք համամիտ եղած չէր այն յուսահատական վարդապետութեան, որ գերեզմանէն անդին կեանք չընդունիր․ այլ կը հաւատար հանդերձեալ կենաց՝ ուր մարդ կ՚ընդունի՝ յաճախ այս երկրիս վրայ ժխտուած վարձքը։

Թոքատապ մը՝ որ ի սկզբան թեթեւ կ՚երեւնար, մայիսի մէջ (1893) վրան հասաւ, ու քանի մի օրուան մէջ ծանրանալով, մահուան մօտեցուց։ Երբ վտանգն իմացուցին, մեծ բարեպաշտութեամբ ընդունեցաւ ամէն հոգեւոր օժանդակութիւնք՝ զոր այն գերագոյն վայրկենին եկեղեցի կ՚ընծայէ հաւատացելոց ի սփոփանս և ի քաջալեր, և հանգեաւ ի քաղցր խաղաղութեան որ իրեն կենաց որոշիչ յատկանիշն էր։

***

Մեր ինչուան հոս ըսածներէն ալ յայտնի կ՚ըլլայ թէ Բելգիոյ ալ՝ ուր այսչափ յառաջադէմ եղան հայկական ուսմունք, մասնաւոր երախտագիտութեան պարտք մը ունին Հայք։ Փափաքելի է որ աւելի բազմանան Փելիքս

Նեւի հեռոց ետեւէն գնացող բանաստեղծը և գիտունը, չմոռնալով երբէք այն գեղեցիկ խօսքերն զոր համակրելի հայագէտն 1845էն ի վեր կը գրէր յԱուգսբուրգեան Համայնա-րանի. «Հայաստան, կ'ըսէր, մէկ ծայրէն կը մօտենայ յունական հնութեան, յորմէ իր մատենագրութիւն բազմաթիւ փոխառութիւնք ըրաւ թարգմանութեամբք. և միւս ծայրովն ալ՝ արեւելեան խակատիպ կենաց։ Եթէ դարուց ընթացքին մէջ իր քաղաքական կեանք և վիճակ շատ տարբեր եղաւ, բայց կրօնական պատմութիւնը՝ քրիստոնեայ ազգի մը պատմութիւն է. և այս տեսակէտով ոչ ոք կրնայ անտարբեր մնալ այնպիսի ժամանակի մը մէջ, որպիսի է մերս, որ ժողովրդոց տարեգրութեանց մէջ իրենց ընկերական գաղափարաց ոյժն ու յաջողութիւնը կը փնտռէ. հոս ալ բռնադատուած է ճանչնալ և ընդունիլ քրիստոնէական սկզբանց պահպանողական ոյժը»։

Կը մնայ մեզ խօսիլ գերման՝ ինչպէս նաեւ զուիցերացի, աւստրիացի հայագիտաց և իրենց երկասիրութեանց վրայ՝ նկատմամբ հայ լեզուին ուսման և մատենագրութեան. ուրիշ անթիւ թողլով ճանապարհորդներն և հետախոյզ քննիչքն՝ որոց գրուածք աշխարհագրական նկարագրէն կամ տեսութիւններէն անդին չեն անցնիր։ — Այս նկատմամբ պէտք եղած տեղեկութիւններն լիուլի կրնան ընծայել Կարլ Ռիտտէրի հսկայ աշխատասիրութիւնն, — Erdkunde կոչուած, — ինչպէս պարբերական հետեւեալ ուսումնական և աշխարհագրական թերթերն. Globus, Ausland, Determann's Mittheilungen, Zeitschrift der Geographie, und Erdkunde, և այլն։ Անիկայ մասնաւոր ուսումնասիրութիւն մ'է, որ թէպէտ հետաքննական, բայց մեր գծած սահմանին մէջ չի մտներ։ Բո՛ւն հայկական ուսմունք ի Գերմանիա՝ ինն-

եւտասներորդ դարու սկզբնաւորութեան կը պատկանին Կ. Փ. Նայմանի պատմական ու մատենագրական երկասիրութիւնք. յետոյ երեւցաւ Ց. Հ. Պետերմանի Հայ լեզուի քերականութիւնն՝ լատին լեզուով բացատրուած, և որ պատճառ եղաւ բանասիրական փորձերու Լ. Տիֆֆէնպախի (Diefenbach), Փ. Վինտիշմանի (F. Windischmann), Ռ. Կօշէի (R. Gosche) և Պ. Տըլակարտի (Paul de Lagarde)։ Հռչակաւոր բանասէրքն Պոփ, Շլէյխէր (Shleicher), Պոտտ (Pott), Սպիեկէլ (Spiegel), Լասսէն (Lassen) անգէտք Հայ լեզուի, չկրցան որոշ կարծիք մը յայտնել, մինչ Տըլակարտ և Փր. Միւլլէր երանեան լեզուաց դասակարգին մէջ կը դնեն զայն։ Եւ թէպէտ հիմկուհիմայ Հայ գրականութեան ուսումը այնչափ յառաջադէմ չէ առ նոսա, բայց բանասիրական մասին մէջ մեծ յառաջադիմութիւն կայ. և օրինակ, Պուկկէի (Bugge) մէկ գիրքը, որոյ վերայ յետոյ պիտի խօսինք։ Այս յառաջադիմութեան շնորհիւն է որ սկսան առողջ և լուրջ քննադատութեան կանոններով բնագրաց վրայ ուսումնասիրութիւններն ընել։ Առաջինն եղաւ Ալփրետ Ֆոն Գուտշմիդ՝ Խորենացւոյ ու Ագաթանգեղոսի գրոց վրայ ըրած քննադատութեամբք. իրմէ ետքը Ատոլփ Բաումկարթնէր Մովսիսի Խորենացւոյ Պիտոյից գրքին վրայ երկասիրութեամբ։ Հարկ չէ ըսել և պնդել թէ որ և իցէ մատենագրութիւն շահաւէտ կերպով ուսումնասիրելու համար՝ ի վեր քան զամենայն խնդրելի են վաւերական բնագիրք, որ կարելի եղածին չափ զերծ և անարատ ըլլան օրինակողաց վրիպակներէ։ Եթէ այս մեր խօսքերը կը պատշաճի գրաբար կամ հին լեզուին, չիմոռնանք յաւելուլ թէ հիմայ նոր լեզուով ալ կը սկսի զբաղիլ գերման բանասիրութիւն։ Լայպցիկի տպագրապետ մը, Ս. Ֆրիտրիխ, Աբգար Յովհաննիսեանի վերատեսչութեամբ՝ տասնի չափ հատորք հրատարակեց Հայկական Մատենադարան խորագրով (ի գերման լեզու), և Արթիւր Լէյսթ (Leist) մերթ ընդ

մերթ օրագրաց մէջ կը հրատարակէ Նորագոյն հայ քերթողաց երկեր թարգմանուած ի գերման։ Այս ամենայն՝ գեղեցիկ ապագայ մը գուշակել կուտան մշակութեան հայերէն լեզուի յԵւրոպա. և եթէ ստոյգ է որ իննեւտասներորդ դարը միայն պատրաստութիւն մ՚է առ այդ, քսաներորդին պիտի պատշաճի անշուշտ հայկական մատենագրութեան քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ փայլելուն դիրքը տալու փառքն։ Բայց լմըննալու վրայ եղող դարուս մէջ ապրողներն ալ դեռ իրենց կատարելիք գործն ունին*։ Մեր յաջորդք՝ Հայոց մատենագրութեան ու պատմութեան աւելի հմուտ և քաջածանօթ ըլլալու համար, պէտք է բուն իրենց երկրին մէջ հետազօտեն զայն և ուսումնասիրեն։ Վասն զի պատմչին, հնախօսին, երկրագիտին, աշխարհագրին համար ի՞նչ աւելի միջոց կայ անցելոյն վերածնութեան աշխատանքին մէջ։ Ի՞նչ աւելի ուրիշ կերպով կրնայ յաջողիլ բանասէրն յուսումնասիրել զգաւառաբարբառս ժողովրդեան, որ այնչափ անհրաժեշտ է իրեն։

ՓՐ. ՆԱՅՄԱՆ

Գաղղիացի հայագէտք եղան որ յառաջ քան զամենեսին մեր դարուն գերմանացի գիտնոց մտադրութիւնը հրաւիրեցին ի վերայ հայկական մատենագրութեան։ Ասոնց մէջ առաջինն՝ ժամանակի կարգաւ, եղաւ Կարլ-Փրեդերիկ Նայման. ծնեալ ի 1790 ի Հռայքմանստորֆ,

* Երկու տարի յառաջ (1890) կը գրէր այս տողերն գաղղիացի հայագէտս Գ. Ա. Շրումփ, եռանդեամբ և ջանիւ աշխատելով մեր հին և նոր լեզուն ընտանեցնելու և աւելի կերպով ծանօթացընելու եւրոպական բանասիրութեան։ 1892 տարւոյն դեկտեմբերի 16ին իր անակնկալ մահը, իրաւամբ ցաւալի կորուստ մ՚էր ուսումնական աշխարհի և մեր մատենագրութեան։

մօտ ի Պամպէրկ, ուր հայրն հրէայ աղքատ վաճառական մ՚էր։ Երիտասարդութիւնն անցուց պարապելով ի վաճառականութիւն, ու 1817ին գնաց ի Հայտէլպէրկ՝ ուսման ընթացք կատարելու դիտմամբ։ Հոն աշակերտելով Հէկէլի՝ բողոքականութիւնն ընդունեցաւ, և յետոյ Միւնիխի բանասիրական հոգեւոր դպրոց մը մըտաւ։ 1819ին ուսուցչութեան յարմարութեան վկայականը ձեռք ձգելով, գնաց գլխաւորել իր ուսումը ի Կէթթինկէն։ 1821էն մինչեւ ի 1825 Վիւրցպուրկի և Ափիրայի վարժարանաց մէջ ուսուցչութեան պաշտօն վարեց. բայց բանաւորականաց վարդապետութեանց հետեւող երեւնալով, պաշտօնէն զրկուեցաւ։ Այն ատեն մատենագրական ուսմամբք զբաղելով, արեւելեան լեզուներու ետեւէ ինկաւ։ Բաւական ժամանակ կեցաւ ի Վենետիկ, յաճախելով ի սուրբն Ղազար յուսումն հայերէն լեզուի, ուստի ուղեւորեցաւ յաշխարհն Ճենաց՝ անոնց գրոց հաւաքմունք մը ընելու նպատակաւ։ Ի դարձին՝ հաւաքած գրքերէն երկու հազարը Պերլինի մատենադարանին յանձնեց, ու մնացած տասն հազարն պարգեւեց պաւարական կառավարութեան. և ի փոխարէն՝ Միւնխէն համալսարանին մէջ հայերէն ու սինէացի լեզուաց և ազգագրութեան ուսուցիչ անուանեցաւ (1833)։ 1852ին պատմական ուսմանց դասախօսութեանցը մէջ յայտնած ազատական գաղափարաց համար պաշտօնէն զրկուեցաւ. մնաց ի Միւնխէն մինչեւ ի 1863, յետոյ անցաւ ի Պերլին՝ ուր իր բնակութիւնն հաստատելով մեռաւ ի 1870 մարտ 17։

Այլ և այլ գրուածներ հրատարակած է Նայման սինէական, ազգագրական, և պատմական ուսմանց և հետազօտութեանց վրայ. բայց մեր նպատակն է միայն հայկականաց վրայ խօսիլ։ 1829ին Ասիական նոր օրագրին մէջ հրատարակեց (Հատ. Գ. 46–86, 97–153) Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի գրուածոց վերայ երկասիրութիւն մը, և ի մասնաւորի անոր Արիստոտելի քանի մի գրուա-

ծոց թարգմանութեանց վրայ. (Mémoire sur la vie et les ouvrages de David; philosophe arménien de V siècle de notre ère, et principalement sur ses traductions de quelques écrits d'Aristôte)։ – 1830*ին յանգղիական լեզու ի լոյս ընծայեց Եղիշէի Վարդանանց պատմութիւնը.* (The history of Vartan, of the battle of the Armenians; containing the Persians and Armenians, by Elisæus bishop of the Amadunians, translated from the Armenian by C. F. Neumann; London, Oriental Translation fund; 1830): *Տարի մը ետքը հրատարակեց նաեւ զհամառօտ պատմական գրուած Վահրամ րաբունւոյ, ի նոյն անգղիական լեզու.* (Vahram's Cronicle of the Armenian kingdom of Cilicia during the time of the Crusades, translated from the original armenian, with notes and illustrations by C. F. Neumann, London 1831): *Գաղղիական թարգմանութիւն մը այս գրուածին հրատարակեցաւ ի Հանդէսն արեւելեայց թարգմանութեամբ Ս. Պետրոսեան.* (Chronique du royaume arménien de la Cilicie à l'époque des Croisades; traduite par Sahag Bedrosian (de Constantinople). Paris, Benjamin Duprat, 1864. *յ'էջս* 245–254, 315–325)։ *Եղիշէի թարգմանութեան վրայ հետեւեալ քննադատութիւնն կ'ընէ Նէւ. «Միւնիխի իմաստուն ակադեմականին թարգմանութիւնը, կ'ըսէ, ազատ թարգմանութիւն մ'է, որ կարծես թէ ոչ այնչափ բանասիրական տեսակէտով՝ որչափ պատմականին համար եղած կ'երեւնայ. ուստի և ի բնագրէն այլ և այլ կտորներ մէկդի ձգեր է, երկրորդութիւն կամ յերկարաբանութիւն համարելով, մանաւանդ որոնք իրեն համար ճառաբանականք կամ ճամարտակականք կարծուեր են։ Անճշդութիւններն որոց մէջ ինկած է, կրնան իրենց մեկնութիւնն գտնել յանում գրութեան՝ զոր կարծեր է գործածել, և նաեւ ի դժուարութեան ճշդելու միշտ զիմաստս բնագրին, որ ոչ միշտ դիւրիմաց է, և ուրիշ հայ*

մատենագրաց նման՝ ունի իր յատուկ քերականական դարձուածներն»։

***

Գերմանական ուսումնական հանդիսից մէջ ամենէն յառաջ աշխատակից եղաւ Նոյման՝ Լայպցիկ հրատարակուած Հերմէս կամ Քննադատական–մատենագրական տարեգիրք, (Hermes, oder Kritisches Jahrbuch der Literatur) *թերթին մէջ. և ի հատորն ԼԳ* (էջ 177–204) *հատուած մը հրատարակեց. «Հայկական լեզու և նորա մատենագրութեանն առաջին ժամանակ» խորագրով* (La langue arménienne et sa littérature, Ire époque)։ *Մեծապէս հետաքննական պատմական տեսութիւն մ'է հայկական ուսմանց ի Գերմանիա։ Բաց ի Աւգերեան–Պրանտ հայ–անգղ և անգղ–հայ բառգրոց, կը խօսի հեղինակն ի Մխիթարեանց Վենետկոյ հրատարակուած Մովսէսի Խորենացւոյ* (1827) *և Եզնըկայ գրոց վրայ* (1826)· *յորմէ կը թարգմանէ Որմզդի և Արհմենի ծննդեան նշանաւոր հատուածը։* 1833*ին Վիէննայի Մատենագրական տարեգիրք հանդիսին ԿԲ հատորին մէջ* (58–69) *յօդուած մը հրատարակեց նոյնպէս ի Ս. Ղազար տպագրուած Փաւստոսի Բիւզանդայ պատմական գրոց վրայ* (1832)։ *Հայ լեզուին համար կ'ենթադրէ թէ մերձաւոր ազգակից ըլլայ պահլաւին, և ի հաստատութիւն իր դրութեան Գուլիէլմ Հումպոլտ* (Abh. der histor. philol. Klasse der Kön. Ak. der Wiss. zu Berlin), 1829 *տարւոյն և ի* 1832 *հրատարակուած մէկ յօդուածը մէջ կը բերէ, յորում կը պնդէ թէ հայկականն՝ հնդկագերման ճիւղին ամենէն աւելի հարուստ լեզուաց մէկն է, և թէ բանասիրական ու պատմական տեսակէտով՝ այս լեզուին ուսումն ուրիշ որ և իցէ լեզուաբանական ասպարիզին մէջ ամենէն աւելի կարեւորներէն և հետաքննելին է։ Այս յօդուածէն վերջը կը խօսի Նոյման Մխիթարայ*

Հերացւոյ Ջերմանց գրքին վրայ, որ ի 1832 տպագրութեամբ հրատարակուած էր ի Ս. Ղազար։ D. F. Illgen's Zeitschrift fur die historische Theologia Լայպցիկի ուսումնաթերթին չորրորդ հատորին մէջ (1834, Մասն Ա. 71–78), Նայման թարգմանութեամբ հրատարակեց Եզնըկայ Ընդդէմ աղանդոց գրոց չորրորդ մասը, «ընդդէմ Մարկիոնի» (Marcions Glaubenssystem) տեղեկութեամբ մը այն յարաբերութեանց որ ի վարդապետութեան Մարկիոնի և փարսիականին։ Նոյն հատորին մէջ (Մասն Բ. 126–198) տպագրեց զթարգմանութիւն հռչակաւոր Ատենաբանութեան Սրբոյն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ արքեպիսկոպոսին Տարսոնի որ ի Կիլիկիա յ'ԺԲ դարու, ներածութեամբ և ծանօթութեամբ. որ արդէն Աւգերեան Հ. Յարութեան իտալական թարգմանութեամբ և տպագրութեամբ (1812) ծանօթ էր արեւմտեայ բանասիրաց։ Նոյն 1834 թուականին հրատարակեց Նայման գերման թարգմանութեամբ Սէրկէյ Կլինքա ռուս բանասիրին մէկ գրուածքը, «Պատմութիւն գաղթականութեան ի Ռուսաստան քառասուն հազար հայազգեաց Ատրպատական գաւառի ի 1828». (Geschichte des Uebersiedlung von 40,000 Armenien, welche im Jahre 1828, aus des Persischen Provinz Aderbaidschan nach Russland auswanderten, Lepzig, 1834)։ Վերջապէս ի 1836 հրատարակեց անուանի արեւելագէտն իր ամենէն աւելի հետաքննական երկասիրութիւնն. «Ճաշակ գրականական պատմութեան Հայաստանի, ազատ խմբագրութեամբ, հետեւողութեամբ գրուածոց Մխիթարեանց». (Essai d'une histoire de la littérature arménienne, rédigée librement d'après les ouvrages des Mékhitaristes=Versuch zu einer Geschichte den armenischen Literature nach den Werken der Mechitaristen frei bearbiet etc): Տասնըութ գլուխներու բաժնուած և ըստ դարուց դասաւորուած է այս գիրքը. որոյ վրայ 1849ին յաւելուած մ'ալ

ըրած է հեղինակն, յորում ընդ խորագրով Beyträge zur armenischen Literatur; Munchen, 1849, կը խօսի Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ ու Արիստակիսի Լաստիվերտացւոյ գրուածոց վրայ։ Զենք կարծեր թէ մեր այս յիշատակածներէն զատ ուրիշ գրուածք մը հրատարակած ըլլայ Նայման՝ նկատմամբ հայ լեզուի, մատենագրութեան և ուսմանց։

Խ. ԱԲՈՎԵԱՆ

Գետերմանի վրայ չխօսած, կարեւոր կը համարինք համառօտ յիշատակութիւն մը ընել իր յարաբերութեանց ընդ բազմաթիւ գիտնականաց արեւմտից և ընդ հեղինակի Վէրք Հայաստանի կոչուած գրքին։ Ծանօթ է բանասիրաց հմտից որ Խաչատուր Աբովեան ծնած է ի 1806 Երեւանի մերձակայ Քանաքեռ գիւղը։ Տասը տարուան հասակին հօրը առաջնորդութեամբ տարուեցաւ ի վանս Էջմիածնի ի դաստիարակութիւն, եկեղեցական վիճակի զինք ընծայելու դիտմամբ։ Անկէ անցաւ ի դըպրոցն Ներսիսեան որ ի Տփխիս, ուր և մնաց ցամն 1828։ Սարկաւագութեան աստիճանն ընդունած էր արդէն՝ երբ Տորբատի բնաբանական ուսմանց հռչակաւոր ուսուցիչն Փրեդերիկ Պարրոտ (1791–1841) բազմաթիւ աշակերտներով եկաւ յԷջմիածին, Արարատ լեռը ելլելու մտքով (Reise zum Ararat, Berlin, 1834)։ Երիտասարդն Աբովեան փափաք և յօժարութիւն ցըցուց անոնց թարգմանն ըլլալ. և այդ պաշտօնը այնպիսի յաջողութեամբ ի գլուխ տարաւ որ զարմացուց զհռչականուն ուղեւորն. և սիրով յանձնառու եղաւ իր աղաչանաց Եւրոպայի մէջ օրինաւոր ուսում մը ընելու միջոցներն դիւրացընելու։ Ընտանիքն հակառակեցան իր այս մտածութեանն ու փափաքին. բայց Եփրեմ կաթողիկոս՝ որ

ինքն ալ երկար ուղեւորութիւններ ըրած էր, չկրցաւ դէմ կենալ պատանւոյն թախանձագին աղերսանաց, եւ սրտաշարժ խօսքերով օրհնեց զինքն յաջողութիւն մաղթելով նմա: Պարրոտ դառնալով ի Տորբատ յայտնեց իր կարծիքը, թէ Էջմիածնի մատենադարանին գրչագրաց մէջ պէտք է որ գտնուին հայկական թարգմանութիւնք յոյն դասական մատենագրութեան եւ հին հեղինակաց, որոց երկասիրութեանց սկզբնագիրք հիմա կորսուած են: Մէկէն Ֆէոտոր Կլոսիոս՝ վարդապետ եւ ուսուցիչ իրաւագիտականին, 1833 փետրուարի 4ին գրեց առ կաթողիկոսն՝ փափաքելով գիտնալ այս ենթադրութեան ստուգութիւնը: Եփրեմի յաջորդն Յովհաննէս Ը պատասխանեց թէ չկան ի գրատանն այդպիսիք. որովհետեւ երկիրը. տակնուվրայ ըլլող պատերազմաց պատճառաւ բոլոր գրքերն ցիրուցան եղած էին: Ծանոյց ի նմին ժամանակի, թէ ի Հայաստան հարիւրի չափ կանգուն մնացող վանքերէն՝ տասն եւեթ իրենց միաբանքն ունին, բայց անոնք ալ գրատուն չունին: Այն ատեններն էր որ Պրոսէ իր յաշխարհին Վրաց եւ ի Հայաստան ըրած հնախօսական ուղեւորութեան երրորդ Տեղեկագրով ստորագրեց եւ զվանս Էջմիածնի եւ անոր մատենադարանը, եւ թէ ինչպէս 1828էն ի վեր ձեռք զարնուած էր հոն եղող գրչագրաց ցուցակի մը խմբագրութեան: Կաթուղիկոսին պատասխանը՝ Աբովեան թարգմանեց ի գերման լեզու, որ եւ հրատարակեցաւ ի Dorpater Jahrbücher fur Literatur, Statistik, und Kunst, besonders Russlands, *ի Ռիկա եւ ի Տորբատ, Հատ. Ա.* 1833, *յ'էջս* 90–92: *Այս առթով յիշեցնել կարեւոր կը համարինք որ նոյն չորրորդ հատորին մէջ ամփոփուած է* (385–420 *եւ* 502–520) *Ինճիճեան վարդապետի երկասիրութիւն մը Ռուսաց իշխանութեան տակ գտնուող Հայաստանի մասին վրայ, զոր Ն. Ա. Հերմանն թարգմաներ էր ի ռուս բարբառ:*

Աբովեան դառնալով ի Տորբատ, Տփխիսի դպրոցին ուսուցչի պաշտօնամբ կը պարապէր, երբ տեղւոյն այցելութիւն մը ընելով, ազգիս արդէն ծանօթ իր ուղեւորութեան գրուածքովը՝ Մորից Վակնէր անուանի ճանապարհորդն պաւարացի (1813–1887), զարմացաւ ընդ յառաջադիմութիւն աշակերտելոցն ի վարժս գերմաներէն լեզուի, և այն սիրոյն և համակրութեան վրայ զոր իրենց փութաջան և եռանդուն ուսուցչին կը ցուցընէին։ Կովկասի քաղաքապետ Նէյդհարդ զօրավարին խնդրանօքը՝ ընկերեց նմա Աբովեան, երբ 1843ին երկրին հիւսիսային կողմերը քննեց, և հետեւեալ տարւոյն զհարաւակողմ Արարատայ (Reise nach dem Ararat und dem Hochlande Armeniens, ի Reisen und Länderbeschreibungen der älteren und neuren Zeit, herausgegeben von Dr . Hermann Hauff, 35 livr. 1848, p. X. 332)։ Աբովեան ծանօթ էր նաեւ Հերման Աբիխի, որ 1845 տարւոյն յուլիսի 29ին Արարատայ վերելքն ըրաւ։ Նշանակենք առ տեղւոյս որ երկրագիտին օգնեցին Նայման և Գաբրիէլ Խատիսեան, որ նոյն միջոցին ի Տորբատ կը գտնուէր, ի պատմական մասին իր ուսումնասիրութեանց ի վերայ երկրաշարժից ի Հայաստան. (Geologische Forschungen, 3ter Teil, Wien, 1887, յ'էջ 433–447)։ Նոյն ատեններն Ֆրեդերիկ Մարտին Բոդէնստէտ քերթող, մատենագիր և ուղեւոր, ճանապարհորդութիւն մը ըրաւ ի Հայաստան, Ռոզէն Գէորգ անուանի արեւելագիտին հետ. ծանօթացաւ ընդ Աբովեանի. և որոյ խօսքը կ'ընէ յաճախ «Հազար և մի աւուրք յարեւելս» կոչուած բանաստեղծական երկասիրութեան մէջ. (Tausend und ein Tag im Orient, հրատարակեալ ի Պերլին ի 1850)։ Բոդէնստէտ՝ ի Տփխիս մանկավարժական հաստատութեան մը ուղղիչ եղաւ քա-

նի մի ժամանակ, այցելութիւն մ՚ալ ընելով յէջմիածին՝ (1844 ի մարտի) սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ Ներսէս կաթողիկոսէն որ զինքը ճանչցած էր ի Մոսկուա։ Աբովեան ձեռագիր տետրակ մը նուիրեց հայկական ազգային երգերու յաշխարհիկ բարբառ, անոնց թարգմանութեամբն ի գերմանական լեզու. և խոստացաւ երկրորդ տետրակ մ՚ալ նման երգոց ղրկել քիչ ատենէն։ Պետերմանն կարդաց ու մեկնեց այս բանաստեղծութիւնները. և յորոց քանի մը ընտրելագոյնքը գերմանական ոտանաւորի վրայ առնելով հրատարակեց Բոդէնշտէտ, ինչպէս գերեզմանական երգ մը, և «Հոռոսխան և Հռիփսիմէ» կոչուած ազգային երգը։

***

Բարեկամացաւ Աբովեան նաեւ Հակսթաւսէն մարգիզին հետ (1792–1867), որ Transkaukasia խորագրով ի Լայպցիկ հրատարակուած (1856) գրքին հեղինակն է. և որոյ առաջին մասը նուիրուած է մասնաւոր կերպով մը Հայոց ընկերական կեանքին։ Հեղինակն հայերէն լեզուի տեղեկութիւն չունէր. բայց Աբովեան իր քովն եղած բոլոր ձեռագիր տեղեկութիւններն հաղորդեց, և զորս հաւաքեր էր իր հայրենակցացը սովորութեանց վրայ գրուածք մը հրատարակելու դիտաւորութեամբ։ Հակսթաւսէնի երկասիրութիւնն մեծապէս հետաքննական է անով մանաւանդ՝ որ մէջ կը բերէ այն մանրամասնութիւններն զորս հաղորդեր էր իրեն կաթուղիկոսն Ներսէս, Տփխիսի համանուն դպրոցին հիմնադիրն, և ուր ուսուցիչ կարգեր էր Փարիզէն կոչելով՝ զհայազգին Ջրպետեան։ Կ՚աւանդէ թէ Ներսէս՝ հայ գրաւոր և խօսուած լեզուներն կը համեմատէր ռոման և լատին լեզուաց հետ, աւելցընելով թէ աշխարհիկ լեզուի վերլուծական կազմութիւնը կը յառաջագայէր թաթար լեզուին ազդեցութենէն։ Իսկ Աբովեան՝ որ վեց լեզու գի-

տէր, կը պնդէր թէ գրաբար լեզուն այնչափ դժուարին է՝ որ կարող չէր դիւրութեամբ խօսել զայն, թէպէտ և սորված էր զքերականութիւն, ու քանի մը մատենագրաց ամբողջ գրքերն ի բերան սերտած։ Հակսթաւսէն չմոռցաւ նաեւ զհայկական folk-lore, ի վերջ առաջնոյ հատորոյն դնելով (318–335) այլ և այլ ժողովրդական զրոյցներ (légendes) Աբովեանի թարգմանութեամբ։ Ծանօթ է արդէն թէ ինչպէս այս համակրելի անձն անհետացաւ ի 1848, և ոչ ոք կրցաւ իմանալ թէ ի՛նչ եղաւ իրեն. սակայն իր յիշատակը միշտ սիրելի եղած է և պիտի ըլլայ թէ՛ ազգայնոց և թէ եւրոպացի հայագիտաց, և որոյ համար այս տարի (1893) Ռուսահայք կ՚աշխատին յիշատակարան մի կանգնել։

Այս ճանապարհորդաց, մեզի տուած և գրով աւանդած տեղեկութիւնք պէտք է ուսումնասիրուին անոնցմէ՝ որ կը փափաքին տեղեկութիւն ունենալ Հայոց քաղաքական վիճակին վրայ, և որոյ ծանօթութիւնն անհրաժեշտ հարկաւոր է յուսումն ազգային պատմութեան և մատենագրութեան։ Անոնցմով լիուլի կ՚արդարանայ իրաւացի զարմանքն այն ժողովրդեան վրայ, որ « յանյիշատակ ժամանակաց բնակութիւն հաստատեր է ի մերձակայս Նուիրական լերինն Նոյի, և քրիստոսական կրօնից յայտնուելէն ետքը՝ օտար և թշնամի ժողովրդոց մէջ հաստատուն մնացեր է Արարատայ չորս կողմը, իբրեւ ի վերայ անտեղիտալի վիմի հաւատոց Քրիստոսի, յորմէ օտարացած չէ » (Պարրոտ, Ա. 102).

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Մեր դրուածքին ամբողջութեանն համար՝ կարեւոր կը համարինք տեղեկութիւն մը ընծայել ընթերցողաց Հայ Մատենադարանին (Armenische Bibliothek), զոր Յովհաննիսեան Աբգարու տեսչութեամբ՝ Սաքսոնիոյ արքունեաց տպագրապետն, Վիլհէլմ Ֆրիտրիխ, կը հրատարակէ ի Լայպցիկ։ Մատենադարանս ձեւացած է հայ աշխարհիկ լեզուով գրուած և շատ յաջողակ կերպով ի գերման թարգմանեալ այլ և այլ երկասիրութիւններէ։ Ինչուան հիմայ լոյս տեսած են հետեւեալ հատորները. Ա. Երեք վէպք Ռափայելի Պատկանեան, թարգմանուած յԱրթուրայ Լայսթ. Դպրոցիս. — Քանդուած օջախ. — Նշանածս։ — Բ. Մատենագրական նախագիծք (esquisses) Ա. Լայսթի։ — Գ. Պարսկաստանէ և Թիւրքահայերէ կեանքէն պատմուածներ. երկասիրութիւն Րաֆֆիի, և թարգմանութիւն Լեւոնի Ռուբէնլի (կեղծանուն Աբգար Յովհաննիսեանի՝ իր երկու որդւոց անուամբ)։ — Դ. Վէպք և Զրոյցք, երեսուններեօթն էջ նախադրութեամբ, ի Գրիգորէ Խալաթեանց ուսուցչէ Լազարեան ուսումնարանի, հանդերձ յաւելուածով ժողովրդական առածից Հայոց յԱբգարէ Յովհաննիսեան։ Այս հատորին քննադատութիւնն ըրաւ Հ. Կախտոզ ի Մնչանին օրագրի։ — Ե. և Զ. Պերճ Պռօշեանցի Սօսէ վիպասանութիւնն. թարգմանութեամբ Յովհաննու Լալայեան։ — Է. Քանդուած օջախ, Գաբրիէլի Սունդուկեանց, կատակերգութիւն յերիս արարուածս, թարգմանութիւն Լեւոնի Ռուբէնլի։ — Ը. և Թ. Երկամեայ դեսպանութիւնն ի Հաբէշստան ի Տիմոթեայ վարդապետէ, պատգամաւորէ պատրիարքին Երուսաղեմի առ Թէոդորոս Թագաւոր Հաբէշից։ — Վախճանեալ Քերովբէ Պատկանեան խոստացեր էր օժանդակել հրատա-

րակութեանս՝ հատոր մը գրելով Հայաստանի պատմական մատենագրութեան վրայ։ Արդէն հրատարակուած հատորոց վրայ քիչ առնէն պիտի աւելնայ ծաղկաքաղ մը, Քաջբերունւոյ Ճանապարհորդական Նկարագրութիւնք ի Հայաստան, և Շիշմանեանի (Ծերենց) վիպասանականքն։

Մասնաւոր մտադրութեան արժանաւոր կրնանք համարել այս Մատենադարանին երկրորդ հատորը, Ա. Լայսթի երկասիրած Մատենաքննական Նախաքննութիւն զոր յիշեցինք։ Տասն յօդուած ունի, և են խորագիրքն, 1. Ժողովրդական քերթող մը՝ Սայաթնովայ, կամ Ոստայնագործ բանաստեղծն Տփխիսի, մեռեալ ի 1795, որոյ քերթուածք հրատարակուեցան Ախվերդեանի ձեռքով ի 1852։ Հաւաքում մը՝ որոյ ուսումնասիրութեամբ, ինչպէս քիչ ետքը պիտի տեսնենք, յօրինեց Պետերմանն իր գրուածքը Տփխիսի գաւառաբարբառին վրայ։ — 2. Ռափայէլ Պատկանեան, և իր այլ և այլ քերթուածոց ի գերման լեզու չափական թարգմանութիւնը. ինչպէս՝ Հողորքէն մենը, Սէրէնէ՝ Օգնութեան հասէք, Մայր Արաքսի ափերով, Հայ աղջիկը։ — 3. Հ. Ալիշան, և թարգմանութիւն Պլպուլն Աւարայրի կոչուած իր մէկ քերթուածոյն։ — 4. Մկրտիչ Պէշիքթաշլեան, Միւսէ հայկական գրականութեան, համառօտ քանի մի նմոյշներով իր քերթուածոց։ — 5. Աբովեան, որոյ վրայ խօսեցանք նախընթաց հատուածին մէջ։ — 6. Ուխտ Մխիթարեանց սրբոյն Ղազարու։ — 7. Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Այվազովսքի, եղբայր հռչակաւոր նկարչին Թէոդոսիոյ Ղրիմու, որոյ հրաշակերտ նկարք քիչ յառաջ ի տես դրուեցան ի Լոնտրա։ — 8. Գաբրիէլ Սունդուկեանց՝ հեղինակ ճարտարահիւս և երգիծախօս կատակերգութեանց։ — 9. Հայկական լրագրական մամուլը։ — 10. Գեր. Խրիմեան Հայրիկ։ Ի Magasin für die Litteratur des Ind–und Auslands լրագրի, ի 22 մարտ 1890 (Տրեզդ, Թիւ 12 յէջ 183–86) Լայսթ յօդուած մը հրատարակեց հայ քնարերգակ քերթութեան վրայ, չափական թարգմանութեամբ

ի լեզու գերմանական ազգային այլ և այլ քերթուածներու. ինչպէս Ծիծառնակ, Կռունկ, Հառաչք ի Միրոյ գերեզմանէ մօտերքէն՝ փաղամեռեկ Պետրոսի Դուրեան։

* * *

Լայսթ՝ որ այնքան համակրութեամբ և յաջողութեամբ կը պարապի հայ հեղինակաց գրաւորական արտադրութեանց ուսումնասիրութեամբ, ծնած է ի Պրէսլաւ ի 1852։ *Ուսմանց ընթացքն աւարտելէն ետքը՝ երկար ատեն կեցաւ ի Լեհաստան իբրու ուսուցիչ դաստիարակ. նախ սլաւ մատենագրութեամբք զբաղելով, յետոյ տասուերկու տարի իր պարապոյ ժամերը նուիրեց յուսումն հայ և վրացի լեզուաց։ Անդրկովկաս ուղեւորութիւն մը ըրաւ ի* 1884, *ուր հետեւեալ տարին վերադարձաւ և մնաց մինչեւ ի* 1889։ *Միտք ունէր երրորդ ճանապարհորդութիւն մ'ալ ընել այն կողմերը։ Բաց ի յօդուածոց և ի վիպասանականաց զոր հրատարակեց Լայսթ արեւելեան կենաց վրայ, հեղինակած է գիրք մը Վրաստանի և Վրաց վրայ, և որոյ խորագիրն է* Georgien, Natur, Sitten, und Bewohner. *Գրուածքիս մէջ յերկար կը խօսի հեղինակն հայկական մատենագրութեան վրայ։ Վրաց Քերթողք* (Georgische Dichter) *խորագիրն ունեցող գլխոյն տակ հաւաքած է զանազան վրական քերթուածներ՝ գերման չափաւ թարգմանութեամբ։ Հրատարակեց ապա զթարգմանութիւն ի նոյն գերմանական լեզու՝ երեքտասաներորդ դարու վրացի վիպասանականի մը, որ ցարդ անծանօթ էր եւրոպական բանասիրութեան, և կը կոչուի Վագրի մորթ հագող մարդը* (Der Mann in Tigerfelle), *և հեղինակն է Շուէսթա Ռուսթավէլի* (1890, *ի* Տրեզտ)։ *Քիչ ատենէն պիտի հրատարակէ Լայսթ հաւաքում մը հայկական արդի մատենագրութեան քերթուածոց՝ թարգմանեալք գերմանական չափաւ, զոր պիտի կոչէ* Armenische Dichterstimmen. *Միտք ունի*

դարձեալ իր բոլոր երկասիրութիւնքը ի մի ժողվելով, Vom Lebensborn des Morgenländes *խորագրով հրատարակել յերիս հատորս: Այս գրուածքին նպատակն պիտի ըլլայ հաւատարմութեամբ ստորագրել զոգի, ըզբարս, զմատենագրութիւն և զարուեստս նախնական Ասիոյ ժողովրդոց: Առաջին հատորը, որ տարւոյս ընթացքին մէջ կը հրատարակուի, պիտի ամփոփէ՝ բաց յայլոց՝ նաեւ հետեւեալ գլուխները. Բարք և ընկերական կեանք Հայոց. — Հայ բանաստեղծութիւն. — Հայ կանայք. — Թուրք ու Հայ: Պէտք չունինք աւելցընել թէ այս ամենայն հետաքննական տեղեկութիւններն նոյն իսկ իրմէ ընդունած ենք, և հրապարակաւ կը յայտնենք մեր երախտագիտութիւնն:*

Հիմայ առաջ տանինք զշարայարութիւն մեր բուն Ուսումնասիրութեանց, զոր ի կախ ձգեցինք Նայմանի վրայ տուած մեր տեղեկութիւններէն ետքը: Այս յօդուածին վրայ պէտք է յաւելունք՝ ի Մանչեսթրէ Պարոնեան Սուքիաս վարդապետին մեզի հաղորդած տեղեկութեանց համեմատ, որ Նայման բաց ի արդէն ի մէնջ յիշատակուած երկոց՝ գրած է տեսութիւն մ'ալ սրբոյն Ներսիսի Շնորհալւոյ ամենայն մատենագրութեանց, որոց լատինական թարգմանութիւնն ըրած է Գաբբէլլէդդի Ցովսէփ քահանայն և հրատարակած ի Ս. Ղազար Վենետկոյ ի 1833. *ինչպէս դարձեալ նոյն Շնորհալւոյ Ընդհանրականին հայ բնագրին և քերթուածոց վրայ՝ հրատարակելոց ի* 1830 *ի Ս. Ղազար: Այս տեսութիւն հրատարակեցաւ նախ ի Մատենագրական տարեգիրք* (Jahrbücher der Literatur) *ամսաթերթին Վիէննայ, ի հատորն* ԿԷ. 1834: *Նոյն հատորին մէջ* (*յ'էջ* 32–36) *կը գտնենք Նայմանի ձեռքով գերմանական թարգմանութիւն մը Շնորհալւոյ առ Աբեւորդիս կամ Պաւլիկեանս*

Սամոսատայ գրած Թղթոյն յ'ԺԲ դարու, ըստ լատինական թարգմանութեան Գաբբէլլէդդեայ (յ'էջ 269) առաջնոյ հատորի Վենետկոյ տպագրին։ Նոյն Պարոնեան վարդապետ կը ծանուցանէ մեզ թէ Ինճիճեան Հ. Ղուկայ Հնախօսութեան Հայաստանեայց գրքին՝ տպագրելոյ ի Վենետիկ յերիս հատորս ի 1832, *որոյ իտալական թարգմանութիւնն ըրաւ Գաբբէլլէդդի և տպագրեց ի Թուրին ի* 1841, *քննադատական տեսութիւն մը հրատարակած է Նայման ի* Zeitschrift für die Kunde des Morgenländes *ուսումնաթերթի Կէթթինկէ, ի* 1837 (*յ'էջս* 240–254 *և* 378–397)։ 1837*ին յ'Օքսֆորտ հրատարակուած Արիստոտէլի գործոց տասներորդ հատորին մէջ* (*յէջս* 232–241) *Նայման տպագրելով Հասարակապետութեան գրքին Մնացորդքը՝ նոյն առթիւ կը խօսի նաեւ հայ թարգմանչաց վրայ։ Կը նշանակէ դարձեալ Պարոնեան՝ Նայմանի մէկ յօդուածը ի* Gelehrte Anzeigen *Միւնիխի* (1844, *հատ.* ԺԹ, *թիւ* 250–252) 1842*ին ի Ս. Ղազար տպագրուած, և Սուտ-Կալլիսթենեայ ընծայուած Պատմութեանն Աղեքսանդրի վրայ տեսութիւն մը։ Քիչ ետքը պիտի յիշենք նոյն նիւթին վրայ աւելի նորագոյն ուսումնասիրութիւն մը ի Կիլտէմայսթերէ, ի քառասներորդ հատոր* Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, *յէջս* 88–92, *յամի* 1886, *այս խորագրով.* « *Սուտ-Կալլիսթենէս առ Մովսիսի Խորենացւոյ* » (Pseudo Kallisthenes bei Moses von Khoren). *Շնորհակալութիւննիս կը յայտնենք այս տեղեկութիւններն մեզի հաղորդող վարդապետին, ինչպէս նաեւ սիրալիր և համակրական նամակին՝ զոր մեր այս երկասիրութեան առթիւ կը գրէ։*

Յ. Հ. ՊԵՏԵՐՄԱՆ

Յուլիոս Հենրիկ Պետերման ծնած է ի Գլախաու յամի 1801 յ'12 օգոստոսի։ Նախ սեմական լեզուաց ուսմամբ պարապեցաւ, և 1829էն ի վեր հրատարակած էր գրուածք մը քաղդէական Հնգամատեանին կրկին թարգմանութեանց վրայ։ 1832ին Բրուսիոյ կառավարութիւնը ղրկեց զինքն ի Ս. Ղազար՝ Թուրք և հայ լեզուները սորվելու. և դաս կ'առնուր ի Հ. Եդուարդ վարդապետէ Հիւրմիւզ, զոր կը կոչէ mein innigst verehrter Lehrer, և իրմէ յօրինուած Գործնական համառօտ քերականութեան վրայ կը խօսի յուսումնաթերթին Jahrbücher für Wissenschaftliche Kritik 1836 տարւոյն ('ի հատորն Ա. Թիւ 13, յ'էջս 97–111)։ 1837ին Պերլինի համալսարանին ուսուցիչ անուանեցաւ, և ի նմին ամի հրատարակեց իր « Հայերէն լեզուի քերականութիւնն » լատինական բացատրութեամբ (Grammatica linguæ Armeniacæ, (Պերլին, էջք ԺԲ. 264)։ Գրուածքը երկու մասանց բաժնուած է. որոց առաջնոյն մէջ կը խօսի այբուբենի, (արեւմտեան) հնչման և տառից փոփոխութեանց վրայ։ Ընթերցման դաս մեր առջեւը կը դնէ հեղինակն քաղուած մը ի գրոց Եզնըկայ՝ Որմզդի և Արհմենի ծննդեան, ի հանդիպոյ հայ բնագրին կարգելով նաեւ զլատին թարգմանութիւն։ Երկրորդ մասն է՝ բառագիտականն, ըստ սովորական ոճոյ և գրութեան։ Նախագիտելեաց հատորն՝ զոր ի յառաջաբանի կը ծանուցանէր, երբեք լոյս չտեսաւ։ — 1840ին Պետերման տպագրեց պատմական տեսութիւն մը արաբացի ոստիկանաց յաշխարհին Հայոց, այսպիսի վերնագրով. De Ostikanis, arabicis gubernatoribus, commentatio (ի Պերլին)։ Հետեւեալ տարին ընծայեց համառօտութիւն

մը իւր քերականութեան Brevis linguæ Armenicæ grammatica, litteratura, chrestomathia, cum glossario. *Այս քերականութիւն՝ վեցերորդ հատոր է շարք մը երկասիրութեանց որ «Դուռն արեւելեան լեզուաց»* (Porta linguarum orientalium) *կը կոչուէին, և որոց հրատարակողն էր Պետերման։* 1872*ին երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ ըրաւ այս գրքին, աւելցընելով նաեւ արեւելեան հնչումը։ Բուն քերականութեան ետեւը դրուած է մատենագիտական տեսութիւն կամ ցուցակ մը օգտակարագոյն և աւելի դիւրաւ ստանալի գրոց, ծաղկաքաղ ու բառարան մը. տէրունական աղօթքն ալ՝ իբրու ընթերցման դաս, լատին տառիւք ընդօրինակութեամբ և վերլուծմամբ։ Ընտիր հատուածքն առնուած են ի Ծննդոց գրոց, ի Խորենացւոյն, ի Զամչեանէ, յԵզնըկայ, յԵղիշէէ, ի Փաւստոսէ Բիւզանդ, ի Յովհաննու Մանդակունւոյ և ի Նարեկացւոյն։ Պետերմանի շարագրած քերականութիւններն արհամարհելը՝ նորելուկ սովորութիւն մ'է. բայց եթէ ուզենանք արդարախոհ ըլլալ ի դատելն, պէտք է խոստովանիլ թէ կարեւոր ծառայութիւնք մատուցած են հայկական ուսմանց՝ այնպիսի ժամանակաց մէջ յորում Շրոտէրի Գանձարանը հազիւ կարելի էր գտնել նաեւ ամենէն աւելի գլխաւոր մատենադարանաց մէջ։ Տարակոյս չկայ որ Պետերման լեզուագէտ* (linguiste) *չէր, և յաճախ յարահետ ուղղոյ կը խոտորէր երբ կը ջանար բառերը յստակել կամ մանր քննել. բայց* 1872*ին հրատարակութիւնը մեծապէս օգտակար է նոր սկսանողաց համար. լողալ սորվելու համար՝ պէտք է նախ մտնել ի ջուր։ Աւելցընենք թէ Պետերմանի այս քերականութիւնք՝ իրենց նպատակ ունէին միայն գրաբար լեզուի ուսումը. կենդանի կամ խօսուած լեզուն՝ կարօտ պիտի ըլլար նոր գիտութեանց ընծայած միջոցներուն։*

1844*ին Պետերման ձեռնտու եղաւ ի հրատարակութիւն երկասիրութեան մը որոյ նպատակն էր ցուցընել*

թէ որպիսի՛ բարեկարգութիւնք մուտ գտան օսմանեան պետութեան գաւառաց մէջ 1839ին դրուած Կիւլհանէի սահմանադրութեամբ. (Beitrage zu einer Geschichte der neuesten Reformen des osmanischen Reiches in Verbindung mit Ramis Effendi, Berlin).

*
* *

1849ին հրատարակեց զհայկական հին թարգմանութիւն Ս. Աստուածազգեցին ընծայուած թղթոց, լատինական թարգմանութեամբ ի հանդիպոյ, բաղդատութեամբ ընդ յունին, ասորականին և լատին փոխադրութեամբ և հմուտ ծանօթութեամբ։ (S. Ignatii Patris Apostolici quæ feruntur epistolæ una cum ejusdem martyrio, collatis editionibus græcis, versionibusque syriaca, armeniaca, latinis, denuo recensuit notasque criticas adjecit Jul. Henr. Petermann, Lipsiæ 1849. էջք ԻԶ. 565)։ Յետագայ տարւոյն՝ Պերլինի Գիտութեանց ակադեմիայի անդամակից եղաւ, և այն առթիւ սկսաւ բազմաթիւ հատուածներ հրատարակել նոյն ճեմարանին ամսօրեայ տետրակաց (bulletin) մէջ, (ի Monetsberichte), ինչպէս նաեւ ի Յիշատակագիրս (Abhandlungen): Այսպէս 1852 փետրուար 2ին հրատարակուած թերթին մէջ (յէջս 87–104) հատուած մը կայ Մովսիսի Խորենացւոյ գրաւոր աղբերաց վրայ, յորում Չամչեանի հետեւողութեամբ կ՚ակնարկէ, որ եթէ Մովսէս ծնած ըլլար ի Խորնի, պէտք էր որ Խոռնեցի կոչուէր և ոչ Խորենացի, որ Խորեն (Խորեան) անունէն կը յառաջագայի։ Բաւումկարդնէր այս խնդրոյն վրայ երկար խօսեցաւ յուսումնաթերթին Zetschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, հատոր Խ. յ՚էջ 457։ 1860ին Յիշատակարանաց (Mémoires) մէջ կը գտնենք Պետերմանի միւս այլ ընտիր երկասիրութիւն մը Խաչակրաց պատմութեան վրայ ըստ հայկական աղբերաց։ — 1865ին օգոստոս 17

թերթին մէջ (457–462) *յօդուած մը դրաւ Եւսեբեայ ժամանակագրութեան հայ թարգմանութեան հիմա գըտնուած բնագրաց և նորագոյն թարգմանութեանց վրայ, և որոյ շարունակութիւնն և ամբողջութիւնն երեւցաւ 'ի թերթն* 26 *ապրիլ* 1866 *տարւոյն* (311–317)։ *Յիշենք այս առթով որ* 1819*ին Հռովմ ղրկեր էր Նիէպուհր բանասէրն, իրմէ յօրինուած քննադատական մը Միլանու թարգմանութեան, այսպիսի վերնագրով*; Ueber den historischen Gewinn aus der armenischen Uebersetzung der Chronik des Eusebius — « *Թէ ինչ օգուտ կրնանք քաղել պատմութեան համար Եւսեբեայ ժամանակագրութեան հայկական թարգմանութենէն* »։ — *Այս հատուածս հրատարակեցաւ ի* 1822։ — 1866 *տարւոյն նոյեմբերի* 26 *թուոյն մէջ* (707–741) *ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց Պետերման Ագուլիսի գաւառաբարբառին վրայ՝ ի Պատկանեան Քերովբէէ մատակարարուած տեղեկութեանց համեմատ։ — Ագուլիս, ինչպէս յայտնի է, հին Վասպուրական գաւառին Գողթնեաց բաժնին մէջ կ'իյնայ, և բնակութիւն է Եկեղացիք կամ Ջոկ կոչուած վաճառականաց, որոնց գաւառաբարբառը անիմանալի է նոյն իսկ իրենց ամենէն աւելի մերձաւոր ազգակցաց։ Պետերման նմոյշ մը կ'ընծայէ այս բարբառոյն՝ ժողովըրդական վէպի մը ձեւով՝ Մուրզ և ցուլ կոչուած.* 1866*ին Յիշատակարանաց մէջ հրատարակեց ուրիշ ուսումնասիրութիւն մը հայ գաւառաբարբառաց վրայ, և այս անգամ Թիֆլիզի ազգայնոց, հիմն դնելով՝ ինչպէս յառաջ ըսինք, Սայաթ — Նովայի քերթուածոց վրայ։* 1867*ին քննադատական տեսութիւն մը ընծայեց Այտընեան Հ. Արսէն վարդապետի (այժմ արքեպիսկոպոս աբբահայր) արդի հայ լեզուի քերականութեան վրայ։*

Գերման արեւելեան ընկերութեան օրագրին (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft) մէջ ալ յօդուածներ ունի Պետերման. ինչպէս հինգերորդ հատորին մէջ (1856 յէջ 365–372) տեղեկութիւն մը հայ եբաժշտութեան վրայ՝ վեց վիմագրեալ պատկերներով. հնգետասաներորդ հատորին մէջ ալ (յէջ 397) տեսութիւն մը հայկական լեզուով եղած քանի մը հրատարակութեանց։ Ձեռնտու եղաւ նաեւ աբքունի Համայնագիտական բառարանին (Real–Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, երկրորդ տպագրութիւն 1877–1888, յութեւտասան հատորս). յորում նշանաւորք են Պետերմանի հատուածքն՝ Հայաստանի վրայ ընդհանրապէս. Միխիթար և Միխիթարեանք, Մովսէս Խորենացի, Ներսէս, Նեստորականք, Սահակ, Դաւիթ։ Յիշեցինք յառաջագոյն Եւսեբեայ ժամանակագրականին գրչագրաց հաւաքումը, զոր և թարգմանեց ի լատին՝ Շէօնէի (Shœne) տպագրին համար, և յերկու հատորս հրատարակեցաւ ի Պեռլին ի 1875–6։ Թարգմանեց նաեւ ի լատին՝ այլ և այլ հատուածք Կիրակոսի Գանձակեցւոյ պատմագրութենէն, «Երկու հայ պատմչաց» Պրոսէի թարգմանութեան վրայ։

Ինչպէս հայ՝ սոյնկ ալ սեմական լեզուաց մեծ հմտութիւն ունէր Պետերման. բայց մեր նպատակէն դուրս ըլլալով, աւելորդ կը սեպենք յերկարել խօսքերնիս՝ յիշելով միայն Մանդէացւոց Ադամայ գրքին տպագրութիւնն, սամարացի Հնդկաստանեանն, սեմական լեզուաց քերականութիւններն, և այլն։ Խօսինք միայն իր Ուղեւորութեան յարեւելս (Reisen im Orient) գրքին վրայ,

որոյ առաջին տպագրութիւնն լոյս տեսաւ ի Լայպցիկ ի
1860, *և երկրորդն ի* 1865: *Իր ուղևորութիւնքն տե-*
ւեցին 1852*էն մինչև ի* 1855. *գնաց ի Դամասկոս, յ'Ե-*
րուսաղէմ, ի Կիլիկիա, ի Մուսուլ և ի Պաղտատ: Եր-
կրորդ հատորին մէջ (221–235) *շատ տեղեկութիւններ*
կու տայ Ջուղայի Հայոց վրայ, ուր երկար ատեն կե-
ցաւ: Մէջ կը բերէ նաև հետաքննական պատմութիւնն
Լէնկթիմուրի գրատան՝ զոր ի Սմըրղանդ բերդի մը մէջ
փակել ու պահել տուաւ. զոր կը յիշէ Գապարաճեան
Գրիգոր վարդապետ՝ ի ծանօթութիւնս գաղղիական
թարգմանութեան պատմութեան գրոցն Եղիշէի, և իր-
մէ առնելով՝ նաև Նեւ ի հատորն քաններորդ «Ուղ-
ղափառ համալսարանի» (Université catholique) *յ'էջ*
491: 1865*ին Վամպէրի, հռչականուն աշխարհաշրջիկն,*
այցելեց ի Սմրղանդ, բայց այդպիսի գրատան մը չհան-
դիպեցաւ: Լանստէլ անգղիացի (Heuri Lansdell) *յիւր*
գիրքն Ռուսական կեդրոնական Ասիա (Russian Central Asia)
տպագրեալ ի Լոնտրա ի 1885, *ի հատորն առաջին՝ յ'էջ*
583 *կ'ըսէ;* Nothing that I saw and heard led me to
think that anything of this kind existed. *Իր մէկ քա-*
նի ուղևորութեանց ատեն՝ Պետերմանի կ'ընկերանային
Վէթցշէին՝ Դամասկոսի Բրուսաց հիւպատը, և Պրուհլ՝
երէց ի Պաղտատ. մինչ իր ծառայութեան՝ Հայերը
կը գործածէր, որպէս զի լաւագոյն վարժիմ, կ'ըսէ, ա-
նոնց լեզուին և խօսակցութեան:

1867–8*ին այցելութիւն ըրաւ Պետերման իբրու հիւ-*
պատոս հիւսիսային Գերմանիոյ՝ ի Պաղեստին, յԱսորիս
և յ'Երուսաղէմ. մեռաւ 1876*ին ի Պատ Նաուհայմ: Մա-*
հուընէն ետքը Փերդինանդ Իուսթի տպագրեց ի Zeit-
schrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
(1881 *յ'էջ* 327–414) *Պետերմանի մէկ ընտիր ուսումնա-*
սիրութիւնը Պարսից Եզիտի գաւառաբարբառին վերայ:

Որովհետեւ յաճախ առիթ ունեցանք յիշատակել Պեր-
լինի ակադիմիոյ ամսօրեայ տեղեկագիրքը (Monatsbe-

richte), յաւելունք թէ 1869 մարտ 11 ամսաթերթին մէջ (յ'էջս 216–248) անուանի աշխարհագիրն Հ. Քիբերդ յօդուած մը հրատարակեց խորագրով. «Նախնական պատմութիւն Հայաստանի և Հայոց» (Ueber älteste Landes–und Volksgeschichte des Armenien,) հանդերձ քարտիսիւ։

ԳԵՐՄԱՆ ՀԱՅԱԳԷՏՔ

Պետերմանի ընդարձակ Քերականութիւնը քննադատեց անուանի բանասէրն և ազգագրախօսն Լորէնց Տիֆէնպախ (1806–1883) յամսաթերթին Պերլինի Jahrbücher wissenschaftliche Kritik, ի թիւն սեպտ. 1843 տարւոյն (Հատ. Բ. 441–455)։ Բազմաթիւ էին այն ատեն հայերէն լեզուի ուսման պարապող գերմանացի գիտունք, որոց մէջ յիշատակութեան արժանաւորք են Տիէդրիխ Քրիսթոֆ վոն Ռոմմէլ (1781–1859), ուսուցիչ պատմութեան ի Մարպուրկ, որ ի Համալսնագիտակ բառարանին Էրշի և Կրուպէրի, Հայաստան յօդուածին տակ 1820ին հրատարակեց յօդուած մը Հայաստանի վրայ ընդհանրապէս։ Նոյն երկասիրութեան մէջ իրենց այբուբենական շարակարգին տակ կը գտնենք զանազան յօդուածներ այլ և այլ հայ մատենագրաց վրայ։ – 1841ին Բենեդիկտ Ուէլդէ առաջին թարգմանութիւնն ըրաւ Կորեան սրբոյն Մեսրովպայ վարուց՝ համեմատ բնագրին ընծայելոյ ի լոյս ի Ս. Ղազար յամի 1833, խորագրով. Goriun's Lebensbeschreibung des heiligen Mesrop. տպագրեալ ի Թուպինկէն, ի 52 էջս, և հրատարակեալ ի քսաներորդ հինգերորդ տարեդարձի ամբառնալոյ ի գահ Վիւրթէմպէրկի Գուլիէլմոս Ա. թագաւորի։ – Եկեղեցական Բառարանին (Kirchenlexicon) Վէցէրի և Ուէլդէի, հրատարակելոյ ի Ֆրիպուրկ, որ և գաղղիական

թարգմանութիւն մ՚ալ ունի և կրկին տպագրութիւնք (Dictionnaire encyclopédique de théologie catholique) *ի 25 հատորս*, 1858-1865, *Ֆրիպուրկի արեւելեան բանասիրութեան խմբապետուն ուսուցիչն այլ և այլ յօդուածներ գետեղեց Հայ մատենագրաց վրայ, զոր օրինակ Եզնիկ, Աստուածաշունչ Գիրք (Թարգմանութիւն ի Հայ), ընտիր յօդուած մը Հայաստան անուան տակ, Եղիշէ և այլն։* 1856*ին օժանդակեց Ուէլդէ աստուածաբանական ուսումնաթերթի մը* (Theologische Quartalshrift, *հրատարակելոյ ի Թուպինկէն, ԼԸ տարի, յ՚էջս* 446–454)*· քննադատութիւն մը Փ. Նեւի ուսումնասիրութեանն ի վերայ Թովմայի Մեծոփեցւոյ, ինչպէս նաեւ Հանքարեան շարականաց Հայ եկեղեցւոյ՝ զոր նոյն հայագէտն՝ գաղղիական թարգմանութեամբ հրատարակեր էր։*

1846 *հրատարակեցաւ Ֆրիտրիխ Վինտիշմանի մէկ երկասիրութիւն՝ այս խորագրով.* Die Grundlage des Armenischen im arischen Sprachstamme *«Տեղի հայկականին ի դասակարգի արիական լեզուաց»։ Այս գրութիւն նախ քան զառանձին հրատարակութիւն, տպագրեցաւ յուսումնաթերթին* Abhandlungen der ersten Classe der bayerischen Akademie der Wissenschaften, *ի հատորն Դ, ի թիւն* 2*. բայց հեղինակը կը յայտարարէր թէ յօրինած է զայն ի* 1836 *ամի, այսինքն յառաջ քան զտպագրութիւն քերականութեան Պետերմանի։ Կը յիշուի դարձեալ Վինտիշմանի թարգմանութեան մասն մը յԵզնըկայ գրոց, որ ի* 1834 *հրատարակուած է ի Պաւերական տարեգիրք* (Bayerische Annalen)*. և ինքն՝ որ քաջածանօթ է Վետայի և Զորոաստրի վրայ գրական երկոց, չէր կրնար անշուշտ չհետաքրքրուիլ այն բազմապատիկ մերձաւորութեամբք որ կան ի մէջ Հայ, Հնդկային և Երանական լեզուաց։*

Հետեւեալ 1847 տարւոյն Հերմանն Ռիխարտ Ադոլֆ Կոշ (ծն. 4 յուլիս 1824 ի Նէուէնդորֆ, վախճանեալ ի 29 հոկտ. 1889 ի Հալլ), ուր 1863 տարիէն ի վեր ուսուցչապետ էր արեւելեան գրականութեան պատմութեան և բանասիրութեան, լատին լեզուաւ գրուածք մը հրատարակեց, համանման վկինտիշմանի գրութեան, հետեւեալ խորագրով. «Նախարան տեղեկութիւնք զարիական լեզուէ և զբարուց հայկականին» (Ariana linguæ gentisque Armeniace indole prologomena, scripsit Richardus Goche Ph. D. Dissertatio inauguralis,) ի Պերլին, ամփոփեալ յ' 77 էջս: Վարդապետական աստիճանն ընդունելու համար այս բանամրցութեան (thèse) պաշտպանողաց թուոյն մէջ կը գտնենք Պէօդդիքէրի անունը, և կամ որ նոյն է ըսել՝ զՊաւղ Ա. Տըլակարտ, իբրու թեկնածու (candidat) աստուածաբանութեան. և որոյ վրայ քիչ ետքը պիտի խօսիմք: Գրուածքիս 58–76 էջերը միայն աչքէ անցընելը բաւական է հասկընելու համար թէ որչափ անհամաձայն էին կարծիքը հայկական ուսմանց նկատմամբ: Կոշ՝ որ ծանօթագոյն է ուսումնական աշխարհի արաբ հրատարակութեամբքը, Հերցոկի Համայնագիտակին մասնակցեցաւ Եզնըկայ վըրայ գրած հատուածով մը, և իբրու քարտուղար գերման–արեւելեան ընկերութեան՝ իր տարեւոր համառատուութեանց մէջ չատ անգամ խօսած է նաեւ հայկական ուսմանց յառաջադիմութեան վրայ:

Ինչուան այս ատեն՝ անուանի բանասէրքն գերմանացիք Պոթթ, Շլէյխէր, Բոտտ, Լասսէն և այլք՝ հայկականին ուսումնասիրութեամբ պարապած չէին. Շլէյխէր ամեննեւին չուսաւ զայն, գոհ ըլլալով ուրիշի բերնով խօսիլ. Պոթթ՝ իր Հնդեւրոպական ստուգաբանութեան երկրորդ տպագրին ի գլուխ դրուած յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ.

«Այն լեզուաց՝ որոց վրայ խօսուեցաւ առաջին տպագրութեան մէջ (1833), կու գայ միանալ նաեւ հայկականն»։ Խնդիրը եզակի բացառականին համար էր, զոր առաջին տպագրին մէջ զենտ մերձաւոր կը գտնէր, եւ որ յորդորամիտ ըրաւ զինքն խորամուխ ըլլալ ի քննութիւն բովանդակ կազմութեան լեզուին, եւ յայտնել այն վերաբերութիւններն՝ որ դեռ թաքուն՝ եւ երբեմն ալ բոլորովին անծանօթ են, եւ կը միացընեն զայն սանսքրիտ, զենտ եւ Եւրոպայի ուրիշ համացեղ լեզուաց հետ։ Եւ որովհետեւ, — կը յաւելու նա, — հայկականն մասն է մեր լեզուաց իրանեան ճիւղին, ինծի համար կարեւոր դիտողութիւն մը եղաւ ապացուցանելը, որ ինչպէս ոսետն՝ ասանկ ալ հայկականն ձայնական կամ քերականական մասնաւորութեամբ՝ աքեմենեան ու զենտէն աւելի հին լեզուի մը վիճակին կը պատկանի։

*
* *

Մենք այս հատուածին մէջ՝ հայ լեզուի գիտական կամ պատմական ուսումնասիրութիւնն պիտի ընենք, որոյ ներկայացուցիչք կը սեպուին Պաւղ Տըլակարտ, Ֆրիտրիխ Միւլլէր եւ Հիւպշման։ Դժբաղդաբար այս հետազօտութիւնք՝ դեռ եւս գրեթէ անյաղթելի դժուարութիւններէ շրջապատուած են։ Հայ լեզուն՝ առջի նայուածքով ոչ միայն ըստ ամենայնի կատարելագործուած լեզու մը կը ներկայանայ մեզ, այլ նաեւ մեծ արդիւնք ունեցող մատենագրաց ձեռքով մշակուած. վասն զի ձեռուընիս եղած ամենահին յիշատակարաններն՝ դասական օրինակք են ոճոյ, եւ գէթ մինչեւ յերեքտասաներորդ դար՝ ջանք կ'ըլլուի նմանիլ անոնց ի մատենագրութեան։ Չորրորդ դարու մէջ կը տեսնենք քահանայից խմբակ մը որ կը գումարուին սրբոյն Մեսրովպայ քով, նպատակ ունենալով օժտել իրենց հայրենակիցքը՝ ազգային գրականական լեզուով մը։ Ինչուան նոյն ատեն բաւական հա-

մարած էին յոյն, պարսիկ ու ասորի լեզուով գրելը· բայց հասարակաց լեզուի մը պէտքը՝ որ ըստ օրէ աւելի զգալի կ'ըլլար, քանի որ ստորին դասակարգին մէջ ալ կը ծաւալէր կրթութիւնն և ուսում։ Եւ բաց աստի, Մեսրոպ և իր ընկերքը վառուած էին՝ քրիստոնեայ կրօնքը Հայաստանի մէջ աւելի հաստատուն հիման վրայ դնելու փափաքանօք, հեթանոսական դպրոցաց մէջ սովորական լեզուին տեղ նոր լեզու մը հնարելու, որ թէպէտ գրականական՝ սակայն ամենուն հասկանալի էր։ Աւելի դիւրըմբռնելի կ'ըլլայ այս մեզ՝ եթէ համեմատենք հանգամանքը՝ որովք տեղի ունեցաւ նաեւ ուրիշ աշխարհաց մէջ։ Այսպէս մտադրութեան արժանաւոր հատուածի մը մէջ՝ զոր Կասթոն Պուասիէ հրատարակեց ի Կողոյք հանդէսի (28 փետր. 1891), որոյ խորագիրն է՝ Քրիստոնէութիւն և հռոմէական դաստիարակութիւն ի չորրորդ դարու, հետեւեալ խօսքերը կը կարդանք. «Կարելի՞ էր, կ'ըսէ, բարեպաշտ քրիստոնէի մը հաշտ աչքով նայիլ այն դաստիարակութեան վրայ, որ հռոմէական դպրոցաց մէջ կը տրուէր կայսրութեան ժամանակ, ուր բոլորովին հեթանոսական էին վարժարանքն... Քրիստոնէի տղան ստիպուած էր ծանօթանալ Ոլիմպոսի աստուածոց հետ, ու ընտանեացը մէջ ընդունուածներուն բոլորովին հակառակ տպաւորութիւններ ընդունիլ։... Քրիստոնէութիւնն երբ մուտ գտաւ դիւրակեցիկ դասուն մէջ, դիմացն ունէր դաստիարակութեան այնպիսի դրութիւն մը՝ որ հաճելի էր ընդհանրութեան... հարկ էր քրիստոնէական դաստիարակութիւն մը»։ Եւ այն որ քրիստոնեայ եկեղեցին շատ դարերէ ետքը յաջողեցաւ ձեռք բերել յարեւմուտս, չորրորդ և հինգերորդ դարուց մէջ՝ հնարաւոր եղաւ Հայաստանի համար աւելի կատարեալ և տեւական կերպով մը. և որ միւս այլ ապացոյց մ'է նոյն ժողովրդեան բնաւորութեան զարմանալի հաստատամտութեան։

Բայց այս արագութեամբ ձեւացած հայ գրաւորական լեզուին ծագումը կամ յառաջագայութիւնը ուստի՞ է, և ո՛ր հիման վրայ: — Անտարակոյս ժողովրդական գաւառաբարբառներէ, և մանաւանդ՝ ինչպէս ուրիշ շատ լեզուաց ալ հանդիպած է, կեդրոնական գաւառաբարբառէ մը, որ իւր աշխարհագրական դիրքովն ուրիշ մերձաւոր բարբառներէն այնչափ չէր զանազանուեր: Գրեթէ նոյնը հանդիպած է, օրինակ իմն, ռոման աշխարհաց մէջ: Քրիստոնէական հաւատքը ժողովրդոց մէջ ծաւալելու պարտքը՝ բռնադատած է զհոգեւորականութիւնն՝ ընտանենալ ժողովրդեան լեզուին, և անով քարոզել հաւատքը: Այս կերպով լատին ժողովրդական գաւառաբարբառք կրցեր են գրաւորական լեզուաց կարգն անցնիլ. միայն այս զանազանութեամբ՝ որ իրենց մէջ հռոմէական արշաւանքէ առաջ եղող լեզուք՝ ա՛լ չեն մնար, ի բաց առեալ պրետոն և պասք լեզուները, զորս լատինականն կը փոխանակէ: Նո՞յնն արդեօք պատահած է ի Հայս: Գիտենք թէ իրանեան արշաւանք տեղի ունեցած են հոն. կան նաեւ հետք նախնական լեզուաց, օրինակ իմն՝ յարձանագրութիւնս Վանայ: Արդեօք այս արձանագրութիւնք՝ ժողովրդեան լեզո՞ւն կը ներկայացընեն մեզ, թէ օտար արձանագրութիւնք են: Եթէ ժողովրդական լեզուին կը պատկանին, ի՞նչ եղած է հիմայ այդ լեզուն. միթէ կելտականին վիճակն ունեցած է՝ նկատմամբ լատին լեզուի, և այս դէպքին մէջ՝ արդեօք երանական գաւառաբարբառ մը փոխանակած է զնա: Ահաւասիկ իրենց լուծմանն սպասող զանազան առաջարկութիւնք: Մինչեւ հիմայ հայկականն ենթադրուած է նոյն աշխարհին նախնական լեզուն. բայց ամենեւին հաւանական չերեւնար այդ լեզուին ամենահին գոյութիւնը, ինչպէս մեծապէս տարակուսական է՝ որ հեթանոսութիւնն միաձեւ կրօնք մը եղած ըլլայ հոն:

Խնդրական է դարձեալ հայ այբուբենին սկզբնաւորութիւնը։ Մեսրովպայ ընծայուած գիւտէն յառաջ գրուա՞ծ էր արդեօք հայկական լեզուն։ Եթէ ընդունելի սեպուի այդ կարծիք՝ անշուշտ այդ գաւառաց մէջ միայն հնարաւոր պիտի ըլլար, որ սահմանակից էին պարսից և ասորւոց, զի յունական ազդեցութեան տակ գտնուածներուն մէջ՝ անշուշտ շատ աւելի զօրաւոր էր հելլենականն։ Անոր հետեւանք պիտի ըլլայ ձայնաւոր նշանաց կամ տառից բացակայութիւնը, որոց կիրառութիւնը չէր տեսնուիր արեւելեան շատ լեզուաց մէջ. և այս պարագայով կը մեկնուի աւանդութիւնն սրբոյն Մեսրովպայ հնարած յաւելուածական (additiounelle) տառից նկատմամբ։

Մենք կ'ուզենք միայն նշանակել քանի մը դժուարութիւնք, որ հայ լեզուի պատմական ուսումնասիրութեան դէմ կ'ելլեն։ Անոնց լուծումը արժան է փնտռել բնագրաց քննադատութեան և գաւառաբարբառներու ուսման մէջ։ Արդեօք գրչագիրք և տպեալ բնագիրք ճշգրիտ ներկայացուցի՞չք են մեսրովպեան լեզուի։ Նորայր հակառակը կ'ապացուցանէ. բայց իր բացատրութեամբը՝ յանապատի կը քարոզէ. որով փորձ կը փորձուի շէնք մը կառուցանել, առանց աշխատ լինելոյ ձգել նախ ըզկարեւոր հիմունսն։ Իսկ գաւառական բարբառոց ուսումնասիրութիւն՝ դժբաղդաբար դեռ փափաքելի յառաջադիմութիւնն չունի։ Սակայն պէտք է երախտագէտ ըլլանք այն իմաստնոց, որք գրեթէ անյաղթելի դիմակալութիւններէ չվախնալով, հայկական բանասիրութեան մեծապէս օգտակար եղան։ Ցօդուածիս սկիզբը անոնց գլխաւորներուն անուանքը յիշատակեցինք. խօսինք հիմայ գրուածոց վրայ, իրենց գիւտից ժամանակագրական կարգը պահելով։

Գ· ՏԸԼԱԿԱՐՏ

Պօղ Տըլակարտ, իմաստասիրութեան և աստուածաբանութեան վարդապետ և պետական առանձին խորհրդական, ծնած է ի Պերլին (2 Նոյեմբ. 1827), ու 1869 էն մինչև մահը՝ որ անցեալ տարի հանդիպեցաւ, Կէթթինկի համալսարանին մէջ ուսուցիչ էր արևելեան լեզուաց՝ յաջորդելով Էվալտի։ Իմաստուն բանասիրիս բովանդակ կեանքը նշանաւոր է այնու՝ որ երբեք ուսումնասիրութեան մը ձեռք չէր զարներ՝ առանց նախապէս նոյն նիւթին խորունկ կերպով հմտանալու։ Միշտ անպարապ յուսուցանելոյ, ու Եւրոպիոյ գլխաւոր մատենադարանները հետազօտելէ, բաղդատելով և տպագրութեամբ հրատարակելով յոյն, հեբրայական, ասորի, ղըպտի, արաբ, քաղդէացի հին բնագիրներ, հայկական և եբրանեան լեզուաց բառերու ստուգաբանութիւններ, դեռ ժամանակը չէր պակսեր իրեն մշակել զբանաստեղծութիւն և հետեւիլ քաղաքագիտութեան։ Անգղիացի հմուտ բառագրող մը մօտերս կ՚ըսէր ինձ՝ թէ զարմանալի է արդարեւ որ Տըլակարտ այնչափ բազմապատիկ նիւթոց հետամուտ եղած է. բայց աւելի հիանալին՝ անոնց ամենուն մէջ ունեցած կատարեալ հմտութիւնն է։ Այս դիտողութիւնս՝ իրաւամբ կը պատշաճի հայ լեզուի մէջ ունեցած գիտութեանն։ 1844ին ձեռք զարկաւ անոր ուսմանը՝ իբրեւ (Նորաղանդ) աստուածաբան քան լեզուագէտ մը, բայց միշտ հաւատարիմ իր սկզբանը՝ գոհ չըլալով երբեք վեր ի վերոյ տեղեկութեամբք, յաջողեցաւ այնպիսի արդիւնք ձեռք բերել՝ որ դարագլուխ մը կրնան կազմել լեզուաբանական գիտութեան մէջ, և որոց համար ամէն անկեղծ բանասէր՝ պէտք է իրեն երախտապարտ ըլլայ։ Գլխաւորն իր գիւտից մէջ այն է՝ որ կրցաւ հաս-

տատուն ապացուցիւք որոշել հայկական լեզուին տեղ մը՝ արիական գերդաստանին (հնդեւրոպական) համազգի լեզուաց մէջ, աւելի մօտեցընելով զայն երանեան ճիւղին։ Գիտական ընդարձակ հմտութեամբ օժանդակուած, կրցաւ ապուցուցանել ինչ որ այլք իրմէ առաջ ընդ աղօտ յաջողեր էին նշմարել։ Ջուր տեղ պարսաւադէտք կ'ուզեն վերցընել իրմէ նախնականութեան պատիւը. իր գրուածոց պատմական շարքը, զոր պիտի դնենք ընթերցողին առջեւ, ամէն տարակոյս և վէճ կը վերցընէ, յայտնի ընելով՝ թէ Տըլակարտի կը պատկանի հայ լեզուի ուսման հաստատուն և գիտնական խարիսխ մը ընծայելու առաջին պատիւը։

1850էն ի վեր հմուտ հայագէտս այս հրատարակեց (ի Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, հատոր Դ, 347–369), յիշատակագիր մը բաղդատութեանց հայ և սանսքրիտ բաղաձայնից։ Նոյն ատեն դեռ իրեն անծանօթ էր Վինտիշմանի գրուածն, որոյ վրայ խօսեցանք մեր այս յօդուածին մէջ, բայց ուզեր էր ցուցընել թէ հայկականն աղէկ հասկընալու համար, լաւագոյն միջոց էր համեմատել զայն հնդկային համազգի լեզուաց հետ։ 1851ին հրատարակեց բանամրցութիւնն (thèse) համալսարանական ուսուցչութեանն, զոր նոյն տարւոյն մայիսի 20ին ըրեր էր ի Հալ քաղաքի։ Գրուածքիս նպատակն էր միացընել զենտ, աւղան, պարսիկ, հայ, ոսետ, փռիւգեան, լիւդեան, թրակեան և սկիւթ լեզուաց բառեր, և անով խումբ մը կազմել՝ հնդիկ–կելտական բարբառոց. և այս վախճանաւ՝ չորս հարիւր յիսունէն աւելի հայ բառեր մէջ կը բերէ և կը խօսի անոնց վրայ։

1854ին անանուն գրուած մը հրատարակեց Zur Urgeschichte der Armenier մակագրով, բանասիրական ճաշակ մը Հայոց նախնական պատմութեան վրայ. յորում հազարի չափ բառից քննութիւնն ընելով, կը հետեւցընէ՝ որ հնդկագերմանական լեզուաց արմատական

բառից գէթ երրորդ մասը կը գտնուին Հայուն մէջ․ բայց կը համարի թէ լեզուին ձայնականն (phonétique) դեռ երկար ժամանակ անկարելի պիտի միայ ստուգել, որովհետև հին ուղղագրութեան տեղեկութիւն չունինք։ Սանսքրիտ հագագայինքն բհ, գհ, դհ՝ հայերենի մէջ եղեր են, գ, կ, տ, և լեզուն՝ զատոնք որոշելու համար գ, կ, տ արդէն ունեցած տառերէն, սկսած է փոխել ի ք, փ, թ, բայց դժբաղդաբար՝ առանց հաստատուն սկզբան մը հետևելու։ Այս արդիւնք ըստ մեծի մասին ամփոփուած են Gesammelte Abhandlungen կոչուած իր միւս երկասիրութեան մէջ, զոր հրատարակեց 1866ին, ուր հինգ հարիւր հայկական բառից քննութիւնն կ՚ընէ․ կը խօսի նաև Հայոց, Թրակեանց և Փռիւգաց ծագման վրայ, և շատ օրինակներով կը ցուցընէ՝ թէ ինչ կերպով հայ լեզուի տարերքը բաժնելու է իրարմէ։ Կը հաստատէ նաև այն դրութիւնն, թէ հայկեան՝ այսինքն հիմնական հայերէնն՝ անցման (transition) լեզու մ՚ է մէկ կողմանէ երանեան, յոյն և կիմրիք լեզուաց, և լիթուանականին և սլաւին ի միւսմէն։ Կը խօսի նաև քանի մի ասորի բառից վրայ, որ կը գտնուին ի հայ լեզուի։

1877ին Տըլակարտ հրատարակեց Հայկական ուսումնասիրութիւնք (Armenische Studien) կոչուած ընդարձակ աշխատասիրութեան առաջին մասն․ իսկ երկրորդը Կէթթինկի Գիտութեան արքունի ակադեմիային յիշատակագրութեանց հետ՝ նոյն տարւոյն մայիս և յուլիս ամսաթերթից մէջ․ և որ յետոյ առանձինն ալ հրատարակուեցաւ։ Գրուածքիս մէջ հեղինակը 2413 հայ բառից ստուգաբանութիւնն ընելով, 1726ը նոյն լեզուին յատուկ կը համարի․ կ՚ամփոփէ իւր կարծիք և դրութիւն լեզուին տարերաց վրայ․ հաւաքում մ՚ալ կը դնէ հայկեան կամ իրեն համար սկզբնատիպ բառից․ ինչպէս նաև արշակունեաց (պահլաւ) և սասանեանց։ Այլ և

այլ հատուածներ ալ հրատարակած ունի ի Mitheilungen ուսումնաթերթս 1884, 87 և 91 տարիներու։

(Աւելորդ է ըսել՝ թէ հայ բանասիրութիւնն յամենայնի համակարծիք և համամիտ չէ արեւմտեան հայագիտաց ամէն գրութեանց և կարծեաց)։

Փ. ՄԻՒԼԼԷՐ

Փրեդերիկ Միւլլէր ծնած է յԵմմիկ Պոհեմիոյ (5 մարտ 1834)։ Ուսմանց սկզբնական ընթացքն ըրաւ նախ ի Ջնայիմ Մորաւիոյ, ապա ի Վիէննա և ի Կէթթինկէն, ցամն 1857։ Հետեւեալ տարին Վիէննայի Համալսարանին մատենադարանին մէջ պաշտօն վարելով, ապա արքունեաց մատենադարանին վերատեսուչն անուանեցաւ. յետոյ վարդապետ և ուսուցիչ ի Համալսարանի։ 1869ին իրեն յանձնուեցաւ համեմատական բանասիրութեան և սանսքրիտ լեզուի ուսուցչի աթոռը. ու կայսերական գիտութեանց ակադեմիայի անդամ եղաւ։ 1884ին աչքի հիւանդութեան պատճառաւ հրաժարեցաւ մատենադարանապետի պաշտամանէն։ Կենսագրական այս մանրամասնութիւնները քաղած ենք Պրոքհաուսի և Մէյէրի բառարաններէն, ինչպէս ինք Միւլլէր մեզի յանձնեց։

Բոլորովին բանասիրական և ազգախօսական ուսմանց տուաւ ինքզինքը Միւլլէր. և իր գլխաւոր գրուածքն է Ամփոփ լեզուաբանական դպրութիւն (Grundriss des Sprachwissenschaft) խորագիրը կրող երկասիրութիւնն. հոկայ երկ մը, յորում հեղինակն կու տայ մեզ քերականական համառօտութիւն և ընթերցման հատուածներ, ամէն ծանօթ լեզուաց։ Այս գրուածքը կ'ամբողջացընէ ուրիշ երկասիրութեամբ մը, զոր կը կոչէ Ընդհանուր ազգագրութիւն (Allgemeine Ethnographie), որոյ առաջին տպագրութիւնն եղած է ի 1873 և երկրորդն ի 1879 ի

Վիէննա, հանդերձ ազգախօսական ատլասով մը (Ethnologischer Atlas, Վիէննա 1884)։ Ինքը Միւլլէր յօրինեց աւստրիական Նովարա կոչուած մարտանաւուն ճանապարհորդութեան առթիւ տրուած տեղեկութեանց լեզուագիտական և ազգագրական բաժինը (1867–8)։

Մեր ինչուան հիմայ ըսածներէն քիչ շատ կրնայ հասկըցուիլ՝ որ մասնագէտ մը չէ Միւլլէր․ սակայն առանձին պարապմունք ըրած է՝ իրանեան լեզուաց ուսումնասիրութիւնն, որոյ թուոյն մէջ կը դասէ նաեւ դհայերէնն, քան ուրիշ լեզուաց։ Իր երկասիրութիւնք լեզուի նկատմամբ՝ հրատարակուած են առաւելապէս ի խմբագրութիւնս (bulletins) Վիէննայի Գիտութեանց կայսերական ակադեմիային՝ փիլիսոփայական–պատմական բաժնին մէջ, և որոց ժամանակագրական ցուցակը կը դնենք։ Ի հատորն ԼԵ, 1860 յ՚էջ 191–199, 1) — Բայական յետադարձ հայ լեզուէ։ — 2) Անուանք հայ ձեւոց։ Ի հատ․ ԼԸ․ 1861, 570–595 հատուած մը հայ լեզուի ձայնախօսութեան նկատմամբ, զոր քննադատեց Էվալտ (ի Gottingische Gelehrte Anzeigen, 1862 յէջ 961), և որոյ շարայարութիւնն երեւցաւ ի հատորն ԽԱ, 1863 յէջ 3–14, և ի հատորն ԽԲ, 1863 յէջ 249–253։ Արդէն յուեթերորդ հատորն նոյն խմբագրութեանց (283) Սիպիլեան վարդապետն հրատարակած էր տեղեկութիւններ Ռուսիոյ, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի մէջ սովորական եղած հնչմանց վրայ։ Ի հատորն ԽԴ (1863, յէջ 551–567) Տեղեկութիւն մը անուանց հոլովման վրայ ի հայ լեզուի․ և յէջս 576–580 յօդուած մը դիմաւոր դերանուանց վրայ իրանեան ու նաեւ հայ լեզուի մ ջ։ Ի հատ․ ԽԸ (1864 յէջս 227–242) Ձայն քիւրդ գաւառաբարբառին վրայ։ Յէջ 424–430 Հայկական կոչուած վերնագրին տակ հինգ հատուածք առա յետադաս վանկին վրայ և դադարած, կայծ, տակոծ, յուսն բառերուն․ Իսկ յէջն 431–438 հայկական գրութեան սկզբնաւորութեան վրայ, վիմագրեալ համեմատական ցուցակով մը հայ և վրացի այբուբենից։

Միւլլէր կը կարծէ՝ թէ անոնց ծագումը փնտռելու է արամէականին քանի մի ձեւերու մէջ, յորոց յառաջ եկած է նաեւ պաՀլաւիկը։ Ի *Հատ.* ԿԴ (1870 *յէջս* 47–56) *Հայ բայից անկատար դէմքին վրայ, ինչպէս նաեւ դիտողութիւնք քանի մը Հայկական բառից, որպէս* [illegible]*,* [illegible]*,* [illegible]*,* [illegible]*, և այլն, և իգական* [illegible] *վերջաւորութեան։ Հատ.* ԿԵ. (1870, *յէջս* 261–278) *դիտողութիւնք երկու Հայ սեպագիր արձանագրութեանց վրայ։ Հատոր* ԿԶ (1870, *յէջ* 261–278) *Հայ լեզուի բառից վերջաւորութեանց և չեշտի կանոնին վրայ, յանուանս և ի դերանուանս և ի բայս. և դարձեալ ստուգաբանութիւնք քանի մի Հայ բառից. իսկ յէջս* 277–8 *կը խօսի այն օտար (արամէական) բառից, որ փոխ առնուած են ի Հայերենէ և Հայերէնով։ Նոյնպիսի տեղեկութիւնք և տեսութիւնք մեր լեզուի նկատմամբ յաջորդ տարիներու թերթից մէջ ալ, զորս աւելորդ կը Համարինք մի առ մի յիշատակել ընթերցողաց ծանրանալու Համար։ Քիչ ետքը պիտի դառնանք խօսիլ իր մէկ կարեւոր յօդուածին վրայ, թէ « ինչ տեղ կը գրաւէ Հայ լեզուն Հնդիկ–գերմանական լեզուաց շրջանակին մէջ »,* *Հանդերձ յաւելուածով մը։*

*
**

Աշխատակից եղաւ Միւլլէր Հայ լեզուին վրայ գրած յօդուածներով՝ [illegible] *և* [illegible] *կոչուած եռամսեայ Հանդէսին, զոր Պէնֆէյ կը Հրատարակէր ի Կէթթինկ* (1860–66), *որոց մէջ նշանակութեան արժանաւոր է* [illegible] *կոչուած վիպասանութեան Հայ թարգմանութեան վրայ (Հատ.* Բ. 369–374), *և որոյ ռուս թարգմանութեան մը ակնարկութիւնն ըրած էր Լէրխ։ Ուրիշ մանր մունր ստուգաբանական Հատուածներու ալ Հեղինակ է՝ գերմանական Հանդէսից մէջ։*

Գլխաւոր աշխատակից եղած է Միւլլէր՝ Վիէննայի

Համալսարանին Արեւելեան կաճառին ձեռքով հաստատուած Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes կոչուած ուսումնաթերթին (1887), որոյ երկրորդ տարուան հատորին մէջ կը խօսի Ղեւոնդեայ երիցու և Ասողկան պատմական երկասիրութեանց հրատարակութեանց վրայ, որոնք առատամիտ նպաստիւք ազգային Մեկենասի, Յովսեփայ Իզմիրեան Ղզլարեցւոյ, տպագրուած են ի Պետրպուրկ (1885 և 1887)։ Մանրամասն և շահագրգիռ են նոյն գրոց վրայ տեղեկութիւնք, ինչպէս իր ամէն ուրիշ հատուածք նոյն հանդիսին մէջ։ Յ'էջս 245/8 կը քննադատէ Ասողկան մէկ պարբերութիւնը Հայ այբուբենի գիւտին նկատմամբ. և իր կարծիքն է թէ Մեսրովպ միայն ձայնաւոր տառից գիւտն ըրած ըլլայ։ Դիտել կու տայ մասնաւորապէս՝ թէ նախընթաց պակասութիւն ձայնաւորաց ի հայ լեզուի, պատճառ եղած ըլլայ նուազութեան կամ աղքատութեան նորա։ — Նոյն հատորին մէջ (258–262) տեղեկութիւն մը կու տայ 1884ին Էջմիածին տպագրուած Առաքել Դաւրիժեցւոյ պատմագրութեան վրայ։ Չորրորդ հատորին մէջ Եօթն իմաստնոց վիպասանութեան վրայ տեղեկութիւն մը։ Երեք անգամ տպագրութեամբ հրատարակուած է այս թարգմանութիւն ի 1696, 1720 և 1740. վերջին տպագրէս օրինակ մը ձեռք ձգելով, շնորհիւ Պասմաճեանի ի Սկիւտարէ Կոստանդնուպոլսի, անոր քննադատութիւնը կ'ընծայէ Միւլլեր։ Յէջն 284–288 կը մեկնաբանէ Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ մէկ հատուածը (տպ. ի Մոսկուա 1861 և յաջորդ տարին ի Վենետիկ), նկատմամբ հայ տառից, որ կ'ըսէ թէ Մեսրովպ ընդունած ըլլայ ի Դանիելէ ասորւոյ քանուերկու տառք, և միւս տասնըչորսն աստուածային յայտնութեամբ, մինչ Խորենացի և Ասողիկ կ'աւանդեն՝ թէ նախամեսրոպեան այբուբենն ի քսան և ինն տառից կազմուած էին։ Ի հինգերորդ հատորի (1891, 52–58) կը ստորագրէ և կը քննադատէ Մխիթարայ Գօշի իրաւանց գիրքը, զոր վախ-

ճանեալ Բաստամեանց Վահան վարդապետ հրատարակած է յԷջմիածին ի 1880, և է Դատաստանագիրք կոչուածն։

Կը թողունք յիշել ուրիշ հատուածներն, յորս կը խօսի ոսպէկան բառին ստուգաբանութեան, Հայոց զծիածան՝ Արամազդայ գօտի կոչելուն, և Լազարեան ճեմարանի տեսչին կողմանէ 500 ռուբլիի մրցանակ մը սահմանելուն՝ ընտրելագոյն գրութեան մը Հայոց ընկերական և քաղաքական վիճակին վրայ՝ յիններորդ դարէ ցմեւտասաններորդն. որ կրնար գրուիլ ի հայ, ռուս և գաղղիարէն, և պիտի յանձնուէր յառաջ քան զսեպտեմբեր 1892 տարւոյն։

Հրատարակած է դարձեալ Միւլլէր ի Vienna–Oriental Journal զվերջին մասն հանգուցեալ Յոհան Հանուշի ընտիր երկասիրութեան՝ Լեհաստանի մէջ խօսուած հայ գաւառաբարբառին վրայ։ Այս գիտնական երիտասարդ ուսուցիչ էր համեմատական բանասիրութեան և սանսքրիտի ի Համալսարանին Վիեննայ, և կանխահաս մահուամբ վախճանեցաւ ի Փարիզ, ուր ուսումնական ուղեւորութեան մը առթիւ կը գտնուէր, ի 1887։

« Յ. Հանուշ՝ Քրաքաւի համալսարանը լեզուագիտական ուսմունքն աւարտելէն ետքը՝ Գերմանիոյ լեզուագիտութեան անուանի ուսուցչաց քով կը դեգերի, ի մէջ այլոց՝ Լայպցիկ Պրուկման ուսուցչի դասախօսութեանց ներկայ կը գտնուի, նոյնպէս Պերլին և Գերմանիոյ անուանի ուսուցչաց հետ շարունակեալ թղթակցութեամբ իւր ուսումը կը կատարելագործէ։ Քանի մը տարուան մէջ լեզուաց անգին գանձ մը կը մթերէ. տեղեակ սանսքրիտ և հին իրանեան լեզուաց, յունարէնի, լատիներէնի գոթացերէնի, անգղիարէնի, լիթուաներէնի և բոլոր սլաւեան լեզուաց, իտալերէնի, գաղղիարէնի և ալպաներէնի։ Այս լեզուաց գանձուքն և անխոնջ աշխատութեամբ հա-

համեմատական լեզուագիտութեան մէջ ի սակաւ ժամանակի այնպիսի համբաւ կը ստանայ, մինչեւ երիտասարդ հասակին մէջ Վիէննական համալսարանին առանձնական ուսուցչաց կարգը կը դասուի․ և իւր համեմատական լեզուագիտութեան և սանսքրիտ և լիթուեան լեզուաց դասախօսութիւնները բազմաթիւ աշակերտներէ կ'այցելուին...

« Ցերիտասարդութեան մեր լեհացի ազգայնոց հետ կենցաղավարելով՝ ասոնց բարբառոյն հնչիւնները միտքը կը տպաւորուին․ կարդալով նաեւ Փրեդ․ Միւլլէրի, Հիւպշմանի, Լակարտի, Ք․ Պատկանեանի և այլոց Հայկական (Armeniaca) գրուածները՝ հայերէնի փափաքն կը վառի սրտին մէջ․ և նոյն տարուան հանգստեան ամիսներուն մէջ կ'երթայ Գուդի՝ Լեհաստանի հայ գաղթականութեան ամենաբազմաթիւ աւանն՝ ուր ամիս մը դադարելով՝ կը սորվի անոնց բարբառը, ժողովրդեան բերնէն և գրաւոր մատեաններէն ու արձանագրութիւններէն նոյն բարբառոյն գրեթէ բովանդակ բառից մթերքը կը ժողվէ, ասոնցմէ կը հանէ լեզուին բառակազմութիւնը, հոլովմանց ու խոնարհմանց պատկերը․ ի մի բան առել՝ բարբառոյն կերպագիտութիւնը հանդերձ տառագիտութեամբ, և յատուկ ասութիւնները գրաբարի և այլ գաւառալեզուաց հետ բաղդատելով։ Այս բարբառոյն մթերքն է՝ ի վերոյ յիշատակուած (Հանուշի) գրքին բովանդակութիւնը։

« Կը սկսի՝ հայերէն լեզուն հնդեւրոպական նախալեզուի գլխաւոր բարբառներէն մին դնելով։ Հնդեւրոպական նախալեզուն՝ ըստ այժմեան նոր քննութեանց, որոց գլխաւոր գործիչներն են Հիւպշման, Պրուկման և այլն՝ ուսուցիչները, կը բաժնեն ութ գլխաւոր բարբառոց՝ որոնցմէ յետոյ բազմաթիւ գաւառականներ յառաջ եկած են։ Ասոնք են՝ 1) հնդիկ–իրանեան կամ արիական․ 2) հայկական․ 3) լիթուեան–սլաւեան․ 4) գերմանական․ 5) կելտական․ 6) իտալական–ռոմանական․ 7) յունական․ 8) լիւրիկեան (ալպանական) լեզուք։

« Ասոնց վրայ ըստ կարծեաց նորագոյն լեզուաքննչաց խօսելէն ետեւ՝ յառաջ կը բերէ գերմանացի անուանի հեղինակներն՝ որոնք ուղղակի կամ անուղղակի՝ հայերէնի վրայ ըստ բաւականի հիմնաբար ճառած են. որոնցմէ երեւելիններն են Փեթրմանն, Վինտիշման, Փ. Պոբբ, Փ. Միւլլէր, Հ. Հիւպշման. Պ. Տըլակարտ, Քր. Բարթոլոմէ։

« Այնու հետեւ կը խօսի հայերէնի տառագիտութեան վրայ. սկսեալ ձայնաւոր տառերէ մինչեւ բաղաձայններն՝ կը բաղդատէ միւս հնդեւրոպական լեզուաց տառից փոփոխման կանոնաց հետ, եւ բաւական հիմնական կանոնաց կը վերածէ։

Արդ ընդհանուր՝ նա մանաւանդ դասական հին հայերէն լեզուի վրայ այս նախաշաւիղը գրելէն ետքը, կը մերձենայ իր գլխաւոր նիւթոյն՝ հայերէնի գաւառալեզուաց, որոնց մէջ իրեն առաջնորդ ունենալով Այտընեան Հօր արդի Հայերէն լեզուի Քննական քերականութիւնն եւ Ք. Պատկանեանի գրուածներն, յառաջ կը բերէ արդի հայերէն լեզուաց գրաբարէ ծագումն։ Հեղինակն արդի հայերէն գրական լեզուն կը բաժնէ երկու գլխաւոր մասի. արեւելեան՝ կամ Ռուսահայոց, եւ արեւմտեան՝ կամ Տաճկահայոց (Կ. Պոլսի), որոնց էական տարբերութիւնն կը դնէ ինչ ինչ տառից արտասանութեան զանազանութեան, ներգոյական հոլովոյ եւ բայից ներկային ու անկատարին, եւ այլն, այլակերպ կազմակերպութեան վրայ։

« Յետոյ ի մասնաւորի լեհահայոց գաւառալեզուին կ'իջնայ, եւ ասոնց գաղթականութեան վրայ համառօտիւ ակնարկ մը կ'ընէ Սադովկ Պարոնչ հայազգւոյն գրուածներէն հանելով. եւ տեղեկութիւն կուտայ այն գլխաւոր ալբերաց վրայ՝ յորոց՝ Լեհահայոց գաւառալեզուին գիտնական ծանօթութիւնները քաղած է։ Քրաքաւի Եակելլոնեանց ակադեմային բանասիրական Յիշատակագրոց մետասաներորդ հատորին մէջ հրատարակուած է այս

ընտիր երկասիրութիւն ի լեհ լեզու, բայց բառից նշա-
նակութիւնն աւելցըներով նաեւ ի գաղղիական, «Լե-
հացի Հայոց լեզուին վրայ» վերնագրով, որոյ առան-
ձին հրատարակութիւն եղաւ ի Քրաքաւ ի 1886 (Oje-
zku Ormian polskich). Բառարան մ'է այս, երխտա-
սարդ լեզուագիտին ջանիւք հաւաքուած: Վիեննայի ա-
րեւելեան օրագրին մէջ Գուլթիի գաւառաբարբառին ձայ-
նախօսութեան վրայ ուսումնասիրութիւն մը կը փափա-
քէր ընել՝ բառագրական նիւթերով. եւ կրցաւ բանասի-
րաց մեծապէս օգտակար ճաշակ մը ընծայել, եւ որոյ
առանձին տպագրութենէն օրինակ մը ազնուաբար յղեց
առ մեզ Միւլլէր, (Lautlehre der polnisch–armenischen
Mundart von Kuty in Galizien): Արդէն նոյն օրագրին
առաջին հատորոյն մէջ (791) հատուած մը ընծայեր էր
հայ երկու օրագրաց՝ Վիեննայի Մխիթարեան Հարց
Ամսօրեայ հանդիսին, եւ ի Սամոշուլվար (Հայաքաղաք) հուն-
գար լեզուով Armenia լրագրին խմբագրութեամբ Գրի-
գորի Գովրիկ եւ Խաչատրոյ (Քրիսթոֆ) Սոնկոտ: Յ'էջ
81, ի Քրաքաւ տպուած (1887) Ցարթորիսքի իշխանին
մատենադարանին ցուցակին վրայ կը խօսի, յորում յի-
շատակութիւն կ'ըլլայ նաեւ բազմաթիւ հայ գրչագրաց:

*
* *

Կը վերջացընենք մեր այս հատուածը այն տեղեկու-
թեամբ, զոր կու տայ Լեհահայոց վրայ, որոյ բնագիրն
ալ կը յաւելու Գուդիի գաւառաբարբառով. «Լեհա-
հայք ըստ մեծի մասին կը բնակին, կ'ըսէ, ի Կալիցիա,
Պուքովինա եւ Պեսարաբիա: Մետասաներորդ դարէ ի
վեր եկած են այս կողմերը յաշխարհէն Հայոց, իրենց
Անի մայրաքաղաքին կործանմամբ աւերելէն ետքը: Հա-
րուստներն իրենց ստացուածքը երկիրներու վրայ դրած
են մշտնջենաւորապէս. կը զբաղին ի մշակութիւն ցորե-
նոյ, եւ ի խաշնադարմանութիւն. իսկ միջին դասակար-

զի մարդիկ՝ առեւտրոյ ետեւէ են։ Հայ վաճառականաց գլխաւոր քաղաքն է Գուդի, որ Կերէմոս գետին ափանց վրայ շինուած է. եւ բնակիչք բաց ի Հայոց, են նաեւ Լեհք եւ Ռութենք, եւ արուեստներով եւ երկրի մշակութեամբ կը պարապին. իսկ Հրէայք խաշնադարմանութեամբ եւ ուրիշ մանր մունր գործերով։ Ի Գուդի բնակող Հայոց թիւը 1400 հոգւոյ չափ է, որոնցմէ հինգ հարիւրը իրենց լեզուն կը խօսին. եւ զոր աւելի վաճառականութեան մէջ կը գործածեն, այնպիսի լեզուով մը խօսելով մէջերնին, որ այլոց անիմանալի է. իսկ ուրիշ առիթներու մէջ ընդհանրապէս լեհերէն եւ ռութեներէն կը խօսին։ Հաւատքով ուղղափառք են, եւ եկեղեցական լեզունին հայերէն գրաբար, որ խօսուածէն շատ կը տարբերի, եւ մէջերնէն ոչ ոք կը հասկնայ։ Յաճախ եկեղեցական հանդիսից մէջ հայերէն երգեր կ՚եղանակեն, բայց քարոզը, խոստովանութիւնը լեհերէն կը կատարուին։ Խօսուած լեզուին մէջ շատ խառնուրդ կայ լեհ եւ ռութեն բառերու, շատ անգամ ալ թուրք եւ ռումեն բացատրութիւնք։ Արդի քերականութիւննին շատ կը տարբերի բուն հայկական լեզուի քերականութենէն. անանկ որ Թուրքահայոց եւ պարսկահայոց լեզուն չեն հասկընար։ Կը ճանապարհորդեն յաճախ ի Պեսարաբիա եւ ի Ռումանիա, եւ կենդանի գնելով, կը գիրացընեն ու ի Վիէննա եւ ի Բրուսիա կը տանին ի վաճառ. յորմէ բազումք կը շահին, եւ այլք ալ կը կորսնցընեն։ Կանայք առտնին տնտեսութեամբ կը զբաղին. կը դաստիարակեն եւ կը հրահանգեն իրենց զաւկըները, խնամօք պահպանելով նաեւ իրենց հին սովորութիւնները. նոյն իսկ իրենց արտաքին կերպարանօքն ալ զանազանուելով ուրիշ ազգերէն՝ որոց հետ խառն կը բնակին. պատուաւոր անձինք են, բարեպաշտօն, աշխատասէրք եւ արդարք իրենց վաճառականական գործոց մէջ»։

Արդէն Ջրպետ իր Քերականութեան մէջ դիտողութիւն ըրած է (740) թէ հայ գաւառալեզուաց բառա-

բան մը մեծապէս օգտակար կրնայ ըլլալ բանասիրաց և բառագիտաց ։ Զի պիտի դադրինք այս գաւառալեզուաց ուսումնասիրութիւնը յանձնարարելէն, որ օր մը անտարակոյս պիտի յայտնեն մեզ զպատմութիւն լեզուին ։ Դիտմամբ մէջ բերինք Հանուշի հաւաքմունքը, որպէս զի ցուցընենք թէ բանասէրք արժան է՝ որ յարատեւութեամբ զբաղին այս ուսման, և եթէ ամենայն ժողովուրդ ունի այսօր իւր գաւառալեզուաց ընկերութիւնը, ինչո՞ւ Հայք ալ չկազմեն նոյնպիսի ընկերութիւն մը ։

Մասնաւոր յօդուած մ'ալ գրեր է Միւլլէր, ի Պերլին հրատարակուած ուսումնաթերթի մը մէջ (Beiträge zur vergleichen Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slavischen Sprachen)· Հայ լեզուի առանձնայատկութեանց վրայ, Zur charakteristik des Armenischen. « Հայկականն, կ'ըսէ, ամէն բանէ յառաջ իրանեան լեզուաց մասն կը կազմէ անով՝ որ մասնակից է այն ձայնական փոփոխմանց, զոր կը նկատենք անոնց մէջ, մանաւանդ թէ անոնց մէջ ծանօթագոյն պարսկականին · օրինակ իմն, իր առանձին միտումը առ հագագայինն, յաճախ անցքը սանսքրիտ ով հնչմանէն ի խ· (հվ) և սկզբնական վ էն ի կ· (օր · խոյր = ովէոյր գոյն = ովաէնա) ։ Բայց նոյն հատորին մէջ (Դ · 457–464) հմուտ իրանագէտն Փրեդր · Սպիեկէլ, կը քննադատէ իւր իմաստուն ուսումնակցին կարծիքը · և յ'էջն 461, կ'ըսէ թէ Վանայ արձանագրութիւնք հաւանականաբար կը ներկայացընեն մեզ զհին հայկական լեզու · նոյն կարծիքն ունեցած է նաեւ Մորթմանն · բայց Սէյսի և Գույարի հետագայ ուսումնասիրութիւնք՝ հակառակը կ'ապացուցանեն ։

Լեզուագիտական մանրամասնութիւնք ընդհանրապէս ցամաք են, և կարելի չէ ոգեւորուիլ ձայնից քննութեամբ

կամ անոնց յարատեւ փոփոխութեանց ուսմամբ. սակայն այնպիսի մանր քննութեանց վրայ հաստատուած են հիմունք գիտութեան։ Զանոնք անտես ընելէն կը հետեւի պարզապէս երեւակայական ստուգաբանութեանց մէջ մոլորիլ, որոնցմով մեծ կերպարանափոխութիւն կը կրէ լեզուին պատմութիւնը, յաճախ նաեւ զայն խօսող ժողովրդեան... Տարակոյս չիկայ որ լեզուաքննական ուսումը, բոլորովին չիպիտի խեղդուի, — սանկ ըսենք, — ձայնախօսական մասովը. վասն զի ձայնէն զատ՝ կան նաեւ բան կամ իմաստք՝ որոց ներկայն և անցեալը արժան է ուսումնասիրել։ Դժբաղդաբար՝ ձայնից ուսումը այնքան դժուարին գործ է լեզուաքննի համար, որ ժամանակը իրեն կը պակսի խորը թափանցելու ի պատմութիւն պաշտաման բառից և կազմութեան իմաստից. և հարկ է որ բարեբաստիկ սեպէ ինք զինքն՝ եթէ կարող ըլլայ ժամանել յուսումն կազմութեան բառից և քերականական փոփոխութեանց։ Պէտք է նկատել և զայն՝ որ արդի լեզուաքննութիւն, Պոբբի ընտիր երկասիրութեանց երեւնալէն ի վեր, կանխ չառնուր մասնաւոր լեզուի մը, եւս առաւել գաւառաբարբառի մը վրայ, ըլլայ գրական կամ ոչ. այլ հարկ է, որ իր քննութեանց հիմն դնէ լեզուի մը ամէն կենդանի կամ անհետացած գաւառաբարբառներու վրայ, և այս կերպով, ձեռք բերուած արդիւնքը բաղդատէ այն երեւոյթներով որ կըրնան նկատուիլ ուրիշ ամէն համազգի լեզուաց և գաւառաբարբառներու հետ։ Ասով կը յայտնուի, որ լեզուաքնին հայագէտ մը ըլլալու համար այս օրուան օրս՝ բաւական չեն կրնան սեպուիլ միայն համեմատական բանասիրութեամբ ստացուած գիտնական տեղեկութիւնք և հմտութիւնք։

Հ. ՀԻՒՊՇՄԱՆ

Լեզուաքննական ուսմանց համար անհրաժեշտ սեպուած էական հանգամանք՝ զարմանալի կերպով միացած կը տեսնուին իմաստուն հայագիտի, Հենրիկ Հիւպըշմանի վրայ, ի Համալսարանէն Սթրասպուրկի։ Ծնեալ յԷրֆուրդ Տուրինկիոյ (Բրուսիա) ի 1 *յուլիսի* 1848, *վարդապետի աստիճան ստացաւ ի Միւնխէն* (1872), *իր մէկ բանամրցութեամբն, որոյ խորագիրն էր* Երգ Զրադաշտէ (Ein zoorastrisches Lied)․ *ու երեք տարի յետոյ ուսուցչաց կարգն ընդունեցաւ ներկայացնելով Լայպցիկի Համալսարանին* Յիշատակագիր (Mémoire) *մը Արաբացւոց ժամանակի Հայոց պատմութեան վրայ՝ Սեբէոսի պատմական գրուածէն քաղելով* (Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber aus dem armenischen des Sebeos)։ *Սեբէոսի բնագրին տպագրութիւնն եղած էր նախ ի Կոստանդնուպոլիս* (1851), *և Պատկանեանի ձեռքով ալ ի Պետրպուրկ* (1862)։ *Եւ որովհետեւ Պատկանեանի ռուսական թարգմանութիւնն* 1879*ին հրատարակուած է, նախ քան զայն երեւցաւ Հիւպշմանի երկը, որ նոյն պատմական գործոյն վերջին մասին թարգմանութիւնն էր ծանօթութեամբք։* 1873*ին Միւնխէնի ակադեմիոյ յիշատակարանաց իմաստասիրական պատմական շարակարգին մէջ հրատարակեց Հիւպշման իր քանի մը ուսումնասիրութիւնքը* Աւեստայի *վրայ* (Avestastudien), *ու* Գերման-արեւելեան *ընկերութեան օրագրին քսանեւվեցերորդ և քսանութերորդ հատորաց մէջ նոյն գրքին մեկնաբանութիւններ։* 1872*ին հրատարակեցաւ իր ընտիր երկասիրութիւնը* Վարդապետութիւն հոլովմանց (Zur Casus lehre, *ի Միւնխէն*)․ *որոյ առաջին մասին մէջ հոլովմանց նկատմամբ վարդապետականին*

պատմութիւնն կ'ընէ․ և յերկրորդին՝ թէ որպիսի՛ էր հոլովն հին պարսկերէնի և Աւեստայի լեզուին մէջ։ Նախադրութեանց վրայ խօսելով (302–328), *առաջ կը բերէ* (332–338) *հայկական հոլովմանց դրութիւնը, աւելի հետեւելով Լաւէրի քերականութեան։ Տիւլօրիէ ալ այս դրութեամբ վարուեցաւ ի ծանօթութիւնսն Պատկանեանի, Հետազօտութիւնք ի վերայ կովկասեան հայերէն լեզուի, ռուս լեզուով գրութեան, Եւարիստ Բրիւտոմի գաղղիական թարգմանութեան հրատարակելոյ յ'Աւետաբեր օրագրի* (1868)։

Հիւպշման 1875*ին շարադրեց իր գրուածը թէ՝* « *Ո՛ր տեղին կը գրաւէ հայկականն ի շրջանս հնդիկգերմանական լեզուաց* » (Ueber die Stellung des Armenischen in Kreise den indogermanischen Sprachen), *և որ հրատարակուեցաւ յ'ԻԳ հատորի* Kuhn's Zeitschrift für vergleichende Sprach forschung, 5–49: *Այս գրուած դարագլուխ կը կազմէ ի պատմութեան հայ լեզուի ուսումնասիրութեան յԵւրոպա, յորում հեղինակը կ'երեւնայ ստուգապէս գիտուն անձ մը, որ չի դեդեւիր իրաց վկայութիւնն ընդունել, թէպէտեւ բռնադատուի անոնցմով իր նախընթաց կարծիքն փոխել։ Գիտութեանց մէջ նախընկալ կարծեաց վրայ հաստատուն մնալը յաճախ խոչընդոտն և արգելք եղած է անոնց յառաջադիմութեան և մարդկային մտաց զարգացման։ Լեզուաքննութիւնը՝ հազիւ կէս դարու գոյութիւն ունեցող արդի գիտութիւն մ'է, զարմանք չէ որ օր ըստ օրէ նոր գիւտեր արտադրելով, կը բռնադատուինք տարբեր արդիւնք յառաջ ածել։ Գիտութիւնը Հիւպշմանի երախտապարտ է, որովհետեւ այս ճշմարտութեանց անծանօթ անձ չէ, և ոչ իր կարծեաց հակառակորդները արհամարհող։ Իր Հոլցմանց վարդապետականին մէջ Միւլլերի համակար-*

ծիք կը թուի՝ թէ հայկական լեզուն երանեան գերդաստանին կը վերաբերի, և կը հերքէ այն տարակոյսները որ կրնան յառաջագայիլ եզական երկրորդ դէմքին ու քանի մը բառից ս վերջաւորութենէն: Եթէ այս ս տառ, կ'ըսէ, կը համապատասխանէ նախնական ատամնային ս գրոյն, այս պատճառին համար միայն, հարկ է զատել հայկականն յերանականէն, վասն զի վերջնոյս մէջ ս կը փոխուի ի հ. օրինակ իմն ի բառն ահս=զենտ ժահնհա, եթէ համեմատենք այս բառ յունին կամ լատինին հետ, կը հասնինք անոր ժահս (ս) նախնական ձեւոյն, ուր ս տառին պահպանութիւնն կը բացատրուի անով՝ որ կը հետեւի (անհետացած) ռնգային հնչման մը: Միւլլեր համանուն երկասիրութեան մը մէջ հակառակեցաւ Հիւպշմանի կարծեաց, յորում թէպէտ իրեն կը համաձայնի թէ հայերէնը երանեան լեզու մ'է, այլ կը ծագի գաւառաբարբառէ մը՝ որ բաժնուած է նախնական երանականէն, այնպէս՝ ինչպէս բեւեռաքանդակ արձանագրութեանց պարսկերէնը Աւեստայի լեզուէն. որով հայերէնը դուստր չէ ոչ պարսկականին և ոչ Աւեստային, այլ համաժամանակ քոյր մը երկու երանեան գաւառաբարբառներու:

Քուհնի հանդիսին քաներորդ չորրորդ հատորին մէջ՝ աւելի ընդարձակ կերպով և ոճով ուսումնասիրեց Հիւպշման իրանական լեզուն այլեւայլ հետաքննական հատուածներով, որոց խորագիրքը մեր ընթերցողաց համար աւելորդ կը սեպենք մէջ բերել. ու ձայնական տառից մէկ տախտակը ներկայացընելով, հետեւցուց թէ անով կարելի է որոշել Միւլլերի՛ թէ իւրն է իրաւունք, նկատմամբ տեղւոյն զոր արժան է տալ հայ լեզուի: 1876ին Գերման-արեւելեան ընկերութեան օրագրին մէջ (Հատ. Լ. 53–73) նշանակութեան արժանաւոր յօդուած մը հրա-

տարակեց Հիւպշման հին հայերէն լեզուի արտաբերու-
թեան և տառադարձութեան վրայ. յորում կը խօսի
նախ արդի հայերէնի արտաբերութեան կամ հնչման
վրայ, և Լեբսիուսի գործածած տառադարձութիւնն կը
քննադատէ, զոր նոյն ուսումնականն գործածեր էր իւր
Standard Alphabet գրոց երկրորդ տպագրութեան մէջ։
Հիւպշման կարեւոր տեղեկութիւններ կ'ընդունէր յե-
դուարդայ Սիեվերս, ի հնչականուն ձայնագիտէն (pho-
nitist) ինեացւոյ, որ նոյն խնդրոց նկատմամբ խոր-
հրդակցեր էր չորս հայազգի ուսանողաց հետ, որ ի
ժամանակին՝ քաղաքին համալսարանին մէջ կը սորվէին,
Սարգսի Սողիկեան խարբերդցւոյ, Թիֆլիզեցի Արու-
լեան Գէորգայ և Յովսեփայ Մատաթեան, երեքն ալ այս
օր ուղղիչք Սանասարեան դպրոցի ի Կարին, և Պօղոսի
Դելփեան վախճանելոյ։ Յիշատակագրին երկրորդ մա-
սին մէջ, հեղինակը կը ջանայ որոշել հին հայերէնին
հնչումը ըստ տեղեկութեանց մատակարարելոց ի հայ-
կական թարգմանութեան քերականութեան Դիոնեսիոսի
Թրակացւոյ, և նոյն իսկ այբուբենի հիմանց, և ըստ փո-
խադրութեան յատուկ անուանց և ուրիշ բառերու և յու-
նէ ի պարսկականն։ Եւ իբրու շարունակութիւն այս աշ-
խատասիրութեան (74-80) ճարտար հնագիրն Վիկտոր
Գարթհաուզէն, որ մեծ արժանիք և յարգ ունեցող յու-
նական հնագրականի մը հեղինակ է, կը հրատարակէ
զհետեւեալս իւր համեմատութեանց հայ այբուբենի ընդ
տառից յունաց (Ueber den griechischen Ursprung
des armenischen Schrift). Եւ կը հետեւցնէ թէ հայ
տառից մեծագոյն մասը կը յառաջագային յունական շը-
ղագրէ մը՝ որ Մեսրոպայ ժամանակ ի գործածութեան
էր, և թէ Վրաց այբուբենն ալ ուղղակի յունականէն
յառաջ եկած է։ Հանդիսին նոյն հատորին մէջ քանի մի
տեղեկութիւնք կուտայ երանեան-հայ անուանց վրայ, որ
նորոյ, հնոյ և միոյ վերջաւորութիւնն ունին. (օր. Տեառ-
նանդրոյ, շինեալ է Տեառնոյ և ոչ յաղագս Տեառնոյ), և յէջս

774–779 *քննադատութիւն մը կ՚ընէ վիէննական Հ․ Ներսէս վարդապետ Տէվրիշեանի Գ տարի ուսումնասիրութեան, և ցուցակի մը զենտ ստուգաբանութեանց* (*Վիէննա*, 1877)։ *Հեղինակին վրայ մեծ հանճար կը նըկատէ, և կը համարի թէ արդի բանասիրութեան ոճոյն և ընթացքին հետեւողութեամբ կրնայ ընտիր բառարան մը յօրինել հայ լեզուի ստուգաբանութեանց*։ **Լե** *հատորին մէջ* (1881) *կը սկսի իր Հայկականք կոչուած ուսումնասիրութեանց առաջին մասը, յորում այլեւայլ հայ բառերու ստուգաբանութենէն ետքը, կը խօսի Պարսկերէն–Հայերէն բառարանին վրայ, յօրինելոյ ի Գէորգայ դպրէ պալատեցւոյ և տպագրեալ համառօտ քերականութեան հետ ի Յակոբայ Տիւզեան* (*Պոլիս*, 710 *էջք*), *յորում կայ և ցուցակ մը* 430 *պարսիկ–հայ համանշանակ բառից*։ *Հայկականաց երկրորդ մասին մէջ* (654–664) *կը խօսի զանազան սկզբնադրոշմ և օտար բառից վրայ*։ **Եր**-*րորդ մասը հրատարակուեցաւ ի* 1882 (*հատոր* **ԼԶ**, 115–134)․ *որոյ հետաքննական յօդուածքն են՝ յորս կը խօսի թէ ինչպէս հնդկագերմանականն « նոյն է արեւելեան հայ գաւառաբարբառոց ոյ և ոմ վերջաւորութեանց հետ, որոնք արեւմտեանին մէջ յետադրութիւնք են*։ *Հնգետասաներորդ հատուածին մէջ կ՚ապացուցանէ՝ թէ քերականական և ոճոյ խորհրդածութիւնք կը բռնադատեն զմեզ նկատել զհայ թարգմանութիւն Յայտնութեան գրոց, ժամանակաւ կրտսեր քան զայլ գիրս նորոց կտակարանաց*։ *Յաւելունք դարձեալ, յամբողջութիւն մեր խօսից, որ Լոնտրայի բանասիրական ընկերութեան* 1877 *մայիսի* 18 *գումարման մէջ* (Transaction of the Philological society for 1877, *էջք* 64–71) *Հիւպշման ի ձեռն տարեւոր նախագահին, Հենրիկոսի Սուիթ, ներկայացուց մեծապէս հետաքննական տեղեկութիւն մը ի վերայ յառաջադիմութեան հայկական ուսմանց*․ « *Հայ մատենագրութեան, կ՚ըսէ, բազմաթիւ պատմական յիշատակարանք՝ ամէն լուրջ իմաստնոց պատուական կ՚ընծայեն*

զայն լեզու։ Իր պատմիչք՝ Եկեղեցական պատմութեան նկատմամբ շատ տեղեկութիւն կուտան, և բազմապատիկ աստուածաբանական գրութիւնք՝ Եկեղեցւոյ պատմըչի ու աստուածաբանի մտադրութեան արժանաւորք են. բաց աստի, հայ մատենագրութիւնն կու տայ մեզ յոյն և ասորի գրուածոց թարգմանութիւնք. յորոց ոմանք կորուսեալ բնագրաց պակասութիւնը կը լեցընեն, և ուրիշներ՝ որ կը ծառայեն անոնց նախկին բնագրին շատ տեղուանքը վերստուգելու »։

Հիւպշման 1877ին Ստրասպուրկի համալսարանին համեմատական բանասիրութեան ուսուցչապետ անուանեցաւ։ Այն միջոցին կը դասախօսէր յոյն, լատին, գոթական և սանսքրիտ լեզուաց համեմատական քերականութեան վրայ, ու երբեմն ալ եկեղեցական սլաւ լեզուին. կը մեկնէր հնդիկ հեղինակքը, զԱւեստա, պարսիկ նոր լեզուի քերականութիւնը, զքերթողն Ֆիրդուսի, հայ քերականութիւնն ու հեղինակներն, ու լեզուի գիտական ուսման բարգաւաճանաց վրայ կը խօսէր. այս ճառուած նիւթոց համեմատ ունկնդրաց թիւը փոփոխութիւն կը կրէր։

Ցուցընելով Հիւպշմանի տեսութեանց և գիտութեանց ընդարձակութիւնն ու խորութիւնը, որով մարթ է նմա յուսուցչական աթոռոյ վճիռ տալ հայ լեզուի յատկութեանց, ու մանաւանդ ուրիշ իրանեան լեզուաց հետ ունեցած յարաբերութեանց, խօսինք արդ իր մէկ ուրիշ գրուածին վերայ փոխագրութեան հայկականաց ընդ հռոմէական տառս, որուն մէջ կը ստուգաբանէ աւելի քան զերեք հարիւր արմատական բառս։ Այս տեսակէտով եղած հրատարակութեանց առաջինն է Ցուցք փոխադրութեան իրանեան լեզուաց և հայկականին, (Die Umschreibung der iranischen Sprachen und des arme-

nischen. Լայպցիկ, 1882)․ Պօլ Տըլակարտ սաստկաբար հարուածեց այս գրուածք ի Göttingische Gelehrte Anzaigen. 1883, յէջս 257–294, այս առթիւ յիշելով իմաստնոյն Հիւմբոլդի մէկ խօսքը, որ եթէ աշխարհիս վրայ իրեք միայն գիտունք գտնուէին յունական լեզուով գրագողք, անոնց երկուքը երրորդին համար պիտի հաստատէին թէ բանէ մը տեղեկութիւն չունի։ Արդեօք այս սուր դիտողութիւնը չի՞ կրնար պատշաճիլ հայկականին վրայ եղած ուսումնասիրութեանց ցաւալի վէճերուն։ Եմիլ Տըտիյեռն, որ նոյն ժամանակին ի Պետրպուրկ կը գտնուէր, այս առթիւ գրուած մը հրատարակեց (Die Umschreibung der eranischen Sprachen, Լայպցիկ 1883), որով կը դրուատէ Հիւպշմանի կարծեաց հակառակ Պիշէլի առաջարկած փոխագրութիւնը (Bezzen bergers Beitrage, 272..), մինչդեռ հմուտ իրանագէտն Բարթոլոմէի գոհ եղաւ ցուցընելով (ի Literarischen Centralblatt), որ փոխագրութեան գաղափարականն կը կայանայ առանց ամենեւին փոխագրելուն վրայ։ Նոյն է նաեւ մեր կարծիքն, կ'ըսէ Շրումպֆ․ վասն զի գերագոյն միջոց մ'է խուսելու ամէն դժուարութիւններէ, թէպէտ և համոզուած ենք՝ թէ փոխագրութիւնն միշտ հարկաւոր պիտի ըլլայ ցորչափ տպագրողք իրենց գործածութեանն համար չունենան հայկական տառեր։ Բաց աստի, խիստ պահանջ մ'է փոխագրութիւնն համեմատական բանասիրութեան հաւասարութիւնն կամ աստիճանները ճշդելու և ստուգելու։ Փափաքելի է, որ նոյն իսկ հայ ազգայինք գոհ չըլլան միայն լեզուին ուսմամբ․ այլ ջանան աւելի լաւ հասկըցընել օտարաց, և օգտակարագոյն կերպով մտցընել զայն յուսման գիտութեան լեզուաց։ Սակայն հայկական ուսմանց յառաջադիմութեան համար էականն է, որ փոխագրութեան հաստատուն կանոն մը ունենայ․ հոգ չէ եթէ քիչ շատ անկատար եւս ըլլայ այն։ Հիւպշմանի դրութիւնը, հիմայ ամենէն աւելի ընդունելին է բազմաթիւ (եւրոպացի) բանասիրաց,

և փափաքելի է որ ընդհանրանայ․ վասն զի անով միայն կարելի է վախճան տալ այն խառնաշփոթութեան որ տիրապետած է այս օրս։ Ցաւալ քան զամենայն՝ պէտք է այբուբեն մը, որ նշան առ նշան ներկայացընէ զհայկականն, և ոչ այնչափ կնճռեալ, այնպէս որ սովորական տպարանական տառք կարող ըլլան բացատրել։ Իսկ հնչման խնդիրը այլ է․ բաւական է այնպիսի նշանակներ սահմանել՝ որ ամենուն իմանալի ըլլան, և այս փոխագրութեանց համար գործածուին և հնչման համապատասխանող, թէպէտ և Թիֆլիզի կամ Պոլսոյ յատուկ ու սովորական ըլլան, կամ քիչ շատ կարգաւորուած հնչմունք մը, բայց ըստ մեծի մասին տեսական (théorique) հին հայերէնին կամ գրաբարին համար։ Եթէ կարելի ըլլայ որ և իցէ գաւառաբարբառ ներկայացընէ մասնաւոր ձայներ կամ հնչում, բնականաբար հարկ է այն ատեն մասնաւոր ձայնական նշանակք գործածել։ Հիւպշման՝ ըստ դասաւորութեան կամ կարգի մեսրոպեան այբուբենի՝ հետեւեալ տառերը կ'առաջարկէ և կը գործածէ․ ա․ դ․ հ․ թ․ ե․ գ․ ը․ ռ․ ժ․ ի․ ւ․ խ․ ո․ և այլն։

Բայց արժան է դիտել միշտ, որ ամէն տառ բացարձակապէս անփոփոխ համազօր արժէք ունենայ հայ այբուբենին մէջ։ Հիւպշմանի առաջարկածին մէջ՝ թէպէտ յունական տառ մը և քանի մի չեշտաւորք գտնուին, պարզ տառերը ամփոփելու օգուտն ունի․ ուստի և շատ բանասիրաց համար հաճոյանալով, գործածել սկսան․ ինչպէս Պրուկմանն ի գիրսն Տարերք համեմատական քերականութեան հնդկագերման լեզուաց (Grundriss der verlgeichenden Grammatik des indogermanischen Sprachen, Ստրասպուրկ, 1886)։ Համեմատական բանասիրութեան այս ընտիր, բայց դեռ եւս աւարտը չհասած գրուածին հեղինակ՝ առաջին հատորոյ յառաջաբանին մէջ կը յայտարարէ՝ թէ ինքն տակաւին ոչ այնչափ հմտացեալ իրանական և հայ լեզուաց ուսմանց մէջ, հետեւող եղեր է Բարթոլոմէի և Հիւպշմանի կարծեաց։ Իրեն արդիւնքն

է կարգաւորեալ դասաւորութիւնն նիւթոց, զոր այս երկու հմտից գրուածներէն կը հաւաքէ։ Գրուկմանի այս երկասիրութիւնն ուսումնասիրելով, հարկաւոր ծանօթութիւնն կ'ունենանք այն ջանից նկատմամբ, որ չահաւորք են հայ լեզուի բանասիրական ուսման լաւ գլխաւորութիւն մը տալու։

Հ. Ա. ԳՈՒՏՇՄԻԴ

Հերմանն Ալփրեդ մարգիզ (Freiherr) Գուտշմիդ, 1831ին ծնած է ի Լոսքվից, Տրեստայի մօտ, ուր ըրած է իր նախնական ուսման ընթացքը։ 1848ին Լայպցիկի համալսարանն մտաւ, և ապա ի Բոնն, ուր մասնաւոր ջանքով հետեւեցաւ պատմական և բանասիրական ուսմանց. 1854ին վարդապետական աստիճանն (doctorat) ընդունեցաւ բանամրցութեամբն՝ որոյ խորագիրն էր, Յոյն մատենագիրներն՝ որ յառաջ քան զմեծն Աղեքսանդր Եգիպտոսի վերայ խօսեցան (De rerum Aegyptiacarum scriptoribus Graecis ante Alexandrum Magnum)։ Դասախօսութեամբ պարապեցաւ ապա ի Տրեստա, և ի Լայպցիկ, ուր և մեծագոյն եռանդեամբ ուսումնասիրեց արեւելեան հին պատմութիւնը, և գրեց նոյն նիւթին վրայ հմտաբար Beiträge zur Geschichte des alten Orients. և Neu Beiträge (1876) Գերման–արեւելեան ընկերութեան ամսաթերթին մէջ հրատարակեց (հատոր ԺԵ) Նաբաթեանց վրայ ուսումնասիրութիւն մը, (Die nabatäische Landwirtschaft und ihre Geschwister). 1861ին իբրեւ հմուտ արեւելագէտ մը անդամակից ընտրուեցաւ Սաքսոնիոյ Գիտութեանց ակադեմիոյ. 1863ին օգնական ուսուցիչ պատմութեան ի համալսարանին Կիէլի, և ապա երեք տարիէն բուն անուանակիր ուսուցիչ։ Այն առթով յայտաբար (programme) գրուած մը հրատարակեց, Վասն ժա–

Նշանաւոր ժամանակաց՝ որոց վարի Եւսեբիոս ի ժամանակաց կանոնսն (De temporibus notis quibus Eusebius utitur in chronicis canonibus), *հրատարակեալ ի* Կիէլ: Կատարեալ *գիտութեամբ նիւթոյն՝ կրցաւ քննադատել Շէօննի երկասիրութիւնքը* Եւսեբեայ, *և իր մատենին վրայ հետեւեալ գրքերը հրատարակելով*. Ա· Հերոնիմեայ ընծայեալ լատին Թարգմանութեան Եւսեբեայ *տպագրեալ ի* Պոնտակոսէ *յամին* 1604, *և ի* Սկալիճերէ *ի* 1606. *որոյ վրայ քննադատական տեսութիւն մը ըրաւ* Գուտշմիդ *ի* Literarisches Centralblatt *ուսումնաթերթի*, *ի* 1865 (530–533): Բ· Եւսեբեայ Ժամանակականաց գիրք երկու, զորս հրատարակեաց Ալֆրեդ Շէօնն, *հատոր* Ա, *Պերլին* 1866, *ի* Տարեգիրս դասական բանասիրութեան (Jahrbücher für klassische philologie, 1867, *էջք* 677–688), *ուր և կը խօսի* Պետերմանի *լատին թարգմանութեան վրայ*: Գ· Եւսեբեայ Ժամանակականաց գիրք երկին, հրատարակեալ յԱլֆրեդէ Շէօնն, *հատոր* Բ, *Պերլին* 1875, *յամսաթերթին* Literarisches Centralblatt, 1876, *էջք* 885–8: Այս *յօդուածներէն զատ* 1886 *թուին յօրինեց քննութիւն մը* ի Վերայ ասորական համառօտութեան Եւսեբեան կանոնաց (Untersuchungen über die syrische Epitome der Eusebischen Canones) *տպագրեալ ի* Շթութգարդ, 1886: Այս *ամէն երկասիրութիւնք* Գուտշմիդի *հրատարակեալ են նաև ի* Kleine Schriften, *որ* Փրանց Ռուհլ *բանասիրէ ջանիւք կը տպագրուի, և չորս հատորի մէջ պիտի բովանդակուի*: Առաջինն *կը պարունակէ զպատմութիւն հնոյն* Եգիպտոսի *և զժամանակագրութիւն* Յունաց, *և հրատարակեցաւ ի* Լայպցիկ (*առ* Տոյպների) *ի* 1889: Երրորդին *մէջ պիտի ամփոփուին* Ասիոյ *ոչ–սեմական ժողովրդոց պատմութեան վրայ գրութիւնք*: Գուտշմիդ *շատ աշխատած է արեւելեան հին ազգաց և* Հայաստանի *պատմութեամբ*: Իրենն *է և այն ընդարձակ յօդուած՝ յորում կը խօսի* Իրանեան *ազգաց վրայ, և* Պարսկաստան *անուան խորագրով տպագրեցաւ ի* Բրիտանական Հա-

Տոյնաքիտակին, *ի հատորն* ԺԲ *յէջ* 561–607, *մինչեւ Սասանեանց ժամանակ։ Անոր հետեւեալ յօդուածը, որ այս հարստութեան կամ իշխանութեան վրայ կը խօսի, չարագրուած է ի բանիբուն Թէոդորէ Նոլտէկէ, որ Գուտշմիդի երկասիրութեան մը գերման թարգմանութեան յառաջաբանն ալ յօրինեց, որ այս խորագիրն ունէր*, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer, von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsacden, *հրատարակեալ ի Տիւպինկէն*, 1888։ *Գուտշմիդ Բրիտանական համայնագիտակին մէջ հատուած մը դրաւ Մովսիսի Խորենացւոյ վրայ* (*հատ*. ԺԶ), *յորում այն հետեւութիւնը կը հանէ, թէ իր անուամբ մեր ձեռքն եղած Հայոց պատմութեան հեղինակն, հինգերորդ դարու նոյնանուն թարգմանիչն չէ, այլ ուրիշ հայ մը՝ որ նոյն անուան տակ գրեց ի մէջ* 634 *և* 642 *թուոց։ Այս կարծիքն կ'ուզէ ապացուցանել ժամանակագրական անտեղութեամբք ու աշխարհագրական մանրամասնութեամբք, որոնք չեն կրնար համաձայնիլ հինգերորդ դարու։ Պէտոյէց գրոց, որ Մովսիսի կ'ընծայուի, ոճը շատ տարբեր կը գտնէ պատմութենէն, մինչ Բաումգարդնէր՝ իր աշակերտը հակառակ կարծիք ունի․ և որովհետեւ անհամեմատ կերպով լաւ ուսումնասիրած է զհայ լեզու քան իւր ուսուցիչը, նախամեծար կը սեպուի յոմանց՝ իւր ենթադրութիւնը՝ որ Գուտշմիդի հակառակ է։ Բայց առաջին անգամը չէ սորա Մովսիսի Խորենացւոյ գրքով զբաղելըն․* 1876*էն ի վեր նոյն նկատմամբ գրուած մը հրատարակեր էր այսպիսի խորագրով․* Uber die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren, *որ առանձին ալ տպուած է* (43 *էջք*)։ *Մովսիսի ընծայուած Աշխարհագրութեան գրոց համար ալ, անցողաբար ըսենք՝ թէ այս նկատմամբ անուանի աշխարհագէտն Կիպերտ յիշատակագիր մը տուած է Պերլինի Գիտութեանց Ակադեմիոյ․* (*տես ի* Monatsberichte), 1873, *էջ* 599։

Պետերբուրկի կայսերական ակադեմիոյ յիշատակագրոց մէջ (Շար Է, հատ. ԼԵ, 1887), Գուտշմիդ հետաքննական երկասիրութիւն մի հրատարակած է Օսրոյենաց պատմութեան վրայ, և որ շատ օգտակար կրնայ ըլլալ Եդեսիոյ եկեղեցւոյն պատմութեամբ զբաղողի. (Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, von Alexander dem Grossen).

Յիշատակենք ի վերջոյ Ագաթանգեղոսի վրայ գրուածը, հրատարակեալ գերմ–արեւելեան ընկերութեան օրագրին մէջ (Agathangelos) Հատ. ԼԱ. 1877, էջք 1–60: Տըլակարտ սոյն յունական հեղինակին բնագիրն հրատարակեց ներածութեամբ և ծանօթութիւններով՝ ըստ օրինակին, որ կը պահուի ի Լաւրենտեան մատենադարանի Փլորենտիոյ (Է. 25). Abhandlungen der historisch–philologischen Klasse der Kön. Gesellschaft der Vissenschaften zu Göttingen, հատ. ԼԵ. 1888, էջք 1–88, 121–149). Էջքն 89–120 կ՚ամփոփեն զվարս Գրիգորի Հայաստանեայց հայրապետի, ըստ երից յոյն գրչագրաց որ ի վատիկանեան մատենադարանի (794, 5, 6)*:

* * *

Գուտշմիդի կենսագրութիւնը գլխաւորելու համար, կը մնայ մեզ ըսել թէ 1873 ի Կիէլէ անցաւ ի Քէօնիկսպէրկ, և անտի ի 1876 յԻենա, ուր տարի մը մնաց իբրու ուսուցիչ դասական բանասիրութեան: Ուսումնա-

* Ազգային եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ նոր կերպարանափոխութիւն մուծանելու սահմանուած այս գրուածք, պիտի ունենար անշուշտ իր հետաքրքրողքը, քննադատողք և ընդդիմախօսք: Գուտշմիդ՝ ինչպէս Խորենացւոյ, ասանկ ալ, Ագաթանգեղոսի անձին և գրուածոց վրայ յայտնած ենթադրութեանց և կարծեաց հակառակորդքն ունեցաւ: Յարգելով իր մեծ հմտութիւն իբրու գիտնական, չկրցան և չուզեցին ընդունելի համարել իր կարծիքն իրենց ամբողջութեամբը: Այս վախճանաւ հրատարակուեցան այլեւայլ հետաքննական երկասիրութիւնք:

կան տարւոյն նաւակատեաց օրը խօսած ճառը՝ հին պատմութեան աղբերաց վրայ, տպագրեցաւ ի Kleine Schriften (1–34), որ պատմական ուսմամբք պարապողաց մըտադրութեանն արժանաւոր բանախօսութիւն մ՚է։ Իենայէ կոչեցաւ ի Թիւպինկէն՝ իբրու ուսուցիչ պատմութեան. և հոն հանդիպեցաւ մահը, յ՚2 մարտ 1887, ի հասակի 56 ամաց։

ԱԴՈԼՖ ԲԱՒՄԿԱՐԴՆԷՐ

Ադոլֆ Բաւմկարդնէր, ուսուցիչ հին պատմութեան ի համալսարանին Պալ քաղաքի, ծնած է 1855ին ի Լերրաք, Պատենի մեծ դքսութեան քաղաքին մէջ, ալսացիացի ընտանեաց զաւակ։ Ծննդավայրին դպրոցաց մէջ նախնական ուսմունքն ընելէն ետքը, ի համալսարանի քաղաքին պարապեցաւ պատմական և դասական բանասիրութեան ուսմամբք, զորս և շարունակեց ի Պոնն, Իենայ և Թիւպինկէն քաղաքաց համալսարանաց մէջ։ Այս վերջին քաղաքին մէջ, յամի 1879, սկսաւ հետամուտ ըլլալ հայերէն լեզուի. առ որ յօժարամիտ ըրին զինք Լըպոյի Կայսերաց պատմութեան մէջ ի Սէն-Մարդէնէ դրուած ծանօթութիւնք, զորս արդէն յիշատակեցինք մեր այս գրուածին մէջ, և իր վարպետին՝ Գուտշմիդ ուսուցչապետի հրատարակած Մովսիսի Խորենացւոյ և Ագաթանգեղոսի գրուածոց քննադատութիւնք։ Իր ուսմանց մէջ օգտուեցաւ երեք հայ ուսանող պատանիներէ, որոնց հետ գրեթէ տարի մը սեղանակից ալ էր, զորս վերագոյն յիշատակելու առիթ ունեցանք։ Յետոյ ի Թիւպինկէն՝ հայերենի ուսուցիչ ունեցաւ զվախճանեալ Հիմպէլ, որ չունենալով Գուտշմիդի սուր և խորունկ քննադատական ոգին, հայկական ուսմանց բանասիրական մասամբ միայն կը զբաղէր, որուն ոչ երբէք հետա-

մուտ եղած է Գուտշմիդ։ Այսպէս Բաումկարդնէր հայագէտ մը եղաւ, կամ ինչպէս ինքն կը գրուցէ, պատուաստ մը դասական բնասիրի մը վրայ, աշակերտ Ռոհդի և Մորից Շմիդի, և պատմըչի մը՝ աշակերտ Գուտշմիդի։

Իր ընտիր ուսումնասիրութիւնն Պիտոյից գրքին վրայ (Ueber das Buch « die Chrie »), *այսինքն Մովսէսի Խորենացւոյ ընծայուած ճարտասանութեան մը, որ լոյս տեսաւ ի քառասներորդ հատորի Գերման—արեւելեան ընկերութեան ուսումնաթերթին մէջ (էջ 475–515), ընդունած այս երրեակ դաստիարակութեան շէնքին հիման վրայ կառուցուած է։ Իրեն բնագիր առած է Բաումկարդնէր* 1796*ին ի Ս. Ղազար Վենետկոյ եղած հրատարակութիւնն, ծանօթութեամբք Հ. Յովհաննու Զօհրապ, հետեւեալ խորագրով. «Նախակրթութիւն հռետորական՝ ասացեալ Գիրք Պիտոյից սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի քերթողահօր »։ Այսպէս ամենէն վերջ դրուած է ի տպագրին՝ Մովսէսի անունը։ Իսկ յունական խրիա հայերէնի մէջ Պիտոյ թարգմանուած՝ և առաջին (երրորդ) գրքին առաջին բառը, ամբողջ գրուածին պատշաճեցուցուած է։ Հեղինակն հետեւող է յոյն հռետորաց, և ի մասնաւորի Ափթոնիոսի Անտիոքացւոյ, որ Լիբանիոսի նախամեծար աշակերտն էր, և կամ Թէոնի Աղեքսանդրացւոյ իրեն նմանողի։ Այսպէս կը սահմանէ զՊիտոյն՝ գրեթէ բառ առ բառ նման Ափթոնիոսի. « Պէտք են բացայիշատակք համառօտ քաջադիպութեամբ ի դէմս ինչ վերաբերեալ... Եւ պիտոյիցս ոմանք են բանականք. և ոմանք գործականք, և ոմանք խառնք... Զառաքինութեանն զօստ՝ քրտամբք և աշխատութեամբ Պղատոն ասաց բուսանիլ. (պիտոյ բանական)։ Պիւթագորաս, ո՞րչափ իցէ կենցաղոյս չափ՝ հարցեալ յումեմնէ, սուղ ինչ երեւեալ ծածկեցաւ, (յոյն բնագիրն՝ պատմուճանաւն ծածկեալ, զփոքր ինչ մասն երեւացն ցուցանէր). — (պիտոյ գործնական). այսքան գոլ զժամանակն ընձեռեաց՝ որքան է տեսութեան չափ...*

և Գիոգինէս համբակ տեսանելով ստահակեալ, զմանկածուն տանջեաց ասելով, ընդէ՞ր այսպէս դաստիարակես » · (պէտք խառն)։ Բաումկարդնէր կը գտնէ ցուցակ բնաբաններու նիւթոց երկասիրութեանն, և անոնցմէ մէկուն ամբողջ թարգմանութիւնն ալ կ'ընծայէ իբրև նմոյշ կամ օրինակ մը գրուածոյն։ Եւ այս նկատմամբ դիտել կուտայ՝ որ սահմանքն և կանոնք գրուած են թարգմանչաց խառնակ լեզուովը, որոյ յայտնի օրինակ մ'է Գիոնեսիոսի Թրակացւոյ թարգմանութիւնը, բայց պարզաբանութիւնք ընտիր և մաքուր լեզու ունին։

Սակայն մեծ խնդիրն, զոր լուծել հարկ է, սահմանելն է թէ արդեօք ճարտասանութեան հեղինակն է նոյն ինքն պատմիչն Մովսէս։ Ուստի Բաումկարդնէր կը քննէ զպատմութիւնն Մովսիսի Խորենացւոյ, որուն նպատակն՝ ըստ իւր կարծեաց, է ետ առնուլ կամ պահանջել Բագրատունի իշխանաց համար մասնաւոր դիրք մը ի մէջ նախարարութեան Հայոց։ Ամենակարեւոր մերձաւորութիւնք կամ նմանութիւնք կը գտնէ Պէտոյէց գրոց և Պատմութեան մէջ. օրինակ իմն, Հռետորականին հեղինակը փոխ կ'առնու ի Թէոփիլեայ՝ լակեդեմոնացւոյն խօսքը, որուն երբ կը հարցուի թէ որո՞նք են Սպարտայի սահմաններն, իր նիզակը կը ցուցընէ (Թէոփ. տպ. ի Ստուտկարդ, 1834. գլ. 6 էջ 25)։ Յայտնի է որ պատմիչն Խորենացի՝ նման խօսք մը կը դնէ Արշակայ բերանը, որ իւր եղբօր Վաղարշակայ յանձնելով Հայոց թագաւորութիւն, կ'ըսէ՝ որ այդ իրեն տրուած աշխարհաց սահմանքն այնչափ ընդարձակութիւն ունին, որչափ որ կրնան մուտ գործել իր կամքն ու զէնքը. զի « սահման քաջաց զէնք իւրեանց »։ Ուստի կը հետևցընէ Բաումկարդնէր՝ թէ այս նմանութիւնք Պէտոյէց ու Պատմութեան գրոց կը ցուցնեն՝ թէ մի և նոյն հեղինակի արտադրութիւնք են։ Երկու քննադատական երկար ծանօթաբանութիւնք ալ կը յաւելու այս աշխատասիրութեան. մէկը Խորենացւոյ հեթանոս ազգաբանութեանց ուղղագրու-

թեան վրայ, և միւսը՝ յունական լեզուի սեռական հոլովին վրայ, զոր հայ թարգմանիչք ուղղական համարած են, օրինակ Ապողոնիոս։

Բաումկարդնէր շարունակեց իր հայկականին ուսումը ի Ս. Ղազար, ուր մասնաւոր մտադրութեամբ պարապեցաւ (1885ին յունուար ու փետրուար, ու յետագայ տարւոյն մարտ ամիսներուն), ի համեմատութիւն գրչագրաց Խորենացւոյ, տեսակէտ ունելով իր երկասիրութեանց նոր տպագրութիւն մը ընել ի լատին, մեկնողական ու պատմական ծանօթութեամբք։ Նոյն դիտմամբ երկիցս գնաց ի Փարիզ (ի 1886 ի 1890), բայց դեռ սպասել պէտք է ինչուան որ այդ երկասիրութիւն հրատարակուի։ Մերթ ընդ մերթ գիտնականաց ոմանց ի Հայոց այցելութիւնն ունեցաւ, ինչպէս Ն. Քարամեանց Շամախեցւոյ, որոյ հետ ծանօթացաւ ի Թիւպինկէն 1885ին աշնան, Գուտշմիդի և Ալբերտ Սոկինի ընկերակցութեամբ։ Ծանօթ է որ Քարամեանց հեղինակ է ընտիր ցուցակի մը Պերլինի համալսարանին հայ գրչագրաց։ Կրկին անգամ գնաց անոր տեսութեան Պալ (1887 մարտի 24) յառաջ քան զերթն ի Ս. Ղազար և անտի յէջմիածին։ Տեսաւորեցաւ Բաումկարդնէր ընդ Կանայեանցի Իգդիրեցւոյ, որ Սթրասպուրկ ի համալսարանին ուսանող էր, և կ'ուզէր հմուտ հայագիտին կարծիքն առնուլ իրմէ շարադրուելիք ուսումնասիրութեան մը վերայ, որոյ նիւթն էր Սոյն-Կալլիսթենեայ հայկական թարգմանութիւն։

ՍՈՓՈՒՍ ՊՈՒԿԿԷ

Արդէն յիշեցինք թէ երբ Պոբբ իր Համեմատական քերականութեան առաջին տպագրութիւնն ըրաւ (1833), հայկական լեզուի ուսմամբ դեռ եւս պարապած չըլլալով, չէր կարծեր թէ հնդկա—եւրոպական գերդաստանին պատկա-

նի ։ Իսկ երկրորդ տպագրին (1857) յառաջաբանն այս խօսքերով կը սկսէր․ « Այն լեզուաց վրայ՝ որոց նկատմամբ խօսքն ըրի գրոյս առաջին տպագրութեան մէջ, աւելցաւ նաեւ հայերէնն․ որոյ երբ բացառական հոլովման վրայ կ'ուսումնասիրէի … միտքս դրի թափանցել ի քննութիւն կազմութեան այս լեզուի »։ Դժբաղդաբար ոչ Պոթթ՝ և ոչ իր իմաստուն թարգմանիչը, Միքայէլ Պրէալ, հարկաւոր տեղեկութիւններն չունէին առ ի խոյս տալ այն [redacted] յայտնեց Տերրիէ ։

Բուն հայկական բանասիրութիւն, որոյ հիմունքը կամ սկզբնաւորութիւնն ըրին իրենց երկասիրութեամբք՝ Պետերմանն, Տիֆլէնպախ, Վինտիշման և Կօշէ, Պօղ Լակարտի ուսումնասիրութեամբք կը սկսուի, բազմահմուտ ուսուցչի Կէթինկի համալսարանին․ և ապացոյց մեր խօսքին ստուգութեան բաց ի գերման–արեւելեան ընկերութեան օրագրին մէջ դրած մէկ հատուածէն (1850), ուր հայ բաղաձայնները սանսքրիտին հետ կը բաղդատէ, իւր Arica (Հալլէ 1851), և Zur Urgeschichte der Armenier, (Պերլին 1854), խորագիրը կրող գրուածները։ 1860ին ատենները Փրեդրիկ Միւլլէր, ի համալսարանին Վիէննայի, իւր մեծայարգ ձեռնտուութիւնը կ'ընծայէր հայագիտաց հետազօտութեանց։ Այսպէս յաջողեցաւ Տըլակարտ իւր Հայկական ուսումնասիրութեանց մէջ (1877) ինչուան 2413 բառից ստուգաբանութիւնը տալ։ Թէպէտ գրեթէ 300 արմատական բառք կը հաշուին, սակայն խոստովանել արժան է թէ այս տեսակ հաշիւք յաճախ կանխահաս են։

Սթրասպուրկի համալսարանին ուսուցիչն Հիւպշմանն դէմ ելաւ այն ընդունուած կարծեաց թէ հայերէնն՝ գաւառաբարբառ մը եղած ըլլայ իրանեան լեզուաց․ ու Քուհնի ուսումնաթերթին մէջ յօդուած մը հրատարակելէն ետքը (1875) թէ՝ ո՛ր տեղը կը պատկանի հայկականին հնդկա–եւրոպական լեզուաց գերդաստանին մէջ,

գերման–արեւելեան ընկերութեան օրագրին մէջ ցոյց տուաւ ի 1877 թէ ինչպէս արժան է հնչել հին լեզուն։ Այդ յօդուածին երեւնալէն ետքը գիտուն հնագիրն, Վ. Կարդհաուզէն ցըցուց մեսրոպեան տառից չատին յունական սկզբնաւորութիւնը։ Վերջապէս 1883ին Հիւպըշման լատին տառիւք փոխագրութեան դրութիւն մի հնարելով, իւր Հայկական ստուգաբանութեանց առաջին մասը հրատարակեց, յորում 299 բառից ստուգաբանութիւնը կու տայ և համառօտութիւն մ'ալ ձայնագրականի։ Դուրս կը ձգէ իւր նախորդաց ենթադրեալ արգասիքէն չատ բառեր, որ իրանեան լեզուներէ փոխ առնուած են, հետեւաբար ոչ համազգի։ Այս կերպով այն հետեւանքը կը հանէ՝ թէ հայերէնն մասնաւոր ու զատ ճիւղ մ'է հընդիկ–եւրոպական գերդաստանին, և թէ պէտք է դնել զայն ի միջոցի՝ մէկ կողմանէ իրանեան սանսքրիտի, և ի միւսմէն՝ սլաւ–լիթուանեանի։

* * *

1889ին Քրիստիանայի համալսարանին ուսուցիչը Ելսէոս Սոփուս Պուկկէ՝ արեւելագիտաց ժողովոյն գումարման առթիւ 114 յօդուածներէ բաղկացեալ ստուգաբանական իմաստուն աշխատութիւն մի ներկայացոյց իր քաղաքին Գիտութեանց ժողովոյն։ Բաց ի այս երկասիրութենէն՝ չատ տարիներէ ի վեր ուրիշ աշխատութեամբ մ'ալ կը պարապի Պուկկէ, հին իտալական լեզուաց ուսումնասիրութեամբ, և առանձինն ոսկ և Էտրուսկեան բարբառոց։ Մասնակից ըլլալէն զատ Տիքի (Deek) Հետազօտութիւնք և Էտրուսկեան ստուգաբանութիւնք կոչուած գրքին, 1886ին երկասիրութիւն մ'ալ հրատարակեց Ծագումն Էտրուսկեանց՝ բացայայտեալ երկու արձանագրութեամբ Լէմնոսի (Origine des Etrusques, expliquée par deux inscriptions de Lemnos). Ինչուան հիմա, շնորհիւ գիտնական աշխատութեանց Գորսէնի, Քարլ Փօլի, Կարթհաուզենի, Տիքի

և այլոց կը համարուէր՝ եթէ ետրուսկեանց լեզուն մաս ըլլայ հին իտալիկ լեզուին։ Հոռբերտ Էլլիս, Քէյմպրիճի Ս․ Յովհան դպրոցէն (1820–1885) աշխատեր էր փորձել ետրուսկ լեզուն հայերէնի մօտեցընելու և այս վախճանաւ այլ և այլ գրքեր և յօդուածներ շարադրած․ ինչպէս Հայ ծագումն էտրուսկեանց (The Armenian origin of the Etruscans) տպ․ ի 1861 ի Լոնտոն, և Թուոց անուանց վրայ մանր գրուածներ, և մահուընէն ետքը հրատարակուածը Աղբիւր էտրուսկ և պասք լեզուաց (Sources of the Etruscan and Basque Languages) ի 1886 տպ․ Լոնտոն․ բայց որովհետեւ լեզուական համեմատութեանց մէջ ինչուան Ափրիկէի ու Փերուի լեզուներէ վկայութիւններ կը բերէր, բնականաբար իւր ենթադրութիւնք և հանած հետեանք լուրջ չի սեպուեցան։ Պուկկէ հիմայ հետամուտ է նորէն ապացուցանելու ձեռք զարնել զազգակցութիւն ետրուսկ լեզուի ընդ հայկականի, բայց ուսումնական այնպիսի պաշարաւ եւ պատրաստութեամբ, որով յիրաւի կը գրաւէ զընթերցողն՝ ոչ օտար ի ճշմարտանմանութենէ ենթադրութեանց։ Սակայն հեղինակն՝ այն համեստութեամբ, որ ճշմարիտ գիտութեան յայտարար նշան է, առաջին փորձոյ մը յաջողութեան հետեւանքը կ'ընծայէ, սպասելով և յուսալով մերձաւոր ապագայի մէջ կատարելագործել։ Իր գրուածք՝ առաջին շարք մ'է (Erste Reihe) նախապատրաստական նիւթոց։ Կ'ընդունի հին նախնեաց աւանդութիւնը թէ ետրուսկեանք ի Լիւդիոյ եկած ըլլան, և իր կարծիքը կը հիմնէ այն աչքի զարնող լեզուական մերձաւորութեանց վրայ՝ զոր կը գտնէ ետրուսկերէնի և հայերէնի մէջ, ոչ այնչափ գրաբարի՝ որչափ աշխարհիկ գաւառաբարբառոց։ Այս վախճանաւ օգտուեր է ի հետազօտութեանց Պատկանեանի, Պետերմանի, Սարգսեանցի, Տոմսընի, Հանուշի․ որոց վրայ կրնար յաւելուլ նաեւ Ջէյթունի գաւառաբարբառը՝ գրուած յԱլլահվերտեանէ։ Հետեւող է Պուկկէ՝ փոխագրութեան Հիւպշմանի, ինչպէս նաեւ

Պրիւկման Համեմատական քանաքերականին կոչուած ընտիր գրքին մէջ։

Աւելի երկարել չենք ուզեր այս բազմահմուտ երկասիրութեան վրայ, ընթերցումը յանձնարարելով. շատանանք միայն ըսելով՝ թէ հեղինակը ոչ միայն անջատ բառերը կը բաղդատէ, օրինակ իմն եար. երա. հայ. արեւ, լուսնին=լուանկայ, տարին=տարր, տարր, տալէ, (ներկայացընելի=տալ), այլ նաեւ զքերականական վերջաւորութիւնս անուանց և բայից, զկազմաւորութիւն բառից, զյետադաս մասնիկս և զտառս, և այլն։

ՅՈՎՍԷՓ ՍՏՐԶԻԳՈՎՍՔԻ

Գերման լեզուով գրող հայագիտաց վրայ մեր ուսումնասիրութիւն ամբողջացընելու համար կ'արժէ խօսիլ աշխատասիրութեան մը վրայ, որ մօտերս գերմաներէն լեզուով հրատարակուեցաւ ի Մխիթարեանց որ ի Վիէննա*։ Այս գրուածք կը կոչուի Բիւզանդական արձանագրութեան աւետարան. — Ա. Աւետարան Էջմիածնի, ի Յովսէփայ Ստրզիգովսքիէ։ (Byzantinische Denkmäler, I. Das Etschmiadzin — Evangeliart von Dr · Joseph Strzygowski Wien, 1891)· (Ը. և 128 էջ ի 4, ութուտասն փորագրութեամբք և ութ լուսատպագրօք)։ Այս ընտիր ուսումնասիրութեան հեղինակը ծնած է 1862ին Կալիցիա (Աւստրիոյ)· դաստիարակութիւնն ընդունեցաւ ի Գերմանիա, և 1882էն ց'85 ուսաւ ի համալսարանս Վիէննայ, Պերլինի և Միւնխէնի։ Իմաստասիրական և բանասիրական ուսմանց հետ մասնաւոր կերպով հետեւեցաւ նաեւ ա-

* Գերմանականէն եաքը նոյն մեծարգոյ հարք հրատարակեցին նաեւ հայ թարգմանութիւնը, աշխատասիրութեամբ Պիւէզիկեան Հ. Բառնաբայ ի Վիէննա, ի 1893։

րուեստից պատմութեան։ 1883ին ճանապարհորդեց ի Լոնդրա և ի Սկովտիա, 1885ին ի Բելճիա, Հոլանդա և Փարիզ, ուստի անցնելով յԻտալիա, անդամակցեցաւ Հռովմայ գերմանական հնախօսական կաճառին։ Մինչև այն ատեն միջին դարուց արուեստի ուսմամբ զբաղեր էր, և նոյն նիւթին վրայ գրուած մը հրատարակած էր ի Միւնխէն 1885ին Պատկերագրութիւն Մկրտութեան Քրիստոսի խորագրով (Iconographie du baptême du Christ). Իսկ յԻտալիա գտնուած ժամանակ իւր մտադրութիւնը դարձուց արուեստից այն երկրին մէջ բարգաւաճանաց դարուն։ Ի Հռովմ և յԱսիզի իր ըրած քանի մը գիւտեր նոր դրութեան մը հիմունք ընծայեցին՝ իտալական արուեստից Նեստորին՝ Չիմապուէի ստեղծագործութեանց և անոնց յառաջադիմութեան վրայ, և այդ ազդեցութեամբ շարագրեց Չիմապուէ և Հռովմ (Cimabue und Rom) գըրուածք, զոր 1888ին հրատարակեց ի Վիէննա։ Երկու տարի (1888–90) երկար ճանապարհորդութիւններ ըրաւ. բիւզանդական արուեստի յիշատակարանները ուսումնասիրելով գնաց ի Թեսաղոնիկէ, յԱթոս լեառն, յԱթէնս և ի Յունաստան, ի Կոստանդնուպոլիս և ի շրջակայս, յարեւմտակողմն Փոքուն Ասիոյ և ի մերձակայ կղզիս, ի Տրապիզոն և ի Կովկաս, ի Մոսկուա և ի Պետրպուրկ։ Այս ուղեւորութեանց ատեն եօթն հարիւրէն աւելի լուսանկար հաւաքեց, և այլ և այլ հանդէսներու մէջ զանազան ուսումնասիրութիւնք հրատարակեց, գլխաւորապէս նպատակ ունենալով անոնցմով ընդհանուր պատմութիւն մը ընծայել բիւզանդեան արուեստի. 1892 տարւոյն ալ Վիէննայի համալսարանին մէջ դասախօսութիւն ըրաւ ութեւտասն և իննեւտասն դարուց արուեստից պատմութեան և Լէոնարդ Տա–Վինչիի, Աստրիոյ ոստանին թանգարանաց մէջ անձամբ առաջնորդեալ աշակերտաց հմտանալու գործնականին հրահանգութեան։

Հաւատարիմ մեր սկզբան՝ դատաստան չընելու գործոյն վրայ, առանց նախ ճանչնալու հեղինակն և այն մի-

Ջոցներն որոնց մէջ ըրած է իր ուսմունք, կը համարինք
թէ ըստ բաւականի ցուցինք՝ թէ Ստրզիգովսքի արուես-
տի նկատմամբ լիուլի իրաւունք ունի հմտաբար խօսե-
լու, և ամենայն վստահութեան արժանի են իր կարծիք։
1889 օգոստոս ամսոյն վերջերը իր ուղեւորութիւնք ա-
ռաջնորդեցին նմա յէջմիածին։ Դժբաղդաբար սրբազան
կաթուղիկոսն բացակայ էր նոյն ատեն ի վանաց. և մա-
տենադարանապետն Ներսէս եպիսկոպոս չէր ուզեր թոյլ
տալ նմա՝ ակնարկ մը ձգել մանրանկարուք զարդարուած
գրչագրաց վրայ։ Պրօսէէ տրուած տեղեկութեանց հա-
մեմատ՝ չէր կարծեր երկոտասաներորդ դարէ առաջ գը-
րուած ձեռագրաց հանդիպիլ։ Քանի՜ մեծ եղաւ զարմանքն
երբ անոնց մէջ գտաւ հոյակապ աւետարան մը 28 հա-
րիւրամետր լայնութիւն ու 34 հմ. երկայնութիւն ունե-
ցող մագաղաթի վրայ՝ միջին մեսրոպեան տառերով, կազ-
մուած հին քրիստոնէական փղոսկրեայ կազմով, և տասն-
ուհինգ ի սկզբան և չորս ի վերջոյ մանրանկար պատ-
կերներով, բաց ուրիշ խոշոր և անարուեստ մանրանկա-
րուց ի լուսանցս։ Հետամտութեամբ պնդելով յաջողե-
ցաւ Ստրզիգովսքի ձեռք ձգել զհրաման լուսագրելու այս
մանրանկարքը, բայց բացարձակաբար թոյլ չէր տրուեր՝
որ նոյնը կարող ըլլայ ընել ձեռագրին վերջին երեսին
համար։ Վրան ժամանակ անցնելէն ետքը՝ Կոստանդ-
նուպոլսոյ դեսպանատան առաջին խորհրդականին Վոն-
Աքիեսլի միջնորդութեամբ և աղերսանօք առ կաթուղի-
կոսն՝ ղրկուեցաւ բնագրին այս մասին օրինակ մը, որ
դրուած է յ'էջ 18 տպագրին, և որ ընդօրինակողին կող-
մանէ դրուած յիշատակարանն է՝ տեղեկութիւններով
գրչագրին վրայ, և թուականի գրութեանն՝ զոր կրնանք
համարիլ, թէպէտ մեծ զգուշութեամբ, Քրիստոսի 989
թուականին գրուած։ Ընդօրինակողն է՝ Յովհաննէս ա-
նունով ոմն, վասն Ստեփանոս քահանայի, որ եղբօրորդի
և աշակերտ է ուրիշ Ստեփանոս քահանայի մը՝ հիմնա-
դրի Նորավանից, որոյ հիմնարկութիւնն՝ ըստ Ստեփա-

նոսի Սիւնեցւոյ (Պատմ․ տանն Սիսական, տպ․ Էմին, Մոսկուա 1861) Քրիստոսի 936 Թուականին կ՚իյնայ։ Այս վանք շինուած է ի գաւառին Վայոց ձոր, և աւետարանը սահմանուած էր եկեղեցւոյն գործածութեան համար։ Չի գիտցուիր թէ ինչպէս յէջմիածին փոխադրուեր է՝ նզովիւքն թէ ով որ համարձակի սուրբ աւետարանն նոյն տեղէն վերցընել, սատանայի նման մերժուի ի փառաց որդւոյն Աստուծոյ, անիծեալ հոգւով և մարմնով և դատապարտեալ յՈրդւոյն Աստուծոյ ընդ սեղանաղերծ անօրէնս։ Այս ձեռագրին ծանօթ էր արդէն կոմսն Սերգէյ Ուվարով*։

* * *

Մեծ խնամքով կը ստորագրէ Ստրզիգովսքի Էջմիածնի աւետարանը (17–75), և կ՚ապացուցանէ թէ փղոսկրեայ կազմն վեցերորդ դարուն առաջին կիսուն փորագրութիւնն է, և Իտալիոյ Հռաւեննա քաղաքէն եկած, որ այս տեսակ գործուածոց մէջ հռչակաւոր էր ի ժամանակին, մինչդեռ ի սկիզբն գրոցն և ի վերջն դրուած մանրանկարք՝ ասորականք են, և փորագրութեանց հաւասար հնութիւն ունին։

Ստրզիգովսքիի երկասիրութեան առաջին էջք (1–17) Էջմիածնի վանքին և եկեղեցւոյն նուիրուած են, և կ՚ամփոփեն զնմանահանութիւնս յատակագծից վանացն՝ զորս արդէն հրատարակած է Պրոսէ իր ի Հայաստան և ի Վիրս ըրած հնախօսական ճանապարհորդութեան տեղեկագրին մէջ ի 1847 և ի 1848․ և որոնք դարձեալ մէջ բերուած են ի Դ․ Ի․ Գրիմէ յիւրում գրուածին Ցէշ-

* Տես ի Յիշատակագիրս Ե․ ժողովոյ Հնախօսից ի Թիֆլիզ, 1872, և թարգմանութիւնն ի գաղղիական՝ ի Մուրիէր․ Թիֆլիզ, 1885․ նոյնպէս և զթարգմանութիւն ի ռուս ի Ստասովէ, որ հայերէն հրատարակեցաւ յԱրձագանք օրագրի ի 1886 ի թիւս 26–29։

տախտականք ճարտարապետութեան ի Հայաստան եւ ի Վիրս (Ս. Պետրբուրգ, 1859), ինչպէս և յերկասիրութեան Ալիշան վարդապետի։ Հեղինակն այնպէս կը կարծէ (յ'էջ 14) որ Հայք յառաջ քան զքրիստոնէութիւն իրենց յատուկ արուեստ ունեցած չեն, և թէ առաւել քան զսասանեան հռովմէական արուեստին ազդեցութիւնն ընդունած են։ Քրիստոնէութիւնն ընդունելնէն ետքը սկսաւ երեւիլ ի նոսա յատուկ ոճ կամ եղանակ մը՝ որոյ առաջին երեւումը կը դնէ Աքնաս (Պատմութիւն der bildenden Künste, Գ. յէջ 520) ի սկզնաւորութեան եօթներորդ դարու, բայց հարկ է թերեւս իջնել մինչեւ ի դարն իններորդ։ Ստրզիգովսքի կը յանձնարարէ տակաւին հետամուտ ըլլալ ամենէն վաղեմի կարծուած եկեղեցեաց, և անդրադարձութիւն ընել կու տայ Գէորգեան ճեմարանին գաւթին մէջ դրուած չորս բիւզանդեան սիւնագլխոց նկատմամբ, որոց խօսքը չըներ Ալիշան վարդապետ, և որոց վրայ կը տեսնուին մենագրութիւնք Ներսիսի Գ Շինող կաթուղիկոսի (648 ց669), և սահմանուած են եկեղեցւոյ մը գմբէթը վեր վերցընելու համար։

Իր երկասիրութեան 75–97 էջից մէջ՝ Ստրզիգովսքի կը խօսի հայկական դրուագագործութեան (plastique) և մանրանկարուց վրայ յառաջ և յետոյ քան զերեքտասան դար. ինչպէս նաեւ զարդագործութեան (ornementation). Իր քննութիւններէն կը հետեւի՝ որ հին ատեններ յԱսորւոց կ'ըլլային ներածութիւնք մանրանկարուց, բայց արդէն ի հինգերորդ դարու բիւզանդական ազդեցութիւն զգալի կ'ըլլար, և Ասորեստանի տիրապետութենէն ետքը, ամենակարող յեօթներորդ դարու։ Սակայն կամաց կամաց բիւզանդեան ձեւք կը կարգաւորուին, և ի չորեքտասաներորդ դարու հայկական մասնաւոր ոճը կը ձեւանայ, որ ցայսօր կը պահուի։ Կոմսն Ուվարով Էջմիածնի աւետարանին ասորական մանրանկարներն՝ հայկական արուեստի արտադրութիւնք համարեր էր։ Ջկներու, թռչնոց, կենդանեաց կերպարանքով ձեւացած այբուբենի

տառերուննկատմամբ՝ Սորգիգովաքի անդրադարձընելկուտայ՝ թէ նոյնպիսի ճաշակ կ'երեւնայ նաեւ մերովինկեան արուեստին մէջ։ Բաւական է աչքէ անցընել Պերլինի համալսարանի մատենադարանին հայ գրչագրաց ցուցակը, զոր յօրինեց Ն. Քարամեան (Die Handschriftenverzeichnisse der K. K. Bipliotek zu Berlin, 18ter Band: Verzeichniss der armenischen Handschsiften, Berlin 1888), իմանալու համար թէ որպիսի՛ արագաթեամբ մանրանկարի արուեստ յառաջադիմեր է Հայոց մէջ, և որ արդիւնք է անշուշտ Կիլիկիոյ թագաւորութեան կենսական ուժոյն և Լեւոն Գ թագաւորին նախաձեռնութեան, մինչդեռ միւս կողմանէ ճարտարապետութիւն իրեն ամենաբարգաւաճ վիճակին հասած է Բագրատունեաց ժամանակ, ինչպէս քաջայայտ կը տեսնուի Պրոսէի և այլոց հրատարակած Անւոյ աւերակաց տեսարաններէն։

Բայց հարկ է նկատել տանք, որ եթէ կարծուիլ ուզուի որ Էջմիածնի աւետարան գրեալ յ'989՝ ազգային ստեղծականութիւն կամ նկարչութիւն կըներկայացընէ, Սորըգիգովաքիի հետազօտութիւնք բոլորովին ժխտականն կ'ապացուցանեն։ Քանդակքն, ինչպէս քիչ յառաջ ըսինք, յիտալիոյ եկած են և մանրանկարք յԱսորեստանէ, իսկ ընդօրինակողին կողմանէ աւելցուած քանի մը աննշան ճաշակք նկարուց՝ ուրիշ բան չեն բայց եթէ անվարժ և հետեւակ բաներ։ Ազգային արուեստի տեսակէտով բոլորովին ժխտական այս արդիւնք՝ չեն դադրիր մեզ համար մեծ կարեւորութիւն մը ունենալէն, որովհետեւ անով կրնանք դատել բիւզանդական արուեստին ընդարձակութիւնն և ճշդել զԹուականս բարգաւաճանաց ազգային արուեստի Հայոց մէջ։ Սակայն յամենայն դէպս պէտք է ընդունիլ նոր արտադրիչ մը (facteur) ի պատ-

մութեան Հայոց՝ նկատմամբ իր արուեստական մշակութեան։ Արդէն Տիւպուա Մոնփէրոյի ու Շարլ Դէքսիէի նման ճանապարհորդք, ինչպէս նաեւ հնախօսք ալ ընտիր նիւթեր մատուցած են մեզ, որովք մարթ է մեզ այս նոր ուսման՝ շահեկանութեամբ մօտենալ։ Շատ անգամ յիշատակեցինք Գրոսէի գրուածներն, յիշենք նաեւ Դաւթի Իւանովիչ Գրիմ, որ մանրամասն կ'ընծայէ մեզ ամէն հին եկեղեցեաց յատակագիծքն՝ որ ճարտարապետական մասամբ նշանաւորք են. ինչպէս Սանահին, Հաղբատ, Ուզունլար, Անիոյ մայր եկեղեցին, Սրբուհի Հռիփսիմէ ի Վաղարշապատ և Էջմիածին. ուրիշ գրուածոց մէջ ալ, ինչպէս Փրանց Վոն Ռէբէրի ՄԻՋՆ դարու արուեստից պատմութեան մէջ զանց չըլլուիր նաեւ հայկական արուեստին վրայ տեղեկութիւն, ինչպէս Անիոյ մայր եկեղեցւոյն պատկերը մէջ բերելով դիտել կու տայ՝ թէ այդ շինութիւն ապացոյց մ'է հայ ժողովրդեան մեծ հանճարոյն առ ճարտարապետութիւն։ Յիշեցինք յառաջ Պօղ Նիկարդի մէկ յիշատակագիրը, յորում հեղինակը ետեւէ կ'ըլլայ յուզել փնտռել Հայաստանի արուեստական պայմանները շատ աւելի հին ժամանակաց մէջ։ Պր. Ց. Մորկան՝ իր հոյակապ տեղեկագրին մէջ առ Նախարարն Հասարակաց կրթութեան ի Գաղղիա՝ իր ուսումնական հետազօտութեանց ի Կովկաս, (Les premiers âges des métaux dans l'Arménie russe, Paris, Leroux, *ի հատորն առաջին), շատ աւելի հին ժամանակներն կ'ելլէ. « Աւելի նախնական ժամանակաց մէջ, կ'ըսէ Ճէյմս Տարմէստէտէր իր տեղեկագրին մէջ առ Ասիական ընկերութիւն* (1890. *յունիս* 26), *Հայաստան ասորական ազդեցութեան տակ էր։ Այս բան կը գիտցուէր արդէն Ասորի արձանագրութիւններէն և հին Հայոց գրերու ձեւէն. Տը—Մորկան՝ ուրիշ բոլորովին նոր ապացոյց մ'ալ կը գտնէ՝ ռուսական Հայաստանի մէջ գտնուած նախապատմական գերեզմանաց մէջ. վասն զի գտեր է հոն պղնձէ ապարանջաններ հաւասարաչափ ծանրութեամբ որ*

տորական արեւու կամ լուսնի շրջանին բազմապատկու-
թիւնքը կը ցուցընեն. ուստի և կը հետեւցընէ՝ թէ անդր-
կովկասեան բնակիչք յարատեւակ վերաբերութեան մէջ
էին ընդ Ասորեստանեայս, և թէ լիւդական դրամոց ե-
րեւմանէն շատ յառաջ վաճառականական գործադրութիւնք
կամ իրաւախոհութիւնք կ'ըլլային՝ հաստատուն ու միա-
կերպ ծանրութիւն ունեցող օղակներով, և ոչ թէ ոսկ-
ւոյ կամ արծաթի ձուլիւք: Տը-Մորկանի այս հատուածս՝
դրուած է ի Հնախօսական հանդէսի (Revue archéologique,
շար Գ, հատոր ԺԴ 1889 յէջ. 177–188) և խորագիրն
է Ի վերայ քործածաբրեան կշռական դրամներեան ի Հայաստան Ռու-
սիոյ՝ Նախապատմական ժամանակաց մէջ: Իր տուած տեղեկա-
գիրը շատ ընդարձակ է, և մանր կը քննէ հայ ժողո-
վըրդեան ծագումը և հին պատմութիւնը. և արեւստեն
սկսելով՝ Հայաստանի քաղաքականութեան ամէն դարու
կամ պարագայի վրայ կը խօսի:

Նկատմամբ մանրանկարուց, որոց հետաքննական ուսումամբ կարելի է մեզ դատաստան ընել երկրի մը՝ կամ և ուրիշ նիւթերէ շինուած դրուագագործական արուեստին վրայ, հմուտ պաւիերացի մը՝ իր երկրին Գիտութեանց ճեմարանին յիշատակագիր մը ներկայացոյց՝ Միւնխենի արքունական մատենադարանին երեք հայերէն ձեռագրաց մէջ գտնուած քանի մը մանրանկարներու վրայ (Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1866 II, յէջ 555–561): Այս յիշատակագրին հեղինակն էր Յովակիմ քահանայ Սիկարտ (1823–1867) Միւնխենի կանոնիկոսաց ժողովոյն անդամ, որ Պաւիերայի դրուագագործական պատմութիւնը գրած է հմուտ և ընտիր ոճով (2 հատոր, 1862): Երեք հայկական ձեռագիրքը որոց վրայ կը խօսի, և որ մեծապէս հետաքննական մանրանկարք ունին, են. Ա. Ժամագիրք մը՝

Գաթրըմէրի մատենադարանէն ստացուած, Քրիստոսի 1222 թուականին գրչութիւն. մանրանկարուց մէջ կը տեսնուին երկու վարդապետաց դէմքեր, կրելով զանուանս Ներսիսի կաթուղիկոսի և Գրիգորի Լուսաւորչի։ Բ. Աւետարան, հանդերձ աղօթից յաւելուածներով. գըրչութեամբ Յովհաննու եպիսկոպոսի՝ եղբօր Կիլիկիոյ Լեւոն Գ. թագաւորի ի 1278։ Հարկ չէ ըսել թէ ճոխ է զարդերով, և աւետարանիչքը ներկայացնող պատկերներն ամենէն աւելի ընտիրքն են։ Գ. 1427 թուին գրուած ձեռագիր մը, յորում պատարագամատոյց, Հռովմայ Ալբերտ Վիրմէրստադի հաշակաւոր գրատունէն առնուած և Պաւիերայի թագաւորին ընծայուած. և մանրանկարքն են, Քրիստոսի վերջին ընթրիք և պատարագի գլխաւոր արարողութիւնք։ Այս երեք ձեռագրաց զարդագրութեան ոճ՝ խառն է բիւզանդական ու արաբացի արուեստի տարերաց հետ. ուստի Սիկարտ այս հետեւութիւն կը հանէ՝ թէ Հայք նկարչութեան արուեստի մէջ գրեթէ յամենայն հետեւող եղած են արաբական արուեստի՝ յորմէ (իրենց երկրին բնական դիրքովը) շրջապատուած էին. բայց որովհետեւ մարդկային կերպարանք նկարելը արգիլուած էր Արաբաց, ուստի ասոր մէջ նմանեցան իրենց դրացի բիւզանդեան արուեստին։ Տեղ տեղ կ՚երեւնան նաեւ արեւմտականք, որոնք անշուշտ խաչակրաց ազդեցութեան հետեւանք են։ Հեղինակը կը համարի՝ թէ հայ արուեստի բարգաւաճանքը երեքտասան դարուն երկրորդ կիսուն մէջ եղած ըլլայ, և քաղաքական ազատութեան կորստեամբ ինկած, և որովհետեւ քաղաքական ազատութիւն երբէք յերկարատեւ չեղաւ, ուստի և արուեստն միշտ օտար ազդեցութեան տակ, չկրցաւ բաւական զօրաւոր ըլլալ, և անկէ ազատ մնալով բուն իսկատիպ յիշատակարաններ արտադրել։

Տարակոյս չիկայ՝ թէ Սիկարտէն ի վեր շատ յառաջադիմութիւն եղած է, բայց մենք լաւ սեպեցինք յիշատակել իր գրուած որ քիչ ծանօթ է. Մ. Կ. Պայետ՝

ուսուցիչ ի Լիոն, իր Ձեռնարկ բիւզանդեան արուեստի (Manuel de l'art byzantin) Փարիզ, 1883, գրուածին մէջ, յէջն 284, հետեւեալ դիտողութիւնն կ'ընէ · «Հայկական եկեղեցեաց ձեւ բիւզանդական է, բայց զանոնք կառուցող ճարտարապետք, զատուած ի կայսրութենէ, հարկ չեն սեպած իրենց մէջ սովորական եղող ձեւերուն ճիշդ հետեւիլ։ Այդ անկախութիւն կը տեսնուի մանաւանդ զարդագործութեան մէջ, և երկրաչափական եղանակք՝ զորս յաճախ կը կրկնեն՝ աւելի պարսիկ և արաբական ոճերը կը յիշեցընեն»։ Ռեպէր ալ (Kunstgeschichte des mittelalters, Լայպցիկ 1886) կ'ըսէ · «Բիւզանդեան արուեստ կը բաղկանայ յարեւմտից և յարեւելից եկած տարերքէ, որք Վոսփորի ափանց վրայ իբարու հետ խառնուած են, ուր իրենց գլխաւոր կնիք ընդունելով, նորէն կը սփռին յայլեւայլ կողմանս, և մինչեւ ի հեռաւոր սահմանս կայսրութեան։ Իսկ Հայաստան՝ կրօնական բաժանմամբ մը անկէ զատուելով՝ արաբական շատ տարերք կ'ընդունի, մինչ Վրաստան՝ հաւատարիմ մնալովն յունական եկեղեցւոյն, կը պահէ զոճ բիւզանդական։ Լսենք ի վերջոյ ինչ որ Ստրզիգովսքի կ'ըսէ իր Պատկերագրութեան Ճարտարութեան Բիւզանդեան գրքին մէջ (յէջ 9 և 15)· «Հռովմայեցի ժողովրդեան վատթարանալովը հին արուեստն ալ կ'իյնայ, և անոր աւերակաց վրայ նոր ոճ մը կը բարձրանայ, քրիստոնեայ արուեստ, որոյ առաջին սկզբնաւորութիւն ի հալածանաց խեղդուեր, և արեւելեան ազդեցութեամբ տեղափոխուեր է ի Բիւզանդիոն· մինչ յարեւմուտս ատեն անցնելէն ետքը կը տիրապետէ գերմանական արուեստ, անանկ որ այս երկու արուեստք, գերմանականն և բիւզանդեան, իրենց մէջ կը բաժնեն հին հռովմէական կայսրութիւնը, Հըռաւեննա քաղաք կ'ըլլայ այն ատեն գլխաւոր յառաջապահ բիւզանդեան արուեստի յարեւմուտս։ Այս արուեստ իր կատարեալ և բնորոշ ձեւը կ'առնու Յուստինիանոսի թագաւորութեան ժամանակ՝ ոչ միայն այն ա-

տեսուան արուեստական շարժման շնորհիւ, այլ նաեւ կայսեր անձնական գործունէութեամբ։ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ մեծամեծ եկեղեցեաց կառուցումն՝ կ'որոշէ ճարտարապետութեան կնիքն և շինուածոց զարդարանք կը ճոխանան մուսիոն նկարուք՝ որ կը փայլեցընեն արեւելեան նկարչութեան գեղն ու պայծառութիւն։ Անտարակոյս այս յառաջադիմութիւն մեծապէս օգտակար կընար [redacted] երբ այլ և այլ եկեղեցական և քա-[redacted] չըլլար, զորս հոս մէջ բերելն աւելորդ է»։

Հայկական արուեստի նկատմամբ կը մնայ մեզ ուրիշ հարկաւոր կէտ մ'ալ նշանակել՝ թէ արդեօք բաւական ապացոյց, կամ մանաւանդ բաւական հաստատուն պատճառաբանութիւնք կա՞ն հիմակուընէ վրան դատաստան մը ընելու։ Արդեօք լաւագոյն չէ՞ դեռ եւս սպասելը՝ մինչեւ որ ճոխագոյն նիւթեր հաւաքուին։ Օրինակ իմն, դըժուարին է հաւատալ՝ թէ ճարտարապետութիւն կարող եղած ըլլայ բարգաւաճիլ առանց ուրիշ արուեստներու. բայց այս երկրորդական կամ յարակից արուեստից ո՛րչափ յիշատակարանք կորած են ի պատերազմաց և ի քաղաքական յուզմանց, և շատերն եւս անխորհուրդ անհոգութեան զոհ եղած։ Ասանկ կը պատմուի՝ թէ մենաստանի մը մէջ գտնուող կրօնաւորք անհոգ ու անխնամ կերպով կր պահպանէին իրենց մատենադարանը, և երբ կաթուղիկոսի այցելութեան լուրն առին, չփոթած փութացին բոլոր գրքերն ջուրը ձգել որպէս զի յանդիմանութեան արժանի չըլլան։ Քանի՛ գանձք անհետացած են այն ողբալի սովորութեամբ՝ չհասկացած կամ անընթեռնլի համարուած գրքերն հողի տակ թաղելու կամ հըրչակաւոր անձանց գերեզմանին մէջ զետեղելու։ Թող որ շատ անգամ հետաքննիք չեն յաջողիր՝ որ եղածը ցոյց

տրուի իրենց, կամ ցուցուածէն օգուտ քաղելու. Հրամանը կը զլացուի։ Այս ամէն ըսածներուս հետեւանքն այն կ'ըլլայ, որ արուեստականաց կամ բանասիրական նիւթոց մէջ շատ անգամ կը փութացուին վարդապետութիւնք կամ կարծիք ընդհանրացընել։ Ստրզիգովսքիի երկասիրութիւն մինչեւ հոն կը հասնի, որ կարող ըլլայ առաջնորդուելու համար՝ ցոյց տալ լաւ ճանապարհը եւ մեզ կ'երեւնայ՝ թէ մեծապէս օգտակար է այս՝ քան թէ հմուտ ուսուցչապետը ընծայէր մեզ ընդհանուր գրուածք մը՝ զոր բնականաբար շատ աւելի դիւրին էր կազմել, եւ որ ճարտարութեան գործ մը կրնար ըլլալ, բայց ոչ արդիւնք լուրջ ուսումնասիրութեան։

ՖԷՏՏԷՐ

Ժամանակակից հայագէտ մ'է Ֆէտտէր, աշակերտ Թիւպինկէնի համալսարանի, ուսուցիչ Հիմեպլի։ Շատ տարիներ յառաջ իր հայկական ուսմանց երախայրիք մի ընծայեց նա՝ ուսումնական աշխարհի, Ներսիսի Լամբրոնացւոյ գրութեան մը թարգմանութեամբ, որուն հանդիպեր է Միւնխէնի արքունի մատենադարանին երեսուն թիւ ունեցող ձեռագրոյն մէջ, որ խաչակրաց պատմութեան նկատմամբ հետաքրքրական էր, եւ 1881ին հրատարակեց զայն ի Պատմական Տարեգիրս (Historisches Jahrbuch)։

Նիրշլի Հայրաբանութեան (Patrologia) մէջ ալ զետեղեց՝ Հայ եկեղեցւոյ հարց եւ անոնց գրուածոց վրայ հմուտ ծանօթութեամբ տեղեկութիւններ։ Ասանկ սրբոյն Մեսրովպայ վրայ, զոր Հայոց առաքեալ կը կոչէր (Der Heilige Mesrop, Apostel Armeniens, 215–227), քաղելով՝ ինչպէս կ'ակնարկէ ի խորագրին, ի մատենից Կորեան, Խորենացւոյ եւ Փարպեցւոյ։ Իր արդէն ծանօթ վարքը պատ-

մելէն ետքը, մէջ կը բերէ իրեն ընծայուած երկասիրութիւնքը, զթարգմանութիւն սուրբ Գրոց, զԵկեղեցական պատմութիւն Եւսեբի կեսարացւոյ, զժամանակագրութեան կամ զպատարագամատուցի (Die Ueberlieferung der Armenischen Kirche nennt ihn insbesondere als Verfasser de· Busslieder für die heilige Fanstenzeit)։ Մեսրովպայ կուտայ նաեւ զթարգմանութիւն ճառից սըրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, Յաճախապատում անուամբ ծանօթ գրքին՝ զոր կը համարի ի յունէ փոխաբերեալ ի հայ. և Նայման գերման հայագիտին՝ Հայկական մատենագրութեան պատմութեան մէջ յիշատակած կեղակարծ և անստոյգ մէկ վկայութիւնը յառաջ կը բերէ, իբր թէ Յաճախապատում գրոց յոյն գրով բնագիրը դեռ եւս կը պահուի ի Փարիզ Գաղղիոյ՝ ազգային մատենադարանին ձեռագրաց մէջ։

Կը խօսի ապա Ֆէտտէր սրբոյն Մեսրովպայ վարդապետականին վրայ, ըստ այլեւայլ մասանց հաւատոյ, առանձինն եօթն գլուխներով և ստորաբաժանումներով։ Կը յիշատակէ զտպագրութիւնս Յաճախապատում գրոց ի Կոստանդնուպոլիս ի 1737, և դար մը ետքը ի Վենետիկ, 1838։ Թարգմանութիւնն ի գերման լեզու, հրատարակեալ ի Թէկէնսպուրկ ի 1872։

Կը խօսի Կորեան (228–31) վրայ, և իր գրոց տպագրութեանց ի Վենետիկ, ի չարս մատենագրութեանց նախնեաց ի 1833, և ապա ի 1854 ի կարգի Սոփերաց, աւելի համառօտ ոճով։

Կը յիշէ զեպիսկոպոսն բագրեւանդայ զԵզնիկ, քաղելով ի գրոց Կորեան և Խորենացւոյ՝ իր վարուց նկատմամբ եղած յիշատակութիւնքը։ Նոյնպէս մէջ կը բերէ իր երկասիրութիւնքը, արդէն մեզի յայտնի աղբերաց հետեւողութեամբ։ Ասոնց մէջ նշանաւորք և հարազատք են՝ Եզնըկայ մասնակցութիւնը ի թարգմանութեան սուրբ Գրոց, մեծ օժանդակ և ձեռնտու երեւնալով իր վարդապետաց, և ընդդէմ աղանդոց ընտիր գրուածքն,

լեզուովը, ոճով և իմաստասիրութեամբ ամէն մեծարանաց արժանաւոր։ Բնագրին տպագրութեանց հետ կը յիշէ նաև զամբողջ թարգմանութիւն Լըվայեռնի, և զմասնականսն ի նոյն լեզու առ Լանկլուայի, Տիւլորէի, և այլն. նոյնպէս զմասնական թարգմանութիւնը ի գերման լեզու՝ Նայմանի և Վինտիշմանի երկասիրութեամբ։ Նոյնպէս քննադատական հատուածներ Վիգերինի, Տիւլորէի, Եզեանցի, և այլն։

Կ'անցնի Խորենացւոյ, զոր Geschichschreiber Armeniens կը կոչէ, համառօտելով կենսագրութիւնը։ Կը խօսի գրուածոցը վրայ, իրեն տալով և զթարգմանութիւն Քրոնիկոնին Եւսեբեայ։ Այս նիւթին վրայ աւելի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց ի 1892 Moses von Choren (Մովսէս Խորենացի) վերագրով։

Անկէ քիչ յառաջ տպագրեր էր ի պատիւ յոբելինի Թիւպինկէնի սանսկրիտ լեզուի ուսուցիչ Ռութի Մար Իբաս Մծբնացւոյ Գիրքը (Das Buch des Mar Aba von Nisibis) խորագիրը կրող ուսումնասիրութիւնը։

Մօտերս ալ ի լոյս ընծայեց հայկական հին գրականութեան նկատմամբ մեծապէս հետաքննական երկ մը Հին Հայոց Ազգային Երգերը (Die Nationalen Gesange der alten Armenier) կոչուած։

Մեր ուսումնական թերթք, և առանձինն Ամսօրեայ Հանդէս, յաջորդաբար թարգմանութեամբ կը ծանօթացնէ գերմանական լեզուի անտեղեակ ազգայնոց, իր երկասիրութիւնները։

Մեր ժամանակաց հայագէտ մ'է նաև փրանկիսկոս (Կարոլոս Յովսէփ) Սասսէ, (Ծն. 1855) Հռենացի։ Ծնընդեան քաղաքին դպրոցաց մէջ նախնական ուսումնական ընթացքն կատարելով, 1874ին Պաւարիոյ Միւնխէն քաղաքը՝ իմաստասիրական վարժից պարապեցաւ արքունի ակադիմիոյ մէջ. ուր երեք վեցամսեայ ժամանակ գովութեամբ յաճախելէն ետքը (1875–1876), Պոննի համալսարանին սեմական լեզուաց մասնագիտութեամբ զբա-

գելով, սորվեցաւ նաեւ զհայ լեզուն ։ Այդ դասընթացքին իրեն առաջնորդ և ուսուցիչ եղան՝ անուանի արեւելագէտքն Փրանկ. և Փրեդրիկ Տելիթին, Ֆլայշեր, Կիլտեմաստեր, Քրեհէ, Լոթ, Փրիմ ։

Հայկական լեզուի նկատմամբ՝ իր մէկ գրուածքը ձեռուընիս անցեր է, լատին լեզուով, Ափրաատայ պարսիկ իմաստնոյ, որ մեր մատենագրութեան մէջ Յակոբայ Զգօն հայրապետի կ'ընծայուի, ճառիցը վրայ ուսումնասիրութիւն մը, յորում յայտնի կ'երեւնայ իր հմտութիւն ոչ միայն հայ, այլ նաեւ ասորի լեզուաց, տպագրեալ ի 1878 ։

Գրուածքին խորագիրն է. Prologomena in Aphraatis Sapientis Persœ Sermones homileticos. Dissertatio inauguralis quam ad summos in Philosaphia honores ab amplissimo ordine Philosophorum Lipsiensi rite impetrandos scripsit C. J. Franciscus Sasse Rheineutis.

ԼՈՐՏ ՊԱՅՐՆ

Անգղիական ազգի և մատենագրութեան մէջ մեծահամբաւ անձ և քերթող մը՝ անուանին Լորտ Պայրըն, առաջին կ'ըլլայ նոյն ազգին մէջ որ Վիսթոնեան եղբարցմէ ետքը կը պարապի հայկական լեզուի ուսումնասիրութեամբ ։

1816*ին ի Վենետիկ է նա ։ Զմայլելով անոր արուեստական հրաշալեացը վրայ ու սիրահար մեծ հասարակապետութեան անցելոյն պատմութեան, հոն կը շարադրէ իր Հարոլտի ուխտագնացութիւններն, Երկու Ֆոսքարի երկասիրութիւնն և ուրիշ գրուածներ ։ Այցելութիւն մը կ'ընէ նաեւ Ս. Ղազարու հայկական մենաստանին, ուր տեսնելով իրեն անծանօթ արեւելեան ազգի մը փոքրիկ գաղթա-*

կանութիւն, կը մտերմանայ անոնց, կը սիրէ գործերնին և նպատակը. կը սիրէ միանգամայն հին լեզունին և մատենագրութիւն, և կը փափաքի անոնց ուսմամբ պարապիլ: Իրեն ուսուցիչ կ'ընտրէ զԱւգերեան Հ. Յարութիւն վարդապետ:

Հետաքրքրական պիտի ըլլան հետեւեալ քաղուածները Թոմաս Մուրի հրատարակած Լորտ Պայրընի յիշատակարաններէն, որոց գաղղիարէն թարգմանութիւնքն ալ տպագրուած են ի Փարիզ ի 1831–2:

Վէնետիկ, 4 դեկտ. 1816 (առ Մ. Մըրրէյ).

« Ակսայ և կը շարունակեմ զուսումն հայ լեզուի. զոր կրցածիս չափ կը սովորիմ հայ վանքի մը մէջ, ուր ամէն օր կ'երթամ մեծապէս գիտուն կրօնաւորէ մը դաս առնըլու: Շատ հետաքննական տեղեկութեանց խելամուտ եղայ, և որք անօգուտ չեն այս արեւելեան ժողովրդեան մատենագրութեան և բարուց նկատմամբ: Շէնք մը կայ հոս, եկեղեցեաւ ու մենաստանաւ, ուր ինընսուն կրօնաւորք կը բնակին, և յորոց ոմանք գիտութեամբ ու տաղանդով լի անձինք են: Տպարան մ'ալ ունին, ու մեծ փոյթ ու ջանք ազգերնին լուսաւորելու: Ինձ անանկ կ'երեւայ թէ լեզունին՝ որ կրկին է, գրաբար և աշխարհիկ, շատ դժուարութիւնք ունի, բայց անյաղթելիք չեն, գէթ այնպէս կը յուսամ, և պիտի շարունակեմ: Պէտք մը կը զգայի միտքս դժուարին ուսմամբ մը զբաղեցընելու, այս ինձ դժուարագոյնն երեւցաւ, զոր կրնայի գտնել, ու խարտոցի տեղ պիտի ծառայէ օձին կրծելուն »:

Վենետիկ, 5 դեկտ. 1816 (*առ* Մ. *Մըրրէյ*).

« Զբօսնըլու համար՝ ամէն օր Հայոց մենաստանը կ'երթամ հայ լեզուն ուսանելու։ Տեսայ որ միտքս սրուելու պէտք ունէր կարծր նիւթի մը վրայ, և ընտրեցի զայս՝ ամենէն աւելի դժուարինը զոր կարացի գտնել իբրև զուարթութիւն մը՝ չարչարանաց ենթարկելով մտադրութիւնս։ Սակայն ճոխ լեզու մ'է, և առատապէս կը վարձատրէ ով որ զայն սորվելու աշխատանքէն չհրաժարի։ Ես փորձ մը կ'ընեմ և պիտի շարունակեմ, բայց հիմկուհիմա բան մը չեմ կրնար զրուցել ոչ դիտաւորութեանս և ոչ մանաւանդ յաջողութեանս նկատմամբ։ Շատ հետաքրքրական ձեռագիրք կան ի մենաստանիս, ինչպէս նաեւ գրքեր. նմանապէս կան յոյն, պարսիկ և ասորի հեղինակաց գրուածոց հին թարգմանութիւնք՝ որոց բնագիրք կորսուած են, առանց խօսքն ընելու միաբանից երկասիրութեանց։ Չորս տարի յառաջ Գաղղիացիք հայերէն լեզուի աթոռ (chaire) *մը հաստատեցին. երկուշաբթի առաւօտ քսան աշակերտք ներկայացան, լցուած երիտասարդական հասակի վստահութեամբ և աննկուն եռանդեամբ։ Իրենց ազգին արժանաւոր հաստատամտութեամբ և ընդհանուր աշխարհակալութեան հոգւով մինչեւ հինգշաբթի շարունակեցին, յորում այբուբենին քըսանըվեցերորդ տառովը՝ քսանէն հնգետասանը յաղթուեցան։ Ստոյգ է որ ալփաբետաց Վաթէրլոյ մ'է. զայս ըսենք՝ զիրենք արդարացընելու համար։ Բայց Գաղղիացւոց բնաւորութեանը յատուկ է շուտով ձանձրանալը, և յամենայնի անանկ վարուիլ ինչպէս կ'ընեն իրենց թագաւորին հետ »....։*

Վէնետիկ, 24 Դեկտ. 1816 (առ Մ. Մուր).

« *Առաւօտուն կոնտոլայովս ծովը կը կտրեմ, ու կ'եր- թամ հայերէն խօսելու սրբոյն Ղազարու մենաստանին կրօնաւորաց հետ, ու անոնցմէ միոյն օգնելու ի սրբա- գրել զանգղիարէն լեզու՝ անգղ—հայ քերականութեան մը զոր տպագրելու հետ են* »։

Վէնետիկ, 27 Դեկտ. 1816 (առ Մ. Մըրրէյ).

« *Առտուները իմ հայկականի ուսումս կը շարունա- կեմ, ու կը հսկեմ գործակից ըլլալով ի շարագրութիւն անգղիական մասի՝ անգղ. հայ քերականութեան մը՝ որ այժմ կը տպագրուի ի սուրբ Ղազար։ Մեծաւորը եպիս- կոպոս մ'է ու ամենափառաւոր ծերունի մը.... Հայրն Յարութիւն ալ գիտուն ու բարեպաշտ անձ մ'է։ Երկու տարի կեցած է յԱնգղիա* »։

Վէնետիկ, 2 յունուար 1871 (առ Մ. Մըրրէյ).

« *Կը յղեմ առ քեզ, ուրիշ ծրարով մը, քանի մի թերթ անգղիարէն–հայերէն քերականութենէ ի պէտս Հայոց, զոր քաջալերեցի և տպագրել տուի. ինձ համար հազար ֆրանքէ աւելի չեղաւ ծախքս։ Կը շարունակեմ ուսումս նոյն լեզուին, առանց արագ յառաջադիմութեան, բայց ամէն օր քիչ քիչ յառաջելով։ Հայրն Յարութիւն իմ քիչ մը օգնելովս իր իտալական թարգմանութեանն*

յանգղիական, առեալ է ձեռագրելու քերականութիւն մը առ ի դիւրել Անգղիացւոց ուսումն հայերէնի. և երբ ձեռագիրն աւարտի՝ պիտի տպագրուի։

Կը փափաքէինք գիտնալ թէ արդեօք կը գտնուի՞ն յԱնգղիա, յՕքսֆըրտ կամ ի Քէյմպրիճ և կամ ուրիշ տեղուանք տպագրական հայ նշանագիրք. կ'ենթադրեմ որ գիտես թէ չատ տարիներ յառաջ՝ երկու Վիստոն եղբարք հրատարակեցին յԱնգղիա Հայոց պատմութեան սկզբնագիր մը՝ լատին թարգմանութիւնն ալ իրենց կողմանէ աւելցընելով. միթէ կա՞ն դեռ եւս այդ տպագիր տառք և ո՞ւր կը գտնուին։ Կ'աղաչեմ տեղեկացիր այս նիւթոյն՝ քու իմաստուն ծանօթներէդ։

« Երբ այս քերականութիւն (այսինքն հիմա տպագրուելու վրայ եղածը) հրատարակի, արդեօք յանձնառու կ'ըլլա՞ս քառասուն յիսուն օրինակ ստանալ, որ հընգետասնի չափ ոսկւոյ կ'ըլլայ քեզի, որպէս զի վաճառքի հանելով՝ ուսումնականաց հետաքննութիւնը փորձես։ Այո՛ կամ ոչ ըսէ ինձ, որպէս և հաճոյ երեւնայ քեզ։ Կրնամ զքեզ վստահացընել որ այլ և այլ գրքեր կան հոս, և մանաւանդ ամենահետաքննական գրչագիրք և գլխաւորաբար հիմա կորսուած յոյն սկզբնագրոց հին թարգմանութիւնք. իմաստուն և արգոյ միաբանութիւն մ'է, և իրենց լեզուին ուսման մեծ եռանդեամբ առեալ եղած են՝ Պօնափարթի ժամանակէն քանի մի գաղղիացի գրագէտք »։

Հետեւեալ հատուածն գտնուած է Լորտ Պայրընի թղթոց մէջ, և կ'երեւնայ թէ մեր հիմայ յիշատակած հայ–անգղ. քերականութեան յառաջաբանի տեղ դրուելու համար գրուած է։

« Անգղիացի ընթերցողը անշուշտ պիտի զարմանայ՝ այսպիսի գրուածքի մը ի գլուխ տեսնելով զիս ընկերացած, և թերեւս ուզենայ զիս լեզուագէտ մը կարծել, մինչ այդպիսի համարման մը արժանանալէն չատ հեռու եմ։ Եւ որովհետեւ չեմ ուզեր կամօքս զինքս սխալի մէջ

ձգել, համառօտիւ՝ որչափ կարելի է ցուցընեմ թէ ի՛նչ
կերպով մասնակից եղայ գրքիս շարագրութեան, և ի՛նչ
պատճառներով համոզուեցայ առ այն։ Երբ 1816 ին հա-
սայ ի Վէնէտիկ, տեսայ որ մտքիս վիճակը ուսման մը
հետեւելու կարեւոր պէտք կը զգար, և այնպիսի ուսման
մը որ երեւակայութեան քիչ տեղ ձգէ. ու դժուարու-
թիւններ հանէ դիմացս։ Նոյն միջոցին՝ տպաւորութիւն
մը ըրաւ վրաս, ինչպէս անշուշտ ուրիշ ամէն ճանապար-
հորդաց, սրբոյն Ղազարու մենաստանին միաբանութիւ-
նը, և ինծի երեւցաւ թէ միաբանական հիմնարկութեան
մը ամէն օգտակարութիւններն ունենան, առանց թե-
րութեանց հաղորդ ըլլալու։ Կարգաւորութիւն, մաքրու-
թիւն, քաղցրութիւն բարուց, ճշմարիտ ջերմեռանդու-
թիւն, հանճար և առաքինութիւն որ այս ուխտին միա-
բանելոց վրայ կը տեսնուին, շատ յարմարականք են աշ-
խարհի մարդու մը սրտին մէջ տպաւորութիւն ընելու թէ
ուրիշ և լաւագոյն աշխարհք մը կայ։ Ազնիւ ու հարըս-
տահարեալ ազգի մը քահանայք են, որ հաղորդ եղած է
տարագրութեան և գերութեան Հրէից և Յունաց։ Ա-
ռանց միոյն պէս դաժան և միւսին նման գերի ըլլալու,
այս ժողովուրդ դիզած է հարստութիւն առանց վաշխի,
և ձեռք ձգեր այն ամէն պատիւ՝ որ գերութեան մը մէջ
կրնան ստացուիլ, առանց խարդախութեան։ Բայց ինչ
ալ ըլլայ իրենց վիճակը ապագային մէջ, իրենց երկի-
րը միշտ պիտի մնայ տիեզերաց վրայի ամենէն աւելի
հետաքննականներէն մէկը, և լեզունին աւելի հրապու-
րիչ լինելու համար՝ թերեւս ուրիշ պէտք չունի բայց
եթէ աւելի ծանօթանալու։ Եթէ սուրբ գրոց խօսքին տը-
րուած մեկնութիւնն ուղիղ է, Հայաստանի մէջ է դրախ-
տը, որ այնչափ ծանրագին եղաւ Ադամայ սերնդեան
երջանկութեան։ Ի Հայաստան նախ ցածեան ջուրք ջրհե-
ղեղի և աղաւնին վհատեցաւ։ Բայց դրախտին անհետա-
նալէն կրնանք թուել զսկբնաւորութիւն աղիտից աշխար-
հիս »։

Վենետիկ, 3 Մարտ 1817 (առ Մ. Մըրրէյ).

« Հայ քերականութիւնն հրատարակուեցաւ. բայց իմ հայկական ուսումնասիրութիւնք առ այժմ ի կախ մնացած են ինչուան գլխոյ ցաւերս քիչ մը մեղմանան »։

Վենետիկ, 25 Մարտ, 1817 (առ Մ. Մըրրէյ).

« Հայ քերականութիւնն հրատարակուեցաւ. այսինքն մին յերկուց, միւսն դեռ եւս ձեռագիր է։ Հիւանդութիւնս ամիս մը ամբողջ տան մէջ արգիլեց զիս. ուստի և չկրցայ հայերենին ետեւէ ըլլալ »։

Վենետիկ, 31 Մարտ 1817 (առ Մ. Մուր).

« Չեմ գիտեր գրեցի առ քեզ թէ երկու թուղթ թարգմանեցի, որոնք մասն են թղթակցութեան մը սրբոյն Պօղոսի ընդ Կորնթացիս, և մեր թարգմանութեան մէջ չըկան, այլ ի հայկականին միայն. և շատ ուղղափառականք կը թուին ինձ։ Մաքուր և Աստուածաշնչի ոճով թարգմանեցի զանոնք յանգլիական »։

Վենետիկ, 8 Յունիս 1817 (առ Մըրրէյ).

« Թուղթս քեզ կը յանձնեն երկու հայ կրօնաւորք որ գնան յԱնգլիա, անտի ի Մադրաս նաւարկելու համար։ Բերեն առ քեզ օրինակս ինչ ի Քերականութենէն զորս յանձն առիր ստանալ՝ եթէ յիշողութիւնս զիս չի խա-

բեր։ Եթէ կրնաս իրենց օգտակար ըլլալ Ծովային Նաւարկութեանց կամ Հնդկային ընկերութեան մէջ ծանօթիցդ ձեռքով, կը յուսամ որ չես մերժեր աս նկատմամբ գիս պարտական ընելու. որովհետեւ իրենք, ինչպէս նաեւ բոլոր միաբանութիւննին, մեծ մտադրութիւն և բարեհաճութիւն ցուցին առ իս Վենետիկ հասնելէս ի վեր։ Մին կոչուի Հ. Սուքիաս Սոմալեան, և միւսն Հ. Սարգիս Թէոդորոսեան. կը խօսին իտալերէն, ու հաւանօրէն նաեւ գաղղիարէն և քիչ մը անգղիարէն։ Ջերմագին կը կրկնեմ յանձնարարութիւններս. թերեւս կարենաս դիւրել իրենց ճանապարհորդութիւնը, և տալ կամ ստանալ Հնդկաստանի համար յանձնարարական գրեր »։

Վէնէտիկ, 27 Յունուար 1818 (*առ* Մըրրէյ).

« Հայրս — այս ինքն հայ հայրս, — հայրն Յարութիւն՝ ի դիմաց մենաստանիս մեր ուրիշ հարց, կը ղրկէ ծրարեալքս՝ հանդերձ բարեւներով։ Եւսեբեայ բնագրին ի վաղուց կորսուած և վերջի ատեններս յայտնուած հատուածոց Թարգմանիչք, պատշաճ սեպելով յայտագիր մը հրատարակել, յորոց վեց օրինակ թղթիս հետ կ'ընդունիս, կը խնդրուի իրենց ընկերագիրք գտնել երկու համալսարաններէն, յիմաստնոց և ի տգիտաց որ տգիտութիւննին կ'ուզեն մէկդի նետել։ Զայս կը խնդրէ վանքս, զոր կը խնդրեմ և ես, և զոր դու խնդրես ուրիշներէն »։

Իւր Հայ ու Անգղ. բառարանի յառաջաբանին մէջ հեղինակն Հ. Յարութիւն Աւգերեան հետեւեալ խօսքերով կը բացատրէ իւր երախտագիտութիւնն առ Լորտ Պայրըն՝ Մխիթարեանց վաստակոց ցուցած խնամոցն։ Յետ յիշատակելոյ զքաջալերիչ օգնականութիւն զոր կ'ըն-

դունէր յայլեւայլ Անգղիացւոց, կը յաւելու. « ատոնց մէջ պարծանօք կը յիշենք զԼորտ Պայրըն, զհռչականուն ի քերթողս Անգղիոյ՝ իրենց քերթութեան ամենապայծառ դարուն։ Հայերէն լեզուն մեր քով սորվելէն ետքը, ստիպեց զմեզ հրատարակել փոքր քերականութիւն մը անգղիարէն լեզուի ի հայ՝ Հայոցս համար, որ ձեռնտու եղաւ ի յօրինումն հայ քերականութեան անգղիական լեզուով իր ազգակցաց համար։ Եդուարդ Լոմպ ասպետ, մեծ հանճարոյ տէր երիտասարդ մը՝ ատեն անցնելէն ետքը հրատարակել տուաւ զայն տպագրութեամբ։ Վերջապէս ասպետն Յոհան Պրէնտ Վ. Ա. համալսարանին Քէյմպրիճի, տեսնելով որ այս երկու քերականութիւնք բաւական չեն ի լնուլ զպէտս ուսումնասիրաց, և իմանալով որ մենք հետամուտ ենք ի յօրինումն բառգրոց ի փոխադարձ գործածութիւն անգղիացւոց և հայոց, իր օգնութիւնը խոստացաւ մեր այս ձեռնարկին »։

Ի վախճանի, ի Յիշատակարանս Թոմաս Մուրի, հրատարակեալս ի Լորտ Ռըսըլէ (1853) այս ծանօթութիւնը կը գտնենք յիշատակագրին ի 10 հոկտ. 1819. « Սրբոյն Մարկոսի եկեղեցին գնացի՝ պատարագի մը ներկայ գըտնուելու. բայց շատ ուշ էր։ Անտի գնացի ի կղզին հայ կրօնաւորաց. վայելուչ տեղի մը, և դիրքն ալ աննման. ընտիր տպարան մը ունին, ուր հայերէն լեզուով գրքեր կը հրատարակեն »։ Կը տեսնուի ուրեմն որ նաեւ ինքն Մուր յայց ելած էր սրբոյն Ղազարու կղզեկին։

Ս. ՄԱԼԱՆ

Պայրընէն ետքը Անգղիացւոց մէջ հայկական լեզուի ուսմամբ զբաղողն եղած է Սողոմոն Կեսար Մալան երէցն, վարդապետ (Նորաղանդ) աստուածաբանութեան և որդի Կեսար Հենրիկ Աբրահամ երիցու, որ անուանի

աստուածաբանի և քարոզչի անուն ունէր ի Գենուա իր կրօնակցաց մէջ։ Մալան որդի՝ որոյ վերայ է մեր խօսքը, ծնած է ի 22 ապրիլ, 1812, սորված է յ'Օքսֆըրտ, ի վարժոցն Edmund stall, *որ և մրցանակի կամ դպրոցական օգնութեան արժանաւոր սեպուած սանսքրիտ ու հեբրայական լեզուաց մէջ յառաջադիմութեան համար։* 1838*ին գնաց ի Կալկաթա՝ վարդապետ դասական լեզուաց յեպիսկոպոսական դպրոցի* (Bishop's College) *տեղւոյն, ուր և մնաց ցամն* 1840։ *Տարի մը յառաջագոյն Պենկալայի ասիական ընկերութեան քարտուղար անուանուած էր և եկեղեցական զանազան աւագութեանց բարձրացած։*

Զմիւռնիոյ մէջ գտնուած ատենին ետեւէ եղաւ հայ լեզուի ուսման, և ուզելով բուն իսկ իր խօսքերն երկրորդել « որովհետեւ շատ սիրեց և աքանչացաւ լեզուին վրայ՝ ա՛լ չուզեց ետ կենալ անոր ուսմանէն »։ Այլ և աղօթքներ և հոգեւոր գրքեր թարգմանեց ի հայէ յանգղիականն. ինչպէս Եւդոկիացի Հ. Մատթէոս վարդապետի Մտածմունք ի չարչարանս Քրիստոսի (Meditations on our Lord's Passion, 1863) *և Գիրք հանապազօրեայ աղօթից* (Thoughts for every day in Lent, 1867)։ *Իր գրուածոցը մէջ կարեւորագոյնն է՝ Կեանք և ժամանակ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, որ ինչպէս յայտնի է՝ հիմնադիր պաշտպան է հայաստան եկեղեցւոյ* (Vie et époque de S. Grégoire l'Illuminateur), *թարգմանեալ ի հայ լեզուէ և տպագրեալ ի* 1868։ *Եւ որովհետեւ այս տպագրութիւնս վաճառքի դրուած չէ, օրինակաց մեծագոյն մասը ի Կալկաթա ղրկուած ըլլալուն, անտարակոյս մանրամասն տեղեկութիւն մը տալ՝ հաճոյ պիտի ըլլայ մեր ընթերցողաց։ Ներածութեան մէջ համառօտ տեղեկութիւն մը կուտայ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և հայ ժողովրդեան վրայ, ռուս լեզուով գրուած քանի մի պաշտօնական գրութիւններէ թարգմանելով. ինչպէս* 1843 *տարւոյն ներքին մատակարարութեան նախագիծ օրինակը, յորմէ*

օրինակ մը ընդունեցաւ Մալան ի Պլաքմոր (Blackmor R. W.) երիցուէ, որ ինքն ալ ընդունած էր ի Ներսիսէ այն ժամանակին Հայոց կաթողիկոսէ, որուն՝ այցելութեան եկաւ յէջմիածին զօրավարն Մուրաւիէւ, ինչպէս կը պատմէ այս ճանապարհորդ։ Աւելէ կրնանք հետեւցնել թէ համառօտութեանս մէջ տրուած տեղեկութիւնք ճիշդ են։ Երեք գլխի բաժնուած է այս ծանօթութիւն. և նախ Հայոց թագաւորութեան ու ժողովրդեան վրայ (3–22), երկրորդ Հայոց եկեղեցւոյն (23–50), և երրորդ Հայոց նուիրապետութեան վրայ (51–66)։ Ներածութենէն ետք դրուած է՝ նոյնպէս երեք մասի բաժնուած, պատմութիւն մուտ քրիստոնէութեան ի Հայս, և նախ Գործք և վկայաբանութիւն սուրբ առաքելոյն Թադէի, թարգմանուած ի հայկական տպագրութենէն Վենետկոյ 1853 (66–99). երկրորդ՝ Գործք և վկայաբանութիւն սուրբ առաքելոյն Բարթուղիմեայ, թարգմանուած նմանապէս ի հայ տպագրէն Վենետկոյ ի 1854 (99–104), և երրորդ վարք և ժամանակ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, թարգմանեալ ի հայ բնագրէն Մատթէոս վարդապետի Եւդոկիացւոյ հրատարակելոյ ի Վենետիկ ի 1749 (105–188)։ « Գրուածիս առաջին մասը պատրաստելուս ատեն, կ՚ըսէ Մալան, երկու բանի մէջ հարկ էր ինձ ընտրութիւն ընել. կամ ետեւէ ըլլալ ընտրութեան նիւթերուս և գրել քննադատական պատմութիւն մը սրբոյն Գրիգորի, և կամ արդէն եղածը թարգմանել, հիմնուելով ընդունելի հեղինակութեանց վրայ, օրինակ իմն՝ Ագաթանգեղոսի կամ Սիմէոնի Մետափրաստեայ, և որոյ հեղինակն հայ մ՚է, վառուած հայու մը համակրութեամբ առ « արեգակն Հայաստանեայց » ինչպէս իր հայրենակիցք կը կոչեն զսուրբն Գրիգոր։ Այս ընտրութեան մէջ նախամեծար սեպեցի երկրորդը, վասն զի նպատակս ոչ այնչափ է որոշել զճշմարտութիւն ի կեղծեաց, կամ հաւանականը ի պարզապէս անվաւերականաց, որչափ անդղիական լեզուով պատմութիւնն ընել առաջին պատրիար-

քին և պաշտպանին Հայաստանեայց՝ անանկ ինչպէս որ հասարակաբար ընդունուած է իր եկեղեցւոյն մէջ, առանց իմ կողմանէս մեկնութիւն մը աւելցնելու, բաց ի քանի մը բառէ կամ ծանօթութիւն մը տալէ՝ զոր հարկաւոր սեպած եմ, և այս դիպուածին մէջ՝ ջանացեր եմ միշտ փակագծի մէջ առնուլ իմ կողմանէ գրուած տողերը։ Ուստի ըրածս ուրիշ բան չէ՝ բայց քերականական թարգմանութիւն մը, և մասնաւոր դարձուածներն ալ դիտմամբ պահեր եմ որպէս զի հասկըցընեմ ընթերցողին՝ թէ ինչպէս սկզբնագրին ասանկ ալ թարգմանութեանս իմաստքը միայն հեղինակին կը վերաբերին և ոչ թէ ինձ յատուկք են»։

Բաց յայս երից գլխոց Թադէի, Բարթուղիմեայ և Ս. Գրիգորի վրայ, Մալան միտք ունէր ուրիշ հինգ գլուխ ալ աւելցընել։ Բայց անոնք այս հրատարակութեան մէջ չանցան, ու ժամանակ անցնելէն ետքը տպագրուեցան։ Առաջինն է Դաւանութիւն հաւատոյ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, որ Ֆորթըսքիւ հարիւրապետին Հայաստան եկեղեցւոյ վրայ գրած գրքին մէջ տպագրուեցաւ (249–289)։ Թարգմանիչն դիտել կուտայ որ «Այս թարգմանութեան ձեռք զարկի Ցովսեփայ Տոլկորուքի իշխանին ու Նախկին Հայոց կաթուղիկոսի ռուս լեզուով գրուած երկասիրութենէ մը տպագրելոյ ի Պետրպուրկ ի 1799, և որ ցայսօր այս նիւթիս վրայ եղած հրատարակութեանց մէջ ընտրելագոյն համարուածն է։ Թէպէտ և այնպէս կը կարծուի թէ ի հայերենէ թարգմանուած է՝ խորագրէն դատելով, բայց մէկէն իմացայ որ բառ առ բառ թարգմանութիւն է Դաւանութեան հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, զոր Շրոտէր գրեր ու ծանօթութիւններով տըպագրեր է յիւր գիրսն Գանձ լեզուին Հայոց։ Ուստի հայկականին վրայէն թարգմանեցի զայն յանգլիարէն, բաղդատելով զսկզբնագիրն ընդ ռուս թարգմանութեան, որ բաւական հաւատարիմ է. միայն թէ ի բաց թողլով գերմանացի ուսուցչին հմուտ և քննադատական ծանօթու-

թիւններն։ Բայց խիթալով որ չըլլայ թէ սխալիմ իրեն հետեւելով, գրեցի ի Պետրպուրկ, և շնորհիւ բարեսիրութեան մեծափառ Տըկալոֆսինի, նախկին նախարարի ուսմանց, իմացայ ի Յ. Գ. Գեւլիանովէ որ հայազգի մ՚է, ծերակուտի անդամ և պետական պաշտօնեայ, հասարակաց կրթութեան պաշտօնարանին անդամ և տեսուչ կայսերական մատենադարանին՝ թէ Յովսէփ կաթուղիկոսին ձեռքով եղած ռուս թարգմանութեան հայերէն սկզբնագրին օրինակ չկայ, որով Շրօտէրի գրուածքը կրնանք հայաստան եկեղեցւոյ հաւատոց ճշմարիտ բացատրութիւն համարիլ. որովհետեւ կաթուղիկոսն զԱստուած և զմարդիկ վկայ կը կոչէ որ յամենայնի ի ճըշմարտութեան է, ու ապարէգ կը կարդայ զորոնք կը համարին սխալ գտնել այն դաւանութեան մէջ։ Ուստի կրնանք վստահիլ այս գրուածին վաւերականութեան վըրայ, գիտնալով նաեւ յայլուստ որ այս դաւանութիւնը տպագրուած է միշտ ի գլուխ Ժամագրոց, որ ի գործածութեան է Գրիգորեան կամ Էջմիածնական կոչուած մասին մէջ, ուր ի հռովմէական կամ ի բուն Հայոց անջատելոց տպագրութեան մէջ կը պակսի այդ դաւանութիւն, ինչպէս նաեւ ուրիշ քանի մի աղօթքներ։ Ասանկ չի գտնուիր իմ ձեռքս եղած Ժամագրոց տպագրութեան մէջ, որ յամին 1837 հրատարակուած է ի Վենետիկ»...

Մալան թարգմանած է նաեւ զճառ կամ զծիսարան սուրբ Մկրտութեան յեկեղեցւոջ Հայոց, և Ֆորթէսքիւի տպագրին մէջ անցած է (281–301), ի մեծ Մաշտոցէ հանելով և բաղդատելով զայն ընդ ռուս թարգմանութեան Յովսեփայ կաթուղիկոսի, և ընդ ծիսարանին Մըկրտութեան զոր տուաւ նմա Հայոց Երուսաղեմի արքեպիսկոպոսն, որոյ հաւանութեամբ ու վաւերացմամբ տըպուած է։

Վեցերորդ ճառն է Կարգ առաւօտեան պաշտաման յեկեղեցւոջ Հայաստանեայց թարգմանուած ներածութեամբ մը ու ծանօթութիւններով, որ և կը գտնուի նաեւ հայ և անգ-

ղիական լեզուով, տպագրեալ ի Լոնտոն 1887 (Gilbert et Rivington) խնամօք Եսայի վարդապետի Աստուածատրեանց. յառաջաբանին մէջ կը ծանուցանէ թէ Հայ խորհրդատետրը արդէն երկու անգամ թարգմանուած է յանգղիականն. առաջնոյն թարգմանիչն է Պլաքմօր (Blackmor) երէցն՝ Տօլկօրուքի–Արղութինաքի հայ արքեպիսկոպոսի ձեռքով եղած ռուս թարգմանութեան վըրայէն. և երկրորդին Ս. Կ. Մալան երէց, ի Կոստանդնուպոլիս տպուած հայ սկզբնագրի մը վրայ՝ հրամանաւ Ադրիանուպոլսեցի Պօղոս պատրիարքի։ Հայկականին համար հրատարակողն օրինակ առեր է 1761ին Զմիւռնիոյ եղած տպագիրն ու 1813 յԵրուսաղէմ. իսկ անգղիականին համար կ՚ըսէ թէ նախամեծար սեպեր է Մալանի թարգմանութիւնը՝ նկատելով հաւատարմութիւնն ու ոճոյ ընտրութիւնը։

Յօթներորդ ճառն Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց ի Մեսրայ մագիստրոսէ, և տպագրեալ ի հայ լեզու ի Մոսկուա՝ յամի 1850 հովանաւորութեամբ Ներսէս Ե կաթուղիկոսի։ Հետաքննելի գրուած մը ի ծանօթութիւն հաւատոց Հայ ժողովրդեան։ Մալանի թարգմանութիւն հրատարակուած է ի Occasional Papers of the Eastern Church Association, (Londres, Rivington, 1869).

Ութերորդն և վերջին գլուխ խօսի հայ և յոյն եկեղեցեաց իրարմէ ունեցած տարբերութեանց վրայ։ Տպագրեցաւ նաև Արևելեան եկեղեցւոյ ընկերութենէն, ինչպէս կը ծանուցանէ Մալան յ՚էջ 241 Փոթըլաքիւի երկասիրութեան, բայց մեզ անկարելի եղաւ գտնել զայն։ Հետաքննական և ոճով գրուած մ՚է Մուրաւիէւի, ոչ միայն վարդապետականաց տարբերութեանց վրայ որովք իրարմէ կը զանազանուին հայ և յոյն եկեղեցիք, այլ նաև այն ամենայն ջանից որ եղած են ի միաբանել այս երկու եկեղեցիքը, և մանաւանդ ի Ներսիսէ Կլայեցւոյ կաթուղիկոսէ, և ի համանուն արքեպիսկոպոսէն Լամ-

բրոնի։ Այս տեղեկութիւն թարգմանուած է ի ճանապարհորդարան գրոց Մուրաւիէւի ի ռուս (Հատ. Բ. 206–251)։

Աւելորդ է մեզ անդրադարձընելը թէ Մալան մեծ ծառայութիւն մը մատոյց Հայոց՝ իրենց վարդապետականքը և ազգային եկեղեցւոյ սկզբունքը այսպիսի պայծառ կերպով մը անգլիական հասարակութեան ներկայացնելով։ Դժբաղդաբար այս թարգմանութիւններէն շատերը՝ հիմա ձեռք ձգելը դժուարին է անգիւտ ըլլալնուն. և յուսալի է որ զանոնք միացընելով նոր տպագրութիւն մը ըլլայ շուտով։...

Պ. ՅՈՎՍԷՓ ԼԱՅՖՈՒՏ

Աստուածաբանական ուսմանց տեսակէտով հայերէն լեզուի ուսման ետեւէ եղաւ ուրիշ եկեղեցական մը անգլիական եկեղեցւոյ, Տըրհամի եպիսկոպոսն Պ. Յովսէփ Լայֆուտ (Joseph Barber Lighfoot, 1828–1890), և հրատարակեց երկասիրութիւն մի Առաքելական հարց վրայ, և առանձնաբար Սրբոյն Իգնատիոսի և Պողիկարպոսի, և տըպագրեց ի Լոնտոն ի 1885 (Macmillan)։ Հայկական թարգմանութիւն Իգնատեան թղթոց առ Եփեսացիս, Հռովմայեցիս, Զմիւռնացիս, առ Պողիկարպոս. զորս հայրապետ վկայն Անտիոքայ իր ի Հռովմ ճանապարհորդութեան ատեն գրած էր, և ուր կ'երթար գազանաց ժանեօք մարտիրոսական պսակին արժանաւոր ըլլալու. արդէն տպագրուած էր ի 1847, ինչպէս յառաջագոյն մեր այս գրուածին մէջ յիշատակած ենք, ի Պետերմանեայ, մի և նոյն տարւոյն մէջ՝ յորում Ուիլեմ Գիւրըլտոն տպագրեր էր իր Իգնատեան հաւաքածոյը (Corpus Ignatianum) յոյն, լատին, ասորի լեզուներով և անգլիական թարգմանութեամբ (Լոնտոն, առ Riving-

tonի)։ Այս Թղթոց ոմանց հարազատութիւնք դեռ խնդրական են։

Չենք ուզեր մանրամասն խօսիլ այն ամեն գրուածոց վրայ՝ որ Եդեսիոյ եկեղեցւոյն սկզբնաւորութեան վրայօք հրատարակուած են։ Սակայն յիշատակենք զհմուտ հաւատարմութիւն խնդրոյն ի մեծարգոյ Յ. Տաշեան հօրէ, վիեննական Մխիթարեանէ, իր Աբգարու Թուղթը (Zur Abgar-Sage) երկասիրութեամբ։ Նոյնպէս Վրայթի, ասորականն լեզուի ուսուցչի ի Քէյմպրիճ, հրատարակութիւնն ամորէ գրչագրաց՝ Ճառից Յակոբայ Աֆրահատայ (Պարսիկ Իմաստնոյն), զոր հինգերորդ դարու հայ թարգմանիչն մեծին Յակոբայ արքեպիսկոպոսին Մծբնայ տեղ առաւ, և զոր (ազգական կամ) բարեկամ համարին ոմանք սրբոյն Գրիգորի։ Ծանօթ է մեր բանասէր ընթերցողաց որ ծիրանաւորն Նիկ. Մ. Անտոնէլլի, այս ճառերէն մեծ մասը հայ և լատին լեզուով հրատարակեց ի Հռովմ (Opera S. Jacopi Nisibi) ի 1756. որապա կրկին տպագրութիւն ունեցաւ ի Վենետիկ ի 1765, ինչպէս նաև ի մատենադարանի Կալլանդի (Bibl. Vet. Patr. ի հատորն Ե, ի 1769)։ Հայ բնագիրն առանձին հրատարակուած է ի Կոստանդնուպոլիս ի 1824.

Յիշենք վերջապէս զՀամաբարբառն Տատիանոսի (Diatessaron), նախակարգ ուսումնասիրութիւն Ռոպնդէլ Հէրրիսի ի Կլէյ վարժարանէ ի Քէյմպրիճ, ուսուցիչ Սուրբ Գրոց մատենագրութեան ի Հաւէրֆորդ դպրոցի Բենսիլվանիոյ. (London, C. G. Clay, 1890)։ Ներածութիւն մ'է սուրբ աւետարանաց համաբարբառին ի Տատիանոսէ, որոյ արաբական երկու գրչագիրք կը պահուին այսօր ի Հռովմ. (Տես Tatiani Evangeliorum Harmoniæ arabice, nunc primum ex duplici codice edit et translatione donavit P. Augustinus Ciasca ord. Erem. S. Augustini, Biblioth. Ap. Vat. scriptor. Romæ 1888). Արդէն 1862ի Պօղ Լակարտ իր Առաքելական Սահմանադրութեանց գրուածքին մէջ ակնարկութիւն մը կ'ընէր

որբայն Եփրեմի ասորւոյ հայկական թարգմանութեան, տպագրելով ի Վենետիկ ի չորս հատորս. բայց ոչ ոք առանձին մտադրութիւն ըրաւ վրան, մինչեւ որ Աւգերեան Հ. Մկրտչի թարգմանութիւնն՝ որ եղած էր ի 1841, հրատարակուեցաւ ի 1876, թարգմանչին մահուընէն (1854) շատ ետքը Սալցպուրկի ուսուցիչ Գէորգ Մէօսինկեր վարդապետին ձեռքով. (Evangelii concordantis expositio facta a S. Ephræmo Doctore, in latinum translata a R. P. Joanne Baptista Aucher mechitarista, cujus versionem emendavit, abnotationibus illustravit et edidit Dr. Georgius Mösinger. prof. studii biblici a. t. Salisburgi, Venetiis, S. Lazari) 1876, էջք ԺԲ–292, ընծայեալ յիշատակի Գէորգայ արքեպիսկոպոսի Հիւրմիւզ, հանգուցելոյ ի Նմին 1876 ամի ի 11 ապրիլի։ Եփրեմի այս գրուածք մեկնութիւն մ'է Տատիանոսի Համաբարբառի կամ Համաձայնութեան աւետարանաց. հայկական թարգմանութիւնն եղեալ ի վերայ ասորականին ի միջոցի 364 կամ 373 ամաց, շատ հաւատարիմ է. որովհետեւ թարգմանիչն իր լեզուին ոճոյ յատկութիւնը կը զոհէ ասորական սկզբնագրին համաձայն ընթանալու համար։ Այս հրատարակութիւն մեծապէս նպաստաւոր եղաւ Թէոդորի Ցահն հետազօտութեանց ի վերայ պատմութեան կանոնի Նոր կտակարանին, մասն Ա. Համաբարբառ Տատիանոսի, տպագրեալ յԷրլանկէն 1883, էջ. 329, և մասն Բ. 1883 էջք 286–299. Հառնաքի քննադատութենէն ետք ալ՝ ի գիրսն՝ Պատմութիւն կանոնի Նոր կտակարանի, Հատ. Ա. Էրլանկէն, 1888, էջք 369 և հետեւեալք. Ասորական եկեղեցւոյ ընդբնագիր Նոր կտակարան։ Եփրեմի գրուածք հաւաքում մը կրնայ համարուիլ դասախօսական ծանօթաբանութեանց, զոր Գերմանացիք իրենց լեզուով սովոր են կոչել Collegienheft, և հեղինակն սուրբն Եփրեմ ըրած է յՆդեսիա բանախօսութեամբք, որոց ամենուն սկզբնաւորութեան՝ յառաջագոյն ընդարձակ ընթերցում մը կ'ըլլար,

գրոցն՝ որոյ մեկնութիւնը պիտի տրուէր, և ապա իր բանախօսութիւնն կ'ընէր իմաստուն և աստուածախօս վարդապետն։

Աստուածաբաններէն անցնինք՝ հայկական լեզուի ուսումը սիրողի մը (dilettante). Այն բազմաթիւ լեզուաց մէջ զորս Գէորգ Պորրոյ (1803–1881) սորվեցաւ, կը գտնուէր նաև հայերէնն։ (կենսագրութիւնն կրնան գտնել խնդրողք ի Dictionary of National Biography)։ Գրուածոց մէջ ի Savengro the Scholar, the Gypsy, the Priest; յերիս հատորս, (1851), դիւցազնը որ յաճախ նոյն ինքն Պորրոյ կ'ենթադրուի՝ յաճախ ակնարկութիւն կ'ընէ հայ լեզուի, և կը թուի վկայցընել իր հայրն երբ կ'ըսէ թէ սորվեր է այդ լեզուն՝ որ ծերունւոյն աչքին առջև անօգուտ ուսում մը համարուած է։

Առանց յիշատակութեան չթողունք նաև զՃէՅՄՍ ԲՐԱՅՍ, Անդամ Անգղիոյ խորհրդարանին և արքունական ուսուցիչ քաղաքական իրաւագիտութեան ի համալսարանին Օքսֆորդի, որ Հայաստան ճանապարհորդութիւն ըրաւ ի 1876, և վերելք մը ընելով յԱրարատ լեառն, ի դարձին հրատարակեց՝ ժողովրդական դարձած գրուածք մը որոյ խորագիրն է. Անդրկովկաս և Արարատ (Transcaucasie and Ararat).

ՓՐԵԴԵՐԻԿ Կ. ԿՈՆԻԲԻՐ

1877 Թուականին Տեղեկագիր մը ներկայացուեցաւ Լոնտոնի բանասիրական ընկերութեան՝ հայկական ուսմանց յառաջադիմութեան վրայ։ Այս գրուածքիս հեղինակըն, ինչպէս որ յառաջագոյն յիշատակեցինք, էր ուսուցիչն Հիւպշման, և Սուիթ (Sweet) որ ի բացակայութեան նորա կարդաց այն գրուածք, իր ցաւը կը յայտնէր թէ ինչպէս Անգղիոյ մէջ չեն երևցած երբեք հայագէտք։

Բայց հիմա իմաստուն անգղիացի մը մեծ լոյս կուտայ կարեւոր արդեանց իր անխոնջ քննադատական ուսումնասիրութեամբ լեզուին Հայոց։ Այս անձն է Փրեդերիկ Կ. Կոնիբիր (Frederick C. Conybeare) որ ծնած է ի 1856 ամի, և նախնական ուսմանց ընթացքն ըրած ի Թընպրիճ դպրոցի և ապա ի համալսարանին Օքսֆորդի, ի 1875–1881ին ուսուցիչ էր, և ի հետեւեալ ամին՝ իսկոյն բարձրացաւ պաշտամամբն ու պատուով (grade de maître-ès-arts)։ Մաքս Միւլլէր անուանի արեւելագէտ ուսուցչին անդրանիկ դստեր հետ ամուսնացաւ, ու անոր մահուընէն ետքը երկրորդ պսակի անցաւ Տորէյլ օրիորդին, որոյ հետ երկու անգամ ճանապարհորդեց ի Հայս, ի 1888 և ի 1891։ Ահաւասիկ ցուցակ մը եւեթ իր գրուածոցը՝ նկատմամբ հայերէն լեզուի և մատենագրութեան։

Փորձ հայերէն ընթերցուածոց (Specimen lectionum armenicarum) հատուածք Փիլոնի հեբրայեցւոյ, նորոգապէս ի լոյս ընծայեալք ի Ռունդէլ Հարրիս անգղիացւոյ (G. Rundel Harris) տպ. յՕքսֆորդ ի 1889, էջ 15։ Կը համեմատէ բաղդատութեամբ Փիլոնի քանի մի հատուածք ընդ հին հայկական թարգմանութեան։

2. Փիլոնի նորագիւտ գրուածոց վրայ, հատուած մը յAcademy ուսումնաթերթի (12 յուլիս, 1892, էջք 32).

3. Պղատոնի գրուածոց հին հայկական թարգմանութեանց վրայ յուսումնաթերթն Classical Review, Հատ. Գ. Թիւ 8 (հոկտ. 1889, յէջս 340–343...)

4. Համեմատութիւն Արիստոտելի քանի մի գրուածոց յայն բնագրին՝ ընդ հին հայկական թարգմանութեան. ընտիր և բազմավաստակ գրութիւն ընդարձակ և հմուտ յառաջաբանով։ Գրքին բուն խորագիրն է. Anecdota Oxoniensia. Texts, documents and extracts chiefly from Manuscripts in the Bodlian and other Oxford libraries. — Classical Series. Vol. 1. Part VI. A collation with the ancient Armenian Versions of the

Greek text of Aristotle's Categories, De Interpretatione, De Mundo, De Virtutibus et Vitiis, and of Porphyry's Introduction. Oxford, at the Clarendon press, 1890։ Լեռլի հմտութեամբ կը ճառէ իր առաջարկութեան և նիւթոյն վրայ, և որոյ հայկական կրկին թարգմանութիւնք հրատարակեցան յազգային հանդէսս և առանձինն, և ծանօթ են արդէն մեր ընթերցողաց։

5. Անգղիական թարգմանութիւն մը ի հայկական հին թարգմանութենէ Անկիւրիոյ ժողովոյն կանոնաց (ի կանոնագրոց), նախաբան ծանօթութեամբք, յաւելեալ ի հատուածն Մ. Բ. Ռակհամ (Rackham) ի տպելոյ յԱստուածաբանական և յեկեղեցական ուսումնասիրութիւնս (Studia Biblica et Ecclesiastica) որ կը հրատարակուի յՕքսփորդ։

6. Հայաստան և Հայք, յօդուած յԱզգային հանդէսն (National Review), նոյեմբեր 1889։ Նկարագրութիւն մ'է ուղեւորութեանն զոր Կոնիբիր ըրաւ ի Հայաստան ի 1888։

7. Պօղոսի թուղթը և մարկիոնականութեան, յուսումնաթերթըն Academy, 11 ապրիլ 1891. յորում յօդուածագիրն վրիպակաւ կը համարի կարծել՝ թէ առ Եզնկայ գտնուած ատրուշ բառն՝ նոյն է ընդ զենդ ատրուշ փոխադրութեան։ Այս ենթադրութիւնը յետոյ ուրիշ հատուածով մը ետ առած է։

8. Ի վերայ հատուածոց ինչ՝ սրբոյն Հերոնիմոսէ առաջ եղած Աստուածաշունչ գրոց լատին թարգմանութեան մը։ 1891 տարւոյն Expositor ուսումնաթերթին մէջ հրատարակուեցաւ այս գրուած։ Յառաջաբանին մէջ Կոնիբիր կը խօսի Հ. Մ. Աւգերեան աշխատասիրութեան վրայ, յորում այս հատուածներն սրբոյն Ամբրոսիոսի գրուածներէն առնըլով, միացուց յիւրում լատին թարգմանութեան Փիլոնի խնդրոց՝ հրատարակելոց ի 1822։ Միտք ունի Կոնիբիր Եօթանասնից ընթերցուածոց տարբերութիւնքն հրատարակել ըստ հին հայկական թարգմանութեան Փիլոնի խնդրոց ի գիրս Ծննդոց։

Ասոնցմէ զատ ուրիշ հատուածներ ալ հրատարակած է Կոնիբիր և կը շարունակէ հրատարակել, որոց համար մեծապէս երախտագիտութիւն պարտի նմա հայ մատենագրութիւնն, ուր այդպիսի փութով ետեւէ կ'ըլլայ անոր զարգացման և ծանօթութեան յԱնգղիա։ Իրմով կրնայինք փակել զսակաւաւոր թիւ անգղիացի հայագէտաց, եթէ մօտերս ծանօթացած չըլլայինք երկու անգղիացւոց, իրենց եկեղեցական դասէն, որ եկան ի քաղաքս 1893 տարւոյն յուլիսին կատարելագործելու իրենց արդի սկսած և յառաջ տարած հայկական լեզուի ուսումը։ Ասոնցմէ մէկն է Արմիտէյճ Ռոպինսըն և երկրորդն Ա. Պրուկկ. Քէյմպրիճի համալսարանին վարդապետք. որոց առաջինն՝ հրատարակած է Արիստիդէս Իմաստասիրէն Ջատագովականն ամբողջ, հայ՝ ասորի և յոյն բնագրովը և թարգմանութեամբք և բազմահմուտ տեսութեամբ. և բաց ուրիշ նմանօրինակ եկեղեցական հընութենէ ինչուան առ մեզ հասած անվաւեր (apocryphe) գրութեանց հրատարակութիւններէ, կը զբաղի հիմա Տատիանոսի կամ սրբոյն Եփրեմի Համաբարբառին քննադատական երկասիրութեամբ։ — Գիտեն մեր ընթերցողք որ քանի մը տարիէ ի վեր հայկական լեզուի աթոռ մը հաստատուած է ի Թագաւորական դպրոցի (King's College) Լոնտոնի։

ԻՏԱԼԱՑԻ ՀԱՅԱԳԷՏՔ

Արեւմտեան ազգաց մէջ թերեւս ամենէն յառաջ և բազմազգի յարաբերութիւններ ունեցած է Իտալիա՝ մեր աշխարհի և ժողովրդեան հետ. Վենետիկ, Գենուա, Փիզա՝ Ռուբինեանց ժամանակէն ի վեր, ինչպէս պատմութիւնք և յիշատակարանք կ'աւանդեն, դէպ յարեւելս արշաւանաց աւիթներով՝ մուտ գտած են շահավաճառի

և առեւտրոյ պատճառաւ ի Հանգրուանս և ի քաղաքս Կիլիկիոյ, ուր և բնակութիւննին հաստատելով, փոխադարձաբար նոյն և նոյնպիսի առիթներով անցեր են և ազգայինք մեր յԻտալիա: Միայն երեսունումէկ և աւելի Իտալիոյ զանազան քաղաքաց մէջ՝ այլեւայլ Հօգետունք և եկեղեցիք Հայոց կը յիշատակուին, և ոմանք դեռ եւս կանգուն, յորոց հնագոյնն ի 1240, շարունակելով մինչեւ չորեքտասաներորդ դարուն վերջերը. և Թուով բաւական ստուար, ճոխ և պատուաւոր գաղթականութիւնք ի բազմաշահ և ի մեծանուն քաղաքս, ի Հռովմ, Վենետիկ, Լիվոռնոյ և այլուր, ուր և ազգային տպարանք և հաստատութիւնք:

Ասոնք արդէն ծանօթ են մեր բանասէր ընթերցողաց: Բայց այսչափ յաճախեալ յարաբերութեամբ ալ, համեմատաբար քիչ եղած են իտալական ժողովրդեան մէջ՝ հայկական լեզուի գրականութեան և պատմութեան ուսմամբ զբաղողք, թէ մեզմէ քանի մը դար յառաջ և թէ արդի ժամանակաց մէջ: Առաջնոց Թուոյն մէջ կրնանք անցընել՝ զՍորրենտացին Կղեմէս Գալանոս, որոյ անուան և նկատմամբ մեր լեզուին և պատմութեան գրուածոց յիշատակութիւնն ըրած ենք արդէն: Իրեն գործակից ունէր քանի մի համակրօն համազգիք, ի հարկէ չափով մը տեղեակք նաեւ մեր լեզուին, Թէպէտ և մասնաւոր ու յականէ յանուանէ յիշատակութեան մը հանդիպած չըլլանք: — Տիմոթէոս Գառնուկ, կամ իրենց լեզուով Agnellıni, եպիսկոպոսի անուն մ'ալ կը գտնենք ի գլուխ Դաշանց Թղթոյն հայ տպագրի յիտալական Թարգմանութեան հրատարակելոյ ի Փատուա Իտալիոյ յամի 1690, նոյնպէս և Հաւատով խոստովանիմ աղօթից Շնորհալւոյն բնագրին և Թարգմանութեան յիտալական՝ ի նմին ամի: Թէպէտ չենք կրնար որոշակի ըսել Թէ որ ազգին կը վերաբերի այս անձն, բայց օրովհետեւ իրեն ձեռքով եղած Թարգմանութիւն մ'ալ

տեսեր ենք յիտալ լեզու արեւելեան առածից*, հաւանականաբար հայազգի եպիսկոպոս մ'է նա։

* * *

Յամի 1715՝ նախահայր Ուխտիս ի Մութոնէ Պեղոպոնեդայ կ'անցնի իւրովքն և կը հաստատուի ի Վենետիկ, ուր դարերէ ի վեր կայր արդէն բազմաթիւ և պատուաւոր հայ գաղթականութիւն մը՝ ազգային եկեղեցեաւ և քահանայիւք։ Բայց ինչպէս յառաջ՝ և ոչ ալ անկէ ետքը՝ հայ լեզուի ուսման նկատմամբ փոյթ մը չենք գտներ, ոչ ի Վենետիկ և ոչ այլուր առ Իտալացիս։

Իսկ երբ դարուս սկիզբը իտալեան պետութիւն մը կազմուեցաւ՝ արդէն ինչուան այն ատեն գտնուող այլեւայլ պետութեանց ու հասարակապետութեանց ի մի ձուլմամբը՝ մեծին Նափոլէոնի խիզախ արշաւանօքն և յաղթանակօք, յընդհանուր տեսչէ համալսարանին Փաւիոյ, ի Յովսեփայ Հաժէր (Joseph Hager) աղերսագիր մը կը գտնենք մատուցուած առ Եւգենիոս Բոհառնէ փոխարքայ Իտալիոյ ի 1809 ի դեկտ. 20 որոյ մէջ յիշեցընելով ինչուան այն ատեն անծանօթ մնացած Հայ պատմչաց և պատմութեան կարեւորութիւնն, և թէ յիտալիա՝ և մանաւանդ ի Վենետիկ կը գտնուին կարող և ձեռնհաս անձինք և հայկական տպարան՝ եւրոպական լեզուով մը այդ պատմիչներն ուսումնական աշխարհի ծանօթացընելու, կ'առաջարկէր որ կառավարութիւնն պէտք եղած ջանքն ու ծախքն ընէ՝ անոնց թարգմանութեան և հրատարակութեան։

Այս աղերսական առաջարկութեան, որ արդէն ծա-

* Proverbi utili e virtuosi in lingua araba, persiana e turca, gran parte in versi con la loro spiegazione in lingua latina ed italiana, raccolti da Timoteo Agnellini. Padova, 1688.

նոթ է մեր ընթերցողաց*, անգործադրելի Միալը՝ յայտանի նշանակ մ'է որ Գաղղիոյ կառավարութիւն Հարկ չհամարեցաւ, կամ բազմապատիկ գործառնութեանց և զբաղմանց մէջ ժամանակ չունեցաւ լուրջ նկատողութեան առնուլ զայն։ Բայց անկէ քիչ յառաջ, 1786ին, ազնուատոհմ և ուսումնասէր ազգային մը, Յովհաննէս մարքիզ Սեղբոսեան, իտալացի ճարտար և բազմահմուտ գրչի մը շարագրութեամբ՝ մեր ազգին վրայ ինչուան նոյն ատեններն երևցած գրուածոց մէջ ընտրելագոյնն և ճշմարտաճառն հրատարակեց յիտալական լեզու, Հայ աշխարհի հին պատմութեան, մատենագրութեան և աշխարհագրութեան վրայ, թէպէտ աւելի եռանդուն սրտի և ոգւոյ տպաւորութեանց անսալով տեղ տեղ, և ոչ միշտ առողջ քննադատութեան**։

Առաջին գիրքն է Տեղագրական բնական նկարագիր Հայաստան աշխարհի։ Երկրորդին մէջ անոր հին և նոր քաղաքական վիճակին վրայ կը խօսի։ Երրորդին՝ սկզբնաւորութիւն, յառաջադիմութիւն և հաստատութիւն քրիստոնէական կրօնից ի Հայաստան։ Չորրորդն է ժամանակագրական դասակարգութիւն կաթուղիկոսաց նորա։ Հինգերորդն՝ պատմութիւն ժողովոց որ գումարեցան, նպատակ ունենալով զկրօնս և զեկեղեցական բարեկարգութիւն։ Վեցերորդ գրոց մէջ կը ճառէ՝ Հայոց սովորութեանց վրայ ընդհանրապէս։

*
* *

Բայց այս գրուածքին երևնալէն ետքն ալ՝ Հայագիտութիւն՝ նշանաւոր քայլ մը յառաջադիմութեան չյաջողեցաւ ընել յիտալիա։ Այդ ջանից և փութոյ առաջ-

* Տես յ'էջ 135։

** Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e la morale della nazione Armena. Opera divisa in sei libri.

նութիւնը՝ արժանապէս կը պատկանի վենետկեցի քահանայի մը, Յովսեփայ Գափելլեդդի (1810–1876)։ Դեռ եկեղեցական վարժարանի մէջ իր ուսմանց ընթացքը կատարելու հետ էր, երբ ձեռքն ինկաւ Ջախջախեան վարդապետին հայ և իտալական բառգրոց առաջին թերթերն, և ի գլուխ գրոցն դրուած հայ քերականութեան համառօտութիւնը. առաջարկեց որ շնորհուին իրեն այն թերթք, խոստանալով ուսանել զլեզուն. և տուած խօսքին վրայ հաստատուն կեցաւ, անխոնջ և յարատեւ ջանիւք պարապելով քանի մը տարի շարունակ յուսումն և ի հմտութիւն հին լեզուին։

Իր ուսմանց առաջին ճաշակն ընծայեց յամի 1829 թարգմանելով ի լատին Շնորհալի հայրապետին Թուղթն առ համօրէն հայաստանեայ ազինս. և այդ ձեռնարկին յաջողութեամբն և ընդունելութեամբ խրախուսուած՝ նոյն սուրբ հայրապետին ուրիշ թղթերն թարգմանեց ի լատին, և երեք տարիէն (1832) հրատարակելով տպագրութեամբ նուիրեց Հռովմայ սրբազան քահանայապետին Պիոսի Ը։ Նոյն ատեններն հրաւիրուելով ի Գենուա Իտալիոյ ի քարոզութիւն բանին Աստուծոյ նոյն քաղաքին Սրբոյն Բարթուղիմեայ առաքելոյ նուիրուած և Հայոց վերաձայնեալ եկեղեցւոյն մէջ, ուր՝ ըստ աւանդութեան կը պահուի և կը մեծարուի Քրիստոսի Տեառն մերոյ առ Աբգար ղրկած դաստառակն, մանաւոր ներբողիւ պատուելով զսուրբ առաքեալն Հայաստանեայց, հռչակ ունեցաւ իր հայկական ուսմանց հմտութեամբ։

* * *

Այս փորձերէն ետքն էր որ մտածեց հայ պատմագրաց հնագոյնից և կարեւորաց երկասիրութեանց իտալական թարգմանութեամբն զբաղիլ, ու Սարտենիոյ Կարոլոս Ալբերտ թագաւորին ընծայելով, դնել գործը ա-

նոր արքունական պաշտպանութեան ներքեւ, դրամական նպաստից՝ օժանդակութեան ակնկալութեամբ այլ։ Հայ պատմագիրքը Եւրոպիոյ ծանօթացուցած ատեն՝ անհրաժեշտ էր և զՀայաստան ծանօթացընել իր հնախօսութեամբն ու քաղաքական ու զինուորական օրէնքներով ու սովորութեամբք։ Այս վախճանաւ յօրինած և հրատարակած է հեղինակն եռահատոր՝ Հայաստան (L'Armenia) կոչուած երկասիրութիւնն, որ՝ ինչպէս ինքն աշխատասիրողն յառաջաբանին մէջ կը ծանուցանէ՝ Ինճիճեան վարդապետին Հնախօսութիւն Հայաստանեայց կոչուած գըրքին համառօտութիւնն է։ Մեծ պարգեւ մ'էր զոր կ'ընծայէր բովանդակ ուսումնասէր արեւմտից. և գրեթէ հաւասարապէս օգտակար ծառայութիւն մը զոր իրմէ յառաջ կը մատուցանէր համբաւեալ արեւելագէտն և հայագէտն Սէն–Մարդէն իւր Յիշատակարաններով։ Տարակոյս չկայ որ չէր զերծ և ի թերութեանց ինչ. բայց անոնցմով վաստակասէր հայագիտին արդիւնք և գովութիւն չեն նսեմանար։

Այս երկասիրութեան հրատարակութենէն քանի մը տարի յառաջ արդէն տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեր էր Եղիշէի և Խորենացւոյ պատմութիւնը (1842) յիտալական լեզու. յետոյ Պերգաստելլի եկեղեցական պատմութեան նոր տպագրութիւն մը և ամբողջ հարիւր տարուան շարունակութիւն (1844), յաւելով ի նմա ըստ իւրաքանչիւր դարուց նաեւ Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան գլխաւոր և հետաքննական անցքը, և մասնաւոր ու հըմտական երկար տեղեկութիւններ աւելցըներով այն պատմական դիպուածոց կամ եկեղեցական ազգային խնդրոց՝ որ խնդրականք համարուած են։ Ասանկ Աբգարու առ Քրիստոս գրած և ի նմանէ ընդունած թըղթոց վաւերականութեան չափուն, դաստառակին աւանդման և ցարդ գոյութեան, Թադէի ու Բարթուղիմեայ քարոզութեան և նահատակութեան ի Հայս վիճելի կարծեաց և հաւանականութեան, և այլն։ Նոյն գրուածքն,

յետոյ աւելի ընդարձակելով ու ճոխացընելով՝ նոր կերպարանաց տակ սկսաւ հրատարակել ի Փլորենտիա, և որ անկատար մնաց տպագրապետին սնանկանալուն պատճառաւ ։

*
* *

Այլեւայլ օրագրական յօդուածներ ալ հրատարակած է իտալերէն զանազան բանասիրական հանդիսից մէջ՝ մեր ազգին և պատմութեանց տեսակիտով, յորոց զոմանս և մեզի ծանօթներն նշանակեմք.

Regno dell'Arm.. (Cosmorama pittorico di Milano, 1840, Թիւ 81)։

Colpo d'occhio di Siria. (Անդ, 1840 Թիւ 50)։

Lettere, scienze ed arti degli antichi Arm. (Անդ, 1841 Թիւ 12)։

Poesia armena, *Il naufrago nel mare di Van.* (Vaglia di Venezia, վեցերորդ տարի, Թիւ 24)։

S. Giovanni d'Acri. (Cosmorama, տարի Է. Թիւ 1)։

Mechitar Abate di Pietro. (Cosmorama, տարի Է. Թիւ 1)։

Invenzione dei caratteri armeni (?)

Semiramocerta o Van (?)

Riti funebri degli Armeni (?)

Abgaro, primo re Cristiano (Giornale Eccl. di Milano 1840)․

Patriarcato di Armenia (Անդ, 1840)։

Terza lettera di S. Paolo ai Corinti (Անդ, 1840)․

Gli eretici Pauluciani (Անդ, 1841)․

Santa Ripsima vergine martire e sue compagne. (Անդ, 1841)։

* * *

Գափելլեղդիի ժամանակակից է ուրիշ Իտալացի հայագէտ իշխանական անձ մը, Լուքքա քաղաքին դուքսը Կարոլոս Պուրպոն որ մասնաւոր սէր մը ձգելով մեր լեզուին ուսման և պատմութեան, տարիով հետամուտ եղաւ՝ հմուտ ու ազգային ուսուցչի առաջնորդութեանը։ Բայց Իտալիոյ 1848ին յեղափոխական շարժումին վրայ հասնելով, ստիպեցաւ հրաժարիլ իշխանութենէն ի շնորհս որդւոյն, որ և նա չեղաւ բարեբաստիկ՝ ճառանգած փոքրիկ իշխանութեան աթոռոյն վրայ, բռնամահ կորուսանելով զայն։

Այսոնցմէ ետքը և աւելի նորագոյն և մեզի ժամանակակից Իտալացի հայագիտաց Թուոյն մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանաւոր է ուսուցչապետն Եմիլ Դէզա։ Հմտութեան հետ գրականական գովելի համեստութիւն երեւցընելով շատ կարդացող ու պրպտող, բայց քիչ գրող մ'է, և գրուածքն են համառօտ, բայց հմտութեամբ լի։ Ուսումը ի Վիէննա առած է, ու սանսքրիտ լեզուի ու համեմատական բանասիրութեան ուսուցչապետ եղած ի համալսարանս Պօլոնիոյ, Փիզայ և Փատուայի։ Հայկական ուսմանց վերաբերեալ իր մեզ ծանօթ գրուածներէն առաջին կը կարծենք Ագաթանգեղոսի Փլորենտիոյ Լաւրենտեան դրատան մէջ գտնուած յոյն օրինակին տարբերութիւնները և Հայերէնին հետ ունեցած նմանութիւնները։ Նոյն նիւթոյն վրայ տեղեկութիւններ իր ուրիշ բանախօսութեան մէջ՝ զոր Հայկականք կը կոչէ (Cose Armene), և որ՝ տպագրուած է ի Հաստատման գործոց Վենետիկոյ գիտութեանց, դպրութեանց և արուեստից կաճառին (Atti del R. Istituto veneto di scienze, lettre ed arti, շար Է, հատոր Ա. յէջ 197–928), յորում կը խօսի Հայկական հին քերթողութեանց նորատիպ գրոց վրայ, Նորայրի Քննասէր Թերթից, և մանաւանդ՝

ինչպէս ըսինք, Ագաթանգեղոսի յոյն բնագրին վրայ՝ զոր տպագրութեամբ հրատարակած էր Պօլ Տըլակարտ։ Մանդակունւոյ մէկ ճառին իտալական թարգմանութիւնն ըրած է և տպագրած. (Una lettera di Giovanni Mandacuniese — Atti e Memorie della R. Accademia di scienze, lettere ed arti di Padova 1889–90, Հատ. Զ. 153–167։ Նեմեսիոսի հայկական թարգմանութեան վրայ ալ քննադատական տեսութիւն մը յօրինած է, և Վենետկոյ կաճառին գործոցը մէջ տպագրած, որ առանձին հրատարակութիւն ալ ունի։

Ասոնցմէ ետք հրատարակած է «Զվեցօրեայ Գէորգայ Պիսիդեայ՝ ըստ հին հայկական թարգմանութեան». Dell'Essamero di Giorgio Piside, secondo la antica versione armena; 1893.

Հելլէն իմաստասիրաց հատընտիր բարոյական ասացուածք թարգմանեալք ի հայոց (Delle sentenze morali di filosofi greci, scelti e tradotti da Armeni; 1893.

Եղիշէի պատմութեան երկոց ու անոր նորագոյն տպագրութեանն ի Մոսկուա քննադատութիւն մը, ի 1893.

Ասոնց նման համառօտ՝ բայց ուրիշ լուրջ գրուածներ։

Իտալացի հայագիտաց թուոյն մէջ կրնանք սեպել նաեւ զԳարլոյ Մորատդի ուսուցիչ լատին և յոյն գրականութեան՝ Փավիոյ Ուգոյ Ֆոսքոլոյ վարժարանին մէջ։ Իմաստուն բանասէրս 1885 թուականին հրատարակեց Հայ եւ Հնդեւրոպական կոչուած տետրակ մը, 52 էջ, տպագրեալ ի Պերկամոյ. յորում այբուբենի կարգաւ կը խօսի ստուգաբանութեանց վրայ, ցանկով մը՝ որ դիւրութիւն կ՚ընծայէ հետաքննին բանասիրաց։ Դժբաղդաբար այս ստուգաբանութիւնք մեզի կը թուին թէ հաստատուն հիմանց վրայ չեն՝ ինչ որ կը պահանջէ մեր այժմու լեզուաքննական ուսումը։ Մորատդի հեղինակ է դար-

ձեւալ Ուսումնասիրութիւնք է վերայ հին իտալական լեզուաց կոչուած (Studii delle antiche lingue italiche, 1887), և Ռոմանական լեզուաց մէջ Նախալատին հիմունք (Fondi Antelatini nelle lingue romanze, 1889, ի Փաւիա, մաս Ա. էջք 54)։ Պուլկէի ստուգաբանական ուսումնասիրութեանց վրայ խօսած ատեններս՝ արդէն առիթ ունեցանք այս խնդիրը յուզելու։ Հոս միայն այս ալ յաւելունք ըսել, թէ հայկական լեզուի նկատմամբ կը գտնենք Իտալիոյ մէջ հրատարակուած համեմատական բանասիրութեան վրայ այլեւայլ տեղեկութիւններ Ասկոլիի և այլոց գրուածոց մէջ, (Studii critici, Թուրին, 1877), որոնց և գերման թարգմանութիւնն ըրած են Ռայնհոլտ Մերզորփ և Լեոնարդ Մանկոլտ, (Kritische Studien zur sprachwissenschaft von G. P. Ascoli, Veimar, 1878, էջք ԼԸ–418, ուր քառասուն և երկու հայկական բառից կամ յետադաս վանկերու (suffixe) խնամով քննաբանութիւնք։

Յիշենք նաեւ Մարկ'Անդոնիոյ Գանինիի Ստուգաբանական ուսումնասիրութիւնքը (Études étymologiques) տպագրեալ ի 1882․ ուր մեր լեզուին վրայ այլեւայլ հետաքննութեան արժանաւոր տեղեկութիւնք կան։

* * *

Մեր յօդուածոյ այն հայագիտաց վրայ որ գերման լեզուով գրեցին, յաւելուլ արժան է տեսութիւն մը ներերս լոյս տեսած քերականութեան վրայ հրատարակելոյ առ Հարտլէբէնի։ Այս փոքրիկ գրուած կը ձեւացնէ երեսներորդ հինգերորդ հատոր Մատենադարան լեզուագիտական կոչուած շարք մի գրուածոց, յորում արդէն երեւցան համառօտութիւնք և թարգմանութեան հրահանգք աշխարհիս վրայ ամենէն աւելի ընդհանուր եղած լեզուաց․ հատորը 2․ 50 Փր․ չափաւոր գնով։ Հայերէն քերականութեան հեղինակն, Կարլ Կէնզ, արդէն նոյն

Հաւաքման մէջ հրատարակեր էր սինէական լեզուի քերականութիւն մը։ Իսկ նկատմամբ այս հատորին՝ պատուական գործակից օժանդակութիւն մը ունեցաւ ի Հարց Մխիթարեանց վիէննականաց, ոչ միայն քերականութեան տպագրութեան, այլ նաեւ ձեռագրին վերաքննութեան և սրբագրութեան։ Երկու մասն կը բաժնուի այս գրուածք. առաջինն՝ (7–80) *հին լեզուին կամ գրաբարին վրայ կը խօսի. երկրորդը արդի լեզուին, բայց միայն արեւմտեան գրաւոր լեզուին* (91–196)*։ Չենք կրնար լաւապէս ըմբռնել թէ ինչո՞ւ արեւելեան լեզուն տեղ մը գրուած չէ այս քերականութեան մէջ։ Իրաւ է որ հեղինակին ընտրած սահմանը չի ներեր նըմա երկար ու ընդարձակ հատոր մը գրել, բայց քանի մի էջ բաւական էին նմա համառօտիւ նշանակելու Ռուսիոյ Հայոց լեզուին ընդհանուր յատկութիւնները։ Մեզ կը թուի թէ լաւ կ'ընէր Կէնզ, եթէ իր գրոցը մէջ յաւելուր փոքրիկ մատենախօսական ցուցակ մը՝ անոնց համար որ քիչ մը աւելի հեռուն երթալու կամք ունին հայ լեզուին ուսման մէջ։ Բաց ի այս թերութիւններէն, մեզ համար աւելի ցաւալին այն է որ գրաբար լեզուի վարդապետական բացատրութեանց մէջ մեծագոյն պակասներ կան. որովհետեւ հեղինակը խօսք մը չըներ ոչ մասնըկանց և ոչ լեզուական դարձուածոց կազմաւորութեան վրայ. խիստ անկատար է անկանոն բայից ցուցակը, որ միայն հնգետասան թուով կը բովանդակէ, և այսպէս հետեւաբար։ Իսկ նկատմամբ իտալական–հռովմէական գրերով դրուած հնչմանց, շատ պակասաւորք են ուղղութեան և ճշդութեան կողմանէ... Որովհետեւ գրքին նըպատակն է առանց ուսուցչի սորվեցընել լեզուն, մեզի կ'երեւնայ թէ աւելի ջանք և մտադրութիւն ըլլալու էր հնչման նկատմամբ։ Ասոնցմով հանդերձ, մեծ օգնութիւն կրնայ մատուցանել այս երկասիրութիւն, և փափաքելի է որ նորանոր հայագէտներ երեւցընէ։*

ՌՈՒՍ ՀԱՅԱԳԷՏՔ

Եթէ ուզենանք ժամանակագրական կարգով խօսիլ ռուս հայագիտաց վրայ, պէտք էր որ յառաջ քան զամե․ նեսին յիշատակէինք Յովսէփ Յովհաննիսով անձի մը ձեռքով եղած թարգմանութիւն մը Խորենացւոյ Պատ․ մութեան և Աշխարհագրութեան. (ի Պետրպուրկ, 1809)։ Աղեքսանդր Ա. կայսեր նուիրուած է այս գրուածք, և երկու մասն կը բովանդակէ․ առաջինն յէջս Ժ+356+ ԺՁ, և երկրորդն՝ Ձ+242+Ը։

Յառաջ խօսեցանք Պետրպուրկի Կայսերական Գի․ տութեանց ձեռքով հրատարակուած Պրոսէի և Լան․ կլուայի երկասիրութեանց վրայ, աւելցընենք նաև Շօ․ պէնի յիշատակագիր մը Հայաստանի մէջ բնակող ժո․ ղովրդոց ծագման վրայ, ընթերցեալ ի 6 մարտ 1840, և որոյ համառօտութիւնը կը գտնուի ի Յիշատակագիրս Ակադեմիոյ, ի հատորն Ը յէջ. 16–20, ու Կորգանովի թուղթ մը առ Ակադեմիայն Հայոց պատմութեան և մա․ տենագրութեան այլ և այլ նիւթոց վրայ, ընթերցեալ ի 16 սեպտ. 1842 (ի Յիշատակագիրսն Ակադեմիոյ, Հա․ տոր Ա. էջք 59–69)։

Կայսերական Ակադեմիոյ պատմական–բանասիրական դասակարգին մէջ երեւցաւ ի հատորն Թ (1852, յէջս 118–134) համառօտութիւն մը հայկական քերականու․ թեան, ռուս բացատրութեամբ և հետեւեալ խորագրով․ Տարբեր հայկական (gaïcan?) ձեռագիր, կամ գործնական եղանակ դիւրացընելու այս ձեռագրին ուսումը։ Պերոյիէֆ, այս պզտի երկասիրութեան հեղինակ՝ Պետրպուրկի համալսարա․ նին մէջ հայերէն լեզուի ուսուցիչ էր, և կ՚երեւի թէ շատ տարիներէ ի վեր Պրոսէ յանձնարարած էր նմա աշխարհիկ կամ խօսուած լեզուի քերականութիւն մը

յօրինել։ Այս նկատմամբ կրնան աչքէ անցուիլ Պրոսէի նախապատրաստական տեղեկութիւնք՝ որ տպագրուած են ի Ցիշատակագիրս Ակադեմիոյ (Հատ. Գ. 1845. Հատ. Դ. 1846). ի 1846 գրուած երրորդ տեղեկագրին մէջ կը հետեւցընէ Դեմիդոֆի սահմանած կէս մրցանակը պատկանեցընել, 2,500 րուբլ. և այս մրցանակ 1851ին հրատարակուեցաւ ընդհանուր նիստին մէջ ի 24/12 մայիսի, և այն ատեն երեւցաւ Պրոսէի չորրորդ տեղեկագիրը... Պերոյիէֆ կարդաց իր գրուածքը Ակադեմիոյ Պատմական–բանասիրական նիստին մէջ (ի 1 հոկտ. 1851) և յորում որոշուեցաւ տպագրեալ իւր Ցիշատակագրոց (Bulletin) կարգին մէջ...

Անցնինք յիշատակել Կ. Եզովի, ի պաշտօնարանէ Հասարակաց կրթութեան, աւելի կարեւոր գրուածները։ Ռուս կամ հայ պարբերական գրուածոց մէջ 1857 էն ի վեր հրատարակած հատուածոց մէջ, մանաւոր յիշատակութեան արժանի կը սեպենք ուսումնասիրութիւն մը Ի վերայ վաճառականութեան Նովգորոդի Պսկովի։ Լազարեան ուսումնարանին մէջ առանձին ընթացք ըրած ատեն յօրինեց Եզով այս երկասիրութիւնը, և ի 1858 հրատարակեց յՕրագրի Նախարարութեան հասարակաց կրթութեան ի ռուս լեզու. և որոյ համար արծաթի մետալ ընդունեցաւ։ Հետեւեալ տարին հրատարակեց իւր բանամրցութիւնն՝ վարդապետի կամ մագիստրոսի (magister) աստիճանն ընդունելու. Ընտանեկան կեանք նախնոյն Հայաստանի, որ և ռուսերէնէ թանգմանեցաւ ի հայ։ 1884ին Եզով թարգմանեց ի հայ՝ Լեհաստանի լատին քարոզչաց երկու գրուած, ու կոչեց զայն Բանք միութեան Լեհաստանի Հայոց ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, դնելով ի գլուխ գրոցն 65 էջերէ բաղկացած յառաջաբան մը Հայաստանի մէջ կատարուած դէպքերուն վրայ՝ որովք բռնադատեցան ի գաղթականութիւն, և Լեհաստանի Հայոց վիճակին և վրանին յարուցուած կրօնական հալածանաց պարագայից։ Հեղինակը կը յաւելու դնել քանի մը հա-

տուածներ ի գրոց Առաքել պատմչի, որոյ երկասիրութեան նոր և լիակատար տպագրութիւն մը եղեր էր յէջմիածին, 1885ին։ Ասողիկ պատմագրին գրուածքը տպագրեց Եզով, տասներորդ դարու պատմչի, իւր մատենադարանին մէջ գտնուած գրչագրի մը համաձայն. 1887ին Ղեւոնդեայ երիցու (Ը դար) պատմական գրուածը, երկայն ներածութեամբ մը ի վերայ Արաբացւոց աշխարհակալութեանց՝ ըստ պատմչաց Հայոց, և անոնց վերաբերութեանց ընդ նուաճեալ ազինս։ Իսկ ի 1891՝ տպագրել տուաւ զգաղղիական ժամանակագրութիւն Դարդելի (ԺԴ դար) 81 էջ նախաբանութեամբ ի վերայ Կիլիկիոյ, ժամանելոյ Հայոց յերկիրն, հոն հաստատուած հայկական թագաւորութեան սկզբնաւորութեան, վերաբերութեանց ընդ խաչակիրս և ընդ քահանայապետաց Հռովմայ, և պատճառաց անկմանն։ Կը յանձնարարենք մեր ընթերցողաց այս կարեւոր հրատարակութեանց ընթերցումը, և կը յուսանք թէ ինչպէս Պատկանեանի և Էմինի քանի մը գրուածքներ, ասոնք ալ պիտի թարգմանուին եւրոպական լեզուով մը։

Չենք ուզեր յերկարել մեր խօսքը Քերովբէ Պետրոսեան Պատկանեանի կենսագրութիւնն ընելով. արդէն ըստ բաւականի ծանօթ է այն մեր ընթերցողաց, և երկու տարի յառաջ Վեսէլովսքի մասնաւոր գրքոյկով մը հրատարակեց, ի տպարանի Պետրպուրկի Գիտութեանց Ակադեմիային, և որոյ թարգմանութիւնը դրինք 1891 տարւոյ Բազմավէպի մէջ։

Ծնեալ ի Նոր Նախիջեւան (առ Դոն գետով) ի 4 մայիսի 1833 և հօրեղբօրորդի հռչականուն ազգային բանաստեղծին Ռափայելի Պատկանեան։ Նախնական ուսմանց ընթացքն ըրաւ ի գիմնազիոնին Ստաւրոպօլի և շարունակեց ապա յՈւսումնարանին Լազարեանց ի Մոս-

կուա։ Անտի ի 1851 գնաց ի համալսարանն Դորպատի, ուր կեցաւ մէկ ու կէս տարի։ Քիչ մը ժամանակ ի Պետրպուրկ դեգերելէն ետք, անցաւ ի Կովկաս ու Ստաւրոպոլի գիմնազիոնին մէջ մասնագիտութեամբ զբաղեցաւ։ Տէրպաթեան օրագրին մէջ հրատարակեց հատուած մը Երգիծաբանութեան վրայ ընդհանրապէս և Կանտէմիրի երգիծանաց վրայ (1853 թիւ 2, էջք 11-18։) Նախապէս թարգմանութիւններ ըրած էր ի հայ Հայնէի, Շիլլէրի, Կէօթէի, Պերանժէրի, Թոմաս Մուրի քերթուածոց հատուածներ։ 1853ին Մանկավարժական կաճառին մէջ ընդունուելով՝ փիլիսոփայական պատմական ճիւղին մէջ գրուեցաւ, և մասնաւոր կերպով հետամուտ եղաւ ի մշակել ռուս, գաղղիական և գերմանական բանաստեղծութիւն, սորվելով նաեւ զանգլիական և զիտալական լեզուս։ 1855–1857 տարիներու մէջ այլ և այլ բանաստեղծութիւններ շարադրած է, որք յետոյ հաւաքուելով ի մի հատոր հրատարակուեցան Քամառ Գուբիլա (արաբերէն վարդարան ծաղկոց) կեղծ անուամբ։ 1851ին աւարտեց իւր ընթացքը ի Մանկավարժական կրթանոցին և դարձաւ ի Կովկաս՝ Տփղիսի մէջ ուսուցչութեամբ զբաղելու։ Հետեւեալ տարին արձակուրդով երթալով ի Պետրպուրկ՝ ամուսնացաւ ընդ Աննայի Աղաթոնով, որ դուստր էր Ակիմով Դաւիթովիչ Աղաթոն հայ քահանայի. 1860 հրատարակեց գաղղիարէն լեզուով զՑուցակ հայերէն մատենագրութեան ի սկզբանէ չորրորդ դարու մինչ ի կէս եօթնեւտասներորդին (Catalogue de la littérature arménienne depuis le commencement du IVe siècle jusque vers le milieu du XVII.e) ի Յիշատակագիրս պատմական և բանասիրական մասին Գիտութեանց Ակադեմիոյ. (Հատ. Բ. 49–91). 1861ին յաջորդեց Պերոյիէֆի, որ Պետրպուրկի համալսարանի հայ լեզուի ուսուցչութենէ իւր հրաժարականն տուաւ. և նոյն տարւոյն հրատարակեց թարգմանութիւն մը ի ռուս լեզու Աղուանից պատմութեան Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ, տաս-

ներորդ դարու ժամանակագրի, ծանօթութեամբք և յաւե-լուածներով, զոր և տպագրեց ի տպարանի Գիտութեանց Ակադեմիոյ. և որոյ վրայ քննադատութիւն մը ըրաւ հմուտն Ն. Ի. Լերք ի Ցիշատակագիրս կայսերական ընկերութեան Ռուս Հնախօսութեան. (Հատ. Գ. 479–499). 1862ին հրատարակուեցաւ իր ռուս թարգմանու-թիւնն Սեբէոսի Պատմութիւն ի Հերակլ, հայ մատենագրի եօթներորդ դարու. (էջք ԺԶ–216), և նոյն տարւոյն նաեւ Ղեւոնդեայ երիցու Արաբաց արշաւանաց պատմու-թիւն (էջք ԺԲ–861). 1863 տարւոյն ներկայացոյց իբրու բանամրցութիւն (thèse) մագիստրոսի աստիճանի ընդու-նելութեան, իր Պատմական ճաշակ հարստութեան Սասանեանց (Essai historique sur la dynastie sassanide) ըստ տե-ղեկութեանց քաղելոց ի հայ պատմագրաց: Այս ուսու-մնասիրութիւն հրատարակեցաւ նախ ի ռուս լեզու Հնա-խօսական ընկերութեան գրուածոց արեւելեան մասին մէջ, և յետոյ Եւարիստ Պրիւտոմ թարգմանեց ի գաղ-ղիարէն և տպագրեցաւ յԱսիական օրագրի, ի 1866 (Հատ. Ա. 801–231), և նոյն օրագրին մէջ ի 1868 (Հատ. Բ. 304) քննադատութիւն մը ըրաւ Լանկլուա:

Ի ռուս Համայնագիտական բառարանի հրատարակելոյ ի 1861–63, Պատկանեան հատուած մը դրաւ Հայոց պատմու-թեան, աշխարհագրութեան և մատենագրութեան վրայ: 1864ին վարդապետի ուսմանց աստիճանն ընդունեցաւ ի շնորհս բանամրցութեանն ի ռուս լեզու, որ այս խո-րագիրն ունէր. Հետազօտութիւնք ի վերայ կազմութեան հայ լե-զուի (էջ ԻԳ–106). Թարգմանեցաւ ի գաղղիարէն յԵւա-րիստ Բրիւտոմէ (Recherches sur la formation de la langue arménienne), և Եդ. Տիւլորիէ բաղդատելով ընդ բնագրին ծանօթութեամբք հրատարակեց յԱսիական օրագրի (Ձրդ շար, Հատ. ԺԶ, 1870): Մոտադիր ըն-թերցանութեան արժանաւոր է քննադատութիւնն զոր գրուածքիս վրայ հրատարակեց Փ. Յուստի ի Göttingische Gelehrte Anzeigen, 1866, էջ 991–1000 և ինչ

որ նոյն նկատմամբ ըստ Ե. Ռընան ի տեղեկագիրն ասիական ընկերութեան մատուցելոյ ի 28 յունիս 1870։ Պատկանեան կը դնէ զՀայերէնն ի թիւս իրանեան լեզուաց, «վասն զի նոյն մասնաւոր ձայնական առանձնայատկութիւններն ունի, կ՚ըսէ, որ կը զանազանեն ըզ-զենտ ի սանսկրիտ լեզուէ»․ և սակայն ի յաջորդ էջին կը յաւելու․ «Քանի մը դիպուածոց մէջ Հայկական լեզուն ձայնագիտական տեսակէտով շատ աւելի հին է քան զպարսկին»․ և այս ըսածին՝ ապացոյցներ մէջ կը բերէ։ Ծանօթ է յայլուստ որ հմուտ ուսուցիչն բոլորովին թողուց ապա զիրանեան վարդապետականն․ Տես «Տեղի հայկական է գաւառաբարբառ հնդեւրոպական լեզուաց» հրատարակեալ ի ռուս լեզու ի շարս Վաստակոց Կայսերական աշխարհագրական ընկերութեան, 1879․ և որ թարգմանեցաւ ի գերման և ի հայ լեզուս։

Այս երկասիրութեան ներածութեան մէջ Պատկանեան իրաւամբք կը պնդէ ի վերայ կարեւորութեան գաւառաբարբառոց, որոց արդէն ակնարկութիւնն ըրած էր Զրպետ յԱլխական օրագրին (էջ 139-146 գաղղիական թարգմանութեան, Զ շար Հատ․ ԺԶ, 1871)։ Կը համարի թէ Հայ գրաբարը Արարատեան գաւառին սովորական արքունական լեզուին վրայ հիմնուած է, որ ոստանիկ կը կոչուէր, (պարսկ․ ոստանիկ=լեզու արքունեաց)․ և թէ չորրորդ դարու սկիզբը, այս պաշտօնական լեզուն եղաւ միակ գրականական լեզու, և հինգերորդին մէջ՝ գիտ կամ կատարելագործութիւն Հայ այբուբենին, միանալով աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեան հետ, գործածութիւնն ընդհանուր ըրաւ բոլոր երկրին մէջ․ անանկ որ բացարձակապէս գործածուեցաւ Հայկական մատենագրութեան ոսկեղէն դարու հեղինակներէն։ Ըստ ի գրաբար հայերէնը ոչ երբէք ազգային ու կենդանի լեզու մը եղած է․ և որ առաւել նկատելին է, երբէք աճումն կամ զարգացումն (développement) ունեցած չէ, այլ միշտ անշարժ ու կայուն (stationnaire) իբրեւ մեռեալ լեզու

մը։ Եթէ ուզուի՝ կարելի է հեռաւոր նմանութիւն մը գտնել համեմատութեան ընդ կազմութեան գերման լեզուի, որ նոյնպէս դիւանգիտութեան մէջ գործածական լեզուէ յառաջագայած է։ Արարատեան ոստանիկ լեզուին հետ պէտք էին ըլլալ այլեւայլ աշխարհիկ գաւառաբարբառք, և աշխարհաբար անունը արժան էր հաւաքաբար հասկնալ։ Նոյն իսկ Հայաստանի բազմարկածեան երկիրը՝ թուի թէ բաւական պիտի ըլլար այս ենթադրութիւնը արդարացընելու համար։ Գտնուած են արդեօք մատենագիրք որ այս գաւառական բարբառներուն մէկովը գրած ըլլան։ Մենք չենք գիտեր զայս, և եթէ գիտնալու ալ ըլլայինք, անկէ մեծ շահ մը չկար մեզի համար, որովհետեւ ընդօրինակողք զանոնք գրաբարի վերածած պիտի ըլլային։ Բայց բարեբաղդաբար լեզուի գիտութեան շահուն համար, դեռ կարելի է մեզ ուսումնասիրել արդի գաւառաբարբառները, որ անշուշտ հին լեզուաց սերունդք են, յորոց եթէ մաքրենք ինչ որ ներմուծուեր են ի դրացեաց կամ յարշաւանաց, նկատելով նաեւ խաչակրութեանց անցքը, ուրիշ լեզուաց վրայ տեսնուած այլ և այլ փոփոխութիւնք ի նմանօրինակ առիթս, կ'ապացուցանեն թէ քիչ է տարբերութիւնն հին գաւառաբարբառի մը ու իրեն արդի ներկայացուցչին մէջ։ Արդէն չորեքտասաներորդ դարու մատենագիր մը՝ Յովհաննէս Եզնկացի, Դիոնեսիոսի Թրակացւոյ քերականութեան մեկնութեանը մէջ, ութ հին գաւառական լեզու կը հաշուէ. Ա. Կորճայք (Մոկք?), Բ. Տայեցի, Գ. Խութայեցի, Դ. Սպերի, Ե. Չորրորդ Հայոց, որ արեւմտեան Հայոց լեզուն էր, Զ. Սիւնեաց (Ջօկ), Է. Արցախոյ, Ը. Ոստանիկ արարատեան. և կը յաւելու՝ թէ գրական դաստիարակութեան համար՝ կը բաւէ այս վերջին լեզուն։ Սակայն մետասաներորդ դարէն կը գտնուին ի հայ մատենագրութեան այլ և այլ էջք, նա և ամբողջ ճառք՝ աշխարհիկ լեզուով գրուածք։ Պատկանեան հետեւեալ դասակարգութիւնը կը դնէ՝ մեզի ծանօթ գա-

ւառաբարբառոց համար.- Նախ, Արարատեան կամ Կովկասի բարբառը, որոյ մէջ պէտք է սեպել երկրորդական գաւառաբարբառք՝ որ ի գործածութեան են ի Ռուսիա և յԱնդրկովկասեան գաւառս. երկրորդ՝ Տփղիսու գաւառաբարբառը. երրորդ՝ արեւմտեան հայկական գաւառաբարբառը՝ զոր կը խօսին Եւրոպիոյ Հայք, և Ասիոյ Տաճկաստանի մէջ բնակող Հայերէն մաս մը, և գրեթէ 30,000 Հայք ի Ռուսիա, (ի Ղրիմ, Նոր Նախիջեւան առ Դոն գետով և ի Բեսարաբիա). չորրորդ, Վանի գաւառաբարբառը, հինգերորդ, Մոկացը. վեցերորդ, զոր չի նշանակեր հեղինակն. եօթներորդ, Սասունցոց լեզուն ի լերինս Տօրոսի. ութերորդ, Բէյլանի գաւառաբարբառ ի շրջակայս Անտիոքայ. իններորդ, Զէյթունի կամ Ուլնիոյ լեզուն, ի լերինս կիլիկեան Տօրոսի. տասներորդ, Ջօկերու բարբառը, զոր Ագուլեցիք ու Գարապաղի քանի մի գիւղերու մէջ կը խօսին. մետասաներորդ, Գողթան բարբառը, և երկոտասաներորդ, Հին Ջուղայի ու Հնդկահայոց մէջ գործածական լեզուն։ «Այս երկոտասան գաւառաբարբառոց մէջ, — կը գրէր նոյն ատեն Պատկանեան, միայն երեք առաջինք մեզի քաջ ծանօթ են». ու ջանաց անկէ ետքը զանոնք ալ ծանօթացընել։ Ուստի 1865ին ղրկեց առ ուսուցիչն Հենր. Պետերման ի Պեռլին Ագուլեաց լեզուին վրայ տեսութիւն մը, որ գերման լեզուով հրատարակուեցաւ ի Monatsberichte ուսումնաթերթի Ակադեմիոյ Գիտութեանց ի Պեռլին, ի դասակարգի փիլիսոփայական, պատմական ուսմանց ի 26 Նոյեմբերի, 1866 (եր. 727–741)։ Հիմայ աւելի ծանօթագոյն է մեզ այս գաւառաբարբառ շնորհիւ ընտիր երկասիրութեան Սարգսի Սարգսեանց ի Լազարեան ճեմարանէ, և որոյ խորագիրն է Ագուլեցոց բարբառ, տպ. ի Մոսկուա ի 1883։ Ի 1869 Պատկանեան հրատարակեց ի ռուս բարբառ Հետազօտութիւնք վերայ բարբառոց հայ լեզուի (Պետրպուրկ, 100 էջ.) և որոյ վրայ 1875ին աւելցուց՝ նոյնպէս ի ռուս, «Նիւթք

ուսումնասիրութեան հայ բարբառոց. Ա. Նախիջեւանի գաւառաբարբառ էջ ԺԶ–140, որ ուրիշ նիւթերէ զատ կը պարունակէ երեք վէպ Ռափայէլ Պատկանեանի, որ թարգմանուեցան ի գերման յԱրթիւր Լէյստէ ի Հայկական մատենադարանի Աբգարու Յովհաննիսեան (տպագր. ի Լէյպցիկ առ Գ. Ֆրիէտրիխ 1886)։ Բ. Մշոյ բարբառը (էջք ԺԲ–72) հանդերձ արձակ լեզուաւ գրուած վիպասանականաւ «Սասունցի Դաւիթ» ըստ բնագրին հրատարակելոյ ի 1874 ի Սրուանձտեանց Գարեգին Վարդապետէ Գրոց և Բրոց կոչուած երկասիրութեան մէջ։ Կարելի է համեմատել այս վիպասանութիւնը ուրիշ ժողովրդական վիպասանութեան մը, Մհերի Դուռ անուանաւոր քերթուածին հետ՝ հրատարակելոյ յԱբեղեանէ ի Շուշի, 1889 (էջք 64), ինչպէս նաեւ «Լէօնիի» մէկ հատուածը այս նիւթին նկատմամբ Մոսկուայի Պատմական ու Գրականական հանդիսին մէջ, և առանձինն տպագրուած առ Մկրտչի Բարխուդարեանց, ի Մոսկուա, 1891, էջք 42։ Ո՞վ գիտէ թէ պիտի չըլլայ օր մը՝ յորում կարելի ըլլայ ի մի հաւաքել հայկական դիւցազնական քերթուած մը՝ բերնէ բերան աւանդութեամբ պահուած, ինչպէս Փիննեաններու Գալէվալա քերթուածը։

Բանասիրական ուսումնասիրութիւնք են Պատկանեանի հետեւեալ երկասիրութիւնք. «Հայերէն լեզուի քերականութեան մը շինելու նիւթեր. մասն Ա (1882), մասն Բ (1884) ի ռուս լեզու. Քանի մի խօսք կովկասի Ցինկաններու լեզուին վրայ, ի Պետրպուրկ 1887, նոյնպէս ի ռուս, և որոյ վրայ տեսութիւն մը ըրաւ Հանուշ ի Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, ի 1887, և ուրիշ բանասէր մ'ալ, K. J. ի Ցիշատակագիրս արեւելեան բաժնի ռուս Հնախօսական ընկերութեան, ի հատորն Բ (էջք՝ 147–157)։

Դառնանք իր երկասիրութեան որ Հետազօտութիւն է վերայ կազմութեան հայերէն լեզուի խորագիրը կը կրէ. յորում

Ներածութենէ մը ետքը այն գաւառաբարբառներու վրայ զոր յիշատակեցինք, հեղինակն քանի մի գաղափար կը յայտնէ Մեսրոպեան այբուբենին ծագման կամ սկզբնաւորութեան վրայ։ Էմին՝ գրուածքի մը մէջ Հայկական այբուբենից վրայ, որ Խորենացւոյ պատմութեան ռուս թարգմանութեան մէջ դրուած յաւելուածոց չորրորդն է (Մոսկուա, 1858), կը ցուցնէ թէ Մեսրոպէն շատ յառաջ հայկական տառք կային, և թէ անոնցմէ մէկն էր առ Դանիէլի ասորւոյ գտնուածը· և Մեսրոպ ուրիշ բան չէ ըրած՝ բայց կատարելագործել դանիէլեան նշանագիրք, որ ըստ Գրիգորի Մագիստրոսի՝ քսանուչորս տառերէ ձեւացած էին։ Սակայն Էմին հետեւող է Վարդանայ կարծեաց որ կ՚ըսէ՝ թէ դանիէլեան տառք քսանուերկու էին, որոց վրայ յաւելան ի Մեսրոպայ եօթն ձայնաւորք և եօթն բաղաձայնք։ Պատկանեան կը ջանայ հերքել այս ենթադրութիւնը· բայց իր պատճառաբանութիւնք մեր օրերուն ոյժ մը չունին այլ եւս։

Հետազօտութեանց առաջին գլխոյն մէջ՝ Պատկանեան կը հանէ ձայներու (կամ մանաւանդ տառից, հայերէն լեզուի, բաղդատելով ուրիշ համազգի լեզուաց տառից հետ· (152–186)· Տիւլորիէ մեղադիր կ՚ըլլայ իրեն որ պէտք եղած կարեւորութիւնը չիտար ը ձայնին, որ զեղչուած կամ կորսուած ձայնի մը տեղ կը դրուի։ Երկրորդ գլխոյն մէջ կը խօսի քերականական ձեւերու վրայ, այսինքն՝ անուններու հոլովմանց, (186–227), դերանուանց (227–242), բայերու լծորդութեանց (242–285)· Տիւլորիէ աստիս անդին ուղղութիւններ և մեծապէս հետաքննական ծանօթութիւնք կը դնէ· ի մէջ այլոց՝ ձայնաւորաց աստիճանները։ Մանրամասն չենք ուզեր խօսիլ, որովհետեւ Պատկանեանի այս երկասիրութիւն, ինչպէս Տիւլորիէի դիտողութիւնք՝ ուղղուելու կամ կատարելագործուելու պէտք ունին՝ գիտութեան ձեռք բերած արդի արգասեօք։ Բայց եթէ նկատենք ժամանակն յորում հրատարակուեցաւ, պէտք է խոստովանինք՝ թէ

հայերէն լեզուի բանասիրական ուսումնասիրութեան ըղձալի զարգացման՝ մեծապէս օժանդակած է։

Բաց ի բանասիրութենէ՝ Պատկանեան հետամուտ էր ուսման իր երկրին հնախօսութեան և պատմութեան, և անշուշտ շնորհիւ դասախօսութեանց Քոսսովիչի հռչականուն իրանականին, որ յայնմ ժամանակի ուսուցիչ էր ի Լազարեան ճեմարանին, սկսաւ ընթեռնուլ վանական կոչուած բեւեռատառ արձանագրութիւնքը։ Այս նիւթերուն վրայ իր գլխաւոր հրատարակութիւնք հետեւեալներն են. Ա. Քիւրքճեանի հրատարակած Հայաստանի Լուսաւորութեան հնախօսական արձանը (ի ռուս). տես Վաստակէ երրորդ հատորին Աշխարհագրութեան, հրատարակելոյ ի Բ. Բ. Գրիգորիէվ (Պետրպուրկ, 1880) և թարգմանուած ի հայ ի Փորձ հանդէսի, (1880, թիւ 10). Բ. Ի լրագրի Հասարակաց կրթութեան պաշտօնարանին (Պետրպուրկ, Բալաքեւ) չորս հատուած հրատարակեց Վանի արձանագրութեանց, և անոնց Ասիոյ նախնական պատմութեան կարեւորութեան վրայ. նոյնպէս ալ անոնց ընթերցման դրութեան վրայ, զոր քննադատեց Փարիզու ուսումնաթերթին Հանդէս քննադատեան, 1883. Ի վերայ աշխարհագրութեան մատենին ընծայելոյ Մովսէսի Խորենացւոյ. — Գ. Նոր գտնուած քանի մը վանական արձանագրութեանց վրայ (գաղղիարէն) ի Մուսէոն հանդիսի Լուվանիոյ, 1882։ Դ. Պատկանեան և Մէյս. Քանի մը նորագիւտ բեւեռակերպ գրութեանց վրայ ի սահմանս Ռուսիոյ, ի նոյն Մուսէոն լրագրի, 1883 թիւ. 3. 350–364։ — Ե. Քանի մը խօսք՝ հայկական հին ամիսներու անուանց վրայ. տպ. ի Պետերպուրկ, 1871. ի ռուս լեզու. հետեւեալ 1872 տարւոյն հրատարակուած է ի Վաստակս Արեւելեան բաժնի ռուս հնախօսական ընկերութեան, ի հատորն Ժէ, 1872, էջք 295–339. նոյնպէս և Ցուստի գերման լեզուով ի լոյս ընծայեց յ'Ausland օրագրի, 1872 ի 5 փետր. ի հատուածին Յաղագս հնագոյն պատմութեան Հայոց Ueber die älteste armenische Geschichte. Այս գրուածին յառաջաբանին մէջ Պատ-

կոանեան կը խօսի Հայաստանի նախնական պատմութեան արդի վիճակին վրայ։ Զ. Դիտողութիւնք ի վերայ հաստուածին Էմինի հրատարակելոյ ի Վասակա արեւելեան բաժնին, և այլն, ի հատորն ԺԷ, 1874, էջք 131–147) ի ռուս լեզու. այս քննադատութիւնը շարունակութիւն է Էմինեանի մէկ ուրիշ աշխատասիրութեան, որ կը գրաւեն 93էն 133 էջերը, « Վահագն–Վիշապաքաղ հայկական դիցաբանութեան և Ինդրա–Վրիտրանա Րիգ Վէտայի ». և որոյ հետեւանք եղաւ ցաւալի վիճաբանութիւն մը։ — Է. Արեւելեան բաժնին փաստակոց նոյն հատորին մէջ (ԺԷ, հատ.) էջք ԼԹ–92, Պատկանեան հրատարակեց գրուած մը Պատուական ականց վրայ, ըստ տեսութեանց եօթնեւտասներորդ դարու մէջ ապրող հայազգւոյ մը, Առաքելի Դավրիժեցւոյ։ Ը. Եռալեզու անձանագիր մը ի Համատան, հրատարակեալ ի Մշակին լրագրի 1885, թիւ 1։ — Թ. Բեհիստունի արձանագրութիւնք հրատարակեալ ի գործ Հնախօսական ընկերութեան Տփղիսու, Մոսկուա 1887 էջք 115–122. Ժ. Ի վերայ ենթադրեալ պատերազմին զոր տուեր է Թագլատփալասար ի վերայ ափանց Ինդոսի, աշխարհացոյց տախտակով մը, տպ. ի Պետրպուրկ, 1879 էջք 40. Նոյնպէս նաեւ ի Գործս համազգային ժողովոյ արեւելագիտաց, տպ. ի Պետրպուրկ ի ռուս լեզու ի 1879–80, (էջք 33–77). քննադատեց այս գրուածք Եմիլ Տիլոն (Dillon) յԱՐԵՒԵԼՔ (Բերլինոյ) ի 1 մարտ 1880, էջ 57. յորում կ'ըսէ թէ Պատկանեան կը ցուցընէ թէ այս պատերազմ՝ երթադրութիւն մ'է, և նոյն իսկ այս տեսակիտով անընդունելի է ու անպաշտպանելի։ Քննադատութիւն մ'ալ ըրաւ Աղեքսանդր Երիցեանց (ի ռուս) ի Կովկաս լրագրի, թիւ 115. — ԺԱ. Ի Հանդէսն քննադատական համաշխարհային գրուած մը հրատարակեց Օլսհաւսէնի Parthava und Pahlav, Máda und Mâh գրութեան վրայ գաղղիարէն լեզուաւ յորում կը ստորագրէ K. de Restaing. ու հայերէն լեզուով թարգմանութիւն մ'ալ կայ։

Վերյիշեցընենք ի Պատկանեանէ հրատարակուած պատմական գրուածներով. և են Ա. Ծաղիկ ի վերայ Նախնական պատմութեան գրականութեան Հայոց, ռուս լեզուով, և յաւելեալ յԸնդհանուր պատմութեան գրականութեան հրատարակելոյ ի Գորշէ, ի չորրորդ տետրի, Պետրպուրգ 1880։ — Բ. *Դիտողութիւններ, զորս պէտք առաջի առնելով արժան է է հրատարակել զարեւելեան ազգերս ազգային պատմութեան ի Քունիքէ և ի Ք. Պ. ի Գործս Ռուսական Հնախօսական ընկերութեան, ի հատոր Ը*։ — Գ. *Ժամանակագրական պատմութիւն Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ* (ԺԳ *դար*). *հայ բնագիրն ի* 1867, *թարգմանութիւնն ի ռուս ի* 1869, *և երկուքն ալ յաւելեալ ի Գործս Արեւելեան բաժնին ի հատորն* ԺԴ (*էջք* 223—418)։ — Դ. *Օրագիր պաշարման Սպահանու յԱֆղանաց ի* 1722—3, *գրեալ ի Պետրոսէ Սարգսեան, ի Ցիշատակարանս Պետրպուրկի Կայսերական Գիտութեանց Ակադեմիոյ, ի հատորն* ԺԷ, *մասն* Գ. *էջ* ԼԲ–58։ — Ե. *Պատմութիւն Մաղաքիայ աբեղայի* (ԺԴ *դար*), *հայ բնագիրն ի* 1870, *ռուս թարգմանութիւնն ի Պետրպուրկ ի* 1871 (*էջք* Ժ–106)։ — Զ. *Պատմութիւն Մովսիսի, ըստ պատմըչաց Հայոց երեքտասաներորդ դարու, անոնց այլ և այլ հատուածներն մէջ բերելով ու թարգմանելով ի ռուս՝ հանդերձ ծանօթութեամբք. երկու պրակք, տպագրեալք ի Պետրպուրկ ի* 1873–74։ — Է. *Անանիա Շիրակացի, հայ բնագիրն, տպ. ի Պետրպուրկ ի* 1877։ — Ը. *Պատմութիւն Հերակլի ի Սեբէոս եպիսկոպոսէ* (Է *դարու պատմիչ*), *հանդերձ շարունակութեամբ պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյ*, (ԺԲ *դար*), *հայ բնագիրն տպ. ի Պետրպուրկ*, 1879։ — Թ. *Մատենախօսութիւն հայ պատմական գրականութեան* (*ի ռուս*). *տպ. ի Պետրպուրկ* 1880, *ինչպէս նաեւ ի Գործս* Գ. *Գումարման Արեւելագիտաց*. (*Հատ.* Ա. *էջք* 455–511). *Թարգմանութիւնն ի հայ ի Փորձ հանդիսի*, 1880. *ուստի թարգմանեալ և տպ. ի Տեսութիւն* (Obzor) *լրագրի, ի թիւս* 441–43, *ի*

1880. *ինչպէս նաեւ Տիլլոն արեւելագիտին կողմանէ գրուած քննադատութիւն մը ի Մուսէոն լրագրի Բելճիոյ,* 1882. Թիւ 1: — Ժ. Փաւստոսի Բիւզանդ. *հայ բնագիր Պետերբ.* 1883: — ԺԱ. *Բանք չափաւ* Յարութիւն Վարդապետի Ալամդարեանց. *հայ բն. Պետերբ.* 1884: — ԺԲ. Հատընտիր *ի գրոց պատմագրաց Հայոց, ի հայ. տպ. ի Պետերբ.* 1884: — ԺԳ. Պատմութիւն Թովմայի Արծրունւոյ. *հայ բն. տպ. ի Պետերբ.* 1887. *տես նաեւ ի Գործս Հնախօսական ընկերութեան Տփղիսու. ի Մոսկուա* 1887: — ԺԴ. *Քննադատութիւն ի վերայ գրոցն Լաուէրի՝ Հայկական ընտիր Հատուածք* (Armenische Chrestomathie) *ի* Քննադատական համազգային հանդէսի (Revue critique internationale), 1881: — ԺԵ. Կենսագրութիւն և գրականական վաստակք Սէն-Մարտէն հայագէտի, *ի* Փորձ *հանդիսի* 1881, *Թիւ* 5: — ԺԶ. Քննադատութիւն աշխարհագրութեան Մովսէսի Խորենացւոյ *հրատարակելոյ ի Հ. Արսենէ Սուքրի. ի* Մուսէոն *լրագրի,* 1882 (*էջք* 447–452) K. de Kesiaing *ստորագրութեամբ:* — ԺԷ. Աշխարհագրութիւն Հայաստանի, *ընծայելոյ Մովսիսի Խորենացւոյ, հայ բնագիր, թարգմ. ռուս և ծանօթութիւնք. տպ. ի Պետերբ. ի* 1877 (*էջք* ԻԸ+84+26), *աշխարհացոյց տախտակօք. քննադատութիւնն ի* Փորձ *հանդիսի* 1877, *Թիւ* 4:

Արդէն համառօտեցինք Պատկանեանի կենսագրութիւնն մինչ ի 1862. 1872 *Թուականին թոշակաւոր ուսուցիչ եղաւ ի համալսարանին Պետրպուրկի, և ի* 1885 *Թղթակից անդամ Գիտութեանց Ակադեմիոյ: Ճանապարհորդութիւններ ալ ըրած է ի Գաղղիա, ի Գերմանիա, յԻտալիա, ի Կովկաս և այլուր. մեռաւ յ'2 ապրիլ* 1889: Իր *որդին,* Ս. *Պատկանեան, թէպէտ գիտութեանց հետամուտ, բայց բանասիրական ուսմամբք ալ կը զբաղի, որովհետեւ երկասիրած է ընտիր հեղինակութիւն մը Ուտիական վիպասանականաց վրայ, և որ հրատարակուած է ի Պետրպուրկ,* 1891:

Կը մնայ մեզ խօսիլ Մկրտիչ Էմին բանասիրին վրայ,

և անով կնքել մեր տեսութիւններ Ռուս հայ և հայագէտ բանասիրաց վրայ։

***

Մինչ Պատկանեան ետեւէ էր Պետրպուրկի մէջ հայկական ուսմանց այնպիսի դիրք մը տալ որ պատշաճականն էր ուսումնական աշխարհի մէջ, ուրիշ ոչինչ նուազ նշանաւոր անձ մ'ալ նոյն վախճանաւ կ'աշխատէր ի Մօսկուա։ Մկրտիչ Յովսէփեան էմին, որ ծնած է ի 1813 ի Նորն Ջուղա, Ասպահանի արուարձանաց միոյն մէջ։ Իննամեայ հասակին հայրն տարաւ զնա ի Հնդիկս, ու Կալկաթայի Մարդասիրական դպրոցը դրաւ, ուր կեցաւ մինչ ի վեշտասան ամ հասակին։ 1829 թուին շուետացի նաւով մը անցաւ ի Ստոքոլմ և անտի ի Մոսկուա, Լազարեան ուսումնարանին մէջ ուսումն առաջ տանելու համար, և ուստի չբաժնուեցաւ մինչեւ ի մահ։ Հոն եռանդեամբ պարապեցաւ լեզուաց ուսման, ի մէջ որոց պարսկերէնի և անգղիերէնի և գրականութեան։ Ժամանակէ մը ետքը ուսուցիչ ու նաեւ վարիչ եղաւ ուսումնարանին, ինչպէս նաեւ Վլադիմիր գիմնազիոնին։ Մեծ ջանք ունեցաւ հայ գրականութիւնը ծանօթացընել ռուս և եւրոպացի գիտնոց, ի նմին ժամանակի չդադրելով քննադատութեամբ հրատարակել հայ մատենագրաց բնագիրքը։ Առաջին գրաւոր վաստակն եղաւ թարգմանութիւն մը ի հայ Վիլմէնի միջին դարուց մատենագրութեան պատմութեանը որ հրատարակուեցաւ ի 1836. ուստի և սոյն պատճառաւ բարեկամք և վրան զարմացողք իր ուսումնական կենաց յիսներեակը տօնեցին ի 1886 ի 16 ապրիլի։ Ուսուցիչն Գր. Խալաթեանց՝ երեն յաջորդն ի Լազարեան ուսումնարանի, հատորի մը մէջ հաւաքեց բազմաթիւ նամակներ և հեռագիրք որ այս առթով ուղղուեցան մեծանուն գործակցին։ Գիրքս շարադրուած է ի ռուս բարբառ, և խորագիր ունի. « Յիս-

ներեակ մանկավարժական գործունէութեան Մ. Ց. Էմինեան. Մոսկուա, 1887»: Բայց այս հանդիսէն գրեթէ վեց տարի յառաջ գրաւոր աշխատանքէ դադրած էր Էմին. վասն զի 1881 ին ի Տփղիս գումարուած հնախօսական ժողովոյն ներկայ գտնուելէն ետքը՝ կաթուածահար եղաւ, որ երկար և ցաւագին հիւանդութեամբ տառապելով, յ'19 դեկտ. 1890 վախճանեցաւ եօթանասուն և եօթնամեայ հասակին: Ճեմարանի և Վենետկոյ Մխիթարեանց ձգած գումարի մը չնորհիւ տարուէ տարի կարելի պիտի ըլլայ տպագրել յիշատակարաններ մը հայկական ուսմանց՝ որոց բարգաւաճանաց այնչափ եռանդն երեւցուց ի կեանս:

Իր գլխաւոր երկասիրութիւններն յիշատակելով բաւականանանք, քիչ մը յերկարելով մատենախօսական տեղեկութեանց վրայ, որպէս զի ընթերցանելեան հետաքրքրութիւնը գոհ ընենք:

Գաղղիական լեզուով հրատարակեց Էմին Փաւստոս Բիւզանդացւոյ պատմութիւնը, և տպագրուած է Լանկլուայի Հայ պատմագրաց հաւաքման մէջ, ի հատորն Ա. Փարիզ (առ Տիտոյի, 1867): Քննադատական տեսութիւն մը հրատարակեցաւ ի Տիւլորիէէ յ'Օրագրին գիտնոց (Journal des Savants), ի 1869, յամսաթերթս հոկտեմբերի և նոյեմբերի. ուրիշ մ'ալ գերման լեզուով ի Göttingische gelehrte Anzeingen, ի 24 յունիսի 1868 տարւոյ. և որ թարգմանուեցաւ ի հայ ի Հայկական աշխարհ ամսաթերթս Տփղիսի, 1868 թիւ 12:

Թարգմանեց Էմին ի ռուս բարբառ զպատմութիւն Մովսիսի Խորենացւոյ, զընդհանուր պատմութիւն մեծին Վարդանայ և զՍտեփաննոսի Տարօնեցւոյ: Խորենացւոյ պատմութիւն տպագրեցաւ ի Մոսկուա (առ Խատկովի) ի 1858, էջք 384+ը. և այսպիսի է ցուցակ բովանդակութեանն, Ներածութիւն (1–26): Թարգմանութիւն պատմութեան Խորենացւոյ (27–132): Հինգ հարիւր վաթսուներեք թիւ ծանօթութիւնք (133–329): Ցուցակ թա-

գաւորաց Հայաստանի (138)։ Ցաւելուածք. Ա. Աշխարհագրութիւն Հայաստանի (335–351)։ Բ. Քեննոփոնի Դաստիարակութիւն Կիւրոսի գրքէն հատուած Գիրք Գ. գլ. Ա. (451–358)։ Գրոց հին ցուցակէ մը քաղուած (458–360)։ Դ. Հայերէն այբուբենի վրայ ի վեց գլուխ՝ հանդերձ տախտակօք (361–376)։ Ե. Քաղուած ի գրոց Սէն Մարտենի (376–7)։ Զ. Ծանօթութիւնք յաւելուածականք ի վերայ հայ այբուբենին. (377–383)։ Նոր տպագրութիւն մը նոյն գործոյն՝ յետ մահուան թարգմանչին, հրատարակութեամբ Գր. Խալաթեանց։

Ինչպէս յառաջ ակնարկեցինք, Հայկական այբուբենին վրայի յօդուածը ի 1865 թարգմանեց ի գաղղիարէն Եւարիստ Բրիտոմ և հրատարակեց յԱրեւելեան Հանդէսի։

Վարդանայ մեծին ընդհանուր պատմութեան ռուս թարգմանութիւնը հրատարակեցաւ ի Մոսկուա ի 1861։ Այս ընտիր աշխատասիրութիւն՝ հետեւեալ գլուխներու բաժնուած է. — Ներածութիւն (Ա. — ԻԴ)։ Թարգմանութիւն բնագրին (1–202)։ Եօթն հարիւր վաթսուն և վեց ծանօթութիւնք, և յաւելուածք (1–217). որ են՝ Մահմէտ՝ ըստ հայ պատմագրաց՝ Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ, Թովմայի Արծրունւոյ և Կիրակոսի Գանձակեցւոյ։ — Քաղուած ի Սեբէոսէ, գիրք Գ. գլ. Լ. (163–72 էջք ըստ տպագրին Կոստանդնուպոլսի 1851 տարւոյ)։ Քաղուած ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ, հայ բնագիրն։ Քաղուած ի Սամուելէ Անեցւոյ, հայ բնագիրն. թարգմանութիւն Կիրակոս պատմչի, և այլն։

Վարդանայ բնագրին ալ հրատարակութիւնն, որ նախկին տպագրութիւն (Princeps) է նոյն մատենագրութեան, եղաւ խնամովք Էմինի ի Մոսկուա, նոյն 1861 թուականին, Զ+218 էջերու մէջ ամփոփուած. երկու գրչագրաց հետեւողութեամբ, յորոց մին անթուական՝ և ի մատենադարանէ գիտուն հրատարակչին, և միւսն 1814 թուականի ընդօրինակութիւն՝ հրամանաւ Ներսի-

ռի Աշտարակեցւոյ՝ Վրաստանի արքեպիսկոպոսի, Էջմիածնի մատենադարանի մէջ պահուած հնգետասաներորդ դարու գրչագրի մը վրայ, և ընծայեալ ի Նմանէ Ռումիանցով կոմսին։

Պետրպուրկի Գիտութեանց Կայսերական Ակադիմիոյ Յիշատակարանաց մէջ (Է շար, հատ. Դ. թիւ 9, 1862) Պրոսէ հրատարակեց այս տպագրին և թարգմանութեան վրայ մեծապէս հետաքննական տեսութիւն մը։ Դիտողութիւն ընել կու տայ որ շատ տեղ բռնադատուած է հզօր մրցման՝ կարգէ դուրս սեղմ բնագրի մը դիմաց. կրնար նաեւ յաւելուլ՝ անգիտաբար կրճատեալ և խառնակ անհոգ և տգէտ ընդօրինակողաց ձեռքով։ Տպագրութիւն մ'ալ Վենետկոյ Մխիթարեանք հրատարակեցին (ԺԴ+184) ի 1862, շատ հմուտ՝ բայց դժբաղդաբար սակաւաթիւ ծանօթութիւններով։ Կը յուսանք որ քիչ ատենէն ճանչցուելով այլեւայլ ընթերցուածոց կարգադրութեան օգուտը, ռուս լեզուէ շատ աւելի տարածուած լեզուով Վարդանայ պատմութեան թարգմանութիւն մը ընծայուի։

Ինչ որ Վարդանայ՝ նոյնն ըրաւ Էմինեան նաեւ ուրիշ ոչ նուազ կարեւորագոյն հայ պատմչի մը, Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ՝ Ասողիկ կոչեցելոյ. որոյ երկասիրած պատմութեան ռուս թարգմանութիւն հրատարակեցաւ ի Մոսկուա ի 1864. որ կ'ամփոփուի 1–209, բուն բնագրին թարգմանութիւն, ու շատ ծանօթութիւնք և յաւելուածք կը պարունակէ, որով ամբողջ գիրքն է Ի×336 էջ։ Ծանօթ է բանասիրաց, որ Տիւլորիէ հայագիտին ձեռքով եղած գաղղիական թարգմանութեան առաջին հատորն արդէն հրատարակուած է, և Գարրիէր հետամուտ է ի գլխաւորել զայն։ Իսկ բնագրին՝ փառաւոր և ընտիր տպագիր մը ունինք հիմայ՝ Եզովի խնամօք։

Հետեւեալներն են Էմինեանի ուրիշ հայ մատենագրութեանց թարգմանութիւնք ի ռուս.

Ա. Ներսիսի Լամբրոնացւոյ արքեպիսկոպոսին Տար֊

սոնի Աստենաբանութիւնը ի Հանդէս Ուղղափառ. Մոսկուա, 1764։

Բ. *Պատմութիւն Ննջման սրբոյ Կուսին, ի Յովհաննէ աւետարանչէ գրեալ. անվաւեր հայկական գրութիւն Ե դարու. ի Նմին Ուղղափառ Հանդէսի, ի Մոսկուա*, 1874. *հատոր* Ա, *էջք* 146–160։

Գ. *Հանգիստ Յովհաննու աւետարանչի անվաւեր գրութիւն այս սուրբ առաքելոյն, յՈւղղափառ հանդէսի, Մոսկուա*, 1876. *հատոր* Ա. 1–46։

Դ. *Վարք սրբոյն Թադէոսի և Բարթուղիմէոսի առաքելոց Հայաստանի. անվաւեր գրութիւն հինգերորդ դարու, վերոյիշեալ հանդիսին* 1877 *տարւոյն երրորդ հատորին վերջ, առանձինն երեսներու թուով* (1–36)։

Ե. *Վարք սրբոյն Ռոմանոսի և Դաւթի* (*Պորիս և Կըլեբ, ռուս մարտիրոսք*), *յամսաթերթին՝ Ռուսական արխիւ, Մոսկուա* 1877, *հատ.* Ա. 273–277։

Զ. *Սեբերիանոսի ճառ մը պահուած հայկական հինգերորդ դարու մէջ եղած թարգմանութեամբ մը, յՈւղղափառ հանդէսի, Մոսկուա* 1878, *հատ* Բ. 638–645։

Է. *Շարականի ամբողջ թարգմանութիւն. Մոսկուա*, 1879։

Ը. *Արիստիդեայ քրիստոնէութեան ջատագովի և իմաստասիրի Աթենացւոյ, ընծայեալ առ կայսրն Ադրիանոս, և պահեալ հինգերորդ դարու հայկական թարգմանութեան մէջ. յՈւղղափառ հանդէսի, Մոսկուա* 1879, *հատոր* Գ. 247–352։

Թ. *Անվաւեր ու նոր գտնուած հայերէն գրուածք, իբրու նման թղթոյն զոր առ ծերակոյտն Հռովմայ գրեց Պոպլիոս Լենտուլոս վասն Քրիստոսի, յՈւղղափառ հանդէսի, Մոսկուա* 1880, *հատ* Բ. 35–41.

Ժ. *Հայկական արձանագրութիւնք ի Կարս և յԱնի, բնագիր և թարգմանութիւն ի Յիշատակարանս Կայսերական Հնախօսութեան ընկերութեան, Մոսկուա* 1881։

Էմինի ձեռքով եղած հայ բնագրաց հրատարակու-

թիւնք, բաց ի մեր արդէն յիշատակածներէն, նշանակենք նաեւ հետեւեալքն․

1 Յովհաննու կաթուղիկոսի Պատմութիւն Հայոց․ Մոսկուա 1853, ԺԶ–219։

2 Թուղթ Ղազարայ Փարպեցւոյ առ Վահան տէրն Մամիկոնէից, Մոսկուա, 1853․ Նախկին տպագրութիւն գրուածոյս ։

3 Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ պատմութիւն Աղուանից ։

4 Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ պատմութիւն Հայոց, Նախկին տպագրութիւն՝ Մոսկուա 1860 ։ Ի վերջ հրատարակութեանս գրուած է յԷմինեանէ հայ լեզուաւ տեղեկութիւն մը Լազարեան ուսումնարանի վրայ, Մոսկուա 1856 ։

Ստեփանոսի (Օրբէլեան) արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց Պատմութիւն Տանն Սիսական, Մոսկուա 1861 ։ Արդէն յիշատակած ենք գրքիս գաղղիական թարգմանութիւնն ու տպագրութիւն Պրոսէի ձեռքով, ի Պետրպուրկ, 1864–66 ։

Կը մնայ մեզ յիշել Էմինի բնագիր երկասիրութիւններն ։ Հայերէն լեզուով գրած է 1) Քերականութիւն մը գրաբար լեզուի, տպ․ Մոսկուա, 1846 ։ 2) Հատընտիր հատուածոց գիրք մը հայ մատենագրաց, հայ—ռուս համառօտ բառարանաւ․ Մոսկուա․ 1849 ։ 3) Ընտիր գրութիւն մը Վէպ Հնոյն Հայաստանի, կոչուած, Մոսկուա 1850, գրաբար լեզուով, որոյ վրայ քննադատութիւն մը հրատարակեց Տիւլորիէ յԱսիական լրագրի (չար չորրորդ հատ․ ԺԹ․ 1–58), զոր նոյն հայագէտ աւելի ուսումնասիրելով հրատարակեց ի Հանդէսն Երկոց աշխարհաց, յամսաթերթն ապրիլի, 1852 ։ 1881 Տփղիսու Հնագիտական հինգերորդ ժողովոյն առթիւ ի լոյս ընծայեց Էմին գրուած մը ի ռուս, 84 էջից մէջ ամփոփուած, յորում կերպով մը կը համառօտէ իր 1850ի տպագրած այս գրուած, որ թարգմանեցաւ ի հայ ի Գր․ Խալա-

թեան ուսուցչէ Լազարեան ուսումնարանի ի Մոսկուա. Մովսէս Խորենացի և հին Հայոց վէպերը խորագրով, որ նախ-տպագրեցաւ յԱրձագանք օրագրի, և ապա առանձին տետ-րակով ալ ի Տփղիս, 1886։ Հետեւեալ տարին, նոյն քաղաքին մէջ, երկրորդ թարգմանութիւն մ՚ալ հրատա-րակեցաւ ի Խ. Ցովհաննիսեանէ։ Ցիշենք նաեւ Մեղու Հայաստանի լրագրին մէկ քննադատութիւնը ի 1871, թիւ 163 և 164։

Այս «Պատմական երկերէն» զատ՝ ուրիշ ընտիր գր-րուածք մը ունի Էմին, նոյնպէս ի ռուս լեզու, Հետա-զօտութիւնք ի վերայ հեթանոսական կրօնից Հայոց կոչուած, Մոս-կուա 1864։ Գաղղիական թարգմանութիւն մը կայ գը-րուածքիս ի Տըւթառլերէ, և զետեղեալ ի Հանդէսն ա-րեւելից։ Իսկ եղած քննադատութեանց նկատմամբ՝ յի-շատակութեան արժանաւոր է Լանկլուայինը ի Հիւսիս (Nord) լրագրի, ուստի թարգմանեցաւ ի ռուս և տպա-գրեցաւ երկու օրագրաց մէջ։

Այսոնցմէ զատ հրատարակած է Էմին նաեւ հետեւ-եալքը՝ Հայոց և հայերէն լեզուի նկատմամբ, ի ռուս բարբառ.

Հետազօտութիւնք ի վերայ պատմութեան արեւելեան եկեղեցւոյ հայաստանեայց, ի Մոսկուա, յՈւղղափառ հանդէսի, 1864։

Վահագն Վիշապաքաղի վրայ հրատարակուած հատուած-ները. Մոսկուա, 1873։

Տեղեկութիւնք Կարսայ հին եկեղեցւոյն վրայ, ի լրա-գրին Մոսկուայի, 1879, թիւ 49։

Գաղթականութիւնք Հրէից, ի հինն Հայաստան, որ տպագրեցաւ ի Յիշատակագիրս Հնախօսական ընկերութեան Մոս-կուայի, հատոր Ը, 1880։

Քննադատութիւն մը Ոընանի յայտնած մէկ կարծեաց վրայ Արիստիդեայ ջատագովութեան գրոց նկատմամբ, ռուս Քննադատական հանդէսի մէջ։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՀԵՆՐԻ ԳԵԼՁԵՐ

Հենրի Գելձեր ծնաւ յամի 1847 ի Բերլին ի 1 յուլիսի։ Երեք տարեկան էր երբ հայրը ընտանեօք փոխադրուեցաւ Զուիցերիոյ Բալ կամ Բազիլէա քաղաքը։ Հոն յաճախեց ի դպրոցս 1854էն 1865, և ի համալսարանն 1865էն 1867։ 1867էն 1869 գնաց ի Կէօտինկէն, ուր ուսմունքը առաջ տարաւ, հետևեալ վարժապետաց մօտ, Կուրտիոսի (այժմ ի Բերլին) Սոպպէ Հերմանի († 1894) և Վաշմուտի (այժմ ի Լայպցիկ)։ Ի Կէօտտինկէն իւր վարդապետութեան աստիճանի բանամրցութիւնն ըրաւ։ Յետոյ 1869էն 1873 ուսուցչութիւն ըրաւ Բազիլէայի կրթարանին. 1872էն 1873 կը յաճախէր նաեւ նոյն քաղաքի «Privatdozent» համալսարանը։ Նոյն 1873ին կոչուեցաւ իբրեւ արտաքոյ կարգի (extraordinaire) ուսուցիչ հին պատմութեան ի Հայդելբերգ. ուր հինգ տարի ըրաւ իւր ուսուցչութիւնը։ 1878ին եղաւ սովրական (ordinaire) ուսուցիչ, դասական բանասիրութեան և հին պատմութեան Ժենայ քաղաքի համալսարանին, ուր է մինչև ցայժմ։

Գելձեր հրատարակած է բազմաթիւ պատմական և քննադատական գրուածքներ ի գերման լեզու։ 1871–72 ուղեւորութիւն մ'ըրած է ի Փոքր Ասիա և ի Յունաստան իւր Կուրտիոս և մի քանի այլ ուսուցչաց ընկերութեամբ, և այդ պատճառաւ գրած է տեղագրութիւնք այլ և այլ տեղեաց։

Ինչպէս յեւրոպացի հայագիտաց շատերը այցելած են ի վանս Ս. Ղազարու, նոյնպէս և Գելձեր տարւոյս մէջ Վենետիկ գալով մի քանի օր այցելեց ի Վանս, դրա–

ղելով Բիւզանդայ պատմութեան բաղդատաթեամբ ։ Գրեթէ աւելի վերջերս սկսած է Գելցեր զբաղիլ հայկական ուսմամբ և այդ պատճառաւ մինչեւ ցարդ հրատարակած գրուածքներէն խիստ նուազունք կը պատկանին մեր մատենագրութեան ։ Ցիշենք միայն իւր գրուածքներէն մի քանիին. Գէորգ Կիպրացւոյ տեղագրութիւն Հռովմէական գաւառաց » Georgii Cyprii descriptio orbis Romani. *Leipzig* 1890. « Դիցաբանութիւն Հայոց » Die Armenische Mythologie. տարւոյս մէջ հրատարակեց ի կայսերական ընկերութեան հանդիսի և առանձին գրքոյկ մը « Սկիզբն հայկական Եկեղեցւոյ » խորագրով գրուածք մը. Die Anfäge der armenischen Kirche. Գելցերի այժմեան անքոյթ ջանքն յուսումն հայկական մատենագրութեան, յետագայ տարիներու մէջ կը խոստանայ երկասիրել և հրատարակել բազմաթիւ ընտիր գրուածքներ յօգուտ մեր պատմութեան և մատենագրութեան և ի պատիւ իւր անուան ։

Յիշելու արժանի է նաեւ Հերնրիկ Գուսէն, Գերմանացի հայագէտն որ մեծապէս հետաքրքրուելով հայ լեզուի ուսմամբ և մատենագրութեամբ, ոչ ինչ նուազ ջանքով և տոկունութեամբ ուսած է հայերէն լեզուն և միանգամայն ծանօթացած մեր նախնեաց մատենագրութեան ։ Ինքն այժմ Ստրասբուրգ կը գտնուի և զինուորական ժողովրդապետ է (Curé militaire). իւր մեզի ծանօթ հայկական մատենագրութեան վերաբերեալ գրութիւնն է՝ Ցուցակ հայկական մատենագրութեան գլխաւորապէս Նախնեաց Թարգմանութեանց ի լատին լեզու. Նոյնպէս նաեւ Յայտնութեան Յովհաննու հին թարգմանութիւն, ու Լամբրոնացւոյն. այս երկու գրութիւնքն եւս դեռ տպագրութեամբ ի լոյս ընծայուած չեն ։

Նոր հայագիտաց կարգէն կրնայ համարուիլ նաեւ Զուեցերացի ուսուցիչն իմաստասիրութեան Օգոստ Պուրկարդ ։

Գրքոյս վերջ հասնելով հոս կ՚արժէ որ Շրումպֆի յաւելուածով համառօտիւ յիշատակութիւն մը ընենք՝ հայ ազգին վերաբերեալ այն ամէն եւրոպական լեզուով հրատարակութեանց, որ եղած են խնամօք և ի ձեռն Մխիթարեանց Վենետկոյ և Վիեննայի։ Արդէն խօսեցանք Եւսեբեայ Քրոնիկոնին կամ ժամանակականաց ի լատին թարգմանութեան և տպագրութեան վրայ՝ Աւգերեան Հ. Մըկրտչի ձեռքով։ Գեր. Սուքիաս Սոմալ առաջին եղած է Եւրոպացի գիտնոց մտադրութիւնն հրաւիրելու հայկական մատենագրութեան մէջ պահուած բազմաթիւ գանձերուն վրայ, իր երկու իտալական լեզուով հրատարակութեամբը, որ են Գրացուցակ դասական երկոց սրբոց Հարց և այլոց մատենագրաց որ ի Նախնեաց թարգմանեալ են ի հայ (Catalogo delle opere classiche dei SS. Padri e di altri scrittori tradotte anticamente in armeno) 1825 և Պատկեր մատենագրական պատմութեան Հայաստանի (Quadro della storia letteraria di Armenia), 1829։ Ցաւալի է որ Մխիթարեանք դեռ հետամուտ չեն եղած ընդարձակել այս փորձերը, հրատարակելով ընտիր ընդհանուր պատմութիւն մը հայկական գրականութեան, օրինակ իմն գաղղիական կամ գերմանական թարգմանութիւն մը ընտիր երկասիրութեանց Հօր Գարեգնի, ի վերայ Հայկական հին թարգմանութեանց յոյն հեղինակաց, Հին և Նոր մատենագրութեան Հայաստանի, և վերջապէս իր Հայկական մատենագիտութիւնը։ Նոյն դիտողութիւն կրնանք ընել նկատմամբ պատմութեան, աշխարհագրութեան և հնութեանց։ Այս տեսակէտով ինչուան հիմայ ունեցածնիս համառօտութիւններ են, թէպէտ և մեծապէս յարգի, Հօր Իսավերտենցի յանգղիական լեզու՝ Հայաստան և Հայք (Armenia and the Armenians, 1874–76). Առաջին մասն Աշխարհագրութիւն. երկրորդն Քաղաքական պատմութիւն. երրորդ՝ Պատմութիւն

եկեղեցւոյ Հայոց։ Այս երեք հատորէն զատ՝ Հայկական ծիսարան (The Armenian Ritual, 1872–76)· Ա. Խորհրդատետր. Բ. Մկրտութեան և Դրոշմ. Գ. Ձեռնադրութեան ձեռ. Դ. Մեռոն և օրհնութիւնք։ Նոյնպէս իր .պատկերազարդ Հայոց պատմութիւն, գաղղիարէն լեզուաւ, յերկուս հատորս։ Բայց չունինք Չամչեանի Հայոց պատմութիւն, և լոկ համառօտութիւն մը Աւդալեանցի ձեռքով (History of Armenia, with a continuation by the traslator. 2 vols. Calcutta, 1827)·

Գալով հայ հեղինակաց գրուածոց՝ որոց թարգմանութիւնն հրատարակեր են Մխիթարեանք եւրոպական լեզուներով, խիստ բազմաթիւ են։ Այսպէս բաց ի Քրոնիկոնէն Եւսեբեայ, նոյն Աւգերեան Հ. Մկրտիչ թարգմանեց ի լատին Փիլոնի հեբրայեցւոյ երեք ճառք (1822), զՄնացորդս նոյն հեղինակին (1827), զՀամաբարբառ սրբոց աւետարանաց սրբոյն Եփրեմի ասորւոյ (1874), ուղղագրութեամբ Մերսինկերի գերմանացւոյ զգրուածս Յովհաննու Դ կաթուղիկոսի Օձնեցւոյ (1834), Սեբերիանոսի ճառերը, և յիտալական լեզու զԱտենաբանութիւն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ (թարգմանութեամբ Հ. Յարութեան Աւգերեան)։ Արդէն խօսեցանք Ագաթանգեղոսի և Խորենացւոյ պատմութեան գրոց իտալ թարգմանութեան, և Ներսիսի շնորհալւոյ գրուածոց ի լատին՝ թարգմանութեամբ Գափփէլլէտտի քահանայի. և Միքայելի Ասորւոյ երկասիրութեան թարգմանութեանն ի գաղղիական ի Վիկտորէ Լանկլուա։

Պակաս չեն սրբոյն Ղազարու վանից վրայ տեղեկութեան գրքեր եւրոպական լեզուներով. օրինակ իմն՝ ի գաղղիականն Պորէի, Լըվայեան Տըֆլօրիվալի, Վիկտոր Լանկլուայի (թարգմանեալ յանգղիականն ի Փրեդ. Ճրէտէր, 1874), Չէլինգիի ի լեհ, Աւգերեանի յիտալ 1819), Եգիտիոսի Հէննըման ի գերմ, Լուդովիկեայ Աարքային Պաւարիոյ մէկ քերթուածը, որ այլեւայլ լեզուներու թարգմանուած ու տպագրուած է։ Յիշենք անցո-

ղաբար զբաղմամբ, իր վարդապետութեան մէջ ի հաւաքածոյ Ներսիսի Շնորհալւոյ Հաւատով խոստովանիմ աղօթից այլեւայլ անգամ (1810–82), յորոց վերջինն երեսունուվեց լեզուով է, և Պայեան Հօր թարգմանութեամբ հայկական ժողովրդական առածից գաղղիական ու անգղիացի թարգմանութիւնք։

Ապա կը յաջորդեն քերականութիւնք և բառագիրք։ Համառօտ բառգիրք գաղղ — հայ և հայ գաղղ. Հ. Յարութեան Աւգեր, յերկուս հատորս, 1812–7. — Անգղ–հայ և հայ. անգղ նոյն հեղինակին, Յոհան Պրանդ անգղիացւոյն գործակցութեամբ յ'2 հատորս, 1821–25. դարձեալ նոյն վարդապետին բառարան գաղղ. հայ. և տաճկ. 1840. Բառարան Անգղ–հայ և Հայ–Անգղ երկրորդ տպագրութիւն, 1868. Համառօտ բառգիրք Անգղ,–հայ և Հայ–անգղ, Գեր. Սուքիասայ Սոմալեան, 1832, որոյ երկրորդ տպագրութեան առեն աւելցաւ նաեւ երրորդ հատոր մը, Տաճիկ–հայ և անգղ. լեզուաց, ի 1843։ — Բառարան իտալ–հայ և տաճիկ, Հ. Մանուելի Ջախջախեան, ի 1804. և համառօտութիւնն նոյն գրոց. 1829. բառարան հայ—իտալ, հեղինակին մահուընէն ետքը հրատարակուած խնամօք Գեր. Ս. Սոմալ, 1837, և որ ինչուան հիմայ ունեցած բառագիրներնուս ընտրելագունից մէկն է. — Նոր բառգիրք Հայ–անգղ, երկասիրեալ ի Հ. Մ. Պետրոսեան, 1875–79։

Իսկ օտարաց համար իրենց լեզուով հայ քերականութեանց հրատարակութեանց մէջ յիշենք Անգղ–Հայ, հրահանգօք հայ լեզուի, յորս այլեւայլ հատուածք ի հայ հեղինակաց, և անվաւերական թուղթ Կորնթացւոց առ Պօղոս, և սորա երրորդ թուղթ առ Կորնթացիս, թարգմանութեամբ Պայրընի 1819. երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ ի 1873, բայց առանց հրահանգաց։ Ծանօթ է թէ ինչպէս Պայրըն կը հետաքրքրուէր հայերէն լեզուի ուսմամբ, և յաճախ յայց կ'ելլէր կղզւոյն սրբոյն Ղազարու, խորհրդածելով այն ծիթեննեաց տակ որ դեռ իր ա-

նունը կը կրեն: Այս ալ յիշատակենք որ ի Վենետիկ տպագրուած բառգրոց շատերը՝ քերականութեան համառօտութիւն մ'ալ կը բովանդակեն:

Մխիթարեանց մէջ որ ջանացին ծանօթացընել օտարաց գիտութիւն հայկականաց, ամենէն առաջ յիշել արժան է զՀ. Ղեւոնդ Ալիշան, որ տուած է մեզ շատ հետաքննական հաւաքում մը ժողովրդական երգոց ի հայ և յանգղիական. (Armenian Popular songs, 1852, 1886), ինչպէս նաեւ զՊատկերագարդ Հայաստան գաղղիական և անգղիացի լեզուներով, 1867. Իր գլխաւոր երկասիրութիւններն չեն թարգմանուած. ի բաց առեալման մի ունեթ իր Սիսուանայ վրայ գրած հոյակապ երկասիրութեան, որ է Լեւոն Մեծագործ, առաջին Թագաւոր Սիսուանայ կամ Հայ-Կիլիկիոյ, թարգմ. ի գաղղ. ի Հ. Գէորգայ Պայեան. Վենետիկ, 1888, ԺԲ-394: Բանասիրաց մասնաւոր ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք Գ Ցաւելուածին վրայ, յորում հեղինակը կը խօսի Ռուբինեան հարստութեան ժամանակամիջոցին հայ մատենագրութեան վրայ: Ինքն Հ. Ալիշան թարգմանած է ի գաղղիարէն Անտիոքայ Ասիզքը, որոյ սկզբնագիրն կորսուած է, և հասած է առ մեզ Սմբատ Գոնդստապլի հայկական թարգմանութիւն: (1876): Իտալական լեզուով ունիմք իր մէկ ճառը, Երկրագրութիւն Հայաստանի որ ի 1881 ի Վենետիկ գումարուած Աշխարհագիտաց Համազգային ժողովոյն համար գրուած է. և ի Հայոց պատմութենէ՝ մեծին Վարդանայ դրուագ մը (1877): Հրատարակուած են Սամուէլի Մուրատայ ի Փարիզ հաստատուած դպրոցին տեսչութեան ժամանակ խօսած երկու ճառք. Հայկ և իր շրջանը (Haïg, sa période et sa fête). և Բնախօսութիւն Հայաստանի (Physiographie de l'Arménie), և որոց կրկին տպագրութիւնք եղած են ի Փարիզ և ի Վենետիկ:...

Իսկ Վիեննայի Մխիթարեան Հարց ջանիւք հրատարակուեցան հետեւեալ երկասիրութիւնք։

Բառարան Իտալ.–Գաղղ.–Հայ.–Տճկ. ի Հ. Փիլիպպոս Վ. Ճամճեան. 1846։

Բառարան Յուն.–Իտալ.–Հայ.–Տճկ. յօրին. Արիստակ. եւ Ստեփ. Ազարեան. 1849։

Վեցլեզուեան խօսակցութեան գիրք, Գաղղիերէն, Անգղիերէն. Հայերէն (աշխ), Տաճկերէն, Գերմաներէն, Իտալերէն. ի Հ. Փիլիպ. Վ. Ճամճեան. 1848։

Guide de conversation, français–anglais–armen.–turc–allem.–ital. 1864։

Բառագիրք Գաղղ.–Հայ.–Տաճկ. ի Հ. Սրապիոն Վ. Էմինեան.

Ա. Տպ. 1853։

Բ. » Յաւելուածով. 1871։

Երեքլեզուան խօսք, Տաճկ. (արաբ. գրով.) գաղղ, գերմ. ի Հ. Սամուէլ Վ. Գաթրճեան. 1855։

Չորեքլեզուեան խօսակցութիւն, գաղղ. գերմ. (հայերէն գրով ալ), հայ. ու տճկ. համառօտեալ ի Վեցլեզ. խօսակցութենէ Հ. Փիլիպպ. Ճամճեան. 1864։

Հանգիստ երանելւոյն Յովհաննու, Հայ. եւ Լատ ի Հ. Յովսեփայ Վ. Գաթրճեան. 1877։

De fidei symbolo, quo Armenii utuntur observationes. ի Հ. Յովսեփայ Վ. Գաթրճեան 1893.

Armeniaca I. Das Altarmenische Բ ein Beitrag zur indoeuropäischen Lautlehre. Anhang Altarmeni-Baktrische Etymologien: von P. Seraphin Dr. Dervischian, Mitglied der Wiener Mechitharisten–Congregation. 1877.

Պատմութիւն կաթուղիկէ վարդապետութեան ի Հայս և միութիւն նոցա ընդ Հռովմէական եկեղեցւոյ ի Փլո-

ընտեան սինհոդոսի։ Գրեց Աղեքսանդր Վ. Պալճեան արքեպիսկոպոս Ակրեդայ. 1878։

Historia doctrinae catholicae inter Armenos, unionisque eorum cum Ecclesia romana in concilio florentino. Auctore Dre Alexandro Balgy, Archiep. Acridensi, ex Congr. Mechith. Vienn., S. C. de pr. fide Consultore, 1878.

Բառարան Տաճկ. – Հայ. – Գաղղ., հանդերձ համառօտ քերականութեամբ Օսմանեան բարբառոյ, ի Հ. Ամբրոսեայ Վ. Քիւփէլեան. 1883։

Բառարան գերմ. – Հայ ի Հ. Աւետիք Վ. Կոյլաւ, 1889։

SAMUELJAN P. M. Bekehrung Armeniens durch den hl. Gregor Illuminator. Nach national-historischen Quellen, 1844.

— Hist.-krit. Abhandlung über das wunderthätige, ohne menschliche Kunst verfertigte Bild unseres Herrn und Heilandes, das er dem König Abgar von Armenien nebst einem Briefe nach Edessa gesandt hat. 1847.

KALEMKIAR, P. G. Die siebente Vision Daniels. Wien, 1892.

— Catalog der armenischen Handschriften in der K Hof-und Staatsbibliothek zu München. 1892.

— Precatio pro universa ecclesia, ex sacra liturgia S. Joan. Chrysostomi. 50 linguis. 1893.

BARONCZ, P. Raph, Mechith.-Ord.-Pr. Sinnsprüche und Fabeln, Roth-und Schvarzdruk, 1892.

DASHIAN P. J. Zur Abgar-Sage 1890.

— Das Hochland Ulnia oder Zeitun. 1890.

— Catalog der armenischen Handschriften in der k. k. Hofbibliothnek zu Wien, 1891.

— Das Leben und die Sentenzen des Philosophen Secundus des Schweigsamen, in altarmen. Uebersetzung 1895.

— Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek zu Wien. 1895.

Յիշենք նաեւ Մեծ. Յովհաննէ Միսկճեան վարդապետի երկու հատոր բառգիրքներն, յորոց մին Հայ և լատ. հրատարակուեցաւ 1887ին, Հռովմ, տպ. Ս. Ժողովոյ տարածման հաւատոյ, և միւսն լատ. և հայ. 1893ին։

ՅԱՆԿ

